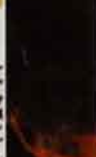
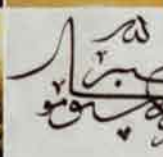

AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏN YÜZ ŞƏXSİYYƏT

Səbuhi Əhmədov

**AZƏRBAYCAN
TARİXİNDƏN
YÜZ ŞƏXSİYYƏT**

ExxonMobil

Ekson Azərbaycan Əməliyyat Şirkəti MMM,
EksonMobilin törəmə şirkəti

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"Ayna Mətbu Evi"

Bakı – 2006

Azərbaycan tarixində yüzlerce parlaq şəxsiyyət olmuşdur. Onların hər birinin həyatı, yaradıcılıq yolu bugünkü nəslə örnək ola bilər. Elə bu kitabı da yazmaqda məqsəd vətənimizin görkəmli şəxsiyyətləri barədə danışmaq, Azərbaycanın keçmişini bu tarixi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı prizmasından göstərməkdir.

Topluya Azərbaycanın qədim keçmişindən ən yeni tarixdək keçdiyi uzun və keşməkeşli yolda izlərini qoymuş şəxsiyyətlər haqqında yığcam məlumatlar daxil edilmişdir. Elə şəxsiyyətlər haqqında ki tarixi hadisələrdə bilavasitə iştirak edib-etməmələrindən asılı olmayaraq əməlləri ilə onların gedişinə təsir göstərmişlər. Sultanlar və şahlar; üsyançılar və inqilabçılar; sərkərdələr və məmurlar; rəssamlar və ailmlər; hökəmlər və şahirlər; bəstəkarlar və xeyriyyəçilər - bu insanların oxucu qarşısında canlandırılan taleləri Azərbaycanın tarixini əyani surətdə təsvir etməyə imkan verir.

İşə təzə başladığıqda tərəfimizdən topluya adları salınacaq tarixi şəxsiyyətlərin geniş siyahısı tərtib edilmiş və bu siyahıda yüzlerce (!) görkəmli şəxsiyyətimizin adları qeyd olunmuşdu. İş prosesində biz tez-tez unudulmaz alim, gözəl insan, professor Əkrəm Cəfərin bu sözlərini xatırlayırdıq: "İnsanın atası olmayanı ona yetim deyirlər. Daha böyük fəlakətdir ki, millət yetim qalsın. Yetim millət kimə deyərler? Öz tarixini bilməyən millətlər yetimdir. Öz dahilərindən, böyük adamlarından xəbərsiz yaşayanlar yetim hesab edilir. Biz elə xalqıq ki, böyük dahilər, dünya miqyasında şöhrət tapan adamlar yetirmişik, amma başqa millətlər onlara sahib olmaq istəyiblər".

Toplunun məhdud həcmi bizə siyahıya adları salınmış bütün azərbaycanlılar barədə

danışmaq imkanı vermədi. Bu səbəbdən də oxucunun diqqətinə təqdim edilən topluda 100 böyük azərbaycanlı haqqında məlumat vermək qərara alındı. Düzü, ümumi siyahıdan 100 nəfərin adını seçmək çox çətin bir məsələ idi. Odu ki biz müəyyən bir prinsip ilə hərəkət etmək qərarına gəldik. Bu prinsip dörd mühüm şərtə əsaslandı.

Birinci şərt. Biza görə, 100 nəfər sırasından adı dillər əzbəri olan şəxsiyyətlərlə yanaşı, bu və ya digər səbəbdən adları kölgədə qalmış, fəaliyyətləri əsasən mütəxəssislərə məlum olan şəxsiyyətlər də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

İkinci şərt. Topluya yalnız ömrünü başa vurmuş, həyat yolu tamamlanmış şəxslərin adları salınmalıdır. Belə ki, yalnız haqq dünyasına qovuşmuş insanların həyat yolunu tam nəzərdən keçirmək, tarixin gedişində onların rolunu və yerini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Üçüncü şərt. Qeyd etdiyimiz kimi, məqsədimiz tarixi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı prizmasından Azərbaycanın keçmişini göstərmək olmuşdur. Belə ki, topluya adı salınan tarixi şəxsiyyətlərimizi xronoloji ardıcılıqla verərkən biz müəyyən tarixi dövri əhatə etməyə çalışmışıq. Başqa sözlə desək, hər tarixi dövərə aid 1 - 2 dövlət xadimi və ya görkəmli sərkərdə, 1 - 2 alim, 1 - 2 mədəniyyət xadiminin (yəni hər dövrdə 4 - 8 şəxsiyyət) olması əsas götürülmüşdür. Əlbəttə, riyaziyyat qoxusu gələn bu cür yanaşma bütün şəxsiyyətlər barəsində danışmağa imkan verməmişdir. Məsələn, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinin mədəniyyət xadimlərinin siyahısı tərtib edilərkən onların sırasından Həsən bəy Zərdabi (ilk milli qəzetimizin nəşiri) və Cəlil Məmməd-quluzadə (təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə tanınan və sevilən ən popul-

yar jurnalın nəşiri) seçilmiş, ancaq bir çox digər görkəmli şəxsiyyətlərimiz siyahıdan kənar qalmışdır.

İş prosesində daha bir şərtə - dördüncü şərtə əməl etmək məcburiyyəti yaranmışdır. Belə ki, bu və ya digər səhəni təsvir edərkən eyni vaxtda fəaliyyət göstərmiş onlarca daha şəxsiyyətimizi görürdük. Məsələn, XX əsrin 20 - 30-cu illərinin ədəbiyyatı barədə məlumat vermək lazım gəldikdə 50-yə yaxın (!) görkəmli adlandırılma bilən şəxsin adları üzə çıxdı. Onlardan topluya 1 və ya 2 nəfəri salmaq məcburiyyəti bu şəxslər sırasından ən birincilərin və ya daha çox yenilik gətirənlərin seçilməsinə səbəb oldu. Nəticədə onlarca görkəmli şəxsiyyətimiz topludan kənar qaldı. Ümid edirik ki, bu qəbildən olan növbəti kitabda bu topluya adları salınmamış insanlar barəsində məlumat vermək mümkün olacaq.

100 nəfərin siyahısı tərtib edildikdən sonra hər bir şəxs barədə olacaq çərçivə forması müəyyənləşdirilmişdir. Forma seçilərkən kitabın əsasən orta məktəblərin son sinif şagirdlərinə ünvanlandığı nəzərə alınmışdır.

Deyərlər ki, "tarix - böyük ustadın rəsm əsəridir". Yuxarıda sadələşdirmiş şərtlər nəticəsində biz bu rəsm əsərinin təkcə ayrı-ayrı fraqmentlərini verə bildik. İnanmaq istədik ki, bu fraqmentlər, azacıq da olsa, gənc nəslə Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətləri haqqında müəyyən təsvir yaradacaqdır. Yalnız öz keçmişini bilən, onunla fəxr edən insanlar respublikada aparılan quruculuq işlərini milli zəmində müvəffəqiyyətlə başa vurmağa qadirdirlər. Dahi bəstəkar, yazıçı, musiqişünas-alim Üzeyir Hacıbəyli hələ XX əsrin əvvəllərində demişdir: "Binanın son daşı heç vaxt bünövrə daşını inkar edə bilməz; etsə də, özü yuxarılarda dayanıb bilməz".

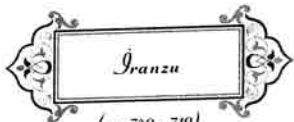
S.Ə.Əhmədov

Sobuhi Əhməd oğlu
Əhmədov

Tarix elmləri namizədi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Tarixi Muzeyinin heraldika şöbəsinin müdiri, Respublikanın dosentində və xaricdə çap edilmiş 70-dən artıq elmi və elmi-populyar işlərin müəllifi.

Əsas əsərləri: "Ağqayunlu qoşunları" (2002-ci il), "Şirvanşahlar dövlətinin hərbi dəniz donanması (IX - XIII əsrlər)" (2003-cü il, rus və Azərbaycan dillərində, N.Əliyevlə birlikdə), "Azərbaycan hərbi tarixi (ən mühüm hərbi-siyasi hadisələrin xronoloji xülasəsi)" (2004-cü il, rus və Azərbaycan dillərində, N.Əliyevlə birlikdə), "Azərbaycanın orta əsr sülhələri (arxeoloji materiallara əsasən)" (2005-ci il, E.C.Şalvə ilə birlikdə), "Ak-Koşunlu - Osmanlıya veyna (1472-1473 qəd)" (2006-cı il, YA.Əliyevlə birlikdə) kitabları, "Azərbaycan bayraqları" (2005-ci il, N.Vəlixanlı, Z.Dulaqova, R.Şalvə ilə birlikdə) kataloqu, "Azərbaycanın hərbi tarixi (I cild)" (2006-cı il, M.Süleymanov, YA.Əliyev, S.Məmmədovla birlikdə) hərbi məktəblər üçün dərs vəsaiti.

Azərbaycan ərazisində yaranmış ilk dövlət Manna dövləti hesab olunur. Manna bir dövlət kimi e.ə. IX əsrdə formalaşmağa başlasa da, onu mərkəzləşmiş dövlətə çevirən hökmdar İranzu olmuşdur. Ciddi tədbirlər və keçirdiyi islahatlar nəticəsində İranzu ölkədə separatçılıqın qarşısını almış, daxili sabitliyi təmin etmiş, iqtisadi inkişafa təkan vermiş, güclü ordu qurmuş və bütün bu tədbirlərin sayəsində öz dövlətini regionun ən qüdrətli dövlətlərindən birinə çevirmişdir. Onun adı Azərbaycan tarixinə mərkəzləşmiş dövlət tələbləri olan siyasi xadim kimi qeydlənmişdir.

Azərbaycan ərazisində ilk dövlətçilik ənənələri Urmiya gölü ətrafında yerləşən vilayətlərdə formalaşmağa başlamışdır. Bu vilayətlərə qonşular hələ e.ə. XIV əsrdən yürüşlər etmişlər.

İşğal təhlükəsi ilə üzlaşan Urmiyaətrafı vilayətlər - Zamua, Gilzan, Allabria, Messi, Manna, Parsua, Uışdiş, Qızılbanda, Andiya, Zikertu, Sanqibudu və Puluadi birləşmək məcburiyyəti qarşısında qalmışlar. Vahid dövlət yaratmaq cəhdini ilk dəfə Zamua vilayətinin başçıları həyata keçirmişlər. E.ə. 881-ci ildə tayfa başçısı Nur-Adad Zamua vilayəti daxilində bütün tayfaları birləşdirmişdir. Vahid dövlət "Manna dövləti" adını almışdır.

Lullubey-kuti tayfalarının birindən öz adını götürmüş Manna dövləti cənub-qərbdə Assuriya dövləti, qərbdə Urartu dövləti, cənubda Zaqroclan qurumları və cənub-şərqdə Maday vilayəti ilə həmsərhəd olmuşdur. Hərbi cəhətdən daha güclü olan Assuriya, Urartu və Babilistan Manna üçün böyük təhlükə törədirdi. E.ə. IX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq assur qoşunları, demək olar, hər il Mannanın vilayətlərinə yürüşlər təşkil edir, lakin güclü müqavimətlə üzlaşirdi.

E.ə. IX əsrin sonlarından başlayaraq Manna iki cəbhədə mübarizə aparmağa məcbur olur: Assuriya qoşunları ilə bərabər, Mannaya Urartu qoşunları da yürüşlər edir. Manna güclü mərkəzi hakimiyyətin olmaması, tayfa başçılarının ədəvəti onlara qarşı mübarizəni zəiflədirdi. Müxtəlif xarakterli istehkamlar olan mənəvilər düşməne güclü zərbələr vururdular.

Manna çarları öz müstəqilliyini qorumaq və ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədi ilə diplomatik səylərini də davam etdirirdilər. Təxminən e.ə. VIII əsrin 40-ci illərində Manna dövləti Assuriya ilə müttəfiq olub Urartuya qarşı müharibəyə başlamışdır. Bu yolla o nəinki öz müstəqilliyini saxlamış, hətta Urartu qoşunlarını işğal olunmuş torpaqlarından qovmuşdur.

Manna dövlətinin ən qüdrətli dövrü çar İranzunun hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. İranzu hələ gənc yaşlarından xarici düşmənlərlə toqquşmalarda iştirak etmiş, mahir döyüşçü və sərkərdə kimi özünü göstərmişdir.

O həmçinin bir sıra qiyamçı hakimlərin ölkə çarına qarşı çıxışlarının şahidi olmuş, bəlo çıxışların yatırılmasında iştirak etmişdir. E.ə. 740-cı ildə çar elan edilən İranzu anlayırdı ki, ölkənin mövcudluğuna ən böyük təhlükə ayrı-ayrı tayfa və vilayət başçılarınun separatçı hq meyillərdir. Ölkədə olan parakondolix na iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyə, na də özüməna qarşı mübarizə aparmağa imkan verirdi.

İranzu separatçılığın qarşısını almaq üçün öncə bütün vilayətlərə öz canişinlərini başçı qoyur. Canişinlər çarın sədiq məmurları sırasından təyin edilir və daim mərkəzi hakimiyyəti dəstəkləyirdilər. Canişinliklər sisteminin tətbiq edilməsi mərkəzləşmiş dövlət quruluşu yolda adı addımlardan hesab olunur.

Ölkədə sabitliyə nail olduqdan sonra İranzu iqtisadi əlaqələri gücləndirir, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirir. O, sadə xalqın həyatı ilə yaxından tanış idi və odur ki iqtisadi tədbirləri ilə onların geyərənini yaxşılaşdırmağa çalışır. Təsədüfi deyil ki, Manna iqtisadiyyatının bütün sahələri sürətlə inkişaf edir.

Mərkəzləşmiş dövlət aparatının qurulması savadlı insanlara olan ehtiyacı artırır və odur ki İranzunun hakimiyyəti illərində Manna dövlətinə yüzlərcə məmur hazırlanmışdır. Qonşu ərazilərdə olduğu kimi, Manna da mixi yazılardan, bəzən də heroqliflərdən istifadə olunurdu.

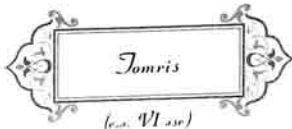
İqtisadi inkişaf sayəsində dövlətin gəlirlərini artıran İranzu güclü qoşun yaratmışdır. Manna çarı İranzu qoşunlarını Assuriya nümunəsi əsasında təşkil etmiş, arabalara və piyada dəstələri tərtib etmişdir. Manna dövlətinin qoşunları ayrı-ayrı vilayətlərdən gətirilən dəstələrdən ibarət idi. Dəstələr silah növünə görə deyil, hansı vilayətə mənsub olduqlarına görə bölünürdülər; yəni bir dəstədə həm döyüş arabaları, həm süvarilər, həm də piyadalar olurdu. İranzu piyada dəstələrini öhmyyəyətini artırmış, onları ağırsilahlanmış və yüngülsilahlanmış dəstələrə bölmüşdü. Lakin daimi qoşunların olmaması və dövlətin hərbi qüvvəsinin ərazi yığıma dəstələrindən təşkil müharibələri qəsamüddətli edirdi: döyüşçüləri əkin sahələrində qaytarmaq vacib idi. Bu amil həm də İranzunun bir sərkərdə kimi böyük insan tələfatına gətirən irimiq-

yaslı döyüşlərə girişməməsinin əsas səbəbi idi. İranzu əsasən sürətli reydlərdən ibarət ömüliyyatlar keçirməyi və dayaq montaqoları olan qalalar inşa edilmasını üstün tuturdu.

Mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi və iqtisadi inkişaf ölkə ərazisində şəhər və qalaların sayının artmasına səbəb olurdu. Dövlətin paytaxtı İzirtu şəhəri regionun ən iri sənət və ticarət mərkəzlərindən sayılırdı və Mannanın hərbi-inzibati və siyasi mərkəzi idi. Hər bəlo yaşayış montaqəsi çarın ayrı-ayrı vilayətlərdə dayaq montaqəsi olmaqla yerli hakimləri nəzarət altında saxlamağa və xarici düşməne qarşı mübarizə aparmağa imkan verirdi. Artıq bu dövrdə od signalizasiyası sistemi yaradılmışdır: düşmənin yaxınlaşdığını görə sərhəd qalasının döyüşçüləri hündür yerdə tonlaq qalayı və ölkənin dərinliklərində olan şəhər və qalaları xəbərdar edirdilər. Qalalarda iri orzaq və silah anbarları yaradılmışdır.

Ölkənin hərbi və iqtisadi qüdrətinin artması İranzuya beynəlxalq siyasətə daha fəal qatışmağa imkan verirdi. Dövlətlərarası əlaqələri qurarkən İranzu ilk növbədə ölkəsinin maraqlarını üstün tuturdu. Assuriya dövləti ilə dostluq münasibətləri yaradan İranzu Mannanın regionun nüfuzlu hərbi-siyasi qüvvəsinə çevirmişdi. Öz hərbi qüvvələri və Assuriyanın müttəfiqlik köməyinə arxalanan İranzu Urartu ilə müharibəyə başlayır. Qısa müddət ərzində onun qoşunları əvvəllər Urartu tərəfindən zəbt edilmiş Urmiya gölündən qərbdə və şimalda yerləşən torpaqları geri qaytarır. İranzunun ömrü ilə burada sərhəd xətti boyunca qalalar inşa olunur. Şimal-şərq istiqamətində irəliləyən Manna qoşunları Xəzər dənizinə çatır və ona "Günəş batan dəniz" adını verirlər. Şimal istiqamətində Manna döyüşçüləri Araz çayınadək irəliləyirlər. Qonşu dövlətlərlə toqquşmalardan qəlib çıxan İranzu dövlətinin ərazisini xeyli genişləndirir. Beləliklə, Mannanın şimal sərhədləri Araz çayı, cənub sərhədləri Parsua vilayəti, şərq sərhədləri Midiya vilayəti, şərq sərhədləri Xəzər dənizinə çatır.

İranzu e.ə. 718-ci ildə vəfat edəndə vələtində iqtisadi və mədəni cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, hərbi baxımdan möhtəşəm, qüdrətli dövlətə çevrilmişdir.

E.ə. VII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində şimaldan kimmer, skit, sak tayfaları keçməyə başlamışlar. Onlar burada məskunlaşmış və yerli əhali ilə qarışmışlar. Bu zaman Şimali Azərbaycanda, Araz çayı sahilində massaget tayfaları qoşunlaşdı. E.ə. VI əsrdə İran Əhəməni dövlətinin başçısı II Kir bu tayfaları təcib etmək məqsədilə şimala yürüyüş etdi. Massagətlər tayfa başçısı Temrisin (bəzi mənbələrdə - Temreis) başçılıq etdi. Bu müqavimət qəsb etdi. E.ə. 530-cu ildə haldedici döyüşdə II Kir məğlub edildi və öldürüldü. Azərbaycan tarixinə Temris ölünün əzədləyij ujrunda müharibə aparan sərkərdə-qədim kimi daxil olmuşdur.

E.ə. VII əsrdən etibarən Şimali Qafqaz, Krım yarımadası və Qara dəniz sahillərində yaşayan qədim türkdilli xalqlar - kimmer, skit, saklar cənuba doğru köç etməyə başlayırlar. Onların böyük qismi Qafqaz dağlarını aşaraq Azərbaycan ərazisində məskunlaşır.

Azərbaycanın şimal və qərb rayonlarında kimmerlər məskon salırlar. Onlardan bizim dövrümüzədək Qımır, Qımırılı, Qəmörli, Kəmərlil adları ilə tanınan kəndlər yadigar qalmışdır.

Sak tayfaları şimal-qərb rayonlarında, həmçinin Kür və Arazın qovuşduğu yerdə və Araz çayından Urmiya gölünün şimalındakı uzanan ərazilərdə məskunlaşmışlar. Onların məskunlaşdığı ərazilər Balasakan, yəni "sak düzü", Sakantala, yəni "sak otlağı" (indiki Zaqatala), Sakasena, yəni "saklara bənzəyənlər" adları ilə tanınırdı.

Skit tayfa birlikləri əsasən indiki Cənubi Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmışlar. Tədricon yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış tayfalar Azərbaycanı özləri üçün vətən sanmış, əzəldən burada yaşayan əhali ilə bərabər ölkəmizdə quruculuq işləri ilə məşğul olmuş, ərazilərimizi düşmənlərdən qorumuşlar.

Kimmer, sak, skit tayfa birliklərinə onlarca ayrı-ayrı tayfalar daxil idi. Bu tayfalar arasında sak tayfa birliyinin tərkibində olan massagetlər seçilirdilər. Onlar əsasən Şimali Azərbaycanda - Araz çayı sahilində məskunlaşmışdılar.

E.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodot "Tarix" əsərində massagetlərin təsvirinə böyük yer ayırmışdır.

Massagetlər köçəri həyat tərzini sürür, əsasən maldarlıqla məşğul idilər. Mal-qara, süd, ot, yun, dəri məhsulları istehsal edən massagetlər qonşu xalqlarla ticarət əlaqələri qurur, məhsullarını onlara satır, özlərində olmayan məhsulları isə onlardan alırdı. Köçəri həyat tərzini sürmələrinə baxmayaraq sənətkarlıq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Massagetlər özlərini torpaq qəbirlərdə dəfn edirdi, axirət dünyasına, ölümdən sonrakı həyata inanıqlarına görə mərhumun yanına qab-qacaq, silah, bəzək əşyaları qoyurdular. Ən hörmətli şəxslərin qəbirləri üzərində kurqan ucaldırdı. Belə kurqan qəbirlərə yüzlərə

müxtəlif bəhali əşyalar - qızıl və gümüş qabcaq, daş-qaşlarla bəzədilmiş bilərəklər, boyunbağlar, üzükler, silahlar qoyulurdu.

Massagetlərdə hər bir hoddı-bülüə çatmış kişi döyüşçü hesab olunurdu, həmçinin qadınlar və yeniyetmələr də silah işlətməyi bacarırdılar. Massagetlərin ordusu təkə sülvarilərdən ibarət idi.

E.ə. VI əsrin 40-cı illərində massagetlərin tayfa başçısı vəfat etmiş, onun oğlu kiçik olduğundan müvəqqəti olaraq tayfa başçısı vəzifəsinə onun həyat yoldaşı Tomris seçilmişdir. Massagetlərdə qadınların hüquqları kişilərin hüquqları ilə eyni olmuşdur.

İran Əhəməni dövlətinin banisi II Kir işğalçı siyasət yürüdürek qısa müddət ərzində Aralıq dənizindən başlanmış Xəzər dənizindəkə əraziləri zəbt etmişdir. Yüz minlərlə döyüşçü olan Əhəməni ordusunda sülvarilər, piyadalar, döy sülvari dəstələri, daşatan qurğular da var idi. Midiya, Lidiya, Babil kimi dövrün möhtəşəm dövlətlərinin mövcudluğuna son qoyan II Kir dünyanın hakimi olmaq fikrinə düşmüşdü. Qərbdə rəqiblərini məğlub etdikdən sonra o, şimala - Araz çayına doğru üz tutur. Onun fikri burada yaşayan massagetləri məğlubiyətə uğradıb Şimali Azərbaycana zəbt etmək idi.

II Kir massagetlərin başçısı Tomrisə məktub yollayaraq ondan təbə olmağı tələb edirdi. Məktubu alan Tomris dərhal tayfann ən müdrik və təcürbətli şəxslərindən ibarət ağsaqqallar şurası çağırır və məktubu sözləndirir. Massagetlər ya II Kirin tələbini qəbul edib qul olmalı, ya da onun tələbini rədd edib ağır müharibəyə hazırlaşmalı idilər. Azadlıqsevər massagetlər ikinci yolu seçirlər - Tomris II Kirə rədd cavabı verir.

Rədd cavabı alan II Kir bərk qəzəblənir və böyük ordu ilə şimala doğru yürüşə başlayır. Qoşunlarının başında II Kir özü dururdu, o, massagetləri qırmaq, onların qanını şəxsən axıtmaq istəyirdi. II Kirin orduları Arazı keçərək şimala doğru irəliləyirlər.

Massagetlərin qoşunları tədricon geri çəkirlər. Onlar kəşfiyyətçilərləndən düşmənin sayca çox üstün olması barədə məlumat almışdılar. Ona görə də massagetlər geri çəkildikdən sonra düşməni sərhəddən uzaqlaşdırmaq, sonra kəskin zərbələrlə onun qüvvələrini zəiflətmək və

nəhayət, son zərbə ilə düşməni tam həmişəlik məğlub etmək qərarına gəlirlər. Massagetlərin ordusu üç hissəyə bölünür: birinci hissə Əhəməni qoşununun qarşısına çıxır və onu öz ardınca susuz, səhralıq yerlərlə aparır. Bu hissənin başında Tomrisin oğlu dayanırdı və o, vaxtaşırı Əhəmənilərə zərbələr vuraraq onları sanki döyüşə səsləyir və yenidən gəriyək qöküllər ölkənin dərinliklərinə aparırdı. Bu hissəni təqib edən II Kir elə zənn edirdi ki, onun öntündə bütün massaget ordusu cəmləşib. Əslində isə massagetlərin əsas qüvvələri Əhəməni ordusunun sağında və solunda cəmləşmişdilər. Əhəməni qoşunu sərhəddən uzaqlaşdıqdan sonra massagetlərin bu qoşunları hücumə keçərək II Kirin ərzaq və su ehtiyatlarını məhv edir, onun öz ölkəsi ilə əlaqələrini tam kəsir.

Təhlükəni başa düşən II Kir müharibəni tezliklə bitirmək qərarına gəlir. Onun qoşunları irəli atılır və massaget ordusunun birinci hissəsinə çatır. Döyüş zamanı massaget döyüşçülərinin əksəriyyəti və onların başçıları - Tomrisin oğlu həlak olur. Lakin onlar vəziyyətlərini yerinə yetirmişdilər: düşməni ordusu öz ölkəsindən xeyli uzaq düşmüş və mühasirəyə alınmışdı. Oğlunu itirmək Tomris üçün nə qədər ağır olsa da, o, ordusunda ruh düşkünlüyü yaranmaması üçün bunu bürzə verməməyə çalışır.

Massaget qoşunları II Kirin ordusunu sağında və soldan dövrəyə alır. Gəriyək qayıtmağa çalışan II Kirin ordusu ilə massagetlərin arasında ağır döyüş baş verir. Massagetlər torpaqlarını, vətənlərini qoruduqlarını andıqları üçün böyük rəşadətə vururlar. Üstəlik, onlar həlak olmuş yoldaşlarının qisasını almağa can atırlar. İşğal məqsədi ilə Azərbaycana gəlmiş Əhəməni döyüşçüləri isə canlarını xilas edib Arazı keçməyə çalışırlar. Sayca az, lakin mənəvi baxımdan üstün olan, qələbə ruhu ilə yaşayan massagetlər qalib gəlirlər. Əhəməni qoşunları darmadağın edilir, II Kir öldürülür.

Döyüşdən sonra Tomris II Kirin cəsədini tapdırdı və onun boynunu vurdurdu. Tomrisin əmri ilə II Kirin kəsilmiş başı qanla dolu çuvala atılır və bu zaman o, məşhur kəlamını deyir: "Son qan içməyə gəlirdin. Duyunca iç".

Tomris və onun döyüşçüləri böyük qurbanlar hesabına olsa da torpaqlarını düşməni tapdığına vermirlər.

(e.ə. IV əs.)

E.ə. IV əsrin 30-cu illərində bütün Şərqlə qonşu İtaliya - Makedoniyalı İsgəndər güclü erdi ilə Əhəməni İrən dövlətinə qarşı hücumu keçmiş və bir neçə dəfədə bu dövlətin qoşunlarını sərsədicə məsləhətəli ucağıraraq Şərqlə doğru yürüşünü davam etdirmişdir. İsgəndər qısa müddət ərzində Avəliq dənizindən Fırd çayına qədər olan əraziləri zəbt etmişdir. Bütün Şərqlə hökmdarları arasında böyük Atropat adlı şaxs ənənəli dil tapmışdır. Vaxtilə Əhəməni qoşunları ilə birgə mərkəzləşməyə qarşı vuruşmasına baxmayaraq İsgəndər onu yerli hökumətini təmin etmişdir. E.ə. 323-cü ildə İsgəndər vəfat edəndə və onun dövləti parçalandıqda Atropat öz dövləti - Atropatena-nın müstəqilliyini bəyan edir və tədricən Atropatena regionunu ən qüdrətli dövlətə çevirir.

Azərbaycan tarixinə Atropat çalın tarixi sənətdə müstəqillik qazanmış hökmdar və mərkəzləşmiş dövlət təsisçisi olan siyasi xadim kimi daxil olmuşdur.

Atropat adının kökü "Ater", yəni "od, alov" deməkdir. Atropat Kiçik Midiya adı ilə tanınan Cənubi Azərbaycanda zadəgan ailəsində dünyaya göz açmışdır. Midiya adı ilə e.ə. 672 - 550-ci illərdə mövcud olmuş möhtəşəm bir dövlət tanınır. Bu dövlətin ərazisi Araz çayından İran körfəzinədək, Kiçik Asiyadan indiki Əfqanıstanədək uzanırdı. Onun Kiçik Midiya adlanan hissəsi dövlətin mərkəzi olan Cənubi Azərbaycanın Şimali Azərbaycanı zəbt etmək məqsədilərinin qarşısı Tomrisin başçılıq etdiyi məsagətlər tərəfindən alındı.

Döyüşçü kimi fərqləndiyi üçün Atropat dəstə başçısı təyin edilir və hərbi vəzifələrlə tədricən daha yüksək pillələrə qalxır. E.ə. IV əsrin 30-cu illərində o, Kiçik Midiyanın satrapı təyin edilir. "Satrap" anlayışı "canişin" mənasını verməklə vilayət başçısı demək idi. Vilayətin bütün qanunverici, icraedici, məhkəmə hakimiyyəti satrapın əlində idi, üstəlik, o, vilayətin qoşunlarının başçısı və bəzən də dini başçısı hesab edilirdi. Bu zaman Kiçik Midiyada atəspəroslik yayılmışdı.

Atropatın vilayəti digər vilayətlərə nisbətən daha sabit idi və iqtisadi baxımdan inkişaf etmişdi. İri quldarları itaət altına alan Atropat əhalini vergilərə incitməyə imkan vermir, ədalətsizliklərin qarşısını alır, ölkədə sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirirdi. Onun nüfuzu təkcə Kiçik Midiyada deyil, həm də Arazdan şimalda, indiki Şimali Azərbaycanda da böyük idi. Atropatın qoşunlarında döyüşçü qadınlardan ibarət Arazın şimalından toplanmış xüsusi dəstə var idi ki, bu dəstənin döyüşçülərinə Avropa müəllifləri "amazonka"lar deyirdilər.

Əhəməni dövlətinin başçısı III Dara dövlətin bütün varidatını özüünə və oyanlarının öyləncələrinə sərif edir, təmtəraqlı saraylar və imarətlər tikdirirdi. Təmtəraqlı səriflər və imarətlər tikdirirdi. Ərən xərcləri ödəmək üçün o, vergiləri artırır. E.ə. 336-cı ildə Makedoniyalı İsgəndər Əhəməni dövlətinə hücum edəndə III Daranın ömrü ilə Atropat başqa satraplarla bərabər düşməne qarşı vuruşa gedir. Qranik və İss döyüşlərində

Əhəməni qoşunları məğlub olsalar da, Atropat özüni bacarıqlı sərkərdə və mürd döyüşçü kimi göstərir. E.ə. 331-ci ildə halledici Qavqamela döyüşünə o öz qoşunları ilə bərabər, Arazdan şimalda yerləşən alban, sak, massaget tayfalarının döyüşçülərini aparmışdı. Atropatın başçılıq etdiyi dostlar düşmənin bir cinahını əziz, lakin III Daranın qorxaqlığı və vaxtından əvvəl döyüş meydanını tərk etməsi nəticəsində döyüş məğlubiyyətlə başa çatır. Xəzərin cənub sahillərində çatdıqda III Dara silahdaşlarından biri tərəfindən öldürülür və beləliklə, Əhəməni imperiyası süquta uğrayır. Yeni dövlət - Makedoniya imperiyası formalaşmağa başlayır.

Makedoniyalı İsgəndərin qoşunları Kiçik Midiyaya çatdıqda onun Atropat barəsində fikri mənfii idi. Belə ki, Atropat Əhəmənilərin satrapı olmuş, onlara xidmət etmiş, neçə-neçə makedoniyalı döyüşçünü öldürmüşdü. Bu zaman dağ vilayətlərində olan Atropat gizlənmə canını qurtara bilərdi. Lakin o, qırılmaq təhlükəsi ilə üzlaşmış xalqını xilas etmək qərarına gəlir. Kiçik bir dəstə ilə o, Makedoniyalı İsgəndərin hərbi düşərgəsinə gəlir və cəzasını çəkməyə hazır olduğunu bildirir. Tarixdə ədalətli hökmdar kimi tanınan Makedoniyalı İsgəndər bu hərəkətdən heyrətlənir. O başa düşür ki, Atropat əslində vətənpərvər hökmdar və qorxmaz insandır. İsgəndər Atropata toxunmur və Kiçik Midiyaya qoşun yeritmədən Şərqlə doğru yürüşünü davam etdirir.

İsgəndər tərəfindən Kiçik Midiyaya satrap təyin olunmuş Atropatın adamlarından biri ölkəni idarə edə bilmir, iqtisadiyyat dağılır, insanların narazılığı artır, quldur və canilərin sayı artır. Vəzifədən kənarlaşdırılan, lakin xalq arasında böyük nüfuzə malik olan Atropat quldar dəstələrini məhv edir. E.ə. 328-ci ildə İsgəndərlə Atropat görüşürlər və İsgəndər onu yenidən Kiçik Midiyanın satrapı təyin edir. Vilayətin vəziyyətini sabitləşdirəcəyinə söz verən Atropat Kiçik Midiyaya Makedoniya qoşunlarının yeridilməsinə xəhşir edir və İsgəndər bununla razılaşır.

Bir sıra tədbirlər nəticəsində Atropat iqtisadiyyatı bərpa edir. Çay vadilərində, Urmiya gölü ətrafında yerləşən torpaqlarda əkinçilik, bağçılıq və üzümçülük inkişaf edir. Dağ ərazilərində yaylaq maldarlığı yayılır, mal-qara

və at iltifatının sayı günü-gündən artır. Dəmir, qızıl, gümüş, mis yataqlarının işlənməsi genişləndirilir. "Midiya yağı" adı ilə tanınan neft uzaq ölkələrə göndərilirdi; neftdən çarqalarda və hərbi işində istifadə edilirdi. Qazaka, Fraaspa, Fanaspa, Aqnazana, Vera şəhərləri regionun on iri sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi tanınırdı. Bu baxımdan Atropatın iqtisadi gəlişmə Qazaka şəhəri xüsusilə fərqlənmişdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sənətkar yüksək keyfiyyəti ilə seçilən silahlar, metal və gil qablar, parçalar, bəzək əşyaları və s. düzülürdü. Vilayətdə Makedoniyalı İsgəndərin pul sikkələri geniş istifadə edilirdi.

Qədim müəlliflər Strabon, Plutarx, Ptolemey və digərləri Atropatın mədəni inkişafa böyük diqqət yetirməsini xüsusi qeyd edir. Sonrakı dövr müəllifləri Kiçik Midiya əhalisinin azəri dilində danışdığını qeyd edir, yazıda isə yunan yazılarında istifadə etmələrinə xəbər verirlər.

E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndər vəfat edir və onun imperiyası parçalanmağa başlayır. Atropatın güclü ordusu peşəkar döyüşçülərdən və bacarıqlı sərkərdələrdən ibarət idi. Arazdan şimalda yerləşən tayfaların yenidən əlaqələri genişləndirən Atropat hərbi qüdrətini daha da artırır. Bütün görülmüş tədbirlər nəticəsində Atropat Kiçik Midiyanı tabe etməyə çalışan makedoniyalıların qarşısını ala bilirdi.

Öz mövqelərini gücləndirdikdən sonra o, Kiçik Midiyanı "Atropatena dövləti" adı ilə müstəqil dövlət elan edir. Dövlətin paytaxtı Qazaka şəhərində müstəqilliyin rəmzlərindən biri olan pul sikkələri buraxılır. Həmin dövlətin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarına və Şimali Azərbaycanın bəzi rayonlarına əhatə edirdi.

Atropatena dövlətinin yaradılması Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar hadisə idi. Ona görə ki, yenidən dövlətçilik ənənələrini bərpa edilir, dövlət rəmzləri, milli ordumuz formalaşır. Azəri dili dövlət dili səviyyəsində inkişaf etdirilir. "Atropatena" sözü tədricən dəyişərək "Azerbaycan" sözü kimi işlənir və sonralar "Azərbaycan" termininə çevrilir. "Azərbaycan" sözü isə "Od aləhinin qoruduğu məkan" deməkdir.

Umayr

(IV əsr)

Qədim Azərbaycan dövləti Albaniyada qəzayın 26 tayfadən hər biri öz bülərinə sitayış edirdi. Bu isə əllənin vahidliyi üçün təhlükə tədrihi. Alban hökmdarı Umayr bunu nəzərə alaraq 314-cü ildə xristianlığı dövlət dini elan edərək təkaləhliliyi qaymağa başlayır. Onun bu uzaqçərəm addımı Albaniya dövlətinin büləlişliyini, alban xalqının vahidliyini təmin edir.

Azərbaycan tarixinə Umayr Albaniyada xristianlığı dövlət dini elan etmiş dövlət xadimi, Roma ilə müharibələrdə öz dövlətinin müstəqilliyini və azad büləliyini qoruyuş sərkərdə kimi daxil olmuşdur.

Tarixi Azərbaycan ərazisi haqlı olaraq qədim sivilizasiya ocaqlarından biri sayılır. Yaxın Şərqi və Şərqi Avropa mədəniyyətlərinin kəşidyi yerdə yerləşən dövlətin coğrafi mövqeyi bir çox etnomədəni xüsusiyyətlərin mövcudluğunu şərtləndirirdi. E.ə. III minillikdə bu ərazidə unikal "Kür-Araz mədəniyyəti" formalaşır. E.ə. IV əsrdə bu ərazidə yaşamış ayrı-ayrı tayfalar Albaniya dövləti adı ilə tanınan qurumun tərkibində birləşmişdilər. Qədim yunan müəllifi Strabon yazırdı ki, Albaniya əhalisi vahid mörkəzdən idarə olunan 26 tayfadən ibarətdir. Bu tayfaların vahid mədəniyyəti atımlar tərəfindən şərhi olaraq Yaloyluta mədəniyyəti kimi qeyd olunur. Antik dövr müəllifləri qeyd edirdilər ki, Albaniyada 30-dan artıq şəhər mövcud olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində sübut edilmişdir ki, antik dövr alban şəhərləri siyasi-inzibati və sənətkarlıq-ticarət və mədəni mörkəzlər olmuşdur.

Albaniyada hakimiyyətdə olan hökmdarlar yerli Arranilər sülaləsinə mənsub olmuşlar, sonralar bu sülalə Arşakilər sülaləsi ilə əvəz edilmişdir. Mələmdur ki, birinci sülalənin adı Arran adı ilə bağlıdırsa, ikinci sülalənin adı Azərbaycanca qədimdən məskunlaşmış türk tayfası sakların adı ilə bağlı olmuşdur.

Artıq I - II əsrlərdə Yerusəlimdən (Qüdsdən) Albaniya ərazisinə xristianlıq yayılmağa başladı. Əvvəllər müxtəlif bülərə sitayiş edən Albaniya əhalisi tədricən xristianlığı qəbul edir. Arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, xristianlığa qədər Albaniyada bütperəstlik hökm sürmüş, insanlar günəş və od, su və torpağa sitayiş etmişlər. Cənubi Azərbaycanda ateşperəstlik hökm sürdüüyü bir dövrdə Albaniyada (Şimali Azərbaycan) bütperəstlik hökm sürür, bülərə qurbanlar kəşilirdi. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, Fələstindən Albaniyaya xristianlığı gətirənlər arasında Yegişe adlı birisi fəallıq göstərmiş, O, Qış (indiki Kiş) kəndində ilk məbəddə inşa etmişdir. Daha sonra kilsələr digər yerlərdə də inşa olunmağa başlanmışdır və artıq VII əsrdə, arəblərin yürüşləri arəfəsində hər kənddə kilsə var idi. Şəhərlərdə olan kilsələrin sayı isə onlarca idi.

İndiki erməni "müəlliflər" in Yaxın Şərqi xristianlığı ilk qəbul edənlər sırasında öz ocaqları, "qədim erməniləri" göstərmələrinə

baxmayaraq, aparılmış tədqiqatlar bunu təkzib edir. Yazılı xristian mənbələrdə göstərilir ki, Albaniyada xristianlıq Ermənistandan (Van gölündən qərbdə olan ərazi nəzərdə tutulur) tez yayılmışdır. Qafqazda ilk xristian məbədi olan Qış məbədi "Şərqi kilsələrinin anası" adlandırılır. Üzdənirəq erməni "tədqiqatçılar" gah Albaniyanın heç vaxt mövcud olmadığını, gah Albaniyanın "Böyük Ermənistan" adlı uydurma dövlətin hissəsi olduğunu, gah da alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe olduğunu iddia etsələr də, aparılmış tədqiqatlar bunu təkzib edir. Azərbaycan Respublikasının Şəki rayonunun Kiş kəndində 2000 - 2001-ci illərdə Azərbaycan arxeoloqları və Norveç krallığının arxeoloqları tərəfindən aparılmış birgə tədqiqatlar buradakı alban kilsəsinin doğrudan da Fələstindən şərqi qərbdə olan ərazilərdə ən qədim kilsə olduğunu sübut etmiş, bu da ermənilərin bütün iddialarına qarşı tutarlı cavab olmuşdur.

Albaniyada xristianlığın dövlət dini statusu qazanması alban hökmdarı Umayrın adı ilə bağlıdır. Hələ 337-ci ildə onun ocağı Sanatruk (bəzi mənbələrdə Sanatürk) ermənilərin romalılarla əlbir olub Albaniya istiqamətində yürüşlər etmələrinə görə Azərbaycanca şimaldan gəlmiş türk hun tayfaları ilə birləşərək Van gölü istiqamətinə gözlənilmədən güclü yürüş etmişdir. Onun qoşunları düşmənləri darmadağın etmiş, alban süvariləri Van gölünün qərb sahillərinə çıxmışlar. İndiki dövrdə bütün bu tarixi həqiqətləri unudan erməni "tarixçilər", guya, "dənizdən-dənizə olan ərazilərin" onların olmasını iddia edir, əslində tarixdə baş vermiş hadisələri isə xatırlamamağa çalışır. Halbuki qədim Albaniyanın ərazisi Xəzər dənizindən başlayıb İberiya sərhədlərinə qədər uzanmışdır. Göyçə gölü isə Albaniyanın daxili gölü olmuşdur.

Hökmdar Umayrın adı ilk dəfə 314-cü ildə çəkilir. Belə ki, o, Albaniya ərazisində yaşayan tayfaları uzaqgörənliklə birləşdirmək qərarına gəlmiş, bu yolda əsas vasitənin din olmasını anlamışdır. Nəticədə o, 314-cü ildə xristianlığı Albaniyanın dövlət dini elan etmişdir. Təkaləhliliyi qəbul etməklə o, tayfalarda olan bülələri məhv edir və tayfaları vahid din ətrafında birləşdirirdi. Xristianlığın qəbul edilməsi, həmçinin quldarlıq quruluşunun yeni, feodalizm quruluşu ilə əvəzlənməsi prosesi Albani-

yanı daim tabe etməyə çalışan və İran feodalları tərəfindən idarə olunan Sasani dövləti ilə, həmçinin Şərqi Roma (sonralar Bizans) dövləti ilə mübarizə şəraitində baş verirdi. Xristianlığı Fələstin missionerlərindən (yəni xristianlığın mənbəyindən) qəbul etməsi isə müstəqil alban kilsəsi yaratmağa, Roma xristian rəhbərlərindən asılı olmamağa imkan verirdi. Eyni zamanda, Sasani hökmdarları da alban əhalisinə təsir imkanlarını itiridirdilər. Beləliklə, Umayrın addımı Albaniyanın vahidliyini və müstəqilliyini təmin edən addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Qafqazda ilk xristian dövləti olan Albaniya özü xristianlığı digər Qafqaz xalqları arasında yaymağa başlayır. Buradan missionerlər Qafqaz dağları və Xəzərsahili çöllərə yollanır, Qafqaz dağlarından şimalda təkaləhliliyi yayırlar. Məhz alban missionerlərinin sayəsində xristianlıq regionda aparıcı dinə çevrilir, vacib siyasi amilə dönür. Nəticədə alban hökmdarı Şimali Qafqaz və Volqaboyn əhalisinə təsir etmək imkanı qazınır və bu imkandan istifadə edir.

Umayrın regionda artmış qüdrətini görə Sasani hökmdarı II Şapur onunla qohum olmaq istədiyini bildirir və razılıq alır. II Şapurun bacısı ilə evlənen Umayr qərbdən gələn yeni təhlükənin qarşısını almağa çalışır. Belə ki, Roma qoşunları ələtətilən olan ermənilərlə Albaniyanı zəbt etmək fikirlərindən dönməmişdilər.

Haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, romalıların Albaniyaya ilk yürüşü e.ə. 66-cı ildə baş vermişdir. O vaxtdan bəri romalılar mütəmadi olaraq Albaniya üzərinə yürüşlər etmiş, lakin güclü müqavimətlə üzləşmişlər. Dünyanın ən qüdrətli dövləti sayılan Roma imperiyası bütün söylərinə baxmayaraq Albaniyanı zəbt edə bilməmişdir.

359-cu ildə Roma - erməni qoşunu yürüşə hazırlaşdığı dövrdə Umayr II Şapurla görüşüb düşmənin hücumunu gözləməyən, əksinə, hücum edib onu öz torpaqlarında məğlub etməyin vacibliyini sübut edir. Birləşmiş alban - Sasani ordusu Suriya istiqamətində yürüş edir və Amida şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə düşmənlərin belini sıındırır. Bu dövr mənbələrində Umayr haqqında belə yazılmışdır: "Umayr, şəərəfli döyüşçü, öz şanlı adını o, böyük

müharibələrdə qazanmış, Ermənistanın daxilində öz zəfər bayrağını sancmışdır”.

Qolobodon sonra vətəne qayıdan Urmayr ölkədə quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdur. O, xristianlığı yaymaq üçün xüsusi qanunlar qəbul etmiş, dini məktəblər açmışdır. Torpaqların bir qismini kilso torpaqları adlandırmışdır ki, onlardan gələn gəlir kilsənin xərclərini ödəsin. Bununla belə, dedə-baba dinlərindən imtina etməyənlərə qarşı o, yumşaq münasibət göstərmiş, heç bir coza tədbirləri həyata keçirməmişdir. Nəticədə artıq IV əsrin ortalarında xristianlıq Albaniyada əsl dövlət dini olmuşdur. Bu, Sasani hökmdarının xoşuna gəlməsinə də, Urmayr kimi güclü müttəfiq itirmək istəməyən II Şapur bu tədbirlərə göz yummağı üstün tutmuşdur.

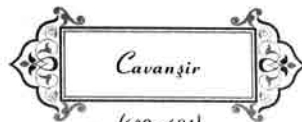
371-ci ildə Roma qoşunları yeni, daha güclü bir yürüşə başlayır. Alban - Sasani or-

dusu onları qarşılayır, lakin Dzirav yaxınlığında baş verən döyüşdə məğlub edilir. İgidliklə vuruşan Urmayr bu döyüşdə ağır yaralanır və mühafizəçilərinin köməyi ilə vətəniyə çatdırılır. Lakin romalılar da böyük itkilər vermişdilər. Nəticədə Roma - Sasani danışıqları başlayır. 387-ci ildə imzalanmış müqaviləyə əsasən, Ermənistan dövlətinin adı dünyanın siyasi xəritəsindən silinir. Van gölü ətrafında olan torpaqlar Roma ilə sasanilər arasında bölünür. Növbəti erməni dövləti 1918-ci ildə, Azərbaycanın ermənilərə bağışladığı İrevan şəhəri ətrafında yaranmışdır.

Urmayrın müqavilədən sonrakı taleyi məlum deyil. Hər halda, bir şey məlumdur ki, o, dövlətinin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmiş, xalqın bölünməsinə imkan verməmişdir.

Şaki rayonu Kiş kəndində qədim alban kilsəsi

E.ə. IV - eramızın VIII əsrlərində Simali Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Albaniya dövləti hökmdar Cavanşirin vaxtında çiçəklənən dövrünü yaşamışdır. Cənubdan ərəb hücumu təhlükəsi, şimaldan saxar tayfalarının hamları, qərbdən Bizans dövlətinin bəzi qüvvələri - bütün bu amillər Albaniya dövlətinin mövcudluğu üçün böyük təhlükə qarşıyırdı. Lakin İtəri sərkərdəlik istedadı, qarşın diplomatik bacarıqları və vətəninə olan məhəbbəti Cavanşirə bütün problemləri həll edib ölkəsinin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyini təmin etməyə imkan vermişdi. Daxili sabitliyə nail olan Cavanşir ölkənin iqtisadiyyatının və mədəniyyətinin inkişafına böyük diqqət yetirirdi. Nəticədə erkən orta əsrlər dövründə Albaniya regionu ən inkişaf etmiş dövlətlərdən birinə çevrilmişdi.

Azərbaycan tarixində Cavanşir qüdrətli dövlət xadimi, diplomat və sərkərdə kimi tanınır.

Sasani zülmü altında olan Albaniya dövləti daim öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparırdı. Ardi-arası kəsilməyən üsyanlar xalqın azadlıq özünü nümayiş etdirirdi. VI əsrin sonlarında Albaniyada Mehranilər feodal sülaləsi hakimiyyətə gəlir. Girdiman vilayətini (müasir Şəmkir-Qazax-Tovuz bölgəsi) özünə dayaqlı seçən Mehranilər həm yerli əhaliyə, həm də şimaldan Azərbaycana köçmüş və burada məskunlaşmış sabirlər tayfalarına arxalanırdı. Mehranilər sülaləsindən olan Varaz Qriqor Sasani hökmdarlarının Albaniyada zərdüştiliyi yaymaq istəyinə qarşı çıxırdı, çünki anlayırdı ki, bu yolla sasanilər albanları özlərinə tabe etməyə çalışır. Geniş dünyagörüşü ilə seçilən Varaz Qriqor təkalüflü üstün tutur və xristianlığı qəbul edir (Varaz Qriqor adı onun xristian olmasını göstərir). Sasaniləri ölkədən qovan və özünü alban çarı elan edən Varaz Qriqor ölkənin dövlətçilik ənənələrini bərpa edir və öz iqamətgahını Girdiman qalasından Bərdəyə (o zaman alban dilində Partav adlanırdı) köçürür. Sasanilərin vassalı hesab edilən Mehranilər müstəqil daxili siyasət aparırdı və öz silahlı qüvvələrinə malik idilər.

633-cü ildə Sasani dövlətinə ərəblərin hücumu başlayır. Sasani şahənşahı III Yezdəgird bütün qüvvələri ərəblərə qarşı yönəldirdi. Onun xahişi ilə Varaz Qriqor alban qoşununu köməyə göndərir. Qoşunun başında onun oğlu Cavanşir dayanırdı. Ölü sular və Kadisi yaxınlığındakı döyüşlərdə Cavanşirin Albaniya döyüşçüləri mərdliklə vuruşurlar. Salməncilər yazırlar ki, şahənşah şəxsən Cavanşiri fəxrli paltar, kəmər, zəfər bənzər, "hakimiyyət rəmzi olan iki qızıl qalxan və iki qızıl nizə, qızıl dəstəyi olan qılınc", həmçinin bəzək əşyaları ilə təltif etmişdi. Cavanşir öz qoşunu ilə Sasani dövlətinin paytaxtı Ktesifon (Mədain) şəhərinin müdafiəsində və Nəhavənd döyüşündə iştirak etmişdir. Bu döyüşlərdə 11 dəfə yaralanan Cavanşir mərdliyi ilə ad qazanmışdır. Hətta ərəb tarixçiləri də onun sərkərdəlik məharətindən xəbər verirlər. 9 il qütbətdə olan Cavanşir zəngin döyüş təcrübəsi toplanmışdır. Lakin Sasani dövlətinin süquta uğradığını gördükdə o, vətəne qayıtmışdır. 642-ci ildə Varaz Qriqor vəfat edərkən Cavanşiri özünə varis elan etmişdir.

Bu zaman Albaniya sərhədlərinə ərəblər toqquşmalarında möglub olmuş Sasanı ordu-sunun qalıqları yaxınlaşır və Cavanşirdən sığınacaq istəyir. Cavanşir onlara torpaqlarında məskunlaşmağa icazə verir. Lakin yaxşılığı qiymətləndirməyən sasanilər yerli əhalini talan etməyə başlayırlar. Bunu eşidən Cavanşir qoşunları ilə onları möglub edir və öz ərazilərindən kənara atır. Belə bir vaxtda Albaniya ərəb qoşunları sərhədlərinə yaxınlaşır.

Ərəbləri güclü biçib hesab edən Cavanşir qonşu İberiya hökmdarı Atmersexlə ittifaq yaradır, daha sonra isə Bizansa gedib imperator II Konstantinlə danışıqlar aparır. O, ərəblərə qarşı birgə mübarizə aparmağı təklif edir. Bu zaman ərəb qoşunları artıq Albaniya ərazisindən keçərək Şimali Qafqaza yollanmışdılar. Lakin ərəblər burada Xəzər xaqanlığının qoşunları tərəfindən dərdə qaldırıldıqları görünür.

İmperatorla danışıqlar zamanı Cavanşir hiss edir ki, əməli köməklik göstərmək istəməyən Bizans imperatoru müxtəlif şərtlərlə Albaniyanı özündən asılı vəziyyətə salmaq istəyir. Bu səbəbdən də Cavanşir danışıqların xeyrətsiz olduğunu görüb vətəninə qayıdır.

662-ci ildə Albaniyaya xəzərlər hücum edir. Onlar Albaniyanın şimal ərazilərini talan etməyə başlayırlar. Lakin Cavanşir qoşunuyla onlara qarşı çıxır və Kür çayı sahilində baş vermiş qanlı döyüşdə xəzərləri möglubiyətə uğradıb ölkədən qovur. 664-cü ildə xəzərlər yenidən Albaniyaya hücum edir. Bu zaman Albaniyanın cənub sərhədi boyunca ərəb qoşunu cəmləşmişdi. Ərəblərlə cənubda və xəzərlərlə şimalda müharibə aparmağın mümkünsüzlüyünü anlayan Cavanşir Xəzər xaqanının görüşünə gedir və danışıqlar aparır. Cavanşirə bir sərkərdə və dövlət başçısı kimi hörmət bəsləyən xaqan tezliklə Cavanşirle razılığa gəlir. İmzalanmış müttəfiqlik müqaviləsini daha da möhkəmlətmək məqsədi ilə Cavanşir xaqanın qızı ilə evlənir. Beləliklə, qohumluq əlaqəsi vasitəsilə Cavanşir xəzərlərlə ittifaq yaradır, öz şimal sərhədlərini təhlükəsizliyini təmin etməklə bərabər, özünə güclü müttəfiq qazanır. Xəzərlər alban əsirlərini, ələ keçirdikləri qəniməti və mal-qaranı da qaytarırlar. Bundan sonra lazım gələndə, Cavanşir öz qoşunundan başqa, xəzər qoşunundan da istifadə edə bilərdi.

O zaman Şimali Afrikadan Hindistan sərhədlərinədək uzanan Ərəb xilafəti dünyanın ən möhtəşəm dövləti idi. Bunu anlayan və obas yero öz adamlarının qanını axıtmaq istəməyən Cavanşir ərəblərlə danışıqlara başlamaq qərarına gəlir.

Ərəb xəlifəsi Müaviyə düşünmə hesab etdiyi Cavanşirin cüzi müharibə dostu ilə Dəməşqə doğru gəldiyini eşidəndə əvvəlcə buna inanmır. O, 633 - 642-ci illərdə ərəblərə qarşı Cavanşirin igidliklə vuruşduğunu bildirdi və ona görə də albanlarla müharibə olacağını gözləyirdi. Cavanşirin gözlənilməz hərəkəti onu çaşdır salır. Hər halda, mərd insanlara daim hörmətlə yanaşan xəlifə Müaviyə Cavanşiri hörmətlə qarşılamalıdır. 667-ci ildə Dəməşqə aparılan danışıqlarda xəlifə Albaniyanın daxili müstəqilliyini tanıyır. Bu o demək idi ki, ərəb qoşunları Albaniyaya yeridilməyəcək, Albaniyanın daxilində heç bir işə qarışmayacaqlar. Əvəzində Cavanşir hər il müəyyən məbləğdə vergi ödəyəcək. Ölkəsinin müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməmiş Cavanşir verginin miqdarının da az olmasına razılıq alır. Xəlifə Cavanşirə fəxri silah, qiymətli hədiyyələr və hətta fil bağışlayaraq onu hörmətlə yola salır.

Vətəninə qayıdan Cavanşir qısa zaman ərzində ölkənin həyatını normalaşdırmağa nail olur. Albaniya iqtisadi baxımdan çox inkişaf edir. Onun paytaxtı Bərdə bütün Şərqdə iri ticarət mərkəzi kimi tanınmağa başlayır. Burada şərq və qərbdən, şimal və cənubdan gələn yollar kəsişirdi.

670-ci ildə xəlifə Cavanşiri Dəməşqə dəvət edərək ərəblərlə Bizans arasında gedən danışıqlarda vasitəçi olmasını istəyir. Bu istək Cavanşirin həm xilafətə, həm də Bizansda necə böyük nüfuzla malik olmasından xəbər verir. Cavanşir vasitəçilik missiyasının öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlir və Albaniyadan ərəblərin keyfinə yığılan vergilərin 1/3 hissəsinin azaldılmasına nail olur. Albaniyada olan sabitliyi Arazdan cənubda da görmək istəyən xəlifə bu ərazilərin də idarə olunmasını Cavanşirə təklif edir. "Artıq tamah baş yarar" deyən Cavanşir bu təklifdən imtina edir. İri feodalların hakimiyyətini möhkəmləndirən Cavanşir ölkəsində sabitlik yaratmağa müvəffəq olur. Ölkədə yeni-yeni qalalar tikilir (onlardan

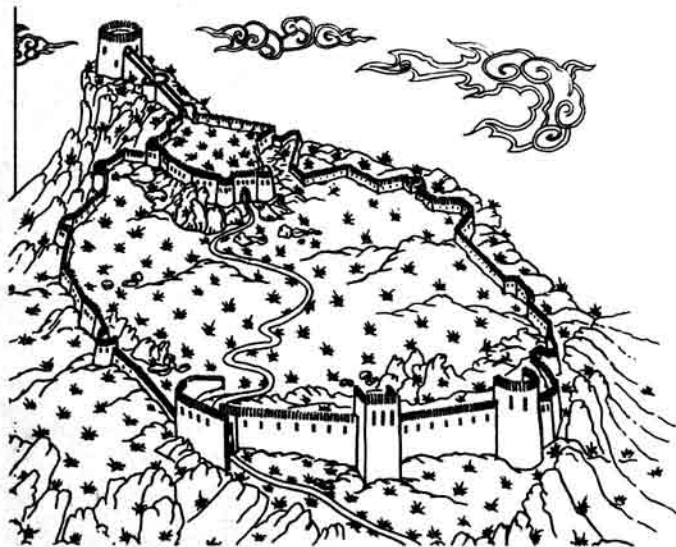
Cavanşir qalası öz möhtəşəmliyi ilə seçilir), şəhərlərdə yeni-yeni binalar inşa edilir. Cavanşirin tapşırığı ilə tarixçi Moisey Kalankatlı "Ağvanların tarixi" əsərini yazmağa başlayır. Ölkədə mədəniyyət sürətlə inkişaf edir.

Lakin 681-ci ildə bir neçə alban feodalı Cavanşirə sui-qəsd təşkil edərək onu öldürür. Salnaməçilər göstərir ki, başdan-ayağadək silahlanmış sui-qəsdçi saray oyanları gətirən silahsız Cavanşirə hücum etmişlər. Lakin o, qılıncını sıyımağa macal tapmış və güclü müqavimət göstərmişdir. Arxadan vurulan zərbə onu ölümcül yaralamış və o, üç gün sonra dünyasını dəyişmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, sui-qəsdin təşkilində Bizansın da əli olub: imperator Cavanşirin ərəblərə yaxınlıq etməsindən və xəzərlərlə müttəfiqliyindən çox narahat olmuşdur.

Bizansmeyilli feodalların xyanəti Albaniyaya baha başa gəlir. Öz qohumu Cavanşirin

qatillərindən qisas almaq üçün Xəzər xaqanı Albaniya üzərinə Alp-İltverin başçılığı ilə sabir tayfalarını göndərir. Qoşun qatilləri yaxalayır və onlar cəzalandırılır. Alban feodalları Cavanşirin qardaşı oğlunu hökmdar elan edirlər. Ərəb xəlifəsi də, Xəzər xaqanı da onu alban hökmdarı kimi tanıyırlar. Bununla belə, Cavanşirin istedadına malik olmayan yeni hökmdarın dövründə Abaniya zəifləyir. Onun ərazisində ağır ərəb - xəzər döyüşləri baş verir. 705-ci ildə ərəb qoşunu Albaniyaya soxularaq Albaniya dövlətinin mövcudluğuna son qoyur və Albaniya Ərəb xilafətinin tərkibinə qatılır.

Azərbaycan tarixində Cavanşir özünəməxsus yer tutur. Məharətli döyüşçü, mərd insan olmaqla bərabər, o, peşəkar sərkərdə, mahir diplomat və ən əsası - ölkəsinin maraqlarını hər şeydən üstün tutan görkəmli tarixi şəxsiyyət kimi Azərbaycan xalqının xatirəsində bu gün də yaşayır.

İsmayıllı rayonu ərazisində Cavanşir-qala

(VII əsrin sonu -
VIII əsrin əvvəlləri)

Cənubi Ermonistan dövləti bəsləndirən İncilərin əsası qədim Azərbaycanın İncilərin əsasıdır. Eslə ki, əsərləri Qafqazın ətəklərini kimi qeyd etməyə çalışan, azərbaycanlıları isə köçəri adlandıran erməni "tədqiqatçılar" sənətimizin qurucuları bir çox maddi mədəniyyət nümunələrini itərlənə qədər. Onlar halda tarixi şəxsiyyətlərimizi belə həyətə gətirməyi özünəməxsus bir məqsəd kimi qəbul etmişlər. Eslə İncilərin əsası qədim şəxsiyyətlərimizdən biri məşhur alban tarixçisi Moisey Kalankatlıdır. Qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyası tarixinə həsr edilmiş birinci və qeyri tarixi əsərin müəllifi hal-hazırda "Moisey Kalankatlı" adı ilə erməni tarixçisi kimi qəbul edilir.

Moisey Kalankatlı "Albaniya tarixi" əsərinin müəllifi, ill və bəzə məlum olan qeyri tarixi erməni tarixçisi kimi Azərbaycan tarixinə əhəmiyyətli yer tutur.

Qafqaz Albaniyası dövlətinin başçısı Cavanşirin hakimiyyəti illərində ölkədə sabitlik yaranmış, iqtisadi dirçəliş başlanmış, bu isə öz növbəsində elm və mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Ölkədə yeni-yeni məktəblər açılmış, şair, memar və alimlərin çalışması üçün yaxşı şərait yaranmışdır. İndi Zəngəzur ərazisi kimi tanınan Syunik adlı alban vilayətində yerləşən məktəbdə alban şair və filosofu Mafusalı dər deyir və əsərlər yaradır. Cavanşirin saray şairi Dəvdək poemaları ilə bütün Şərqi Qafqazı, ölkədə möhtəşəm saraylar, qalalar, məbədlər inşa edilirdi. Cavanşirin əmri ilə VII əsrin II yarısında Moisey Kalankatlı albanların və Albaniya dövlətinin tarixini yazmağa başlamışdır.

Moisey Kalankatlı qeyd edir ki, o, Albaniyanın Uti vilayətində yerləşən Kalankat kəndində anadan olub. Alban tayfalarının biri olan utilərin adı da Uti vilayətinin adından götürülüb. Həmin tayfa Qanıx (Alazan) çayından başlamış cənuba doğru uzanan ərazilərdə, o cümlədən Yuxarı Qarabağda, Tört çayı sahillərində yaşayırdı. Mənbələrdə utilərin Kürün hər iki sahilində və hətta Xəzər dənizi sahilində yaşamaları göstərilir. Hal-hazırda utilər "udin" adı ilə tanınır və Azərbaycan Respublikasının Oğuz rayonunun Nic kəndində yaşayırlar. VII əsrdə böyük kəndlərdən sayılan Kalankat kəndi Bərdə şəhərindən cənub-qərbdə, Tört çayı sahilində yerləşirdi. Bərdə - Dəbil ticarət yolunda yerləşən bu kənd daşdan tikilmiş müdafiə divarları ilə hasarlanmışdır. Orta əsrlərdə ərəb coğrafiyaşünasları kəndi "Qalqatus" kimi göstərmişlər. Mənbələrdə yazılır ki, Yerusolimdə (Qüds) V - VIII əsrlərdə albanlar tərəfindən tikilmiş monastırlar sırasında Kalankat monastırı da var imiş. Bütün deyilənlər sübut edir ki, Moisey Kalankatlı oslan alban olmuş, Albaniya ərazisində doğulmuş və burada fəaliyyət göstərmişdir. Oğlanın adının Moisey olması onun atasının xristian olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, IV əsrdən başlayaraq VIII əsrə - ərəblərin Azərbaycana bərqərar olmasına qədər ölkəmizdə əsasən xristian dininə ibadət edilirdi.

Moisey Kalankatlı "Albaniya tarixi" adlı əsərini Cavanşirin ölümündən sonra tamam-

lamışdır. Əsərdə alban şairi Dəvdəyin Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi poemadan bir hissəni verməsi bunu təsdiqləyir. Lakin əsərdə hadisələr 999-cu ilədək təsvir edilir. Bu o deməkdir ki, Moisey Kalankatlıın ölümündən sonra onun əsəri hansısa naməlum alban tarixçisi tərəfindən davam etdirilmişdir.

Albanların yazıları yaxşı e.ə. II əsrdə məlum olmuşdur. Həm tarixi mənbələrin məlumatları, həm də qazıntılar nəticəsində tapılmış əşyalar üzərində olan yazılar göstərir ki, qədim alban əlifbasında 52 hərf olmuşdur.

Moisey Kalankatlıın "Albaniya tarixi" əsəri üç hissədən ibarətdir. Əsərin ilk səhifələrində o qədim dövrlərdən, faktiki olaraq bəşəriyyətin yarandığı zamanlar baş verməmiş hadisələrdən bəhs edilir. Təbii ki, bu zaman müəllif dünyanın yaranması, insanın peyda olması haqqında informasiyanı "İncil"ə əsaslanaraq verməmişdir. Kitabın 1-ci hissəsinin 1-ci və 2-ci fəsilələrində Bibliya tarixi şərh olunur; albanların mənşəyi Yafes nəslinə bağlıdır və öz yazısı olan 15 xalq sırasında göstərilir. Bu məlumat sübut edir ki, albanlar artıq qədim dövrlərdə digər xalqlardan fərqlənmişlər. Daha sonra müəllif Albaniyanın coğrafi təsvirini verir və onun sərhədlərini göstərir. Bu məlumat müasir erməni saxtakarlarına böyük zərbə vurur, çünki Albaniyanın qədimdən Azərbaycan ərazisində mövcud olduğunu göstərir və ermənilərin yaşadığı ərazilərə heç bir əhəmiyyəti olmadığını sübut edir. 4-cü fəsildə müəllif ilk alban hökmdarı kimi Arran adlı şəxsin adını çəkir, sonra isə Arşakilər sülaləsindən olan Urmayr, II Vaçə, III Vaçaqan kimi alban çarlarının hakimiyyətini təsvir edir. Məlumdur ki, həm Arranın nəslinə, həm də Arşakilər (or-sak) qədim türkmənşəli tayfaların omeələ gəlmişlər. Moisey Kalankatlı Albaniya təkaləhliliyinə yayılmasını, xristianlığın qəbul edilməsini təsvir edir. İndiki erməni müəlliflər bildirirlər ki, gəy, albanlar xristianlığı ermənilərdən qəbul ediblər. Lakin həm Kalankatlıın əsəri, həm digər müəlliflərin tarixi əsərləri, həm də son dövrlərdə Azərbaycan - Norveç arxeoloqlarının Şokinin Kiş kəndində aparılan qazıntılar sübut etmişdir ki, albanlar xristianlığı ermənilərdən çox-çox əvvəl, Suriya və Fələstindən gəlmiş missionerlərin təsiri ilə qəbul etmişdilər. Kalankatlı al-

ban kilsəsinin öz başçısına malik olması və faktiki müstəqil olduğunu bildirir. Halbuki indiki erməni "tarixçilər" alban kilsə xadimlərinin gəy erməni kilsəsinə tabe olduğunu iddia edirlər. Qarabağın Aqen şəhərində 488-ci ildə keçirilən məclisdən söz açan Kalankatlı alban feodallarının qanun qəbul etmə prosesini təsvir edir. Onun əsərində albanların Sasanilərə və Bizansa qarşı mübarizəsi və s. siyasi hadisələr haqqında da məlumat var.

Kitabın 2-ci hissəsinin müəllif Arşakilər sülaləsinin süqutu, Mehranilərin hakimiyyətinə gəlməsi, Cavanşirin başçılığı ilə alban qoşunlarının Sasanı - Bizans və Sasanı - ərəb müharibələrində iştirakı haqqında danışır. Müəllif böyük rəğbət hissi ilə Cavanşirin görüldüyü işlərdən, həyata keçirdiyi tədbirlərdən söhbət açır.

3-cü hissədə ərəblərin Cənubi Qafqaza hücumları göstərilir. Müəllif Albaniya hökmdarlarının və katolikoslarının siyahısını, həmçinin dövrün bir çox rəsmi sənədlərini, həmçinin onların verməklə indiki erməni saxtakarlarına böyük zərbə vurmuşdur, çünki göstərilən şəxslər arasında bir nəfər də erməni yoxdur.

Mətnin təhlili göstərir ki, 710-cu ildən sonrakı hadisələr kitabın başqa hissələri, Kalankatlıın davamçıları tərəfindən öləvə edilmişdir.

Moisey Kalankatlıın qələmə aldığı "Alban tarixi" əsəri Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinə aid nadir yerli mənbədir. O, döna-döna qeyd edir ki, Albaniya müstəqil dövlətdir, albanlar isə öz tarixi, dili, yazısı və mədəniyyəti olan xalqdır. Bu məlumatlar üzdən-irəq erməni "tədqiqatçılar"ın Azərbaycanda heç vaxt yerli dövlətlərinin olmadığını, Qara dənizdən başlamış Xəzər dənizinə qədər bütün ərazilərin ermənilərə məxsus olması barədə uydurmalarını alt-üst edir. Onlar Moisey Kalankatlıın dediklərini inkar edə bilmirlər, ona görə də Albaniyanı gəy "Böyük Ermonistan" dövlətinin xırda bir vilayəti, əsərin müəllifi isə "Moisey Kalankatlı" adlı bir erməni kimi qələmə verməyə çalışırlar.

Tarixi ədalətli bəra etmək, Moisey Kalankatlıın alban tarixçisi kimi Azərbaycan xalqına məxsus olmasını bütün dünyaya sübut etmək indiki nəslin, müasir Azərbaycan tarixçilərinin məvəvi borucudur.

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Azərbaycan VIII əsrin əvvəllərində Ərəb sülaləsinin tərkibində ərazilərdir. İlk vaxtlar mübarizə siyasət qürəddən ərəb sülalələri aralıq VIII əsrin əvvəllərində xalqı sızın əsl mənada zülm etməyə başladılar. VIII əsrin II yarısından etibarən xalq ayağa qalır, üsyanlar edir. Aralıqda bəzi mübarizə üsyanları bədrin iri xalq-azadlıq hərəkatlarına çevrilir. Xürrəmi xalq-azadlıq hərəkatı orabələrə qarşı qürəddən ən iri mübarizə hərəkatı olmuşdur. Hərəkatın başına Babək qaldığından sonra o daha da mübarizəli şəkildə olmuş, bədrin azadlıq mübarizəsinə çevrilmişdir. Güclü ordu qürəddən Babək orabələrə qarşı 20 il mübarizə aparmışdır. Sonda Babək tutulub edam edilmişdir, onun sağları hələ də yaşamışdır; bir müddət sonra Azərbaycanın orabələrinin bədrin mübarizəsinə qatılmışdır və onun qürəddən mübarizəli fədailər qürəddənmişdir.

Azərbaycan tarixində Babək xalq-azadlıq mübarizəsinin başçısı və qürəddənli sarkarə kimi daxil olmuşdur.

Ərəb hakimlərinin özbaşınalıqları, tulançı vergi siyasətləri Azərbaycanında koskin narazılığa sobob olurdu. VIII əsrin ortalarından etibarən orabələrə qarşı güclü üsyanlar başlandı. 748 və 794-cü illərdə Beyləqanda, 752-ci ildə Şəmkiyə, 793 - 794-cü illərdə Bərdədə baş vermiş üsyanlar çətinliklə yatırıldı.

Tariximizdə azadlıq mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri, bəlkə də ən möhtəşəmi Ərəb xilafətinə qarşı 60 ildən artıq davam etmiş xürrəmilər hərəkatıdır. Xürrəmilərin ("xur" - alov, Güneş) təlimində sosial ədalət-sizliyə qarşı mübarizə, azad kəndli icmasının yaradılması ideyaları mühüm rol oynayırdı. Onlar islam əhəklərini qəbul etmiş və Azərbaycanda qədimdə yayılmış atəşpərəstliyə qaydışı tələhə edirdilər. Xürrəmilərin əsas məqsədləri Azərbaycanda yadellilərdən azad etməkdir. 778-ci və 807 - 808-ci illərdə Azərbaycanda xürrəmi üsyanları baş vermişdir.

816-cı ildən xürrəmi hərəkatının başında Babək dayanmışdır. Babək 798-ci ildə Ərdəbil yaxınlığındakı Bilalabad kəndində kasıb bir ailədə doğulmuşdur. Ərəblərin yazdığına görə, onun adı "Həsən" olmuş, xürrəmilərə qoşulduqdan sonra isə atəşpərəstlik təlimində ən hörmətli adlardan olan "Babək" adını götürmüşdür. Atasını erkən itirən Babək uşaq yaşlarında əvvəlcə çobanlıq elmiş, sonra sarvan olmuş, daha sonra isə usta kəməkcisi işləmişdir. Xürrəmilərin başçısı Cavidan ibn Səhli Babəkin cəsarətini, vətənpərvərliyini cəlb etmiş və onu özünə köməkçi götürmüşdür. Cavidan həlak olduqdan sonra xürrəmilər Babəki özünə başçı seçmişlər. Xürrəmilərin mərkəzi Ərdəbildən 145 km şimal-qərbdə Bəzzeyn dağında qurulmuş Bəzz şəhər-qalası olmuşdur.

Babək ilk gündən zülmkarları məhv edib, əzilənlərə azadlıq verəcək bir mübarizəyə başladığını boyan etmişdi. Bu şüar onun ətrafına minlərlə məzlum kəndli, sənətkar, şəhər yoxsullarını toplamışdı. Babək onlardan güclü qoşun yaratmağa nail olmuşdu. Bunu gördükdə xəlifəyə düşmən olan bir sıra iri feodallar Babəkə qoşulmuşlar. Xürrəmi qoşunlarının hərbi təşkilatı dövrün tələblərinə cavab verirdi. Qoşunun əsas hissəsi kəndlilərdən təşkil edilmiş piyadalar idi. Sü-

vəri hissələr azlıq təşkil edirdi. Qoşunları silahlarla təchiz etmək üçün emalatxanalar açılmışdı. Qoşunlarda məqsədyatlı xidmətinin təşkilinə böyük diqqət yetirilirdi.

Xürrəmi hərəkatının genişlənməsi xəlifə Əl-Momunu Azərbaycana ordu göndərməyə vadar edir. 819-cu ildə sarkərdə Yəhya ibn Müaz Azərbaycana soxulsa da, üsyanı yatıra bilmir. Xəlifə onun yerinə İsa ibn Mohəmməd komandan təyin edib Azərbaycana göndərir. 821-ci ildə Bərdə döyüşündə Babək qalib gəlir. Xəlifə Züreyq ibn Əli Əl-Əzdi və Əhməd ibn Əl-Cüneyd Əl-Askafinin başçılığı ilə Azərbaycana yeni qoşun göndərir. Babək yenə də qələbə qalır və Əl-Askafii xürrəmilər tərəfindən əsir götürülür. Xəlifə bu dəfə ordu komandanı vəzifəsinə orabələrənən yaxşı sarkərdələrindən olan Məhəmməd ibn Hümeyd Əl-Tusini təyin edir. O, 827-ci ildə Azərbaycana qoşun yeridir, lakin 829-cu ildə yayda Həştadşer dağı yaxınlığında (Bəzzədən 6 km aralı) Babək Əl-Tusinin ordusunu məğlub edir. 830-cu ildə digər sarkərdə - İbrahim ibn Əl-Leyis xürrəmilərin üstünə göndərilir, lakin o da məğlub olur.

Məğlubiyyətlər xilafətdə çəşnliq yaradır və Babək təşəbbüsü olino alır. Onun qoşunları hücum əməliyyatları keçirməyə başlayır. Albənlər yaşayan Şimali Azərbaycan əhəlisini Babəkə qoşulur. 830-cu ildə xürrəmilər Məhəmməd şəhərini tutur və bunun nəticəsində xilafətin şərqi vilayətlərinin mərkəzdən qopartılması təhlükəsi yaranır. Cəziyə, Suriya və Misirdə xalq üsyanları başlayır.

Yeni xəlifə Əl-Mətesim yeni qoşunlar tərtib edir və onların tərkibində türklər çoxluq təşkil edir. Artıq 833-cü ildə İshaq ibn İbrahimin başçılıq etdiyi orəb qoşunları Məhəmməd yaxınlığında Nəsr adlı sarkərdənin başçılıq etdiyi xürrəmi qoşunlarını məğlub etməyə müvəffəq olur. Xəlifə Kiçik Asiyada Bizansa qarşı aparılan mübarizəni dayandırır. O başa düşür ki, xürrəmilərə qarşı mübarizədə dövlətin bütün qüvvələri səfərbər olunmalıdır. Ərəb ordusu yüksək səviyyədə silah və döyüş sursatı ilə təmin edilir. Türk süvarilərindən başqa, qoşunun tərkibində piyada hissələrə geniş yer verilir: qalxandaşyanlar, oxçular, nəftatanlar, yandırıcı mormi atanlar, mühəndis-dag dəstələri, qarovul-mühafizə

hissələri. Paytaxt Samiro şəhəri ilə cəbhə arasında rabitə xəttinin yaradılmasına böyük diqqət yetirilir. Bütün yolları qarovul məntəqələri qurulur. İlk dəfə rabitə göyərçinlərdən istifadə edilməyə başlayırlar.

835-ci ildə yayda Afşin Heydər ibn Kavus orəb qoşununun komandanı təyin edilir. Bizansla aparılan döyüşlərdə fərqləndirən Afşin əslən Ustruşana (Fərqana) türklərindən olmuşdur. Bölgəyə gələn kimi o, Zəncan ilə Ərdəbil arasında olan yolları və yolları istehlakları bərpə edir, əvvəlcə Ərdəbildə, sonra isə Bərdədə qərargah qurur. Bərdədən Bəzzə qədər olan məsafə 50 km-dir. O, əsas diqqəti kəşfiyyat xidmətinin fəaliyyətinə və xürrəmi kəşfiyyatçıların zor-sizləşdirilməsinə yönəldir. Xürrəmilər ətrafında istehlaklar zolağı yaradır. Babək belə şəraitdə partizan xarakterli əməliyyatlara keçir və xırda koskin zərbələrə orabələrənən hərəkat sürətini azaldır. İşlərin belə gedişini görə bəzi yerli feodallar xürrəmilərə xəyanət edib bu dəfə orabələrənən tərəfinə keçməyə başlayırlar. Belə ki, Tabriz şəhəri və Şahı qalasının sahibi feodal Əl-Bəysin xəyanəti nəticəsində bir xürrəmi dostları orabələrənən tərəfindən mühasirəyə alınaraq məhv edilir.

835-ci ildə xürrəmilər orabələrənən silah və sursat karvanlarına, xırda dəstələrə hücumlar edir, orəb karvanlarını ələ keçirirlər. Xürrəmi sarkərdəsi Tərxanın iki iri orəb karvanını məhv etməsi orabələrə böyük zərər vurur. Babəkin hücumları isə ələ gəzənilməz olurdu ki, bəzi hallarda Afşin döyüşçülərinə gəcə də atlardan düşməməyi əmr edirdi.

Yerli şəraitdən məharətlə istifadə edən və dağ mübarizəsinin qanunlarını mükəmməl bilən xürrəmilər dağlıq ərazilərdə daim qalib gəlirdilər. Nəticədə Afşin sarkərdələrini əsas qüvvələrdən aralanıb dağlara hərəkat etməyi qadağan edir. Buna baxmayaraq 836-cı ildə Həştadşer dağı yaxınlığında Babək nəvbəti qələbəsinə qazanır. O, Buğa Əl-Kabirin 5 minlik qoşununu məhv edir. 837-ci ildə yeni türk süvari hissələri ilə məhkəmələndirilən Afşin hələddici hücumlara başlayır. Onun Babəkə danışıqlar aparmaq cəhdi Babək tərəfindən qətiyyətlə rədd edilir. Afşin Babəkin əsir düşmüş qoşununu əli ilə yazılmış və təslim olmağa çağıran məktubu Bəzzə

göndörür. Cavab məktubunda Babək ona belə yazır: "40 il qul kimi yaşamaqdansa, bir gün azad yaşamaq daha üstündür".

837-ci ilin yayında ərəblər Bozso tam yaxınlaşır və onu mühasirəyə alır. Xürrəmi qoşunlarının pusuqu yerini öyrənən Afşin bu dəstəni məhv edir. Bundan sonra ərəblər atma qurğular və neftatın dəyüşçülərin köməyi ilə Bozzin hücumuna başlayırlar. Xürrəmilər inadla vuruşurlar, lakin qüvvələr nisbəti bərabər deyildi. 837-ci il avqustun 27-də Bozz qalası süqut edir. Babək xırda dəstə ilə Arrana doğru hərəkət etməyə başlayır. Lakin övvəllər onun müttəfiqi olmuş alban knyazı Səhl ibn Smbat artıq ərəblərin tərəfinə keçibmiş. Tutulub ərəblərə verilən Babək və onun qardaşı Əbdəllah xilafətin mərkəzi şəhəri və xəlifənin iqamətgahı sayılan Samiroyə aparılır. 838-ci il martın 14-də xəlifə əl-Mötəsimin işirakı ilə Babək və onun qardaşı əzabla edam

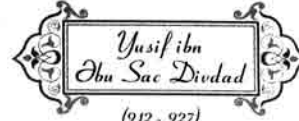
olunurlar. Ərəb müəllifləri xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, Azərbaycanın xalq qəhrəmanı ölümünü mərdliklə qarşılayır.

Xürrəmilərin Babəkin başçılığı ilə aparıcıları xalq-azadlıq müharibəsi Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindəndir. İrimiqyaslı və qanlı müharibədə o zaman dünyanın ən güclü dövlətlərindən olan Ərəb xilafətinə 20 il müqavimət göstərmiş xürrəmilər toxmini hesablamalara görə düşmənin 200 mindən artıq dəyüşçüsünü və onlarca sarkərdəsini məhv etmişdir. Müharibə məğlubiyyətlə nəticələnsə də, Azərbaycanın azad edilməsi üçün zəmin yaratmışdır. Müharibə zəncirvari reaksiya əsasında digər regionlarda da üsyanlar doğurmuş və son nəticədə Ərəb xilafətinin parçalanmasına səbəb olmuşdur.

Babəkin adı isə Azərbaycan xalqının istiqlaliyyət uğrunda mübarizə rəmzinə çevrilmişdir.

Bozz qalasının ümumi görünüşü

IX əsrin II yarısında Azərbaycanda qurulmuş feodal dövlətləri arasında ən məhsəməni Sacilər dövləti olmuşdur. Bu dövlətin təməli Əbu Sac Divdad qoymuş, böyük oğlu Məhəmməd isə onun iqtisadi inkişafını təmin etmişdir. Əbu Sacin kiçik oğlu Yusifin hakimiyyəti illəri Sacilər dövlətinin ən parlaq illəri sayılır. Güclü ordu hesabına xilafətdən asılılığı ləğv etmiş, Bizans qoşunlarını geri almış Yusif bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. Azərbaycandan kənarda olan bir çox ərazilər də onun dövlətinə birləşdirilmişdir.

Yusif 927-ci ildə islamın müqəddəs şəhərlərinə hücum edən qəməli ləqiqəti ilə vuruşmada həlak olmuşdur.

Beləliklə, Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan tarixində bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid Azərbaycan dövləti hüduullarında birləşdirən hökmdar, qələməli sarkərdə və islamın müqəddəs yerləri uğrunda şəhid olmuş dəyüşçü kimi daxil olub.

Xürrəmilər üsyanı və onun ardınca Ərəb xilafətinin bürümüş digər üsyanlar bu dövləti tam zəiflətməmiş və IX əsrin II yarısında onun parçalanması ilə nəticələnməmişdir. Övvəllər ərəb dövlətinə daxil olmuş ərazilərdə müxtəlif feodal dövlətləri yaratmağa başlamışdır. Azərbaycanda da bir neçə belə dövlət yaradılmışdır. Şirvan ərazisində Məzyədilər, sonra isə Kəsrənilər sülaləsi Şirvanşahlar dövlətini yaratmışdır. Arranda Şəddadilər sülaləsi hakimiyyətə gəlmiş, Cənubi Azərbaycanda Sacilər, Salarilər və Rəvvadilər sülalələri bir-birini əvəz etmişdir.

Sacilər sülaləsinin banisi "Afşin" ləqəbli Əbu-s-Sac Divdad türk əmirələri nəslindən olan adlı-sanlı sarkərdə idi. Vedicanlı xidməti müqabilində xəlifə tərəfindən dəfələrlə mükafatlandırılan sarkərdə 866-cı ildə Kufə şəhəri və Məkkə yolunun rəisi vəzifəsinə təyin edilmişdir. İslam dünyasında bu vəzifə ən şərəfli və məsuliyyətli vəzifələrdən biri sayılırdı, çünki onu icra edən şəxs dünyanın hər yerindən Məkkəyə gələn zəvərlərin təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Onun oğlu Məhəmməd ibn Əbu Sac Məkkə və Mədinə şəhərlərinin hakimi təyin edilmişdir. Vəzifə borcunu layiqincə yerinə yetirdiyi üçün Əbu Sac yenidən Azərbaycana qayıtarılmışdır. Ərəb xilafəti parçalandığı dövrdə müstəqil dövlət yaratmağa çalışan Əbu Sac 879-cu ildə vəfat edir. Atasının ölümündən sonra oğlu Məhəmməd Azərbaycana qayıdır. 889 - 893-cü illər toqquşmalarından sonra Marağada məhkəmələndirən Məhəmməd artıq tam müstəqil siyasət yeritməyə başlayır.

Paytaxtı Marağa şəhəri olan Sacilər dövlətinin sərhədləri o zaman qərbdə Ani və Dvin, şərqdə Xəzər dənizi, cənubda Zəncan, şimalda isə Dərbəndi əhatə edirdi. Azərbaycan ərazisindəki xırda dövlət qurumları Sacilərə vergilər ödəyirdi. Uğurlu iqtisadi tədbirlər həyata keçirən Məhəmməd dövlətinin iqtisadi müstəqilliyini təmin edir, öz pullarını buraxır.

Sacilər dövlətinin ən parlaq dövrü Məhəmməd ibn Əbu Sacın qardaşı Yusif ibn Əbu Sacın adı ilə bağlıdır. Qardaşının vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Yusifin ordu-su regionu ən güdrətli ordusu hesab edilirdi. Sacilər dövlətinin hərəkətli və sadəliyi ilə seçilirdi. Dövlət başçısı baş komandan və

zifosini icra edir, sərşökr titulu daşıyan sərkerdə əsgəri qoşun və istehkam qarnizonlarına, hacib əl-xass titulu daşıyan sərkerdə isə qvardiya dəstələrinə başçılıq edirdi.

Sacilər dövlətinin hərbi sənəti bir tərəfdən regionun iqtisadi, sosial və siyasi inkişafından asılı olmuş, digər tərəfdən isə ümum-müsləman-ümumtürk hərbi sənəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Buna baxmayaraq Sacilər ordusunda bu dövr Azərbaycan hərbi sənətinə xas olan xüsusiyyətlər də vardı. Türk və ərəb hərbi sistemlərinin ən yaxşı cəhətlərini öz qoşunlarında tətbiq edən Yusif döyüşlərdə parlaq qələbələr qazanırdı.

Yusif ibn Əbu Sac qısa müddət ərzində Azərbaycan ərazisində keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində iri feodal hakimlərinin özüne tabe edir, dövlətin birləşdirilməsinə maneçilik törədən ördülürdü. Beləliklə, Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid Azərbaycan dövləti hüddurlarında birləşdirən hökmdar olur. Şimali və Cənubi Azərbaycan əvvəllər vahid şəkildə yalnız yadelli dövlətlərin (Sasaniilər, Ərəb xilafəti) tərkibində olmuşdur. Bütün Azərbaycanı özündə birləşdirən ilk yerli dövlət Sacilər dövləti olmuşdur.

Öz qüdrətli ordusu ilə Yusif Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşmağa cəhd göstərən Bizans xristian dövlətinin qoşunlarını geri oturtur.

Azərbaycan kimi əhəmiyyətli coğrafi mövqeyə malik və böyük gəlir gətirən ölkənin öllərindən çıxmasından hiddətlənən və Yusifin güclənməsindən ehtiyat edən ərəb xəlifələri Sacilər dövlətinin dağıtılmağa çalışırlar. Onlar müxtəlif təxribatlar törədirdi, quldur dəstələri, sui-qəsdlər yolu ilə Yusifi aradan götürməyə çalışırlar. Bütün bu sayələr puça çıxdıqda onlar hərbi gücə əl atmaq qərarına gəlirlər. Ərəb qoşunları Azərbaycan sərhədlərinə toplanmağa başlayır. Bu xəbər Yusifə qətan kimi sürətlə hərəkət edərək Rey, Zəncan, Əbhər və Qəzvin şəhərlərini tutur. O, sərkerdolik möharəti göstərərək 7 minlik ordu ilə xəlifa Xaqan əl-Müflihinin 20 minlik qoşununu məğlub edir. Xəlifa yeni ordu toplayır və Yusifə qarşı ikinci ordu göndərir. Cənubi Azərbaycanın Sorab şəhəri yaxınlığında ağır döyüş baş verir. Bu döyüşdə də Yusif qalib gəlir. Qələbələrən arxayınlaşan Yusif ordunu buraxır və xırd dəstə ilə

Ərdəbilə yollanır, lakin 919-cu ildə ərəblər tərəfindən osir götürülür. Sacilər dövlətinin başsız qalmasından istifadə edən xəlifə sərkerdə Məhəmməd əl-Fariqini böyük ərəb qoşunu ilə Azərbaycanın üzünə göndərir. Yusif osir düşməsi xəbərini alan Bizans imperatoru da Azərbaycan üzünə qoşun çəkir.

Azərbaycan böyük təhlükə ilə üzləşir. Lakin Yusifin sədiq silahdaşlarından Subuk adlı sərkerdə Sacilər dövlətinin bütün qoşunlarını toplayır və əl-Fariqini darmadağın edir. Daha sonra o, sürətli yürüş edərək Dvin istiqamətindən hücum edən Bizans qoşunlarına həmlə edir və onları geri oturtur. Xəlifa Azərbaycanı tuta bilməyəcəyini görəncə Yusiflə düşmən deyil, müttəfiq olmaq istəyir. O, Yusifi həbsxanadan azad edir. Onu müstəqil Sacilər dövlətinin başçısı kimi tanıyır. Yusif Rey, Qəzvin, Əbhər və Zəncanı öz dövlətinə birləşdirir. Daha sonra o, Van gölündən qərbdə yerləşən Ərməniyyə vilayətini tutur. Əslində, son erməni dövləti 387-ci ildə ləğv edilmişdi; bu ərazilər isə gah Sasaniilər, gah Bizans, gah da Ərəb xilafəti tərkibinə daxil olurdu. 921-ci ildə Yusif Ərməniyyəni ərəblərin ölləndən alır.

Bu dövrdə islamın müqəddəs şəhərlərinə qarşı böyük təhlükə yaranmışdı. Ərəbistanda, Bəhreyn ərazisində qərmətilər adı ilə tanınan toriqtə meydana gəlmiş və qərmətilər islamın müqəddəs şəhərləri və ziyarətgahlarına hücum etməyə başlamışdılar. Onlar xəlifənin qoşunlarını məğlubıyyəyə uğradırlar. Yusif bildirdi ki, bir zamanlar onun atası və böyük qardaşı Məkkə və Mədinə şəhərlərinin təhlükəsizliyini can-başla təmin etmişlər. Odur ki qərməti hücumu təhlükəsi yarananda o öz qoşunlarının bir qismi ilə cənuba doğru yürüş edir. Bir neçə döyüşdə qərmətilləri geri atan Yusif 927-ci il dekabrın sonunda Kufə şəhərinin qarşısında baş verən döyüşdə ağır yaralanır və islam əməlləri uğrunda şəhid olur. 929-cu ildən başlayaraq Sacilər dövlətini quclular arasında çıxan sərkerdələr idarə etməyə başlayır.

Beləliklə, Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycan tarixinə bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid Azərbaycan dövləti hüddurlarında birləşdirən hökmdar, görkəmli sərkerdə və islamın müqəddəs yerləri uğrunda şəhid olmuş döyüşçü kimi daxil olur.

Bohmənyar ibn Morzban

(? - 1066)

IX yüzilliyin ərlələrindən cəbiran Azərbaycan mədəniyyəti sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bunun üçün əlverişli torisi zəmin qurmuşdur. Əvvəlcə Sasani imperiyası, sonra isə Ərəb sülaləsi tərkibində olan Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqiin məşhur mədəniyyət ocaqları ilə sıx qarışıqlıq əlaqə saxlamış. Şərqi mədəniyyətinin inkişafında qaynadan işlək olmuşdur.

Azərbaycan əllimləri Orta Asiya və Hindistan hüddullərindən tutmuş Pireney qurumadamasıdakı uzanan çox geniş əraziləri əhatə edən sülalənin sərhədləri daxilində kəş vərmis mədəni cəmiyyətdə - "Müsləman İtibahı"nda bilavasitə işlək olmuşdur. Xilafətin süqutu nəticəsində Azərbaycanca bəslənmiş şüari dərəcəli həyatın bütün səhərlərində, o cümlədən elm və mədəniyyətdə öz əksini tapmışdır.

Bu dövr görkəmli azərbaycanlı əllimlərinin birisi filosof Bohmənyar ibn Morzban olmuşdur.

Azərbaycan tarixində Bohmənyar ibn Morzban görkəmli müfəkkir, bir çox fəlsəfi və etika əsərlərinin müəllifi, ehtə əsr Şərqi fəlsəfəsinin inkişafında böyük rol oynamış əllim kimi tanınır.

Ərəb xilafətinin süqutu nəticəsində Azərbaycanda yaranmış müstəqil feodal dövlətlərin hökmdarları əllim, maarifin inkişafına xüsusi fikir verir, dövrün qabaqcıl şəxsiyyətlərini saraylarına dəvət edir, onların yaradıcılığı üçün şərait yaradırdılar. Azərbaycanın Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Bərdə, Ərdəbil və digər şəhərlərində açılmış mədrəsələr savadlı müxtəssislər yetişdirirdilər. Sonradan onların bir çoxu Bağdad, Dəməşq, Qahirənin əli təhsil ocaqlarında təhsillərini davam etdirərək elmə yeni-yeni töhfələr verirdilər.

Dünya sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biri sayılan Azərbaycanın Şimali Cənubun, Şərqi Qərbin kəsişdiyi yerdə yerləşməsi də burada elm və mədəniyyətin müxtəlif səhərlərinin inkişafı üçün əlavə imkanlar yaradırdı. Əl-Biruni, İbn Sina, əl-Fərabi, Bolozuri, Məsudi, əl-İstoxri, İbn Həvəli, əl-Kindi və digər məşhur Şərqi əllimləri Azərbaycanın əllim-ədəbi mühitini əli bilavasitə bağli olmuşlar.

IX - XII əsrlərdə dünya mədəniyyətində Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əmər Gəncəvi, Yusif ibn Tahir, Fəloki Şirvani, Mircəzirəni Beyləqani, Xətib Təbrizi kimi ədəbiyyat xadimləri, Əcəmi Əbubəkr, Məsud ibn Davud kimi memarlar böyş etmiş Azərbaycan mədəniyyətinin ən mühüm mərkəzlərindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycanın vahid dövlət sərhədləri daxilində birləşdirilməsi Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasına səbəb olur və azərbaycanlılar vahid bir xalq kimi dünyəda tanınır.

Azərbaycan əllimləri müxtəlif elm səhərlərinin, o cümlədən təbabət, fəlsəfi, astronomiya, tarix və coğrafiyanın inkişafında dünya əlliminin önündə gedirdilər. Eynəlkəzət Miyanəci, Məkkə əl-Bərdəyi, Səid əl-Əzdi kimi filosoflarımız, Əbu Miaz Əbdəi Xoylu kimi təbibimiz, Əbubəkr Məhəmməd Şirvani kimi hüquqşünasımız, Fəzli Fəridədin Şirvani kimi astronomumuz "Azərbaycan İtibahı"nın görkəmli nümayəndələridir.

"Azərbaycan İtibahı"nın ilk görkəmli simalarından biri Bohmənyar ibn Morzban olmuşdur. Bohmənyar Əbülhəsən ibn Morzbanın uşaqlığı və gəncliyi bərsində molumdur ki, o, Cənubi Azərbaycanda sadə azərbaycan-

li sonotkar ailəsində anadan olmuşdur. Bir dəfə Azərbaycanda olan görkəmli Şərq alimi Əbu Əli İbn Sina sonotkar Mərzbanın emalatxanasının yanında keçəndə həyətə oynayan uşaqlardan ona od götürməyi xahiş edir. Sobadan od və ya kömür götürmək üçün uşaqların qabı yox imiş, buna baxmayaraq uşaqlardan biri ovucuna torpaq tökdürür və közarən kömürləri bu torpağın üstünə yığıdıraraq İbn Sinaya götürür. Bu uşaq Böhmnyar imiş. Uşağın ağılına heyranlənən İbn Sina onun valideynləri ilə danışır və uşağı onun yanına göndərmələrini xahiş edir. Beləliklə, Böhmnyar İbn Sinanın şagirdi olur.

Həm İbn Sinanın qeydləri, həm də onun əsərlərini təhlil etmiş alimlərin fikrinə, görkəmli alimin bir çox nailiyyətləri onun gənç Böhmnyarla apardığı söhbətlər və mübahisələr əsasında qazanılmışdır. Bir müddət keçdikdən sonra Böhmnyara o dövrün əsas aparıcı elmlərindən ətraflı məlumatlar verən və onu istiqamətləndirən İbn Sina şagirdinin müstəqil çalışmasına icazə verir. Şərqin ən məşhur mədrəsələrində dərslər deməyə başlayan Böhmnyar sonda vətəni Azərbaycana qayıdır və burada özünün ən məşhur əsərlərini yazır. "Metafizika elminin mövzusunda dair traktat" adlı fəlsəfi əsərində Böhmnyar qədim yunan və Roma filosoflarının əsərlərini təhlil etmiş, onların nəticələrini XI əsr elmi səviyyəsiindən yoxlamış, forziyyələrinə qiymət vermişdir. Böhmnyar hərakət, məkan və zaman anlayışlarının fəlsəfi şərhini vermiş, onların vəhdətini, bir-birindən ayrılmazlığını göstərmişdir.

"Montiqə dair zinat kitabı" adlı digər əsərində Böhmnyar o dövrdə fəlsəfənin tərkib hissəsi kimi təzəcə formalaşmağa başlayan montiqə və onun qanunlarını araşdırmış, onun anlayışlarının tərifini vermişdir. O özünü qədərki Şərq fəlsəfəsini dərinləndirən öyrənmiş, onun nailiyyətləri ilə yaxından tanış olmuş, montiqədə anlayış, hökm, istiqal anlayışlarını geniş işləndirmişdir.

"Mövcutatın mərtəbələri" adlı növbəti fəlsəfi əsərində Böhmnyar dünya, onun qanunlarını, yaranma və inkişaf etmə səbəblərini araşdırmış, insanın bu dünyada tutduğu yeri və oynadığı rolu nəzərdən keçirmişdir. O, idrakda hiss və rəsonal məqamların əlaqəsini vermişdir. Böhmnyarın "Təhsil kitabı" adlı

əsəri də əhatəliliyinə, mözmun dərinliyinə görə onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Böhmnyar fəlsəfi əsərlərində bildirir ki, hər şeyin əsasını ən ümumi mənada varlıq təşkil edir. Varlıq, onun fikrinə, iki formada olur: vacib varlıq və mümkün varlıq. Vacib varlıq zəruridir, mütləq mövcuddur, sərbəst sızdır, heç kim tərəfindən yaradılmayıb, əbədidir, mümkün varlığı yaradandır. Mümkün varlıq qeyri-mövcud və mövcud fərs ediləndir, onun varlığı və yoxluğu sərbəstəbbəldir, daha doğrusu, o, nəticədir. Böhmnyar yazır ki, Allah məxluqatdan zamanca qabaqdır. Onun fikrinə, nəticənin dərk olunması ilk səbəbin dərk olunmasına aparıb çıxarır. Böhmnyarın bu fikirləri müsəlman alimləri tərəfindən müsbət qarşılandıca, müteköllimlər (ortodoks filosoflar) onun "səbəbin varlığından nəticənin varlığının hasilı vacibdir", habelə "ilk səbəb zaman etibarilə nəticəyə bərabərdir" fikirlərini qəbul etmədilər.

Böhmnyarın etik baxışları toplanmış "Gözəllik və səadət kitabı", həmçinin bir çox təzkiyələri də bizə qədər gəlib çatmışdır. "Musiqi kitabı" adlı əsəri etik-fəlsəfi xarakter daşıyır. Böhmnyarın hal-hazırda Sankt-Peterburq və Daşkənd arxivlərində saxlanılan İbn Sina ilə fəlsəfi yazışması onun bir filosof kimi necə püxtələşməsinə, kamilləşməsinə öyrənməyə imkan verir.

Maraqlıdır ki, hələ sağlığında Böhmnyarın əsərləri Şərq filosofları tərəfindən dərinləndirilmiş, onlar üzü köçürülərək çəxaldılmışdır. Avropa Böhmnyarın əsərləri ilə XIX əsrdə tanış olmuş və onların bir qismi Almanyanın Leypsiq şəhərində çap edilmişdir. Onun XX əsrdə də aktuallığını itirməyən fəlsəfi əsərləri Tehranda və Qahirədə nəşr olunmuşdur.

Şərqin görkəmli alim və müfəkkirləri Əbül Abbas Lovkəri, Əfzələddin Xünəci, Nəsirəddin Tusı, Siracəddin Urməvi fəlsəfə elmində özlərini Böhmnyarın davamçıları hesab etmişlər.

İbn Sinanın şagirdi və davamçısı, Azərbaycan filosofu Böhmnyarın orta əsr müsəlman Şərqində fəlsəfi fikrin inkişafında böyük rolu olmuşdur.

Böhmnyar ibn Mərzban 1066-cı ildə Cənubi Azərbaycanda vəfat etmişdir.

Qətran Təbrizi

(1012 - 1080)

Ərəb xilafətinin süqutu nəticəsində Azərbaycanda başlayan siyasi dirçəliş, elm və mədəniyyətin inkişafında da özünü büruzə verdi. Bu dövrdə Azərbaycan "Müsləman İntibahı" adlanan məşhur mədəni oyanışın ən mühüm mərkəzlərindən biri idi. Azərbaycan İntibahı mədəniyyətinin ilk böyük səhifələrindən biri, Şərqdə tanınan ilk Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi idi.

Azərbaycan tarixində Qətran Təbrizi dövrün hadisələrini əsərlərində tarənüm elən istedadlı şair, ilk izahlı lüğət tərtib etmiş filoloq alim və mütləq kimi dəxal olmuşdur.

Ərəb xilafətinin süqutu nəticəsində Azərbaycanda başlayan siyasi dirçəliş, müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi elm və mədəniyyətin inkişafında da özünü büruzə verdi. Böhs edilən dövrdə Azərbaycan "Müsləman İntibahı" adlanan məşhur mədəni oyanışın ən mühüm mərkəzlərindən biri idi. Böhmnyar ibn Mərzban kimi filosof, Xatib Təbrizi kimi filosof və ədəbiyyatşünas, Eynəlləzzat Miyanəci kimi şair və filosof, Əbu Miyyaz Əbdai Xoylu kimi hokim, Əbu Bakr Məhəmməd Şirvani və Fazil Fəridin Şirvani kimi astronom, Yusif ibn Tahir Xoylu və Əmər Gəncəvi kimi ədəbiyyatşünas, Nizəməddin Əbül-İla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Əmir İzzəddin Şirvani, Mücərrəddin Beyləqani, Qiyamə Gəncəvi kimi şair, Məhsəti Gəncəvi kimi şairə yetişdirən Azərbaycan mədəniyyəti sonda "Müsləman İntibahı"na Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi kimi dahilər bəxş etdi.

Qətran Təbrizi (Əbu Mansur Qətran Cili Təbrizi Azərbaycanı) 1012-ci ildə Təbriz yaxınlığında Şadıabad adlanan xırda şəhərcikdə anadan olmuşdur. Həmin şəhərcikdə məktəbi bitirən Qətran sonradan Təbrizə köçmüş və burada mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdir. Artıq mədrəsədə oxuyarkən o, ilk qəsidlərini yazmışdır.

O dövrdə Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Burada bir neçə müstəqil dövlət vardı. Cənubi Azərbaycan paytaxtı Təbriz şəhəri olan Rəvvadilər dövlətinin tərkibində idi. 1028-ci ildə Orta Asiya ərazisindən Azərbaycana oğuz türk tayfaları gəlir. Rəvvadilər dövlətinin hökmdarı Əbu Mənsur Vəhsudan onların Azərbaycancılıqla qohum olmasını nəzərə alaraq o oğuzlara dövlətin ərazilərində məskunlaşmağa icazə verir, sonra isə onları öz ordusuna yazır. Azərbaycanı ikinci vətənləri kimi qəbul edən oğuzlar canla-başla Bizansa qarşı vuruşurlar.

Mədrəsədə təhsilini bitirdikdən sonra şairlik istedadı ilə seçilən Qətran Təbrizi Gəncəyə köçür. Bu dövrdə Gəncə Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin paytaxtı idi. Əsasən Şimali Azərbaycanı qorb ərazilərində yerləşən bu dövlət qərb-qərbdən Bizansın qərbdən isə onun müttəfiqi olan gürcü feo-

dallarının təcavüzü ilə üzlaşmışdı. Tiflis müsəlman əmirliyi (bu dövlət VIII - XII əsrlərdə mövcud olmuş, ərəbmonşöli Cəfərilər sülaləsi tərəfindən idarə olunsa da, əhalinin əksəriyyətini türklər təşkil edirdi) daim dəstəkləyən Şəddadilər dövləti hərbi baxımdan güclü dövlət olmuş, lazım gəldikdə Rəvəvadilərə də köməklik göstərmişdir. Möhz bu dövlətin qoşunları Azərbaycanın digər feodal dövləti - Şirvanşahlar dövlətinə şimaldan edilən təcavüzlərə qarşı mübarizə aparmağa köməklik edirdi.

Güclü istehkamlarla qorunan Gəncə müsəlman dünyasının Şorq hüdədularının mödəni mərkəzi sayılırdı. Burada məktəblər, mədrəsələr, xəssə və şəhər kitabxanaları, rəsədxana, tibb ocaqları, çoxsaylı sənətkarlıq emalatxanaları və tacir dükənləri fəaliyyət göstərirdi.

Gəncədə dərs deməyə başlayan Qotran Təbrizinin şairlik istedadı barəsində söhbətlər Şəddadilər dövlətinin başçısı Əbdül Həsən Ləşkəriyə çatırsa da, şairi qədirtdirib dilməmiş və onu sarayına dəvət etməmişdir. Lirik şeirlərində insana məhəbbət, təbiətə vərğunluğu tərənnüm edən şair bu təklifi qəbul etməmişdir.

Həmin vaxtdan etibarən saray şairi Qotran Təbrizinin əksər şeirləri siyasi və hərbi-siyasi hadisələrin tərənnümünə, dövlət başçısı və onun köməkçilərinin vəsfinə həsr olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bizim günlərdə onun bu şeirləri mühüm tarixi mənbə kimi tədqiqatçılar tərəfindən qiymətləndirilir. Bəlo ki, şair 1036 - 1037-ci illərdə Əbu Mənsur Vəhsudanın Gəncəyə səfərinə təsvir edir, onun Əbdül Həsən Ləşkəri ilə apardıqları danışıqlardan xəbər verir. Həmçinin onun oğuzların Azərbaycana gəlişi, onların yerli əhali ilə qaynaq-qarışması haqqında verdiyi məlumatları maraqlı doğurur. Məlumdur ki, oğuzların bir qismi Şəddadilər dövləti ərazisinə köçdükdə burada yaxşı qarşılanmış və Gəncə ətrafında məskunlaşmışlar. Həkmədar onları Şəddadi qoşunlarına daxil etmişdir. 1037 və 1038-ci illərdə Bizans və gürcü qoşunlarının Şəddadilər dövlətinə hücumlarının döf edilməsində, düşmənlərin məğlubiyyətinə uğradılmasında oğuzların böyük rolu olmuşdur.

Qotran Təbrizinin ən məşhur əsərləri "Qəvsnamə", "Quşnamə", "Vəmiq və Əzra"

və "Divan"dır ki, o da əsasən qəsidlər toplusundan ibarətdir.

Şairin qəsidlərindəki məlumatlar çox vaxt obyektiv xarakter daşıdığından bir çox feodalılar ona qarşı çıxır, onu hökəmdarın gözündən salmağa çalışırdılar. Bu dövrdə ona qarşı olan koskin münasibət şairin şeirlərində öz əksini tapmışdır.

Şair həqiqəti yazmaq əvəzinə möddəhləqlə məşğul olmağı qəbul etməirdi.

Toxminən 1041 - 1042-ci illərdə Qotran Təbrizi Şəddadilər dövlətinin türk edərək Təbrizə gəlir. O burada dənşətli Təbriz zəlzələsinin şahidi olur və onu öz əsərində təsvir edir.

1046-cı ildə Təbrizə gəlmiş məşhur Şorq şairi və soyyahı Nəsir Xosrov burada bir çox alim və şairlərlə görüşmüşdür. O özünün "Səfərnəmə" kitabında Qotran Təbrizinin şeirlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Filoloq alim Qotran Təbrizi fars leksikoqrafiyası tarixində izahlı lüğət yazan ilk tədqiqatçı olmuşdur. Yaşadığı dövrdə "Lüğəti-Qotran" və ya "Fərhang-i-Qotran" ("Qotranın lüğəti") adlanan elmi əsər sonralar "Təfəssir fi-luqat-il-yurs" ("Fars sözlərinin izahlı lüğəti") və ya sadəcə, "Təfəssir" adlandırılırdı. Lüğətdə o, fars sözlərinin izahını vermiş, onların türk analoglarını göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə bütün elmi əsərləri ərəb dilində, həddi əsərləri fars dilində yazmaq dəbdə idi. Ona görə də türkmonşöli şairlərə, o cümlədən Azərbaycan şairlərinə bəlo bir lüğət olduqca vacib idi. Sonrakı dövrlərdə özləri lüğətlər tərtib etmiş bir çox şair və filoloqlar Qotran Təbrizinin lüğətinə yüksək qiymətləndirmişlər. Azərbaycan və İran poeziyasının inkişafında Qotran Təbrizinin lüğətinin böyük rol oynadığını bir çox alimlər qeyd edir.

Daha sonrakı dövrlərin mənbələrində Qotran Təbrizinin bir ara Naxçıvanda yaşadığı göstərilir. Lakin ömrünün axırında o, yenidən Təbrizə qayıdır.

Qotran Təbrizi 1086-cı ildə Təbrizdə vəfat etmiş və Səhrab məhəlləsi yanında şairlər qəbiristanlığında dəfn olmuşdur.

XII əsr Mərkəzi Asiya şairi Rəşidəddin Vətəfat yazırdı ki, onun təsovvüründə təkə bəlo əsl şair vardır ki, o da Qotran Təbrizidir.

XII əsrdə Cənubi Qafqazda ən sabit dövlət Şirvanşahlar dövləti olmuşdur. Bu, Məzəpədir və Kəsrənilər sülalələrindən olan şirvanşahların uşurlu dənşəsi və xarici siyasətlərinin nəticəsi idi. Şirvanşah I Axsitanın hakimiyyəti illərində Şirvanşahlar dövləti özünün ən qüdrətli çəkini qoşuyordu. Şirvanşah I Axsitanın hakimiyyəti illərində Azərbaycanın Şirvan bəlişində yaranmış siyasi sabitlik, onun Azərbaycan Atabəyləri dövləti və Gürcüstanla dostluq siyasəti, hərbi qüdrətinin artırılması iqtisadi inkişala və mədəniyyətin təvəqqünə müstəqil bəstir gəstərmişdi.

Azərbaycan tarixinə şirvanşah I Axsitan ibn Mənuçəhr dövlətinin iqtisadi inkişafını təmin etməyə cən atən, qənsü dənşəllərlə dostluq əlaqələri qurmağa çalışın dənşət xedimi, qüdrətli ordu və güclü hərbi dənşənmə qurandan bəstəllənən, 1175-ci il qələbəsi ilə orda əsərlə dənşəndən rusların Azərbaycana qürüşlərinin qarşısını ləmməmə alan sərkərdə, Şirvan şəhərlərində qizlərcə yeni müstəqil təşkilatı binələr inşa edərən qurucu xəss kimi dəbil olmuşdur.

Şirvanşahlar dövləti XII əsrdə Cənubi Qafqazda ən sabit dövlət olmuşdur. Həlo VI əsrdə Səssani şahənşahı Şirvan vilayətini idarə etmək üçün buraya Məzəpədir sülaləsindən olan hakimlər gəndərir. Bu sülalənin nümayəndələri özlərini "şirvanşah", yəni "Şirvan hakimləri" adlandırmağa bəstəylirlər. Səssanilər, sonra isə Ərəb xilafəti dövründə şirvanşahlar xirdə yerli hakim hesab olunurdular. Ərəb xilafəti parçalandıqda şirvanşah Heysam ibn Xəlid 861-ci ildə öz müstəqilliyini boyan edir. Bəloliklə, xəritədə Şirvanşahlar dövləti meydana gəlir.

Dərbənddən Kür çayınadək ərazilərdə məhkəmələndən şirvanşahlar adətən neytral mövqə tuturdular. Bu onlara öz ərazilərində siyasi sabitlik yaratmağa imkan verir. Siyasi sabitlik isə öz nəvbəsində təsovvüfatın dənşəlişi və mədəniyyətin çitəkəllənmişinə sobob olur. 1027-ci ildə Məzəpədir sülaləsi əvəzinə hakimiyyətə Kəsrənilər sülaləsi gəlir, lakin ölkənin siyasi inkişaf yolu dəyişməz qalır. 1066-cı ildə şirvanşah I Fəriburz güclü türk dövləti olan Böyük Səlcuq dövlətinin əsilliliği qəbul edir. Şirvanşahlar dövləti səlcuqlara vərğilər ödəməli və lazım gəldikdə əsgəri qüvvə ilə kömək gəstərməli idi. Əsillidən yaxa qurtarmağa çalışın şirvanşahlar, nəhayət, 1123-cü ildə buna nail olurlar. Bir tərofdən səlcuqlar, digər tərofdən gürcülərə mübarizə şəraitində hakimiyyətə gəlmiş şirvanşah III Mənuçəhr 1120 - 1160-cı illərdə düz 40 il hakimiyyətdə olmuş və dövləti gücləndirmişdir.

III Mənuçəhrin oğlu I Axsitan (bəzi mənbələrdə I Axsartan) 1160 - 1196-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Şirvanşah I Axsitan tarazlaşmış xarici və daxili siyasət həyata keçirmişdir. Azərbaycan Atabəyləri dövləti ilə si dostluq əlaqələri yaradan şirvanşah Gürcüstanla da dostluq əlaqələri qurmuşdur. 1173-cü ildə Gürcüstanda çar III Georqiyo qarşı ir feodalların qiyməm qalxanda şirvanşah ona hərbi kömək gəstərmişdir.

I Axsitanın vaxtında ölkədə sənətkarlıq və ticarətin inkişafına böyük diqqət yetirilib, haqsız vərğilər və rüşümlər ləğv edilir. Nəticədə Şirvanşahlar dövləti Şorqda ən varlı dövlətlərdən birinə çəvrilib, onun Şəməxi, Dərbənd, Bəki, Şəbran, Quşətsfi şəhərləri iri

ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi məşhurlaşır. Əvvəllər sölçülərə vergi kimi göndərilən 40 min dinar ində müdafiə tikililərinin inşasına, ordunun gücləndirilməsinə, hərbi gəmilərin yaradılmasına yönəldilir. Qısa zaman ərzində hərbi doniz qüvvələri Şirvanşahlar ordusunun vacib tərkib hissəsinə çevrilir. Şirvan hərbi gəmiləri "şəbəko" tipli döyüş və "baqala" tipli nəqliyyat gəmilərindən ibarət idi. Hərbi donanmaya "əmir əl-bəhr", yəni "doniz sahibini" adlanan vəzifəli şəxs başçılıq edirdi. İri gəmilərin kapitanları "əmir", xırda gəmilərin kapitanları "rais", köməkçi gəmilərin kapitanları isə "iştiyyam" adlanırdı. Dövlətin bütün hərbi gəmiləri Bakı şəhərinin hərbi limanında cəmləndirilmişdi.

Şirvan donanmasının hərbi bazası da Bakıda yaradılmışdı. Limanın müdafiə sistemi şəhərin sahiləni divar xəttindən, Səbəyil qalasından və xəbərdarlıq bürclərindən ibarət idi. Sahiləni divar xətti hələ Şirvanşah III Mənuçəhrin əmri ilə inşa edilmişdi və şəhəri hər tərəfdən əhatələyirdi. Divar xəttinin bir hissəsi donizə doğru - Səbəyil qalasına tərəf gedirdi. İndi həmin qala divarı İçərişəhəri əhatələyir. Oz dövrü üçün möhtəşəm qalalardan biri olan Bakı qalası müxtəlif forma və ölçülü bürclərlə gücləndirilmişdi. Qala divarının önündə dərən xəndək qazılmışdı. Düşmənin qoşunları şəhərə yaxınlaşanda xəndək doniz suyu ilə doldurulurdu. Xəndəyin olması düşmənin divardağdan qurğularının divara yaxınlaşmasına imkan vermir, üstəlik, divarın altına lağım atmağa da mane olurdu.

I Axsitan hakimiyyətdə gəldikdən sonra 1161-ci ildə Bakıda inşasına başlanan Qız qalası rosdənə və mayak rolunu oynamışdır. Hündürlüyü 28 m, divarlarının eni 4 - 5 m olan belə möhtəşəm qurğunun inşa edilməsi göstərir ki, Şirvanşah I Axsitan ölkədə elmin inkişafına böyük diqqət yetirmiş, Təsədüfi deyil ki, Qız qalası orta əsr Azərbaycan memarlığının unikal icralarından biri sayılır.

1175-ci ildə Şirvanşahlar dövləti xarici təcavüzə moruz qalır. 73 gəmidən ibarət rus donanması Volqa çayından keçərək Xəzərə çıxır və Şirvan sahillərinə yan alır. Onlarla ölbiy olan qıpçaqlar şimaldan Dərbənd keçidini aşaraq quru yolla Şirvana hücum edirlər. Qıpçaqlar Dərbənd və Şabranı zəbt edirlər. Rus do-

nanması Xəzərdən Kürə keçib irəliləmək və əraziləri talamaq məqsədi güdürdü. Lakin Şirvanşahın hərbi donanması kifayət qədər güclü idi. Sarı adası yaxınlığında baş vermiş doniz döyüşündə Şirvanşah rus donanmasını darma-
dağın edir, rusların 75 gəmisindən 73-ü geri çəkilib aradan çıxır. Bu qələbə orta əsrlər dövründə rusların donizdən Azərbaycana hücumlarına birdəfəlik son qoyur. Qıpçaqların qarşısını almaq mümkün olsa da, onları ölkədən çıxarmaq çox çətin idi. Belə şəraitdə yaxşılaşmış unutmayan gürcü çarı III Georgi Şirvanşahın köməyinə gəlir. Birləşmiş Şirvan - gürcü qoşunları qıpçaqları ölkədən qovur.

Bu qələbələr, əlbəttə, Şirvanşah I Axsitanın nüfuzunu artırır.

1192-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxı şəhəri güclü zəlzələ nəticəsində dağılır. Şəhərin əksər iri və xırda binaları uçur, on minlərlə insan həlak olur. Həlak olanlar arasında Şirvanşah I Axsitanın ailəsi də var idi. Yer təkənlərinin gücü o dərəcədə böyük imiş ki, hətta yaxınlıqdakı dağ qalalarında da dağıntılar olur. Şamaxılıların köməyinə bütün Azərbaycandan minlərlə insan gəlir. Ümumi səylərlə şəhər yenidən bərpa olunmağa başlayır. Lakin Şirvanşah yaxşı baş düşür ki, zəlzələ yenidən təkrarlana bilər. Ona görə də yeni paytaxt üçün yer seçir. Beləliklə, Bakı şəhəri Şirvanşahlar dövlətinin ikinci, ehtiyat paytaxtı elan edilir. Məqsəd hər hansı bir təhlükə yaranarsa, hökuməti və xəzinəni Şamaxıdan Bakıya köçürmək idi. XII əsrdə Bakı şəhəri artıq paytaxt ola biləcək qədər böyüyür. Şəhərdə gedən tikinti işləri geniş vüsət alır. Saraylar və qalalar, bazarlar və dükənlər, məscidlər və mədrəsələr şəhəri bözəyir. Sənətkarlıq-ticarət mərkəzi kimi inkişaf edən Bakı Dərbənddən sonra Xəzər sahilində ikinci mühüm ticarət limanı hesab edilir və əsasən neft və duz istehsalçı-
sı kimi şöhrət tapır. Şəhərdə gəmi tərsanələri, sənətkar emalatxanaları, anbarlar, evlər və imarətlərin sayı günü-gündən artır.

Şirvanşah I Axsitanın hakimiyyəti illərində Azərbaycanın Şirvan bölgəsində çarçının siyasi sabitlik, onun Azərbaycan Atabəyləri dövləti və Gürcüstanla dostluq siyasəti, hərbi qüdrətinin artması iqtisadi inkişafa və mədəniyyətin tərəqqisinə müsbət təsir göstərir.

1136-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən qurulmuş Azərbaycan Atabəyləri dövləti (Eldənizlər dövləti) tariximizdə ən möhtəşəm dövlətlərdən biri olmuşdur. 1175-ci ildən etibarən dövləti idarə edən Məhəmməd Cahan Pəhləvan onu daha da qüdrətləndirmişdir. Atasının ən yaxın silahdaşlarından sərkərdəlik və dövlət idarəçiliyi dərsləri almış Cahan Pəhləvan dövlətin daxili sabitliyinin təmin edilməsinə gələnlərin kompleks tədbirlər həyata keçirir. Bunun sayəsində qüdrətli ordu quradan, Dərbənddən İrən körfəzinədək, Diyarbəkirdən Əfqanıstan sərhədlərinədək əraziləri təbə edən Cahan Pəhləvan dövlətinin ərazisinə bir dəfə də olsun düşmənin qüvvələrini buraxmamışdır!

Azərbaycan tarixində Məhəmməd Cahan Pəhləvan mərkəzləşmiş dövlət quruluşuna çalınan, Azərbaycanın sabitliyini təmin edən şəxs kimi daxil olmuşdur.

1136-cı ildə Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Atabəyləri dövləti (Eldənizlər dövləti) tariximizdə ən möhtəşəm dövlətlərdən biri olmuşdur. Görkəmli sərkərdə və uzaqgörən siyasi xadim olan Şəmsəddin Eldəniz çətin hərbi-siyasi vəziyyətdə nöinki öz dövlətinin müstəqilliyini təmin etmiş, hətta əvəzində bir çox iri feodalın özbaşınahına son qoyaraq bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. Naxçıvan şəhəri bu dövlətin paytaxtı olmuşdur. Naxçıvanın Şorqin ən gözəl şəhərlərindən birinə çevrilməsi möhz Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlıdır. 1161-ci ildə İraq sultanlığının taxtında nümayəndəsini tutan Şəmsəddin Eldəniz bu dövləti də idarə etmişdir. Onun böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan İraq sultanının xacibi təyin edilmişdi. O dövrdə xacib sultanın köməkçisi olmaqla dövlətin vəzirindən də yüksək vəzifə hesab edilirdi. Şəmsəddinin kiçik oğlu Qızıl Arslan İraq sultanlığı qoşunlarının baş komandanı olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Eldəniz sülaləsinin hakimiyyəti altında olan İraq sultanlığı faktik olaraq Eldənizlər dövlətinin tərkib hissəsi hesab edilmişdir. Şirvanşahlar dövləti də Eldənizlərdən asılı vəziyyətdə olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın vahidliyi təmin edilmişdir. Şəmsəddin Eldəniz hakimiyyətinin sonuna yaxın Eldənizlər dövləti Dərbənd şəhərindən İrən körfəzinədək olan əraziləri əhatə etmişdir.

1175-ci ildə - Şəmsəddin Eldənizin vəfatından sonra böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan hakimiyyət başına keçir. Atasının peşəkar sərkərdələrindən hərbi dərslər almış, dövlət xadimlərinin rəhbərliyi altında dövlətçiliyini sirlərini öyrənmiş, elm və mədəniyyətlə yaxından maraqlanan Cahan Pəhləvan hakimiyyətdə gələndə artıq hansı tədbirləri həyata keçirəcəyini yaxşı bildirdi. Hələ İraq sultanının xacibi işlədiyi zaman o anlamışdı ki, iri feodallar dövlətin dayaqları olsalar da, onları nəzarətsiz qoyanda dövlət zəifləyir. İri feodalın arxasında baş verən münaqişələr ucubtından son nəticədə dövlətin ordusu və iqtisadiyyatı tələffüzü uğrayır. Möhz bu səbəbdən də o, əsas diqqətini mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinə verir, bir sıra dü-

şüdüyü tədbirlər kompleksini həyata keçirir. Bütün vacib vəzifələr o öz şəxsi məmurluklərini təyin edir. Məmluklərin iri şəhərlərə və vilayətlərə də məmurluklərini başçı qoyur. Qeyd etmək lazımdır ki, "məmlük" sözü şəxsi qul monarxiyası versiyasıdır, o məmurluklər bizim "qul" kimi qəbul etdiyimiz anlayışdan fərqlənirdi. Belə ki, məmlük kimi qeydə alınmış gənc mütləq 5 illik təlim-xidmət mərhələsi keçirdi. Yalnız bundan sonra o, tam hazırlıqlı döyüşçü hesab olunurdu. Belə məmluklər hökmdarın əxsi mühafizə destinasına götürülür, onun və ailəsinin, həmçinin dövlətinin xəzinəsinin təhlükəsizliyini təmin edirdi.

Belə döyüşçülər arasında ən yaxşılardan seçilir və onların təlimi davam etdirilirdi. Təlimin altıncı ilində məmluklər xüsusi rəzm kimi bədən alaraq hökmdar sarayına daxil olmaq və burada xidmət etmək səlahiyyəti qazanırdılar. Beləliklə, məmlük saray qayda-qanunları ilə qonaq qəbul etmə, şikayətçilərlə münasibət saxlama və s. proseslərlə yaxından tanış olurdu. Yeddinci xidmət ilində məmlük hökmdarı əhatə edən şəxslər sırasına daxil edilirdi, ona "hökmdarın silahdarı", "hökmdarın mehteri", "hökmdarın paltar qoruyanı" və s. vəzifələrindən biri verilirdi də, əslində, bütün dövlət əhəmiyyətli işlərdə iştirak etməyə başlayırdı. Bu zaman dövləti idarə etmək qanunları ilə tanış olur, bəzi hallarda məsləhətlər vermək hüququna malik olurdu. Beləliklə, 35 yaşına çatmış və bütün göstərilən mərhələləri keçmiş məmlük sipəhsalar, yəni qoşun komandanı təyin edilirdi, 37 yaşına çatdıqda isə əmir titulu ala bilərdi. Əmir titulu almış məmlük iri inzibati vahidlərə başçı və vacib dövlət vəzifələrini icra edən şəxs təyin edilmək hüququ qazanırdı. Vilayət başçıları və vəzifəli şəxslər məmluklərdən təyin edildikdə vəzifəni layiqincə icra edirdilər. Buna onların keçdiyi zəngin həyat dərsi imkan verirdi. Hərtərəfli hazırlıqdan başqa, məmluklərin bir üstünlüyü də var idi. Onlar uşaq ikən kəsb ailələrdən seçilir və ya qul bazarlarından alınır, bu səbəbdən də onların qohum-əqrəbəsi olmurdu. Bu, bir-birləri ilə qohum olan iri, güclü feodal nəsiləri ilə hökmdarın apardığı mübarizədə vacib məqam idi. Doğrudan da, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın məmlukləri bütün hallarda ona sədaqətli xidmət et-

miş, onun vəfatından sonra isə onun qardaşı və oğullarına xidmət göstərmişdilər. Yüksək peşəkarlığı və hərtərəfli hazırlığı ilə seçilən məmluklər toboqəsinin yaradılması mərkəzləşmiş dövlət quruculuğu yolunda feodalizm dövrü üçün vacib nailiyyət idi.

Məmluklərlə arxalanan Cahan Pəhləvan itaət göstərməyən, daim müstəqilliyə cam atan və bununla dövləti parçalamğa çalışan bözi iri əmirlərin müqavimətini qətiyyətlə qırırdı.

Dövlətinin mərkəzi olan Azərbaycanı idarə etməyi Məhəmməd Cahan Pəhləvan qardaşı Qızıl Arslana tapşırırdı. Bununla Eldonizlər dövlətinin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında Azərbaycanın aparıcı rolu təmin edilirdi. Qızıl Arslan həm də Məhəmmədin oğulları Əbu Bəkr və Özbəyin tərbiyəçisi olmuşdur.

Məhəmməd Cahan Pəhləvan isə özünü İraq sultanı azyaşlı III Toğrulun atabəyi elan edərək onun adından sultanlığı idarə etməyə başlayırdı. Belə ki, III Toğrul Naxçıvanda yaşayırdı, Cahan Pəhləvanın məmlukləri isə onun adından sultanlığı idarə edirdi.

Silahlı qüvvələrin əsası 50 minlik daimi qoşundan ibarət idi. Feodalizm dövrünün ən zəif cəhətlərindən biri də daimi qoşun hissələrinin əvəzinə yerlərdən yığılan pərakəndə qoşunların mövcud olması idi. Belə qoşun qəfil dağılma riski qarşısında ala bilmirdi, daxildə qiyamları yatırmaqda çətinlik çəkirdi. Daimi qoşun isə həm mərkəzi hakimiyyəti gücləndirməyə, həm də müstəqillik və ərazi bütövlüyünü təmin etməyə imkan verirdi.

Eldonizlər dövlətinin ərazisinə Əl-Cibal, İraq, Gilan, Mazandaran, İsfahan, Rey, Həmədan daxil edilmişdi. Xilaf, Diyarbəkir, Fars, Xuzistan, Mosul, Kirman və Təbəristan vilayətlərinin başçıları da bu dövlətdən asılı idilər. Dövlətin ərazisi böyüdüyündən paytaxt Naxçıvandan Həmədana köçürülür.

Dövlətdə sənətkarlıq və ticarətə tövəqüqünə, kənd təsərrüfatının inkişafına böyük diqqət yetirilirdi. Təsədüfi deyil ki, "Azərbaycan Renessansı" kimi tanınan mədəni oyanış möhür bu dövlətin mövcudluğu dövründə baş vermişdir.

1186-cı ildə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Qızıl Arslan atası Şəmsəddinin və qardaşı Məhəmmədin yolunu davam etdirirdi.

Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində epik poeziyanın ilk sənətkar nümunələrindən hesab edilən "Fəhriştili-İraqi" adlı məsnəvi, "Mədain sənətkarları" adlı məşhur fəlsəfi qəsidəsi, "Qəsidəyi-yeniyyə" adlı digər məşhur qəsidəsi Xaqani tərəfindən yazılmışdır. Onun "Fəhriştili" adlandırılan qəsidəsi və məsnəvisində fərdi əsarət, zülm və haqsızlıq əleyhinə kəskin itibahnamələr səslənir, fərdəyə əhəmiyyət, insan hüquqlarını, cəmərdliyi, qərədici əməli qütblək qiymətləndirən Xaqani Şirvani vətənpərvər şairdir.

Əsərləri Yaxın və Orta Şərq əlkanlarına uyğunluq müasirlərinin nəzərini cəlb edən şair saray həyati qəzasında daim izlənilən keçirmişdir ki, bu da onun ədəbi irsinə təsirsiz qalmamışdır. Onun əsərləri təbii bədii keşfiyyətləri ilə deyil, dövrün sosial-siyasi şəraitini əyənənək baxımından da əhəmiyyətli idi.

Azərbaycan tarixində Əfzələddin Xaqani Şirvani poeziyasında ilk epik məsnəvi, həmçinin fəlsəfi qəsidələr yazmış şair, saray şairi olmasına baxmayaraq, saray həyati qarşı cəsarətli şair insan kimi daxil olmuşdur.

Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəcəf Xaqani Şirvani 1126-cı ildə Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Şamaxıda anadan olmuşdur. O dövrə Şamaxı regionunda və ümumiyyətlə müsəlman Şərqişdə elm və mədəniyyət ocağı kimi tanınırdı. Burada yerli və gəlmə alim və ədiblər şirvanşahın sarayında və ya mədrəsələrdə dərslər deyirdilər. 8 yaşında atasını itirmiş Əfzələddin dövrünün məşhur alimi və hakimi əməli Kafəddin Ömər ibn Osmanın himayəsində olmuş, onun tərbiyəsi ilə böyümüşdür. Əməsi ona odövrkü elmi biliklərin əsasları barəsində məlumat vermiş, onda mütləqiyyə havəs oyatmışdır.

Əfzələddin hələ gənc yaşlarında şair yazmağa həvəs göstərmişdir. O, ilk şeirlərini məşhur Şərq şairi Sonainin üslubunda yazırmış. Maraqlıdır ki, Əfzələddinin hələ "Haqqiyyə" təxəllüsü ilə yazdığı ilk şeirləri ona xalq arasında şöhrət qazandırmışdır. Nəticədə 1151-ci ildə, şairin 25 yaşına tamam olanda Şirvan şahlarının malik iş-şərəsi, yəni şairlərin məclisinin başçısı Əbül-İla Gəncəvi onu saraya dəvət etmişdir. O dövrə saray şairləri maddi baxımdan korluq çəkmir, onların bütün tələbatları saray xəzinəsi hesabına ödənilirdi. Əvəzində isə onlar öz hökmdarlarına vəsf etmiş, onun bütün hərəkətlərinə haqq qazandırmalı idilər. Çox az hökmdar var idi ki, saray şairlərinə təzyiç göstərmədən onlara azad yaradıcılığa məşğul olmaq imkanı versin. Bütün bunlardan bixəbər olan Əfzələddin saraya gəlirdi. Çox keçirmiş Əbül-İla Gəncəvi ilə dostlaşır, onun qızı ilə evlənir və şeirlərini də onun verdiyi "Xaqani" təxəllüsü ilə yazır. Əfzələddinə verilən təxəllüs onun xaqanı, yəni şirvanşaha məxsus olmasını göstərirdi.

Xaqani Şirvani klassik Şərq poeziyasının bütün janrlarında yüksək sənətkarlıq nümunələri yaratmışdır. Şirvanşahlının sarayına gələn məşhur Şərq şairləri Rəşidəddin Vətəf, Əksikəti Əsirəddin və Əbdürəzzaq İsfahani və başqaları gəncin fitri şairlik istedadından danışırdı, onunla şeir yarışına çıxırdılar.

1156-cı ildə Məkkəyə ziyarətə gedən Xaqani yolluğu bir çox Yaxın Şərq ölkələrində də olmuşdur. Səfərdən qayıtdıqdan sonra Xaqani Yaxın Şərq ədəbiyyatı tarixində epik

poeziyanın ilk görkəmli nümunələrindən hesab edilən "Töhfət ül-İraqeyn" adlı məsnəvi-sini yazmışdır. Şair əsərdə sofor macoraları ilə yanaşı, Yaxın Şərqi xalqlarının həyatından, rast gəldiyi alimlərlə görüşlərindən aldığı təəssüratlarını təsvir etmişdir. Xaqanı burada özü, əsil-nəcəbət və ailəsi haqqında etibarlı məlumat vermişdir.

"Mədan xorabələri" adlı məşhur fəlsəfi qəsidəsində tarixdə adil qələmə verilən Sasani şahlarının xarabə qalmış "Taği Kəsrə" adlı sarayının təmsilində zülm ilə şöhrətlənmiş sarayların viran olacağı fikrini irəli sürmüş, müasirlərini bu xarabə qalmış saraydan ibrət dərsi almağa çağırmışdır. Əlbəttə, saray şairinin belə şeirlər yazması gözlənilməz idi.

"Qəsidəyi-şiniyyə" adlı başqa məşhur qəsidəsində şair insan ləyaqətini, comərdliyi, yaradıcı əməyi yüksək qiymətləndirmişdir. Həm Xaqaninin dövründə, həm də ondan çox-çox sonra yaşamış Yaxın və Orta Şərqi 30-dan çox görkəmli şairi bu fəlsəfi qəsidəyə nəzirələr yazmışdır.

Xaqaninin lirik əsərləri, xüsusilə insan məənəviyyatını yüksəldən, saf eşq, məhəbbət, vəfa və sədaqət tərənünüm edən qəzəlləri diqqətləyəlidir. Xaqaninin lirik qəzəllərində eyni zamanda ictimai mövzular da əksini tapmışdır. O, bir sıra şeirlərin mühitindən, zülmkar hökmdarlardan gileyənmiş, nadanların yüksəkə, arif adamların, alimlərin isə zalələtdə olduğunu cəsarətlə söyləmişdir. Xaqaninin qitə və rübailəri şairin daxili həyəcanlarını, ictimai mühitə münasibətini dərk etmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərlərində şair ətrafında çərəyan edən hadisələrlə real surətdə əks etdirməyə çalışmış, saraylara nifrətini, xalqa yaxınlıq və sədaqətini, "Xaqanı" deyil, "Xələqanı" olduğunu poetik bir dildə bildirmişdir.

Xaqanı Şirvani vətənpərvər şairdir. O, vətəni Şirvani füsunkar təbiətli bir diyar, bol-luq, bərkət ölkəsi, şairlər yuvası kimi tərənüm etmişdir. Bözən zülmkar şahlardan və nadan müasirlərindən şikayətlənərək Şamaxı dər qəfəs, qarənliq zindan adlandırsa da, qürbətə olarkən həmişə ürəkədən sevdiiyi doğma yurda can atmışdır. Doğma yurdun gözəl təbiət mənzərələri, özünün dərin ictimai-tərbiyəvi amalları, fəlsəfi görüşləri yaz-

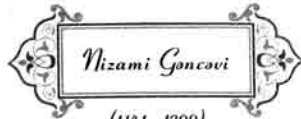
dığı əsərlərdə parlaq əksini tapmışdır. Xaqanı qəsidələrində feodalların zülmünü və özbaşmalığını, ictimai ədalətsizliyi cəsarətlə qançılmışdır.

Xaqaninin ədəbi irsi çox zəngindir. Onun "Həbsiyyə" adlandırılan qəsidələri və mərsiyələri də yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, feodal əsarəti, zülm və haqsızlıq əleyhinə kəskin itihannamə olan "Həbsiyyə"lərində fəryad qoparmışsa, mərsiyələrində ruhi əzabları, sonsuz kədərini ifadə etmişdir. 20 yaşlı oğlu Rəşid ölümünə yazdığı mərsiyələrdə şairin ruhi sarsıntılarını, əzab və iztirabları, həyatdan küskünlüyü xüsusilə təsirli və riiqətlidir. Xaqanı eyni zamanda mahir nasir olmuşdur. "Töhfət ül-İraqeyn" məsnəvisinə nəsrilə yazdığı müqəddimə və dövrünün məşhur adamlarına mənsur məktubları mü-rəkkəb bədii tərzifadə, istiarə, eyham və mübaligələri ilə diqqət cəlb edir.

Xaqanıdə riyakar saray həyatına qarşı narazılıq yarananda o, yazdığı mədhiyələrin peşmançılığını çəkmişdir. Bədxah saray şairlərinin haqsız hücumlarına mürəz qalan, sarayda özünü "qanadı qırılmış quş kimi dəmir qəfəsdə" hiss edən şair saraydan tamamilə üz döndərmək qərarına gəlmişdir. Bu məqsədlə yenidən səfərə çıxmaq haqqında xahiş etmiş, lakin xahişi rədd edilmişdir. Xaqanı gizli surətdə Şirvandan getməyə cəhd göstərmiş, lakin I Axsitanın əmri ilə həbs olunaraq 1170-ci ildə Şabran qalasına salınmışdır. 7 ay həbsdə qaldıqdan sonra azad edilən şair, nəhayət, 1173-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Şirvani həmişəlik tərək edib Təbrizə köçmüş və ömrünün axırınadək orada yaşamışdır.

Yaxın və Orta Şərqi bir çox görkəmli şairləri (Əmir Xosrov Dəhləvi, Ə.Cəmi, Əbülqasım Şirazi, Əmri, Qanı və b.) Xaqanı Şirvanini özlərinin ustadı adlandırmış, əsərlərinə nəzirələr yazmışdır. Əsərləri İranda, Hindistanda dəfələrlə nəşr edilmişdir. Yaradıcılığı XIII əsrdən bəri tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, Şərqi bütün təzkirələrdə ondan böyük şair kimi bəhs olunmuşdur.

Xaqanı Şirvani 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat edib və Təbriz yaxınlığında, sonralar "Məqbərət üş-şüərə" ("Şairlərin dəfn olunduğu yer") adlandırılan Surxab qəbiristanında dəfn olunmuşdur.

Şərqi Rənəssansın zirvəsi görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin adı ilə bağlıdır. Onun əsərlərində dərin insan humanist, ümum-bəşəri ictimai-fəlsəfi, səsial və məənəvi-ədəbi idealları parlaq bədii əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvinin lirikası yüksək sənətkarlıq, məhəbbət dünyəvi münasibəti, insan ləleli ilə bəşəri humanist düşüncələri ilə seçilir. Məhəbbət məzmununun Şərqi ədəbiyyatında geniş yayılmasında, ictimai-bəşəri ideallarla, humanist məzmunla zənginləşməsində Nizami Gəncəvi peşmələrinin mühüm rəlu olmuşdur.

Nizami Gəncəvi (İlyas Yusif oğlu) dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə beş dəbiyəyə mənzum poemadan ibarət "Xamsa" ("Bəşlik") bəxş etmiş bir sənətkardir. Onun adı yalnız Azərbaycan tarixinə deyil, ümumən dünya tarixinə ədəbiyyatı yeni istiqamət qətilmiş görkəmli şair və müləfəkkir kimi yazılmışdır.

İlyas Yusif oğlu 1141-ci ildə Azərbaycanın qədim Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Adı bir sonətçi olan atası oğlunun təhsil almasını istəmiş və onu əvələmə məktəbdə, sonra isə mədrəsədə oxutmaq üçün olından gələnə əsirgəmişdir. Mədrəsədə verilən biliklərdən başqa, İlyas əleyhinə müəllimə sayəsində orta əsrlərdə məlum olan bir çox elmi biliklərə yiyələnmişdir. O xüsusən Yaxın Şərqi xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatını, ərəb, fars və yunan dillərini, qədim yunan tarixini və fəlsəfəsini, hind fəlsəfəsini, astronomiyasını öyrənmiş, tibb və həndəsə elmlərinə bələd olmuşdur. İslamın əsas əhkamlarını ən dərin incəliklərinə qədər öyrənən İlyas gəncə olsa da, Gəncədə böyük hörmət qazanmışdır.

İlyas Yusif oğlu yaradıcılığa Nizami Gəncəvi toxəllüsü ilə lirik şair kimi başlamışdır. Onun yaratdığı ilk əsər 20 min beytdən ibarət sanballı bir divan (şeyrlər toplusu) olmuşdur ki, bizo qədər ordaki şeyrlərin çox cuzi bir hissəsi gəlib çatmışdır. Əlimizdə olan şeyrlərdə lirik məqamlarla yanaşı, Nizamının mütərəqqi ictimai-fəlsəfi fikirlərinə də rast gəlmək olar.

N.Gəncəviyə böyük hörmətlə yaşayan Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin hökmdarı Qızıl Arslan onunla Gəncə yaxınlığında görüşmüş, dövləti ədalətli idarə etmək barədə dəyərlə məsləhətlərinə qulaq əsmişdir. Qızıl Arslan şairə Həmdünyan adlı bir kənd bağışlamışdır. Bununla belə, Nizami saray şairi olmaqdan qətiyyətlə imtina etmişdir.

O, 1169-cu ildə qıpçaq qızı Afəqlə evlənmiş, 1174-cü ildə oğlu Məhəmməd anadan olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin 1177-ci ildə bitirdiyi "Sirlər xəzinəsi" adlı ilk poeması ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Bu əsər Yaxın Şərqdə didaktik-fəlsəfi şerhin ən yaxşı nümunəsidir. Əsərdə şair insanları ədalət, düzlük, mirdlik, xeyirxahlıq, təvəzökarlıq və dostluğa çağırmış, "şəhərləri xarabə", "kəndli xurmanlarını dənəsiz" qoyan zülmkar hökmdarları kəskin tənqid etmişdir. Orijinal kompozisiyaya malik bu əsərin 20 məqaləsi arasında six ideya vohdəti vardır. "Sirlər xəzinəsi"ndə ilk dəfə ədalətli hökmdar ideyasını irəli sürən şair sonrakı poemalarında onu daha da genişləndirmişdir.

1180-ci ildə Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poemasını bitirmiş və onu Azərbaycan Eldonizlər dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvana göndərmişdir. Məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı bu lirik-epik poema ilə Nizami Yaxın Şərq ədəbiyyatında mənzum roman janrının əsasını qoymuş, yeni ədəbi məktəb yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi 1188-ci ildə Şərqdə ilk dəfə ərəb nağili əsasında "Leyli və Mecnun" poemasını yazmış və onu Şirvanşah I Axsitanə göndərmişdir. Azad məhəbbətdən bəhs edən bu faciəvi poemada şair məhəbbəti fəlsəfi mənada şərh edərək nəci b məhəbbət konsepsiyası yaratmış, onu insan azadlığı, vicdan azadlığı və mənəvi təkamül problemləri ilə bağlamışdır. Qəhrəmanlarının daxili dünyasını açan şair onların keçirdiyi iztirabları möhərrəflə göstərmişdir.

Nizami Gəncəvi 1196-cı ildə "Yeddi gözəl" əsərini yazmış və onu Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana göndərmişdir. Yarımfantastik əsər olan bu poema quruluşu ilə digər poemalardan fərqlənir. Yaxın Şərq ədəbiyyatında bu səpkidə ilk dəfə qələmə alınmış "Yeddi gözəl" poeması təkcə Şərq ədəbiyyatına deyil, elə Qərb ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir.

Nizami Gəncəvi 1203-cü ildə tamamladığı "İsgəndərnəmə" əsərində bütün ədəbi-estetik, ictimai-fəlsəfi görüşlərini bir növ yekunlaşdırmışdır. Yaradıcılığının zirvəsi sayılan bu poema 2 hissədən ibarətdir. "Şərəfnəmə" adlanan birinci hissədə Makedoniyalı İsgəndərin müharibələrindən bəhs olunur. İkinci "İqbalnəmə" hissəsində isə daha çox ictimai-siyasi, fəlsəfi məsələlərdən danışılır. Əsərdə şair ideal, xoşbəxt bir dövlət quruluşu, milli və dini ayrılıqlara fərq qoymayan, bəşəriyyətə səadət gətirəcək adil bir hökmdar obrazı yaradır. Nizami Gəncəvi orta əsrlərin qaranlıqlarından gələcəyə müraciət edir, insanlığa səadət və xoşbəxtlik, dinclik və əmin-amanlıq gətirən bir quruluş arzularını və ideal hökmdarın belə bir quruluş yaratma biləcəyini düşündürür. Əsərdə ilk dəfə olaraq utopik cəmiyyət təsviri edilmişdir. Şairin xəyali ölkəsində insanlar firavan həyat sürür, halal zəhmətləri ilə yaşayırlar, hamının da hüquqları bərabərdir. Bu ölkədə sürülər ço-

bansız, evlər qıfılsız, bağlar gözətçisizdir. Şair əsərdə müxtəlif dövrlərin və ölkələrin məşhur filosoflarının (Aristotel, Platon, Sokrat və b.) iştirak etdiyi fəlsəfi müəllimlərdən səhbət açdığı zaman, əslində, dünya, həyat və kainat haqqında öz görüşlərini şərh etmişdir. Əgər əvvəlki əsərlərdə Nizami Gəncəvi zalımın pis yoldan döndürülməsinə hökmdar olacağına inanırsa, bu əsərində o, ölkəni ya adil hökmdarın, ya da qədim yunan demokratiyasına bənzər qurumun (xalq yığıncağı və onun seçdiyi soxslər) idarə etməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir. Nizamının utopik cəmiyyətinə xüsusi müliyyot, qeyri-bərabərlik, zülm, ictimai mübarizə, cinayət, ehtiyac və dərd yoxdur. Buna nail olmaq üçün cəmiyyətdə birlik, bərabərlik, səmimiyyət, doğruluq, qarşılıqlı ehtiram və yardım hökm sürməlidir. Şairin utopiyası sonralar bir çox Şərq humanistlərinin ictimai-siyasi görüşlərinə təsir göstərmişdir.

Nizami Gəncəvi dövrünün bütün əsas elmlərinə, o cümlədən astronomiyaya, tibb, hərb sənəti, fəlsəfə, tarix, coğrafiya və başqa elmlərə aid maraqlı fikirlər söyləmişdir. İlk dəfə o bildirmişdir ki, Ay qaradır və öz işığına malik deyil. Nizamının pedaqogika haqqında söylədiyi mühakimələri irətamizdir. Onun pedaqoji fikirlərində mənəvi-əxlaqi tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur. O, əməyi insanın mənəvi saflığının əsas amili kimi yüksək qiymətləndirir, təlimə inad və müstəqillik tələb edən ömək kimi baxırdı. Nizami tərbiyədə nümunənin əhəmiyyətini, bu sahədə müəllimin böyük rolunu xüsusilə qeyd etmişdir.

Dövrünün görkəmli mütəfəkkiri olan Nizami Gəncəvi dünyanın Allah tərəfindən yaradılmasına inanır, bununla belə, maddi dünyanın dərk edilməsi üçün elmin inkişaf etdirilməsini vacib sayırdı.

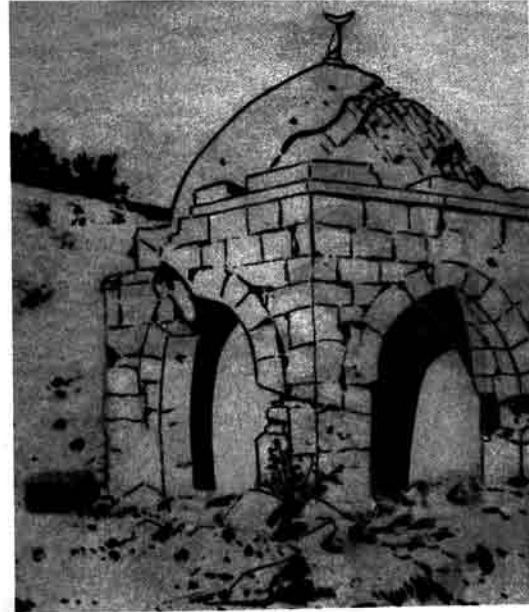
Nizami Gəncəvi ümumbəşəri şair olmaqla yanaşı, böyük vətənpərvər idi. O, bütün əsərlərində təsvir etdiyi hadisələri Azərbaycanla əlaqələndirməyə, vətənin qüdrətli günlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır. Onun yaradıcılığında vətəne məhəbbət doğma xalq yolunda qəhrəmanlıq ideyası ilə birləşir. Şair vətən tarixində olan qəhrəmanları hətta ideal saydığı qəhrəmanlara qarşı qoy-

muş, onların daha üstün olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından - dastan, əfsanə, nağil və atalar sözlərindən bol-bol və möhərrəflə bəhrələnməmişdir. Onun poemalarında olan süjetlər isə, öz növbəsində, Azərbaycan folkloruna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı hələ sağlığında Azərbaycan, eləcə də bütün Yaxın Şərq ədəbiyyatı və elmi fikri üçün nümunə olmuş, məhəbbətlə izlənilmişdir. Şairin mövzularında əsər yazmaq, onun "Xəməsə"sinə cavab vermək əsrlər boyu Şərq poeziyasında ənənəvi şairlik imtahanı sayılmışdır. XIII əsrdən başlayaraq onun poemalarına 40-dan çox nəzire yazılmışdır. Əmir Xosrov

Döhləvi, Ə.Cami, Ə.Novai kimi böyük sənətkarlar Nizamini ustad adlandırmışlar. Şairin yaradıcılığı Qərbi Avropa ədəbiyyatına da təsir göstərmişdir. Görkəmli tədqiqatçı Y.E.Bertels sübut etmişdir ki, Nizamının poemaları ilə Avropanın cəngavərlik romanları arasında müəyyən bənzərlik mövcuddur. C.Bokkaçonun "Ameto", K.Qostinin "Turandot", A.R.Lesajın "Çin şahzadə xanımı", Volterin "Zadiq, yaxud tale" və başqa əsərlər Nizamının poemalarının süjetləri əsasında qurulmuşdur. Nizamının yaradıcılığı Şərq incəsənətinin, xüsusilə miniatur sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Nizami Gəncəvinin əsərləri bu gün də maraqla oxunur, insanları düşündürməkdə davam edir.

Nizami Gəncəvinin məqbərəsinin ilk görünüşü

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani

(XII əsrin 20-ci illəri -
XII əsrin sonu)

Azərbaycan mədəniyyətinin necə-necə nümunəsi dünya mədəniyyəti xəzinəsində özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan memarlığının çoxşəkilli inkişafı qəti etərsə, Azərbaycanın qədim abidələrini, xüsusən də, Azərbaycan memarlığının inşası etdikləri abidələr arasında sadiq nümunə kimi Əcəmi kimi tanınan Əcəmi ibn Əbubəkrin abidələrinin xüsusi yeri var. Əcəmi ibn Əbubəkr "Azərbaycan Renesansı" kimi tanınan mədəni cəmiyyətinin nümunələrində biridir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Azərbaycan tarixinə etdiyi Azərbaycan memarlığının qədim nümunəsidir. Naxçıvan memarlığı mülahizə etdikdə, etərsə, Azərbaycan memarlığının seçilən əsərlərindən hesab olunan Məminə xatun türbəsinə memarı kimi daxil olmuşdur.

Naxçıvan şəhərini dövlətinin paytaxtı elan etmiş Şəmsəddin Eldəniz onu dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Tikinti işlərinə böyük vəsait ayıran Şəmsəddin burada möhtəşəm saraylar, döbdebali imarətlər, valehedici məscidlər tikdirir. Onun bu işini oğlanları Məhəmməd Cahən Pəhləvan və Qızıl Arslan davam etdirirlər. Memarlıq işlərinə göstərilən diqqət qayğısı çox çökmür ki, böhrəsinə verir.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin (Eldənizlərin dövləti) ən məşhur memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu olmuşdur. Onun uşaqlığı və gənçliyi barəsində məlumat, demək olar, yoxdur. İnşası etdikləri abidələr üzərində "Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani" yazılması göstərir ki, o, oslan Naxçıvandan imiş. Alimlərin ehtimallarına görə, ilkin təhsilini başa vurduqdan sonra mühəndis təhsili almışdır, çünki o dövrdə mühəndis təhsili olmayan şəxs, nə qədər yaxşı usta olursa-olsun, dövlət və dini binaların inşasına buraxılmırdı.

Əcəminin bizim dövrə qədər gəlib çatmış ilk müstəqil işi Yusif ibn Küseyir türbəsidir. 1162-ci ildə inşa olunmuş bu türbə, adından da göründüyü kimi, Yusif ibn Küseyir adlı şəxsin şərəfinə ucaldılmışdır; yəni həmin şəxs bu türbədə dəfn olunmuşdur. Xalq arasında türbəyə "Atabəba türbəsi" deyilir. Türbə iki hissədən ibarətdir: yeraltı və yerüstü. Yeraltı hissə sordabə formasında düzəldilib və burada mərhum dəfn olunub. Sordabənin tavanı tağvari formadadır. Türbənin yerüstü hissəsi xatirə abidəsi və ibadət yeri hesab edilmiş və olduqca möhtəşəm formada inşa olunmuşdur. Yerüstü hissə səkkizbucaqlıdır, körpici və gəclə işlənib. Bucaqlar qabarıq şəkildə, divarlar isə onlara nisbətən dərinləşdirilib. Abidənin giriş hissəsi baştağlıdır. Maraqlıdır ki, yerüstü hissənin iç tərəfindən tavanı günbəz şəkildədir, damı isə çöl tərəfdən piramidəli xatırladır. Türbənin divarları çöl tərəfdən körpiciyə qədər qurulmuş mozaika xarakterli ornamentlərlə bəzədilib. Ornamentlər arasında kitabələr yerləşdirilib ki, onların da üzərində Qurandan ayələr həkk olunub. Korpusun üst xətti boyunca enli zolaq şəkildə qurulan kitabələr binanın möhtəşəmliyini sanki bir daha təsdiqləyir.

Alimlərin fikrinə, Yusif ibn Küseyir türbəsi göstərir ki, Əcəmi binaların inşasında arxitektónik sxem üstünlük vermişdir. Bu sxem əsasən bir prinsip dururdu: inşa edilən binaların korpusu bucaqlar vasitəsilə sanki böyük həndəsi hissələrə bölünürdü. Ömrünün axırınaqədər Əcəmi bu sxemə sadıq qalmış, abidədən-abidəyə onu daha da kamilləşdirmişdir. Türbənin quruluşu sübut edir ki, Əcəmi riyaziyyatı çox yaxşı bilmiş və inşa edəcəyi abidənin bütün göstəricilərini əvvəlcədən hesablamışdır. Geniş dünyagörüşü, dərin və zəngin biliyi, gözəl zövqü ona möhtəşəm abidələr inşa etməyə imkan vermişdir.

Naxçıvanda Atabəylərin "Dar-ül-mülk" adlanan sarayını da xalq arasında daha çox "memar Əcəmi" kimi tanınan Əcəmi ibn Əbubəkr inşa etmişdir. Səyyahların onun ümumi gözəlliyi, günbəzinin möhtəşəmliyi barəsində çox yazırlar, lakin bu abidə bizim dövrə qədər gəlib çatmamışdır. Memar Əcəminin digər monumental əsəri Naxçıvan şəhərinin Cümə məscididir. Səyyahların yazdıqlarına görə, qoşa minarələr ilk dəfə məhz bu məsciddə inşa olunmuşdur. Bu abidə də bizim dövrə qədər gəlib çatmamışdır.

Memar Əcəminin inşa etdiyi abidələrin şöhrəti uzaq Suriyadan başlamış Hindistandakı olan ərazilərə yayıldığından hər yerdən yanına tələbələr gəlir və ondan memarlığın sirlərini öyrənmişlər. Dövrün mənbələrində Əcəmiyə "Şeyx-ül-mühəndisin", yəni "bütün mühəndislərin başçısı" deyilir. O isə təvəzkarcasına özünü "bənna" adlandırmışdır.

Onun yaratdığı abidələr memarlıqda tamamilə yeni istiqamət olmuşdur və sonralar alimlər bu istiqamətə "Naxçıvan memarlığı məktəbi" adını vermişlər. Əcəmidən dərslər almış şagirdləri də binalarını Naxçıvan memarlığı məktəbinin qanunları əsasında inşa etmişlər. Belə abidələr Naxçıvanın Qarabağlar kəndində, Bərdədə, Cənubi Azərbaycanın Marağa, Səlmə şəhərlərində inkişaf qorunur. XVI əsr məşhur osmanlı memarı Sınan xüsusi olaraq Naxçıvana gəlmiş və Əcəminin abidələri ilə tanış olmuşdur.

1186-cı ildə memar Əcəmi sənətinin zirvəsi sayılan Məminə xatun türbəsinin inşasını başa çatdırır. Bu abidə inkişafda öz gözəlliyi ilə insanları valeh edir.

Məminə xatun türbəsi Məhəmməd Cahən Pəhləvanın ömrü ilə əravdi (bozi mülahizə) görə, atasının əravdi, yəni Cahən Pəhləvanın anası Məminə xatun şərəfinə inşa edilmişdir. Türbə iki hissədən ibarətdir: yeraltı və yerüstü. Yeraltı hissə sordabə formasındadır və burada mərhum dəfn olunub. Sordabənin tavanı tağvari formadadır. İçəriyə ortada böyük sütun qurulub və hər on divardan ona doğru tağlar asılıb.

Türbənin yerüstü hissəsi xatirə abidəsi və ibadət yeri hesab edilir və olduqca möhtəşəmdir. Yerüstü hissənin hündürlüyü 34 metrdir və onbucaqlıdır; körpici və gəclə işlənib. Bu hissənin alt tərəfi qırmızı rəngli diorit qaya parçaları ilə hörülüb. Yusif ibn Küseyir türbəsinə fərqli olaraq burada bucaqlar aydın seçilmir və sanki ornament lentləri altında gizlədilib. Formaların yumşaqlığı pilləkənləri stalaktitlərin qurulması ilə təmin edilib. Abidənin giriş hissəsi baştağlıdır. Türbənin divarları çöl tərəfdən körpiciyə qədər qurulmuş mozaika xarakterli ornamentlərlə bəzədilib. Ornamentlər arasında kitabələr yerləşdirilib ki, onların da üzərində Qurandan ayələr həkk olunub. Kitabələrin ümumi uzunluğu 500 metrə bərabərdir. Ornamentlər firuziyə rəngli kaşlardan qurulub. Ornamentlərdə həndəsi fiqurlar kufi ərəb xətti ilə böyük ustalıqla birləşdirilib.

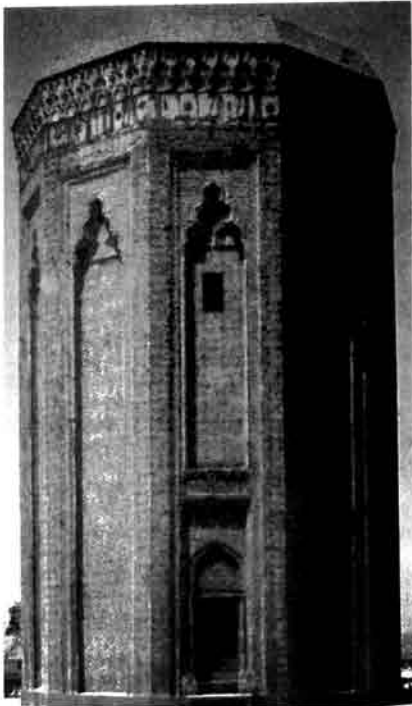
Alimlərin fikrinə, əvvəllər türbənin damı çadırvarı olmuşdur, lakin dövrümüzə qədər gəlib çatmayıb. Yerüstü hissənin iç tərəfdən tavanı günbəz formasındadır. İçəriyə ortada böyük sütun qurulub və hər 10 divardan ona doğru tağlar asılıb. Bu üslubda binalar Avropada XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində inşa edilib və "qotik abidələr" adı ilə tanınır. Tavan üzərində morkozdə dəyirman ornament, yanlarda daxillərində yazılar olan dörd medalion, tavanla divarlar arasında isə kufi yazılar mövcuddur.

XIX əsr səyyahlarının rəsm və fotoşəkilləri sübut edir ki, türbənin yanında əvvəllər tağvari keçidli birləşdirilən qoşa minarə olmuşdur. Həmçinin türbədən bir az aralı böyük məscid və mədrəsə binaları varmış. Lakin onlar dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Abidənin inşası zamanı memar yenə də arxitektónik sxemə vurğunluğunu nümayiş etdirmişdir. Lakin eyni zamanda Yusif ibn

Küseyir türbəsinə nisbətən Mömünə xatın türbəsinin kompozisiyası daha təkmil, memarlıq formaları daha incə, ornamentlər isə daha tomtoraqlıdır.

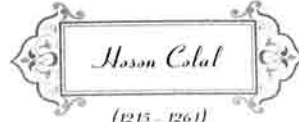
Mömünə xatın türbəsi öz dövrü üçün şedevr əsərlərdən hesab edilirdi. Tosadüfi deyil ki, Mömünə xatından sonra Şorqda bu üslubda oxşatma binalar inşa edilməyə başlanmışdır. Onların sırasında Marağada Qunbad-e Kabud və Qunbad-e Surx türbələri, Dəməvənddə Şeyx Şibli türbəsi, Axanqanda (Məşəd yaxınlığında) türbə, Əlinca çayı üzərində Şeyx Xorasan türbəsi indiyədək qalmaqdadır.

Naxçıvanda Məminə xatın türbəsi

Şorq memarlığı və incəsənəti üzrə məşhur mütəxəssis M.V.Alpatov demişdir: "XII əsr ustalarının Naxçıvanda yaratdıqları Məminə xatın türbəsi nadir gözəllik və zəriflik abidəsidir. Məminə xatın türbəsi Şorqın ən gözəl klassik əsərləri - Firdovsinin "Şahnəmə" və Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərləri kimi əbədidir".

Azərbaycan memarlığının görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani memarlıq sənətimizə riyazi təfəkkürlə bərabər, zəriflik, oynaqlıq, bədiilik gətirmişdir.

Azərbaycan torpaqlarına qəz dilən ermənilər xalqımızın mədəni irsini özüninküləyəndirməli hesabər, tariximizə də tacavüz edirlər. Onlar hələ tarixi şəxsiyyətlərimizi belə erməniləşdirməkdən çəkinməzlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Cəlilqaz Albaniyasının Mehranilər sülaləsindən olan və XIII əsrdə Qarabağda fəaliyyət göstərmiş Həsən Cəlil adlı knyazdır. Ermənilər onu "Həsən Cəlalyan" adı ilə qələmə verir, onun bütün tədbirlərini özüninküləydirir, ondan miras qalan abidələri erməni abidələri kimi dünyaya bəqdim edir və abidələrdə olan milli ornamentlərimizi, alban qəzilərini məhv edirlər.

Azərbaycan tarixinə Həsən Cəlil mənqolların hakimiyyətli illərində albanların milli-mədəni irsini qoruyub-saxlamış başqa, tarixdə "Alban renessansı" adı ilə tanınan tədbirləri həyata keçirmiş hökmdar kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan Ərəb xilafətinin türkibinə qatılarda ərəblər Şimali Azərbaycan - Albaniyada yaşayan xristianlarla çox mülayim davranmış, buradakı qeyri-müsləmanlara qoyulan cüzi vergi müqabilində onlara dini ayınlarını icra etməkdə heç bir maneçilik törətməmişdilər. Tədrisən bütün Azərbaycan islam dinini qəbul edəndə alban mənşəli xristianlar osason Qarabağın dağlıq ərazilərində cəmləşmişdilər. Beləliklə, faktik olaraq burada alban xristian kilsəsinin mərkəzi yarıdır. Alban kilsəsi dünyanın başqa xristian kilsələrindən tam müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Ərəb xilafəti parçalanandan sonra Azərbaycan dövlətlərinin başçıları da eyni siyasəti yürüdür. Dağlıq Qarabağda albanların yaşamasına heç bir maneçilik törətmirdilər. Bu da təbii idi, çünki Dağlıq Qarabağda yaşayan albanlar Azərbaycanın müsləman əhalisindən təkə dinləri ilə fərqlənirdilər. Onların milli mənsəbiyyəti, dili, adət-ənənələri eyni idi, onlar özlərini xalqımızın tərkib hissəsi kimi qəbul edirdilər. Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq Qarabağın dağlıq hissəsi alban mənşələrində Arsax (yəni Ər-sax, "Saxlar ölkəsi"), yunan-Roma mənşələrində isə Orxistena adlanırdı. Eləcə də Zongozurda qədim alban mənşələrində Sünik adı məlum idi. Qarabağın dağlıq hissəsinin ayrı-ayrı vilayətlərində, həmçinin Zongozurda xırda xristian knyazlıqları yaranmışdı. Onların arasında Sünik knyazlığı nisbətən daha güclü idi. Alban-xristian knyazları homiş Azərbaycanın müsləman hökmdarları ilə normal əlaqədə olmuş, knyazlıqlar həmin Azərbaycan müsləman dövlətlərinin tərkib hissəsi sayılmışlar.

XII əsrin sonlarında Sünik knyazlığı tam zəifləyir və belə şərətdə Xaçın knyazlığı güclənməyə başlayır. Xaçın knyazlığı Qarabağda Xaçınçayla Törtörçay arasında yerləşirdi və mərkəzi Xaçın qalası idi. Vaxtilə bütün Albaniyanı idarə etmiş Mehranilər sülaləsi burada hakimiyyətini qoruyub-saxlaya bilmişdi.

1215-ci ildə Xaçın knyazlığında hakimiyyətə Həsən Cəlil adlı bir şəxs gəlir. Onan qalmış çoxsaylı yazılar onun mənsəyini öyrənməyə imkan verir. Belə ki, yazıların bi-

rində o belə qeyd edir: "Mən, Tanrının aciz qulu Həsən, Vaxtanq oğlu, böyük Həsonun nəvəsi...". Müəyyən edilmişdir ki, onun atası Mehranilər sülaləsindən olan Vaxtanq, anası isə Xorixax adlı qadın olmuşdur (həyatının sonunda bu qadın Qüds (Yerusalem) şəhərinə ziyarətə getmiş və orada vəfat etmişdir). Dövrün mənbələrində Həsən Cəlalə "knyazlar knyazı" deyilə də, o özü "işxan" titulu daşdığı göstərir. Erkon türk dövlətlərində bu titulu hökmdarlarda olmuş və "işxan" söz birləşməsinin əməli gəlmişdir. Bu ondan irəli gəlirdi ki, erkən türk dövlətlərində dövlət başçısı həm də dini ayinlərin icraçısı hesab edilirdi. Olduqca mömin bir ailədən çıxmış Həsən Cəlal özü də dindar adam olmuşdur. Dövrün mənbələri onu sakit, mülayim, kasıblara və zəiflərə əl tutan, dini ayinləri xırdalıklarına qədər icra edən, daim kitab oxuyan bir şəxs kimi göstərir. Alban ailəsindən olan həyat yoldaşı da günlərini fəğirlərə kömək göstərməkdə və dua etməkdə keçirmiş.

Siyasi qalmaqallardan uzaq olmağa çalışsan Həsən Cəlal Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin (Eldənizlər dövləti) tərkibində olduğu dövrdə əsasən tikinti işləri ilə məşğul olmuşdur. İnşa edilən məktəblərə, kilsə və monastirlərə kitablar bağışlanır, orada xristian alimləri dərs deyirmiş. Müstəqil Alban kilsəsinin başçısı Nerses bu işlərə başçılıq etmiş.

Monqol qoşunları Azərbaycana hücum edəndə Həsən Cəlal Atabəylərə olındən gələn köməyi göstərmiş, Atabəylər dövləti məğlub olduqda isə əhalini dağ qalalarına köçürmüşdür. Azərbaycanda qısa müddətə xarəzmşah Cəlaləddinin hakimiyyəti qurulanda Həsən Cəlal onunla dil tapa bilmişdi. 1231-ci ildə monqol qoşunlarının Azərbaycana ikinci - dağıdıcı yürüşü başlayır. Sərkərdə Cormaqunun başçılığı ilə monqol qoşunları ardıcıl olaraq bütün şəhərlərimizi zəbt edir, müqavimət göstərənləri qılıncdan keçirirlər. Vəziyyətin belə olduğunu görəndə heç yerdən kömək almaq ümidi olmayan Həsən Cəlal Cormaqunun düşərgəsinə gedir və itaətini bildirir. Cormaqun da öz qoşunlarına onun knyazlığında heç kimə xəter yetirməməyi tapşır. Beləliklə, Həsən Cəlal Qarabağın

qədim alban tikililərini dağıntılardan qorumağa müvəffəq olur.

Daim monqolların nəzarəti altında olan Həsən Cəlal Azərbaycanın hər bölgəsindən Qarabağa axışanlara köməklik göstərir, alban ziyahlarına isə xüsusi qayğı ilə yanaşır.

Monqolların yürüşündən ovval Gəncədə yaşamış alban tarixçisi Kirakos Qanzakesi (Gəncəli) özünün "Tarix" əsərini yazmışdır. Əvvəllər Gəncədə yaşamış moşhur alban alimi Mxitar Qoş Xaçında "Alban xronikası" adlı əsərini tamamlayır. Monqollar hakimiyyətlərinin ilk dövrlərində ölkədə islam dininə mənfi yanaşır, şəriət qanunlarını icra etməyə imkan vermir. Qanunsuzluğun qarşısının alınmasına çalışsan Həsən Cəlalın tapşırığı ilə Mxitar Qoş "Məhkəmə qanunnaməsi" adlı bir əsər yazır və ölkədə ədalət məhkəməsi onun əsasında icra olunur. Mxitar Qoşun tərtib etdiyi alban kilsə başçılarının siyahısından aydın olur ki, bu kilsə lap qədimdə də, monqolların dövründə də müstəqil olmuş, onun başında yalnız albanlar dayanmışlar. Həsən Cəlalın əmri ilə VII əsr alban tarixçisi Moisey Kalankatlının əsərinin davamı yazılmışdır.

Bütün bu tədbirləri rəğbətə qarşılayan Cormaqun oğluna Həsən Cəlalın qızını alır və beləliklə, mövqeləri möhkəmlənən Həsən Cəlal geniş tikinti işləri aparmaq üçün imkan əldə edir. Onun dövründə Qarabağda inşa edilən abidələr arasında ən möhtəşəmi Qandzasar monastir kompleksidir. İndiyədək bu kompleks Qafqazda alban-xristian memarlığının ən nadir incisi hesab olunur. Onun inşası 1238-ci ildə başa çatmışdır. O fəaliyyətə başlayanda Həsən Cəlal ətraf torpaqları və bağları monastirin əmlakı elan etmiş, monastira gümüş qab-qacaq bağışlamışdır. Alban kilsəsinin mərkəzinə çevrildiyindən bəzən Alban katolikosluğu Qandzasar katolikosluğu adlanmağa başlayır. Qandzasarın divarında "Albanıyanın baş kilsəsi" və "Mən, Həsən Cəlal onu mənim alban xalqım üçün inşa etdim" sözləri yazılmışdır.

Həsən Cəlalın uğurlu fəaliyyəti bir çox monqol sərkərdələrinin xoşuna gəlmiş. Odur ki Cormaqunun ölümündən sonra onun vəziyyəti ağırlaşır. 1246-cı ildə monqol düşərgəsinə dəvət olunan Həsən Cəlal Buğa adlı

sərkərdə tərəfindən həbs edilir, bir çox qalaları talanır. Xəzindəsi talandıandan sonra Həsən Cəlal buraxılır. 1261-ci ildə o növbəti dəfə həbs olunur və ağır işğəncələrdən sonra öldürülür.

Həsən Cəlalın ölümü ilə "Alban renesansı" adlı dövr də sona çatır. O, ağır tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi olan albanların məniyyəni qoruyub-saxlamış, onların mədəniyyətini inkişaf etdirmiş, onların kilsələrinin müstəqilliyini təmin etmişdir.

Hər zaman ermənilər dəstəkləyən Rusiya çarizmi 1836-cı ildə xüsusi formaları müstəqil alban kilsəsinə loğv edir. Albanlara aid bütün tikililər və nadir əlyazmalar erməni kilsəsinə verilir. Bundan istifadə edən ermənilər onları öz adlarına çıxmağa başlayırlar. Erməniləri Azərbaycan torpaqlarına köçürən

imperiya da ələ bu lazım idi. Beləliklə, onların albanların tarixini silməklə Azərbaycan tarixinin çox mühüm bir hissəsini silməyə cəhd edirlər.

Qarabağ göz dikən ermənilər hal-hazırda Həsən Cəlal və onun tikililərini özünü-küldürürlər. Onlar çəkinmədən görkəmli tarixi şəxsiyyətimizə "Həsən Cəlyan" deyir, Qandzasar monastiri üzərində olan alban yazıları və ornamentlərini qoparıb onu "erməni kilsə kompleksi" kimi qələmə verirlər. Hətta Kirakos Qanzakesinin "Tarix" əsərini özünə lazım olan şəkildə "Ermənistan tarixi" adlı ilə çap edirlər.

Zəbt etdikləri Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənməyə çalışsan ermənilər bunun üçün xalqımızın mədəni irsini və tarixini özünü-küldürürlər. Bunun qarşısı mütləq alınmalıdır!

Ağdara rayonunda Qandzasar alban monastiri

Nosirəddin Tusi

(1201 - 1274)

Orta əsərlərdə Azərbaycan Şərqi elm və mədəniyyət mərkəzlərindən hesab olunmuşdur. Bu da təsəvvüfə deyildir. Alimlərimiz və ədiblərimizin qurduğu əsərlər Azərbaycana minlərlə səgirdi və tələbə cəlb edir, burada elmi mərkəzlər qururdular, bu elmi mərkəzlərdə dövrün ən məşhur alimləri işləməyi özləri üçün şərəf sayırdılar. Belə elmi mərkəzlərdən biri də 1259-cu ildə Marağa şəhərində inşa edilmiş rəsədxana idi. Rüşdiyyət və astronomiya tədqiqatları üzrə dünyanın tanınan mərkəzinə çevrilmiş bu rəsədxana görkəmli alim Nosirəddin Tusi tərəfindən təşkil olunmuşdur. Məşqul qürubləri zamanı asir düşməyi və elminə məhkum edilmiş cəsarətli alimlərin pəncəsindən qurtaran, onlara azadlıq verən Tusi Marağağa dövrün ən müəmməl obyektlərini, cibəzlərini qatırması və orada böyük bir kitabxana təşkil etmişdir.

Fələ səqləşmədə "elm əlkanının şahı" adı ilə tanınan Nosirəddin Tusi astronomiya, həndəsə, triqonometriya, ləkələ, elikə, sosiologiya, siyasi, iqtisadiyyat sahələrində qurduğu əsərləri ilə geniş şöhrət qazanmışdır. Tusinin elmi nailiyyətləri Avropada yalnız XVIII əsrin əvvəllərində tədqiqini tapmışdır.

Nosirəddin Məhəmməd ibn Həsən Tusi 1201-ci ildə Həmədan şəhərində azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açıb. İlk müəllimi atası olub. Sonralar isə o, Tus şəhərində məktəb və mədrəsədə təhsilini davam etdirib. Təhsilini başa vurduqdan sonra adına "Tusi" təxəllüsü əlavə etməsi təhsil aldığı şəhərə böyük məhəbbəti ilə bağlıdır.

Uşaqlığından kitab oxumağa böyük həvəsi olan Nosirəddin Məhəmmədin şəxsiyyət kimi formalaşmasına görkəmli alim İbn Sina və onun şagirdi, əslən azərbaycanlı Böhmənyarın əsərləri böyük təsir göstərmişdir. Artıq gənc yaşlarında mədrəsə müəllimi Tusinin riyaziyyat və nücum (astronomiya) elminə böyük həvəs göstərdiyinin şahidi olmuşlar. İlk əsərlərini fizika elmi ilə bağlı olan Nosirəddin Tusi təbiətdə maddənin saxlanması və çevrilməsi haqqında ilk fikri söyləmişdir. Bu dövrdə o, mineralogiya və tibb sahəsində bir neçə elmi əsər və şeirlər yazmağa başlamışdır.

XIII əsrin 30-cu illərində İrənin Kuxistan vilayətinə gələn Nosirəddin Tusi bu ərazilərdə üstün olan ismailiyyə təriqətinin sifarişi ilə "Əxlaqi Nasiri" (ismaililərin lideri Tusinin əxlaqa aid kitabı) əsərini yazmışdır. İslam təriqəti sayılan ismaililər bu dövrdə yalnız dini fəaliyyətlə məşğul olurdular, regionun siyasi hadisələrinə də fəal müdaxilə edirdilər. Başqa vilayət və hətta ölkələrə də öz hakimiyyəti altında birləşdirmək fikirləri ilə çıxış edən ismaililərin liderləri bu yolda bütün vasitələrə əl atmışdılar. 1236-cı ildə üzü yüzlərcə nüsxə kəçirilən "Əxlaqi Nasiri" kitabı Orta və Yaxın Şərqdə yayılmış, məktəblərdə əxlaq dərsləri kimi istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, indi də bezi müsəlman ölkələrində bu kitabın müəyyən hissələrindən dərslik kimi istifadə edilir.

Tusinin şöhrətinə paxılıq etməyə başlayan Nasirin omri ilə o həbs olunub Ələmüt qalasına salınır. Lakin bu haqsızlıq çox çəkmir. İsmailiyyə təriqəti məşqul qoşunlarının zərbəsinə məruz qalır, Ələmüt qalası məşqul qoşunlarından işğal edilir. Məşqul qoşununun başçısı Hülakü xanla görüşən Tusi ona elmi inkişaf etməyinin böyük əhəmiyyətini

dən danşır. Tusi azad edilir və Hülakü xan onu özünə məsləhətçi götürür. Sədo həyat tərzini sürən alim yeni təyinatından özü üçün heç bir xeyir ummur, o, bəşəriyyət elmi üçün böyük işlər görür. Hülakü xanın yürüşlərində iştirak edən Tusi minlərlə təhsil ocağını dağılmaqdan, yüzlərcə kitabxanaları yandırılmaqdan xilas edir. Tusi məşqul əsirliyində olan minlərlə alim və müəllimin azad olunmasına nail olur.

1259-cu ildə Tusinin təklifi ilə Cənubi Azərbaycanı Marağa şəhəri yaxınlığında rəsədxana inşa olunmağa başlanılır. Rəsədxana yeri elə dəqiq seçilmişdir ki, orada indi də rəsədxana fəaliyyət göstərir. Marağa Astronomiya Rəsədxanasının o dövrdə tayı-bərabəri olmamışdır. Sonralar Şərqdə inşa olunan rəsədxanalar məhz Marağa rəsədxanasının planı əsasında tikilirdi. Ən mürəkkəb alətlər, ən nadir kitablar bu rəsədxanada toplanır, bura dünyanın hər yerindən məşhur alimlər dəvət edilirdi. Faktik olaraq rəsədxana riyaziyyat və astronomiya üzrə böyük elmi mərkəzə çevrilmişdir.

Nosirəddin Tusinin əsərləri arasında "Zic Elxani" kitabı çox mühüm yer tutur. Bu əsərdə planetlərin geosentrik orbitinin əsas elementləri verilmiş, onların sutka ərzində orta hərəkəti dəqiq təyin edilmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində "Zic Elxani" dünya astronomlarının ən qiymətli kitabı hesab olunurdu. Əsərdə verilən cədvəllər Şərqdə dəfələrlə orəb dilində, 1652-ci ildə Londonda və 1711-ci ildə Oksfordda latın dilində nəşr edilmişdir. Cədvəllərin birində XIII əsrin 256 iri şəhərinin dəqiq coğrafi koordinatı göstərilmişdir. Məşhur Avropa soyyahı Xristofor Kolumbun müəllimi Toskanelli bu cədvəldən istifadə etmişdir. Həmçinin Tusinin sinus və tangensin 60-lıq say sistemində üçrəqəmli triqonometriya cədvəllərini vermiş, Yerini fırlanma oxunun illik pressessiyasının qiyməti (51°,4) tapmışdır (mənasir qiyməti 51°,2). Maraqlıdır ki, Tusi Avropa ilə Asiya arasında böyük bir qitənin olmasını fərzəyə kimi irəli sürmüş, sonralar onun fikri təsdiqlənərək Amerika kəşf edilmişdir.

Astronomiyanın riyaziyyatla sıx bağlılığını qəbul edən Nosirəddin Tusi "Təhriri-

Öqlidisi" ("Evklidin şərhli") əsərini yazmış və bu əsər həndəsənin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu əsərdə, həmçinin "Həndəsənin əsasları" kitabında Tusi qədim dövr alimləri Arximed və Evklidin nailiyyətlərini davam etdirmiş, nisbətlor nəzəriyyəsinə vermiş, üçbucağın daxili bucaqları comi arasında olan əlaqəni tapmışdır. Bu sahədəki işləri ilə Tusi Avropa alimlərini 400 il qabaqlamışdır. Onun "Şəklül-qita" ("Tam dördtərəfli haqqında traktat") əsərində müstəvi və sferik triqonometriyadan bəhs edilir. O bu əsərdə Menelay teoremini, müasir triqonometriyanın əsas teoremi və düsturlarını vermişdir. Onun bu nailiyyətləri sayəsində triqonometriya ayrıca bir riyazi fənn şəklində düşmüşdür. Nosirəddin Tusinin ilk dəfə Romada 1594-cü ildən başlayaraq nəşr edilən həndəsə əsərləri sonralar Avropa alimləri A.Lejandr, C.Vallis, C.Sakkerinin elmi işlərinə böyük təsir göstərmişdir.

Nosirəddin Tusi "Coleul hesab" ("Taxta və qum vasitəsilə hesablama") əsərində müsbət ədəddən istənilən dərəcədən kökəlmə qaydasını, binomial hədlərin 12 dərəcəli həddədək əmsəllərini vermişdir. "Təhrir əl-Mocəsti" və "Təzkireyi Nəsiriyə" əsərlərində Tusi planetlərin hərəkət nəzəriyyəsi və Ptolemeyin geosentrik sistemini təshihini vermişdir. Riyaziyyat tarixində ilk dəfə Tusi tam ədəddən ixtiyari dərəcədən kökəlmə əməlini izah etmiş, ədəd üçbucağını əmələ gətirən binomial əmsəllər və onlar arasında ki qanunauyğunluqları göstərmiş, sonralar "Nyutonun binomu" kimi tanınan riyazi kəşfi sözlə ifadə etmişdir.

1265-ci ildə Hülakü xanın vəfatından sonra Tusi onun oğlu Abaqanın (1265 - 1274) vəzirli olmuşdur. Hülakülər məşqul dövlətinin daxili sabitliyinin qorunmasına, iqtisadi gücünün artırılmasına çalışan Tusi bir çox məşqul feodalların müqaviməti ilə üzləşir. Tusi onları zəiflətməyi təklif edir, əks təqdirdə mərkəzi hakimiyyətin zəifləyəcəyi barəsində fikir söyləyirdi. Sonralar dövlətin zəifləməsi Tusinin haqlı olduğunu sübut edir.

Vəzir olduğu dövrdə Nosirəddin Tusi əsasən fəlsəfi və ictimai-siyasi əsərlər yaz-

mağa başlayır. "İbn Sinanın fəlsəfi və mantiqinə şərhlər", "Səhifələrində Ə-Razin qeydləri", "Teologiya və metafizikaya dair risalə", "Aliconab insanların xarakterləri və keyfiyyətləri" kimi əsərlərində Tusi fəlsəfi əsərlərini o dövrün bəzi tənqidçilərindən, ilk növbədə ilahiyatçı Ə-Razinin hücumlarından qorumuşdur. Həmçinin o, şüalî corayının fəlsəfi səpkidə şərh etmiş, etika və sosiologiya məsələlərinə toxunmuşdur. "Əsas ül-İqtibas" əsərində Tusi mantiq mösələlərini və poeziyanın nəzəriyyəsini şərh etmişdir. "İki mülahizə haqqında mülahizə" əsərində Nəsirəddin Tusi fəlsəfi məqamlarla bərabər, Ayın və Günəşin tutulmasını, işığın sınıması-

ni, göyqurşağının yaranmasını elmi cəhətdən izah etmişdir.

Özünün ictimai-siyasi əsərlərində Nəsirəddin Tusi "dövlət" anlayışının açılmasına böyük yer ayırmışdır. Faktik olaraq Tusi Azərbaycanın siyasi fikir tarixində ilk dövlət nəzəriyyəçisi hesab olunur. "Maliyyə haqqında" risaləsində verilən qayda-qanunlar sonralar bir çox orta əsr dövlətlərində qanunlar topluslarına daxil edilmişdir.

Nəsirəddin Tusi 1274-cü ildə Bağdada səfəri zamanı vəfat etmiş və Bağdaddakı "Colil məscid"də dəfn olunmuşdur. Onun qəbrinin üstündə yazılmışdır: "Elmin köməkçisi, elm ələkəsinin şahı - dövr anası belə oğul hələ doğmamışdır".

Orta əsr Şərqiində ən böyük musiqiçi və musiqişünasın kim olması barədə sual ortaya çıxmırsa, heç şübhəsiz, Səfiəddin Urməvinin adı çəkilir. Onun ud çalmağı məharəti haqqında müsəlman Şərqiində rəvayətlər danışılır. Musiqi nəzəriyyəsini öyrəndikdən sonra Şərqi musiqi yazılış sistemini quran Səfiəddin onu özünün "Kitab al-ədvər" əsərində təsvir etmişdir. XIII əsrdə Qulbəddin Şirəzi, XIV əsrdə Əbdülkədir Mərcəni və Məhəmməd al-Cərcəni, XV əsrdə Əbdürrəhman Cəmi onun yaradığı musiqi sistemini açan əsərlər qeyd etmişlər. Urməvinin əsərləri türki dilinə XV əsrdə Şükərrəh Əhmədovlu bərcümə etmişdir. Sənətlər o, fransız dilinə bərcümə edilmişdir.

Azərbaycan tarixinə Səfiəddin Urməvi Şərqi musiqi sistemini qeyd etmiş musiqişünas, musiqi nəzəriyyəsini bilicisi, bəsləkar, məharətli və pedaqoq kimi daxil olmuşdur.

Səfiəddin Əbdülmömin ibn Yusif Urməvi 1216-cı ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Urməvi şəhərində anadan olmuşdur. O dövrdə bu şəhər Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibində idi. Elm və mədəniyyətin inkişafına daim diqqət yetirən dövlət başçılarının söyləri nəticəsində şəhərdə çoxlu məktəb və mədrəsə fəaliyyət göstərirdi.

İlkin təhsilini Urməyada alan Səfiəddin burada da mədrəsəyə gedir və mədrəsədə oxuduğu dövrdə musiqinin əsasları ilə tanış olur. Burada o, bir neçə musiqi alətində çalmağı öyrənir. Lakin onun ən çox sevdiyi alət ud idi. Urməyada mədrəsədə təhsilini bitirdikdən sonra Urməvi Bağdada köçürək bu şəhərdə təhsilini davam etdirmək qərarına gəlir. O dövrdə bütün Yaxın və Orta Şərqi elm və mədəniyyət mərkəzi sayılan Bağdada şəhərində müsəlman dünyasının ən görkəmli şəxsiyyətləri fəaliyyət göstərirdi və buranın mədrəsələri ən yüksək səviyyəli mədrəsə - universitet hesab olunurdu.

Bağdada gələn Səfiəddin dövrün ən məşhur universiteti sayılan Müstənsəriyyə universitetində təhsilini davam etdirir. Burada oxumaqla bərabər, o, xəttatlıqla da məşğul olur. Qısa müddət ərzində məharətli xəttat kimi tanınan Səfiəddin müsəlman dünyasının mənəvi lideri, Bağdada xilafətinin dövlət başçısı xəlifə Əl-Müstəsimin saray katibliyinə dəvət alır və burada çalışmağa başlayır. Əmək fəaliyyətinə katib kimi başlayan Səfiəddin özünü tokə məharətli xəttat kimi deyil, həm də olduqca təmiz və ürəyiaçıq insan kimi göstərir. Katiblikdə pilla-pilla yüksələn Səfiəddin övçələ dövlətin baş xəttatı, sonra isə saray kitabxanasının rəisi vəzifəsinə təyin edilir. Bu, olduqca məsulyyətli bir vəzifə idi, çünki kitabxana rəisi katiblərin, xəttatların fəaliyyətinə nəzarət etməli, üstünlük, aydınlıq tələb edilən məsələlərə dair dövlət rəhbərinə qısa və eyni zamanda ümumi rəy vermək üçün kifayət qədər bilikli olmalı idi.

Saray işləri ilə bərabər, o, musiqi ilə məşğuliyətini davam etdirirdi. İmkan düşdükcə uddə məşq edən Səfiəddin tokə yaxın dostlarının sirlərini açmışdı. Dostlarından biri, Bağdada məşhur xanəndəsi Lizax xan məşqlər zamanı öz məhənlərini Səfiəddin

Nəsirəddin Tusinin əlyazmasından fragment

Urmovinin müşayiəti ilə oxuyurdu. Onun sayda çıxış etmək təklifini Səfiəddin qəbul etmir və özünün peşəkar musiqiçi olmadığını bildirir. Bununla bərabər, Səfiəddin bir neçə məşhur şeiro mahnı bəstələmişdi ki, onları da Liraz xan məmnuniyyətlə ifa edirdi. Xəlifə qarşısında çıxışlarının birində o, gözəlilmədən Səfiəddinin mahnılarından birini oxuyur. Xəlifə tövəcəllə bu gözəl musiqini heç vaxt eşitmədiyini bildirir və onun müəllifi ilə maraqlandıqda xanəndə Səfiəddin göstərir. Bundan sonra xəlifə Səfiəddinin damın saray konsertlərində çıxış etməsini xahiş edir.

Əksər tədbirlərdə ud ifaçısı kimi çıxış edən Səfiəddin Urmovinin ud çalmaq qabiliyyətinə Bağdadda rəvayətlər danışılırdı. Rəvayətlərin birinə görə, 40 gün susuz qalmış dəvə su hovuzundan su içməyə başlayanda Səfiəddinin ud çaltdığını eşitmiş və su içməyini dayandırmışdır. Hər dəfə musiqi dayananda dəvə su içir, musiqi səsində isə diqqətlə qulaq asırdı. Musiqi bitəndən sonra dəvənin gözləri yaşarmışdır. Digər bir rəvayətə görə, bir dəfə bağda Səfiəddin şəgirdlərinə ud çalmağı öyrəndə budaqların birinə bülbül qonur və başlayır ud ifasına qulaq asmağa. İfa o dərəcədə onun xoşuna gəlir ki, bülbül qonur Səfiəddinin yanına və onun müşayiəti ilə öz quş dilində mahnısını ifa edir.

Çoxsaylı tələbələri olan Səfiəddin qısa müddət ərzində kamill müəllim kimi məşurlaşır. Dövrün bir çox musiqişünasları onun tələbələri olmuşlar. XIII əsrin sonu - XIV əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş görkəmli Azərbaycan musiqişünası Əbdulqadir Mərağayi özünün "Maqasidul-Əlxan" əsərində yazırdı ki, ondan başqa, Səfiəddin Urmovinin tələbələri arasında məşhur musiqiçilər Şəmsəddin Suxravərdi, Əli Sitan, Həsən Zəfər, Xisaməddin Qutluq Buğa və başqaları vardır.

Səfiəddin Urməvi iki yeni musiqi aləti icad etmişdi ki, onlar da udun təkmilləşdirilmiş variantları idi. "Muzxa" musiqi aləti tetraqonal formada söyüd ağacından düzəldilmiş gövdə və üzərinə taxılmış 81 simdən ibarət idi. Sırf muğam ifaları üçün nəzərdə tutulmuş "Muğani" musiqi aləti müasir rüba-

ba bənzərdi, lakin onun gövdəsi böyük idi, özü də şaftalı ağacından düzəldilmişdi. Alotın 33 simi var idi.

Səfiəddin Urmovinin ən böyük elmi işi 1252-ci ildə tamamlandı "Kitab əl-odvar" adlanan musiqi traktatıdır. Ərəb dilində yazılmış kitab 15 fəsilədən ibarətdir. Musiqi nəzəriyyəsi problemlərinin işıqlandırılmasına həsr olunmuş əsər Şorqə musiqi alomində əsl inqilabə səbəb oldu. Tədqiqatçı alim Henri Corc Farmerin fikrinə, Şorqə musiqişünasının sistemini möhz Səfiəddin Urməvi və möhz bu əsərində yaradıb. XIX əsrin ortalarına qədər bütün ərəb, fars, türk dünyasının musiqişünas müəllifləri onun davamçıları olaraq Urmovinin yaratdığı sistemi tətbiq edirdilər. Kitab dəfələrlə köçürüldüyündən onun nüsxələrinə dünyanın bütün yerlərində rast gəlmək olar. Ən zəngin tərtib edilmiş əlyazmaları London, İstanbul, Sankt-Peterburq və Nyu-Yorkun muzey və kitabxanalarında saxlanılır.

Kitabın birinci fəsilərində müəllif Şorqə musiqişünasın qanunlarından xəbər verir, qısa tarixçəsini açıqlayır. Kitabın 9-cu fəsilində Səfiəddin Urməvi muğamlar barəsində müfəssəl məlumat verir. O, 12 muğamın adını çəkir və onları təsvir edir. Bunların sırasında "Üşşaq", "Nəva", "Əbu Saliq" (Busaliq), "Rast", "İraqi", "İsfahani", "Zirefkənd", "Bozorg", "Zəngülə", "Rəhvi", "Hüseyni", "Hicaz" muğamları xüsusi qeyd olunur. Əsərin 11 və 12-ci fəsiləri udə həsr olunub.

Əsərin 15-ci fəslə musiqinin notlar vasitəsilə yazılmasına həsr olunub və kitabın ən vacib və orijinal fəslidir. Səfiəddin Urməvi Şorqə musiqişünasının, ilk növbədə muğamların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hərf-rəqəm notlar sistemini təklif etmişdir. Əbcəd ərəb hərfləri sisteminin tətbiq edilməsi musiqinin səsinin yüksəkliyini və uzunluğunu göstərir. Bu məqsədlə həmçinin müəyyən işarələrdən də istifadə edilir.

Müasir Qərb musiqi yazılış sistemi 1,5 tondan aşağı olan səsləri yazmağa imkan vermir və muğamın açıq duyulmayan, "gizli" səslərini ifa etməyə imkan vermir. Urmovinin sistemi isə buna imkan verirdi və möhz buna görə XIX əsrin sonunadək tətbiq edilirdi. Sonralar Şorqə musiqişünaslarının Qərb

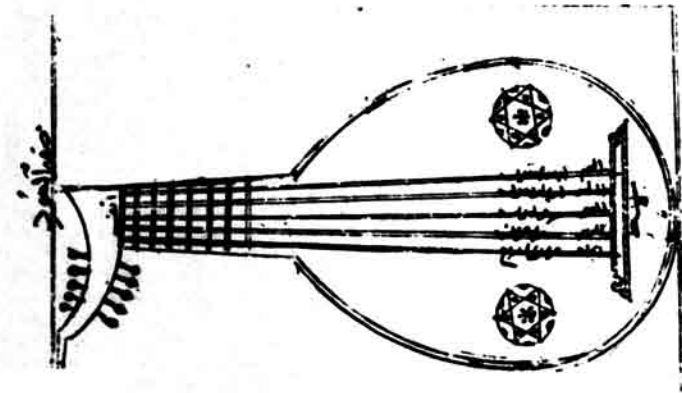
üstüblü musiqi məktəblərində təhsil almaları Urmovinin sisteminin unudulmasına gətirib çıxardı. Tədqiqatçıların fikrinə, Qərb not sistemi ilə yazılmış muğam Urmovinin sistemi ilə yazılmış muğamdan ayrı cür səslənir.

1258-ci ildə monqol sarkərdəsi Hülakə xanın türk-monqol ordusu Bağdadı ağır döyüşdən sonra tutur, əsir düşən xəlifə və onun ailə üzvləri edam olunur. Şəhər möhüllə-möhüllə talan edilir. Səfiəddin Urmovinin yaşadığı möhüllə monqol qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındıqda o, möhüllənin ağsaqqalı kimi monqol dostosinin qarşısına çıxır, onların dostə başçısı evinə dəvət edərək sadə əhalinin günahsız olduğunu sübut etməyə çalışır. Monqol dostə başçısı müvafiq əmr aldığından dostosini çökə bilməyə-cöyni bildirir və Səfiəddin Urməvi saraya aparır. Hülakə xana məsələni danışan musi-

qişünas möhüllənin əhalisinin qırğından qurtarmasına nail olur. Xəna onun məhir musiqişünas olma bəradə məlumat verirlər və Urməvi yenidən saraya aparılaraq Hülakə xan üçün udda çalır. Ziya adlı xanəndəni müşayiət edir, Musiqişünas Hülakənin sarayına qəbul edilir.

Hülakə xanın vəziri, məşhur tarixçi Əlaəddin Cüveyninin qardaşı Şəmsəddin Cüveyni Səfiəddin Urməviyə himayədarlıq etmişdir. Musiqişünas Şəmsəddinin iki oğluna musiqi təhsili vermişdir. Hər iki şagirdi məşhur musiqişünas olmuşdur: böyük qardaş Şorqəfəddinin "Risalisə Şərəfi" musiqi nəzəriyyəsi əsəri sonralar bütün Şorqə yayılmışdır.

Lakin Cüveynilər Bağdadı tərkdəndə himayəsiz qalan musiqişünas fəzilat içində yaşayır və 1294-cü ildə bərcələrlər üçün həbsxanaya atılaraq orada vəfat edir.

Səfiəddin Urməvinin alqozmasında ud təsviri

Mahmud Şirvani

(XIII əsrin II yarısı -
XIV əsrin əvvəlləri)

Səqə təbabəti mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan kəsimi həkimləri, leqmanları ilə tanınmışdır. Onlar Azərbaycan hakimləri arasında ən məşhuru Mahmud İbn İlyas Şirvanidir. Təbabət elminin nailiyyətlərini "Təbabət haqqında elmi kitab" adlı əsərində sistemləşdirən müəllif dünyada ilk dəfə olaraq tibb komplekslərinin inşasını təklif etmişdir. Hülakülə (Elxanilər) dövlətinin tibb xidməti rəisi vəzifəsini icra etməsi və dövlətin xəziri Rəşidəddinin dostluğu ona bu təbibi işə başlamağa imkan vermişdir. Qərbi və Şərqi Avropada, Afrikada, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada mütləmədi olaraq başlayan epidemiyalar yüz minlərlə insanın həyatına son qoymuşdur. Bunun səbəbi dövətdə tibb xidmətinin qurulması ilə bağlıdır. Rəşidəddin Mahmud Şirvanini "dəvri Əflatunu (Platonu) və əsrimizin Ərəstunu (Aristotelini)" adlandırmışdır.

Azərbaycan tarixinə Mahmud İbn İlyas məşhur həkim, tibb sisteminin qurucusu olan təbibi, nəzəriyyəçi alim kimi daxil olmuşdur.

Nisbətən sabit orazi olan Şirvanda iri təhsil ocaqlarının mövcud olması, monqol yürüşlərindən qaçan yüzlərlə alim bu mərkəzlərdə fəaliyyət göstərməsi burada təhsil alanların dorin biliklərinə sahib olmasına imkan yaratmışdır.

1260-cı ildə Mahmud İbn İlyas "Təbabət haqqında elmi kitab" şərti adı ilə tanınan böyük elmi əsər yazmışdır. Bilmədiyini öyrənməyi eyib saymayan Mahmud Şirvani hər səyahətdən çoxlu sayda kitab və qeydlərə qayıdarmış. Belə səyahətlərinin biri haqqında o yazır: "Mən çox şeyi gördüm, çox şeyi duydum". Çox vaxt vətəni Azərbaycandan və onun tərkib hissəsi olan Şirvandan ayrı düşən Mahmud Şirvani qeydlərində təsadüfən yolda Kafiəddin Şirvani adlı homyerli ilə görüşünü xatırlayır, onunla "doğma torpağın xatirələrini vərəqləməyin necə sevindirici olmasını" yazır. Digər bir qeydində isə o yazır: "Bu dövrdə Şirzadə olsam da, vətənim Şirvani düşünürəm".

Mahmud İbn İlyas Şirvaninin əsəri 4 hissədən ibarətdir: nəzəri təbabət, təcürbi təbabət, ümumi təbabət, kompleks təbabət. Əsərin girişində o qeyd edir ki, digər tibbi əsərlərdən fərqli olaraq onun əsərində xəstəliklər təsvir edilmir, onun məqsədi tibbi bilikləri sistemləşdirmək, nəzəri və təcürbi xüsiyyətləri öyrənməkdən ibarətdir. "Təbabətin köməyi ilə biz insan orqanizminin vəziyyətini öyrənir, diaqnoz müəyyən edirik, həmçinin bu elmin köməyi ilə orqanizmin xəstəlik nəticəsində itirdiyi maddələri bərpa edir və bu yolla sağlamlığı qaytarırıq".

Müəllifin fikrincə, "nəzəri təbabət təbii və qeyri-təbii olanları hərəkətdə öyrənir, onların səbəb və dövrələrini müəyyən edir". O, xəstəliklərin səbəblərini çox soyuq və ya çox isti iqlimə, çirklə və tüstülə mühtidə, nə ilə işə zəhərlənməkdə, həddindən artıq işləməkdə, tənbellikdə və boş-boşuna vaxt keçirməkdə, yemək və içməkdə hüdüd bilməkdə və s.-də görürdü.

Mahmud İbn İlyas bildirdi ki, "təcürbi təbabət faydalı olanların necə təbii edilməsini, zəruri olanların necə çıxarılmasını, sağlamlığın necə qorunmasını, müxtəlif xəstəliklərdən necə qurtulmağı" öyrənir. Onun təklif etdiyi və uğurla həyata keçirdiyi xəstəliklərin

diaqnozunu düzgün müəyyənəndirilməsi texnikası əslində ona qədər təbii olunan bir necə metodikası özündə birləşdirmişdir. Xəstə xaricdən yoxlanılmalı, onun nəbz və hərəkəti müəyyən edilməli, gözlorinin, dilinin və ziyəti, hərəkət etmək qabiliyyəti və s. yoxlanılmalıdır. Müəllif müxtəlif növ nəbzlorin təsvirini vermiş, onların hansı xəstəliklərin əlaməti olmasını vurğulamış, nəbz formalarını sistemləşdirmişdir. Kitabın 3-cü fəslində tibbi izahlı lüğətdən ibarətdir, 4-cü hissədə tibb sisteminin qurulması prinsipləri öz əksini tapıb.

Mahmud Şirvani İbn Sinanın təklif etdiyi tibbi ocaqlar ideyasını dostekləmişdir. Belə ki, İbn Sina tibb ocağında həkimləri və tibbi kitabxanaları cəmləşdirməyi təklif etmişdir. Mahmud İbn İlyas bu ideyanı davam etdirmiş və tibb ocağında hospitalar, tibbi kitabxanalarla bərabər, tibbi ləvazimat istehsal edən emalatxanalar, tibb universiteti, dərmanlar hazırlayan əcxaxanaları cəmləşdirməyi təklif etmişdir.

Hülakülərin saray həkimi təyin edilən tibb qısa müddət ərzində dövlət başçısı Qazan xan və onun vəzir, əvvəllər həkim olan Fəzullah Rəşidəddin etimadını qazanmış və dövlətin tibb xidməti rəisi təyin edilmişdir.

Mahmud İbn İlyas Şirvaninin təklifi ilə ölkədə "Dar üş-şəfa" ("Şəfa evləri") adlanan tibbi ocaqlar yaradılmağa başlanmışdır. Birinci və eyni zamanda ən böyük belə tibb ocağı Təbrizdə açılmış və qısa müddət ərzində elmi-təcürbi mərkəzə çevrilmişdir. Bütün Şərqdən bura ən məşhur alim və həkimlər dəvət edilmiş və Təbriz tərkib hissəsi olan "Rəb-Rəşidiyyə" qəsəbəsində yerləşdirilmişlər. 500-dən artıq alim və həkim burada dövlət hesabına yaşayış yeri, arzaq, palatları təmin edilirdi. Müalicə ilə bağlı xərcələr, hər xəstənin sağaldılmasına görə həkimə verilən pul mükafatı, yeni elmi əsərlərə görə qonorarları dövlət hesabına verilmirdi. Rəb-Rəşidiyyədə məscidlər, xəstəxana və hospitalar, rəsədxana, kağız və tibbi ləvazimat istehsalı üzrə emalatxanalar, karvansaralar inşa edilmişdi. Kitabxanada 600 mindən artıq nədir kitab toplanmışdı. Tibbi kadrların hazırlanması məqsədi ilə burada 6000 tələbənin təhsil aldığı universitet açılmışdı. Tələbələr "hücrə"lər adlanan yataqxana kompleksində yaşayırdı, onların da xərcləri döv-

lətin hesabına ödənilirdi. Hospital və xəstəxanalarda qəbul otaqları, müalicə otaqları, omeilyat otaqları, meyitxana təşkil edilmişdi. Dünyada ilk dəfə olaraq hospitalarda ventilyasiya sistemi qurulmuş, təmizliyə riayət olunması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdi. Hospital binası yaxınlığında həkimlərin istirahət otaqları, müəzizə otaqları və əcxaxana açılmışdı. Əcxaxana nəzdində böyük bağ var idi ki, burada tibbi bitkilər becərilirdi. Bütün tibbi kompleksin idarə edilməsi bilavasitə Mahmud İbn İlyas Şirvaniyə tapşırılmışdı.

Mahmud Şirvani öz əsərində hər bir tibbi peşə sahibinin göstərdiyi köməklərə görə hansı mabələqlə qiymətləndirildiyini qeyd etmişdir. Həmçinin xəstəxana xərclərinin adları və miqdarı da göstərilmişdir. Belə ki, xəstəxanaya dövlət tərəfindən pul aşağıdakı maddələrlə ayrılırdı: işçilərin məcəbibi, tələbələr üçün müavinətləri, tibbi avadanlığın alınması, qeyri-tibbi avadanlığın alınması, xəstələr üçün hoblər, dərmanlar hazırlanması üçün, gündəlik düyü, ciyər yeməkləri hazırlanması üçün, dini ayaqların icra edilməsi, kəfənlərin alınması üçün vəsait.

Təbriz "Dar üş-Şəfa" səsasında dövlətin müxtəlif yerlərində 67 eniyyətli tibb ocağı açılmışdı. Maraqlıdır ki, tibb ocaqlarının birinin nəzdində təkcə müalicə vasitələri ilə deyil, təbiət təsiri ilə müalicə də nəzərdə tutulurdu. Ətraf mühitdən divarlarla ayrılaraq, böyük bağlarla əhatələnən bu tibb ocağına "Bağ-i Rəşidabad" ("Rəşidabadın bağları") deyilsə də, xalq arasında ona "Küçə müalicə" ("Müalicə hobsxanası") deyilirdi. Ən böyük əcxaxana "Fəthabad" əcxaxanası idi ki, burada olan bağlarda dünyanın ən nadir bitkiləri becərilirdi, onlardan hazırlanan dərmanlar ölkə əcxaxanalarına göndərilirdi.

Qərbi və Şərqi Avropada, Afrikada, Cənub və Cənub-Şərqi Asiyada mütləmədi olaraq başlayan epidemiyalar yüz minlərlə insanın həyatına son qoymuşdu bir dövrdə Hülakülə (Elxanilər) dövlətinin ərazisində bir dəfə də olsun epidemiyaya qeydə alınmamışdı və bunun səbəbi dövlətdə tibb xidmətinin yaxşı səviyyədə qurulması ilə bağlı idi. Təsədüfi deyil ki, Fəzullah Rəşidəddin Mahmud Şirvanini "dəvri Əflatunu (Platonu) və əsrimizin Ərəstunu (Aristotelini)" adlandırmışdır.

İmadoddin Nəsimi

(1369. 1417)

Yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlayan İmadoddin Nəsimi sonralar daha çox ləvəli şeirlər yazmış, hələ ləvəli və süpəsi fikirlərini belə insanlara həmişə süpəyə çaldirmişdir. Onun ilk şeirlərində məhəbbət, insan gözəlliyinin təmümmü əsas yer tutmuşdur. Tədrisən püsküləşən zəif əsərlərdən süpəsi, ictimai, əxlaqi mövzulara daha geniş yer verməyə başlayır. Nəsiminin bədii yaradıcılığı Azərbaycan şeirinin şəkli xüsusiyyətlərini təkmilləşməyə məlum rəqəbətə gətirir. Nəsiminin qəzəlləri, rübailəri, təyüqləri orijinal və orijinal olduqca qədar da qiymətli olur.

Nəsiminin şeirləri hələ sağlığında bütün Yaxın Şərqlə, İraqda, Kiçik Asiyada, Suriyada, Cənub Asiyada, hətta Uzaq Şərqlə yayılan uşuqlar arasında çox populyar olmuşdur.

Azərbaycan tarixində İmadoddin Nəsimi ana dilində yazılmış ilk ləvəli qəzəlin müəllifi kimi də xatırlanır. İlk müsabiqə, müsabiqə və bəzi bədii qəzənlər yazır da məhz o olur.

İmadoddin Nəsimi (əsl adı Seyid Əli) 1369-cu ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. O zaman Şamaxı şəhəri Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı idi. Colanilər monqol dövlətinin vassal olan Şirvanşahlar dövləti Yaxın və Orta Şərqlə ərazilərini özündə cəmləşdirən bu dövlətə böyük məbləğdə vergi ödəyirdi. Tam müstəqilliyə can atan Şirvanşahlar müharibələrdən çəkinir və hər vəsətə ilə ölkənin iqtisadi və mədəni qüdrətini artırır. Nəticədə XIII - XIV əsrlərin tələtli hadisələrinə baxmayaraq Şirvan ərazisi öz sabitliyi ilə seçilir, buranın təhsil və elm ocaqlarında Şərqlə ən məşhur elm xadimləri fəaliyyət göstərirdilər.

İlk təhsilini Şamaxıda alan Seyid Əli əlmi biliklərə can atmış, islam tarixi, şəriət, məntiq, astronomiyaya yönəlmişdir. Biliyi ilə həmyaşıdları arasında seçilən Seyid Əli məktəb və mədrəsə proqramlarının tələb etdiyindən daha çox oxuyur və şeirlər yazırdı. İslami biliklərə dərinliklə yiyələndiyinə görə ona İmadoddin, yəni "Dinin dayağı" ləqəbi vermişdilər.

Gənlik illərində İmadoddin islamı sufi cərəyanına güclü meyli etmiş məşhur sufi şeyxi Hüseyn ibn Mənsur Həllacın fəlsəfi fikirləri ilə yaxından maraqlanmışdır. X əsr müfəkkiri Mənsur Həllac islamı sufi cərəyanının təbliği etdiyi ümumi bərabərlik haqqında fikirlərinə görə Bağdadda edam olunmuşdur. İmadoddin onu özünə bir ideal kimi seçmiş və hətta onun elə pərəstisliklərindən olmuşdur ki, şeirlərini belə "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazırdı.

Lakin yetkinləşdikcə İmadoddini Mənsur Həllacın fəlsəfəsi artıq cəvab etmir, bir çox suallara onun təlimində cavab tapa bilmirdi. Həyat isə ortaya yeni-yeni suallar qoyurdu. XIV əsrin sonlarında Azərbaycan türklərinin məşhur sərkərdəsi Əmir Teymur qoşun çəkmişdir. Əksər Azərbaycan əraziləri müqavimət göstərmiş və qəhrəmanlıqla müdafiə olunmalarına baxmayaraq viran qoyulmuşdur. Naxçıvanda yerləşən Əlince qalası igidlik və rəşadət nümunələri göstərərək Teymurun qoşunlarına qarşı 14 il vuruşmuşdur. Azərbaycanın əksər ərazilərini dağıdıldığına görə Şirvanşah I İbrahim ölkəsinə belə dağıntılardan xilas etməyə çə-

lişmiş və Əmir Teymurun vassal əsliliğini qəbul etmişdir. Onun şəxsi nüfuzu sayəsində Əmir Teymur vergilərin miqdarını tamam azaltmış, I İbrahim onun müttəfiqinə çevrilmişdir. Bu zaman bütün Azərbaycanı elmi və mədəniyyət adamları Şirvanı axışmağa başlayırlar. Azərbaycanda hüfufilik cərəyanı da məhz bu zaman yayılır. Belə ki, hüfufiyyətin banisi Fəzlullah Nəiminin özü Şirvan gəlir və fikirlərini burada təbliği etməyə başlayır.

Hüfufilik təliminin əsas ideyaları Nəiminin beş kitabında - "Cavidanname", "Məhəbbətname", "Növminame", "İsgəndərname" və "Vəsiyyətname"də öz əksini tapmışdır. Hüfufilər maddi və ilahi ələmi - Allahı, insanı və bütün varlıqları vəhdətdə götürür və kamil insanı yüksək dəyərləndirirdilər. Onlar hər şeydə Allahın əlamətini görür və hesab edirdilər ki, bütün varlıqların yeganə səbəbkarı Allahın kəlamı olan "Quran"dır. "Quran" isə hərflərdən ibarət olduğu üçün bu fikirləri qəbul edənlər özlərini hüfufi (hüfuf - "hərflər" sözünün cəmi) adlandırırdılar. Hüfufilərə görə, insanda Allahın əlamətləri - "Quran"ın nişanələri vardır. Hüfufilərin bu məsələdə əsas məqsədi insanın, xüsusilə də kamil insanın böyüklüyünü nəzərə çatdırmaq idi. Bu səbəbdən onlar din xadimləri tərəfindən təqib olunurdular. Hüfufilər Əmir Teymurun onun əməllərinə görə "cahil insan", yəni "geridəqalmış", "mənfur" hesab edir, xalqı Teymura qarşı mübarizəyə səsləyirdilər. Nəticədə onlar teymurilər tərəfindən də təqib olunurdular. Teymurun müttəfiqi sayılan, lakin onun vassalı kimi özünü hiss edən Şirvanşah I İbrahim tam müstəqilliyə can atır, bu səbəbdən hüfufiləri öz ərazisində gizlətdirdi.

Nəsimi ilə yaxından tanış olan İmadoddin o zaman artıq lirik şair kimi bütün Azərbaycanda tanınırdı. O, əsərlərini ana dili olan Azərbaycan dilində, həmçinin farsca yazırdı. Onun lirik şeirlər toplusu Azərbaycanda kənarlarda da maraqla oxunurdu. Lakin Nəsimi ilə tanışlıq onun həyatını dəyişir. O, hüfufiyyəti qəbul edir və bütün qalan həyatını insanlığın kamilləşdirilməsinə sərf edəcəyini bildirir. Bəşəriyyətin xilasını kamil insanların mövcudluğunda görə İmadoddin həvəsle

hüfufiyyətin əsas müddəalarını yaymağa başlayır. Şairlik istedadı bu işdə ona kömək edir. Faktik olaraq İmadoddinin şeirləri hüfufi fikirlərin sürotlu yayılmasına səbəb olur, o özü isə Nəiminin sağ əli kimi qəbul edilir. O hətta ustasına hörmət əlaməti olaraq Nəimi ad ilə həməhəng olan "Nəsimi" adını özünə təxəllüs seçir ("nəsim" - "xəfif səhər küloyu" deməkdir).

Fəzlullah Nəimi 1394-cü ildə hələ edibmiş və Naxçıvan ərazisində teymurilər tərəfindən işğəncə ilə edam olunmuşdur. Ölümündən əvvəl yazdığı "Vəsiyyətname"yə əsasən o, Nəsimini öz davamçısı elan etmişdir.

Müəlliminin vəsiyyəti yerinə yetirən Nəsimi özü üçün təhlükəsiz olan Şirvanı tərk etmiş və Təbrizə, oradan isə Anadoluya yollanmışdır.

Nəsimi yaradıcılığa, dediyimiz kimi, lirik, aşiqanə şeirlərlə başlamışdır. Onun şeirlərində məhəbbət, insan gözəlliyinin tərənnümü əsas yer tutur. O həmçinin ağcözülük, paxillik, xudposəndlik, riyakarlıq, vofəsizlik kimi yazarmaz sifətləri pisləmişdir. Tədrisən püsküləşən şair öz əsərlərində siyasi, ictimai, əxlaqi mövzulara daha geniş yer ayırmağa başlayır. Hakim təbəqənin zülm və ədalətsizliyini, özbaşınalıqlarını cəsarətlə göstərən şair haqsızlıqlara qarşı üsyan edirdi. O, insanı yaradıcı varlıq kimi görmək istəyir, onu ilahiləşdirdirdi.

Nəsiminin bədii yaradıcılığı Azərbaycan şeirinin şəkli xüsusiyyətlərini təkmilləşməsinə güclü rol oynamışdır. Əzəz vaxtının Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini uyğunlaşdırılması, daxili və rədif qafiyələrin, mürəkkəb və dolğun cinslərdən uşuqla istifadə edilməsi Nəsimi poetikasının üstünlükləridir. Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində ilk dəfə məsələyə, hətta Uzaq Şərqlə yaşayın uşuqlar arasında çox populyar olmuşdur. Onun əsərlərinin üzü köçürülür və insanlar arasında geniş yayılmışdır. Nəsiminin qə-

zəllərindən çox vaxt aşıqlar da istifadə etmiş, bu da qəzəllərin şifahi xalq ədəbiyyatı yolu ilə yayılmasına səbəb olmuşdur. Onun ana dilində yazdığı şeirlər XV əsr Azərbaycan şairi Cahənşah Hoqıqi, XVI əsr şairləri Xətai, Füzuli, XVIII əsr şairi Vaqifin poetikasına böyük təsir göstərmişdir. Osmanlı şairi Rəfi, türkmen şairləri Məhdumqulu və Əndəlib, özbək şairləri Əsiri və Nəvai Nəsimini öz ustalarını kimi qəbul etmiş, onun irsini sənətkarlıq baxımından öyrənmişlər. Onun "əlif-lam" və "tərs əlifba" adlanan şeirləri maraqlıdır. Hər beyti, bəzən də hər misrasının ilk kəlməsi ərəb əlifbasının sırasına uyğun hərflərlə başlayan bəzə əsərlər daha çox aşıqlar tərəfindən sevilirdi.

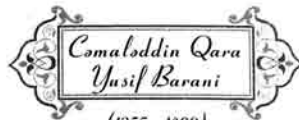
Nəsiminin bədii yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirməklə bərabər, xal-

qımızın ədəbi dilini də inkişaf etdirmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yazılan ilk fəlsəfi qəzəlin müəllifidir. Canlı xalq danışığı dilinin imkanlarından bacarıqla istifadə edən Nəsimi klassik poeziya dilinin bədii ifadə vasitələrini də məharətlə işlətmişdir.

Hürufiliyi yaydığına görə dəfələrlə həbs edilən Nəsimi məsləkindən dönmürdü. Anadoludan Aralıq dənizinin şərq sahillərinə keçən Nəsimi burada da hürufi fikirlərini yayırdı. Lakin Suriyanın Hələb şəhərinə çatdıqda o həbs edilir və Misir sultanının əmri ilə 1417-ci ildə elə Hələb şəhərində edam olunur. Onun ölümü ilə bağlı rəvayətlərdə fədakar şairin ölüm ayağında özünü mərdliklə aparması və məsləkindən dönməməsi göstərilir. Rəvayətə görə, Nəsimi "Ağnmaz" rədifli məşhur qəzəlini elə edam zamanı söyləmişdir.

İmadəddin Nəsiminin məqbarəsi

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Cəmaləddin Qara Yusif Barani xalq arasında daha çox "Qara Yusif" kimi tanınır. XV əsr tarixi-fəlsəfi məhəbbətinə görə tariximizin dəniş mərhələsi hesab edilə bilər. Azərbaycan türklərinin milli inkişaf tarixində bu dövrün xüsusi yeri var. Moqol dövlətlərinin uzunmüddətli hökumətindən sonra məhz XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeddiilliklərin ağalığına son qoyulmuş, öz-özünü türk dövlətçiliyi adlandıran Azərbaycan dövləti qurulmuşdur. Azərbaycan Qaraqoyunlu və onu əvəz edən Ağqoyunlu dövlətlərinin quruluşu ilə əlaqəli hadisələr (türkmenlər) ordu quruculuğu, cəhdətdən deyil, həm də siyasi baxımdan hakimiyyətə qazandıqları. Azərbaycanda Teymuri ağalığına son qoyulması və dövlətçiliyimizin bərpası üçün Qaraqoyunlu Qara Yusifin tarixi xidmətləri əvəzsizdir.

Azərbaycan tarixinə Cəmaləddin Qara Yusif Barani Azərbaycanda moqol və Teymuri ağalığına son qoymuş, Azərbaycan dövlətçiliyini bərpası etmiş, Qaraqoyunlu dövlətinin əsarətindən qurtulmuş qədrli dövlət xadimi və sərkərdə kimi daxil olmuşdur.

Qara Yusif 1389-cu ildə atası Qara Məhəmmədin öldürülməsindən sonra mərkəzi Ərciz qalasında olan Qaraqoyunlu tayfa birliyinə rəhbərlik etmişdir. Möhkəm iradə sahibi olan Qara Yusif rəqiblərinin müqavimatını qıraraq qaraqoyunluların nüfuzunu daha da artırmış və bölgədə yaranmış əlverişli vəziyyətdən faydalanaraq 1391-ci ildə Tabriz şəhərini ələ keçirmişdi. Bu zaman Azərbaycanda moqol mənşəli Cəlairi dövləti hakimiyyətdə idi, şərq tərəfdən isə Əmir Teymurun qoşunları hücumlar edirdi.

Əmir Teymurun yürüşü zamanı Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd Qara Yusif arasındakı düşməne qarşı itifaq bağlanmışdı. Əmir Teymurun ordusu Azərbaycana fəth edən zaman ona müqavimət göstərən başlıca qüvvə məhz qaraqoyunlular olmuşdu. Əmir Teymurun Qızı Orda xanı Toxtamışa qarşı yürüşə başlamasından istifadə edən Qara Yusif doğma yurdunu düşməndən azad etməyə üçün hərəkət etmişdi. O, Avnik qalasında Teymuri qüvvələrini məğlub edərək əmir Atlamışın osir almışdı. Dövrün mənbələri Əmir Teymurun Hindistan səfərində olmasından faydalanan Qara Yusif və Sultan Əhmədin itirilmiş torpaqlarını geri almağa səy göstərdiklərini yazırlar. Lakin 1399-cu ildə Əmir Teymurun "yeddiillik" səfərə çıxması onların bu cəhdini boşa çıxarmışdı. 1400-cü ilin ortalarında Qara Yusif və Sultan Əhməd Osmanlı sultanı Bəyazidə sığınmağa qoraraq verirlər və 8 ay Türkiyədə yaşayırlar.

Əmir Teymurun Qarabağdan Osmanlı sultanına göndərdiyi məktublarda Qara Yusifin öldürülməsi, təslim edilməsi, yaxud da ölkədən çıxarılması tələb edilmişdi. Osmanlı sultanı İdris Bəyazid cavab məktubunda Teymurun bu tələblərini rədd edərək ona sığınmış bir qonğun qovulmasını əmansızlıq və əmansızlıq kimi qiymətləndirmişdi.

1402-ci ilin əvvəllərində Qara Yusif Türkiyəni tərk edərək Sultan Əhmədin Bağdadı ələ keçirməsinə yardım etmiş və Hillədə məhkəmələnmişdi. 1403-cü il iyulun sonunda Qara Yusif Hillə yaxınlığında teymurilərle döyüşdə böyük qəhrəmanlıq göstərsə də, məğlub olmuş və Suriyaya qə-

kılmışdı. Lakin Teymurun qəzəbindən qorxan yerli hakimin ömrü ilə Qara Yusif və Sultan Əhməd Dönməqdə bir il həbsdə qalmışlar.

Onlar azadlığa çıxdıqdan sonra daim bir-birinə dost olacaqlarına and içirlər. Aralarında anlaşmaya görə, Sultan Əhməd İraqda, Qara Yusif isə doğma yurdu Azərbaycanda məhkəmələncəyinə qərar verir.

1405-ci ildə Teymurun vəfatı xəbəri gələn kimi həbsdən buraxılan Qara Yusif ətrafındakı silahdaşları ilə vətəninə doğru hərəkət edir. O dövrün mənbələrinin yazdıqlarına görə, Qara Yusif yolda ayrı-ayrı əmirlərlə 180 dəfə döyüşə girir və qalib gəlir. Ağqoyunlu Qara Osmanla qarşılaşan zaman Qara Yusif ona bu məzmununda məktub göndərmişdir: "Biz hər ikimiz türük. Bundan sonra bir-birimizə qarşı vuruşmamalı, bundan artıq bir-birimizi özünəməliyəlik. Bizlərdən hər biriniz düşmənlərimiz olan Rum (yəni osmanlılar) və çağataylarla (yəni monqollar) vuruşmalıyıq. Sən Şam və Ruma qarşı, mən də çağataylara qarşı vuruşmalıyıq". Qara Yusifin bu məktubu milli özünüdörməyə üçün mühim əhəmiyyətə malikdir.

Qara Yusif Azərbaycana hakim olmaq üçün teymurilərin qüvvələrini məğlub edərək Azərbaycanda onların ağalığına son qoymalı idi. 1406-cı il oktyabrın 14-də Naxçıvanın qərbində Araz çayı sahilində Qaraqoyunlu və Teymuri qoşunları qarşı-qarşıya gəlirlər. Bu zaman Qara Yusif "Bizim şəxsi düşmənciliyimiz üzündən bu qədər insan tələf olur, igidlik və bahadırılıq ikimizin qarşı-qarşıya gələrkən vuruşmasındadır" deyərək düşmənlərini sərkərdəsi Əbu Bekri açıq döyüşə çağırır. Lakin o bu təklifdən imtina edir. Döyüşdə teymuri ordu məğlub olur, Qara Yusif Təbrizə gəlir. 1408-ci il aprelin 21-də o, Təbriz yaxınlığında Sərdud döyüşündə Miranşahın başçılıq etdiyi teymurilər ağır məğlubiyyətə uğradır. Bu zəfərin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardı, çünki bununla da teymurilərin Azərbaycandakı ağalığına son qoyulmuşdu.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin getdikcə güclənməsindən narahat olan Sultan Əhməd Cəlairi Qara Yusifin Anadoluya getməsindən istifadə edərək Təbriz üzərinə hü-

cum etmiş, bununla nöinki Qara Yusifə bağladığı əhdi pozmuş, həmçinin İraqda möhkəmlənməsində də dostu Qara Yusifin ona göstərdiyi yardımını lazımı səviyyədə qiymətləndirməyi bacarmamışdı. 1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığındakı Əsəd kəndində tərəflər arasında baş verən döyüşdə Qara Yusif tam qələbə qazanaraq Cəlairi monqol dövlətinə son qoymuş və beləliklə, mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaradılması rəsmiləşdirilmişdi.

Qara Yusif Təbrizdə Azərbaycanın tanınmış adamlarından toplaşdığı məclisdə oğlu Pir Budağı sultan, özünü isə oğlunun vəkili elan etmişdir.

Qara Yusif 1412-ci il dekabrın 19-da Kür çayı sahilində şirvanşah İbrahimini və Şəki hakimi Seyid Əhmədi məğlub edərək Şəki və Şirvanı özündən asılı vəziyyətə salmışdır. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin qurucusu Qara Yusif dövrünün görkəmli sərkərdələrindən və tanınmış simalarından biri olmuşdur. Onun çox mükəmməl sərkərdələməsinə, igidliyini başda teymurilər olmaqla bütün düşmənləri də etiraf etmişlər. Qara Yusifin qələbələri artıq bütün Şərqdə "Azərbaycan qoşununun tüyüanı" kimi qiymətləndirilirdi.

Qara Yusif ölkəsində quruculuq işlərinə xüsusi diqqət yetirmiş, əhaliyə xoş münasibət göstərərək onları daim diqqətdə saxlamışdır. Qara Yusif savadsız olsa da, ləyaqətli insanları lazımı səviyyədə qiymətləndirməyi bacarmış və onlara xidmətlərinə görə etibar etmişdir. O dövrün qaynaqları əxlaq və din baxımından Qara Yusifin kamil bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. Osmanlı tarixçiləri yazır ki, Qara Yusif qan tökməyə və zülm etməyə meyilli deyilmiş.

Qara Yusifin mövqeyinin getdikcə güclənməsi Orta Asiya teymuri hökmdarı sultan Şahruxu narahat edir. Sultan Şahrux Azərbaycandan, İraqı Qara Yusifin əlindən almaq və onu asılı bir hökmdar halına salmaq məqsədi ilə 1420-ci il avqustun 25-də Heratdan 200 minlik ordu ilə Azərbaycana yürüşə başlayır. Sultan Şahruxun qaraqoyunlularla döyüşdən qabaq qələbə naminə Quranın Fəth surəsini 12 min dəfə ösgerlərinə oxut-

durması faktı onun Qara Yusifə necə təhlükəli, ciddi bir rəqib kimi baxdığını təsdiq edir.

Teymuri hökmdarı Şahruxla savaşa qərar verən Qara Yusif xəstə olmasına baxmayaraq, ordusunun Təbrizdə toplanmasına qərar verir. O, döyüşə getməzdən önce oğlanlarına yazdığı məktublarda teymuri ordusundan çəkiniləcək bir şeyin olmadığını göstərir. Şühəşay, teymurilərin hərbi üsullarını, döyüş qaydalarını, qüvvətli və zəif tərəflərini onun qədər bilən olmamışdır. Mənbələr yazır ki, o dövrün heç bir hökmdarının qoşunu Qara Yusifin ordusu qədər yaxşı silahlanmış və orzaqla təmin edilmirdi, dövrün heç bir sərkərdəsi Qara Yusif qədər ösgerinə hərbi təlim keçmirdi. Mənbələr Qara Yusifin müəyyən hərbi-taktiki planlar hazırlaması haqda da xəbər verirlər.

Qara Yusif Təbrizdən ayrılarkən xəzindəki bütün qızlarını ösgerlərinə paylayır. Qaraqoyunlu qoşunu Təbrizdən cənubda Ucan şəhərinin şimal-qərbində yerləşən Səidabad kəndinə gələn zaman Qara Yusifin xəstəliyi daha da ağırlaşır. O, 1420-ci il noyabrın 13-də 65 yaşında vəfat edir. Beləliklə, sultan Şahruxla gözlənilən döyüş baş tutur. Qara Yusifin cəsədi oğlu Cahanşah tərəfindən Ərcişə aparılaraq atasının yanında dəfn edilir.

Qaraqoyunlu ordusu döyüşdə

Uzun Həsənin adı çəkildə çox zaman onun uca bəy olması, Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoyması qada salınır. Lakin çox az adam bilir ki, məhz o, parəndə olan qanunları vəhidi "Qanunnamo" çarçısında birləşdirərək indiki hüquqi fəələlərin əsasını qoymuş, islami bələkləri sadə əhəliyə çatdırmaq üçün "Quran" kitabını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmiş, həmçinin aparıcı mühəndislik vəsaitlə fəələrlə uca bələli və İmamın əzəmətə alına olmağı və bələllə, Azərbaycanın gələcəkdə inkişafını təmin etməyə çalışmışdır.

Azərbaycan tarixinə Uzun Həsən uzaqgörən siyasətçi, məhir diplomat, bacarıqlı sərkərdə, qanunlar toplusu tələb etməklə mərkəzləşdirilmiş dövlət qurmağa çalışan padşah, həmçinin quruculuq işlərinə, elm və mədəniyyətə himayədarlıq edən hökmdar kimi daxil olmuşdur.

Nüsrətəddin Əbu-Nösr Həsən bəy 1424-cü ildə Azərbaycanın bayandur tayfasında anadan olmuşdur. Hələ erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış bu türkdilliyə tayfa sələqlərin və monqolların yürüşləri nəticəsində Göyçə göllü, Şərqi Anadolu sərhədi və Dağlı və Fəratın yuxarı axarı arasında məhkəmlənmişdi. XIV əsrin sonunda fəələşən tayfa tədricən Ağqoyunlu tayfa birliyi adı ilə tanınan türkdilliyə tayfələrdən ibarət güclü ittifaq yaratmışdır. Həsən bəy bu tayfa birliyini idarə edən ailədə anadan olmuşdur.

Həsən bəy uşaq yaşlarından hərbi işinə aludə olmuşdur. Əla boyu, fəvqəladə fiziki gücü və eyni zamanda nəhəng zəhiri görkəmi ona "Uzun Həsən" adının verilməsinə səbəb olmuşdur. Onun uşaqlıq və gənəlik illərini təsvir edən XV əsr salnaməçisi Əbu-Bəkr Təhrani yazırdı ki, Uzun Həsən olduqca sadə həyat tərzi sürür, bəy olsa da, təkcə bəylərlə deyil, sadə insanlarla da əlaqə saxlayır, durub-otururdu. Həmi ilə birlikdə əziyyətə qatılan Uzun Həsən özünə qarşı hansısa xüsusi şəraitin yaradılmasını tələb etmir və bununla dövrün bir çox şahzadələrdən seçilirdi. 1434 - 1453-cü illərdə dövlət yaratmağa yaxın olan Ağqoyunlu tayfa birliyi bu yolda qonşu və qohum tayfa birliyi olan Qaraqoyunluların yaratdığı eyniadlı dövlətə toqquşur və Azərbaycanla məhkəmlənə bilir. Bununla belə, Diyarbəkri özünə mərkəz seçən tayfa birliyi regiona nəzarət etmək fikrindən dönmür.

1453-cü ildə Uzun Həsənin atası vəfat edəndən sonra anaları Sara xatun oğulları arasında əz qala başlanacaq əra müharibəsinin qarşısını alır. Öz bilyi və müdrikliliyi ilə seçilən bu qadın Azərbaycanın orta əsr tarixində xüsusi yer tutur. Tayfa birliyinin başında məhkəmlənən Uzun Həsən regionun ticarət yollarını nəzarət altına almaq istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirir. Artıq bu dövrdə o, dəfələrlə sayca üstün olan düşməni məğlub edərək məhir sarkərdə kimi şöhrət tapır. Döyüşlərdə müxtəlif hərbi hilyələrlə təbiiq edən Uzun Həsən özü də bilavasitə hərbi meydanında iştirak edirdi. Ağqoyunlu tayfa birliyinin genişlənməsi və məhkəmlənməsi

lanması Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı padşah Cahanşahı narahət edir və o, 1467-ci ildə Uzun Həsənə qarşı yürüş başlayır. Həmin ildə Muş döyüşündə Uzun Həsən qalib gəlir, Cahanşah həlak olur. 1468-ci ildə Təbrizi tutan Uzun Həsən Qaraqoyunlu dövlətinə loğv edir, əvəzinə Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinə yaradır.

Bu dövrdə Azərbaycana Teymurilər dövlətinin başçısı Əbu Səid yürüş edir. Onun məqsədi Əmir Teymurun dövlətinə bərpə etmək, Azərbaycanı və ətraf əraziləri zəbt etmək idi. Özünü məhir diplomat kimi göstərən Uzun Həsən Əbu Səidin müttəfiqlərini ondan uzaqlaşdırır, özü isə Ərdəbil hakimi Şeyx Heydər və şirvanşah Fərxuz Yasarın qismində müttəfiq qazanmışdı. Nəticədə 1469-cu ilin əvvəllərində baş vermiş Mahmudabad döyüşündə Əbu Səid məğlub edilir və öldürülür.

Mərkəzləşmə siyasəti yürüdən Uzun Həsən Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin gücləndirmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Ölkənin iqtisadi həyatını dirçəltmək və vergi toplanmasını nizama salmaq məqsədi ilə onun başçılığı altında "Qanunnamo" adlı qanunlar toplusu yazılmışdır (ona "Həsən padşah qanunları" da deyilir). Dövlətin məşhur iqtisadçı və hüquqşünasları tərəfindən burada toplanmış qanunlar dövrün tələblərinə tam cavab verirdi. Belə ki, sonralar Sovəfi hökmdarları və Osmanlı sultanı Səltən Süleyman öz qanunlarını tərtib edərkən Uzun Həsənin "Qanunnamo"sindən istifadə etmişdirlər. Görülən tədbirlər sayəsində hərbi-kəçəri əyanların imtiyazları məhdudlaşdırıldı, mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxanlar məğlub edildi. Daimi nizami qoşun yaratmaq məqsədi ilə qoşunlara aylıq məvacib təyin edildi.

Uzun Həsənin dövründə dövlətin ərazisi Qafqaz sıra dağlarından Fars körfəzinədək, Xorasanın Mərkəzi Anadoluyədək uzanmışdır.

Uzun Həsənin dini siyasəti ölkənin məhkəmlənməsinə yönəldilmişdi: dövlətin əsas dininin faktiki sünnilik olmasına baxmayaraq şəiələr təbiiq olunmurdu. O həttə bacısını şəiələr lideri Şeyx Cüneydə, qızı Aləmşah Bəyimi isə (I Şah İsmayılın anası) Cüneydin

ölümündən sonra onun oğlu Şeyx Heydərə ora vermişdi. Dövlətin ən məşhur din xadimləri Uzun Həsənin əmri ilə müsəlmanların müqəddəs kitabı "Quran"ı Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdilər. Bu addım islami bələklərin sadə əhəliyə çatdırılmasında mühüm addım idi.

Avropa dövlətləri və Rusiya ilə daimi diplomatik əlaqələr yaradılmış, Təbrizdə onların səfirlikləri, bəzi Avropa şəhərlərində isə Ağqoyunlu səfirlikləri açılmışdır.

Gənəş quruculuq işləri aparən Uzun Həsəndən dövrümüzə bir çox abidələr qalmışdır. Həsən-Keyf qalası, Təbrizdə Nəsrinə məscidi və onun nəzdində fəələyyət göstərən mədrəsə, bir çox digər dini və ictimai binalar Uzun Həsən tərəfindən inşa edilmişdir. Təbrizdə ucaldılmış Qeysəriyyə bazarı bir zamanlar dünyanın ən böyük üstüörtülü bazar hesab olunurdu.

Uzun Həsənin sarayında elmi məclis fəələyyət göstərir, burada 58 alim çalışırdı. Onun yaradığı xüsusi ansamblda 98 musiqiçidən əksəriyyəti aşıqlar təşkil edirdi.

Avropa ilə ticarət əlaqələrini günü-gündən genişləndirən Uzun Həsən eyni zamanda kompleks tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, Osmanlı dövləti Avropaya yolları bağladıqda aydın olur ki, ənənəvi Böyük İpək yolu mərsutu qapanıb. Odur ki yolum mərkəzində yerləşən Azərbaycana böyük zərər dəyir (digər Şərqi ölkələr də bundan əziyyət çəkirdi). Uzun Həsən Qara dənizin cənub sahillərində yerləşən Trabzon imperatorluğu vəsaitilə Avropa ilə əlaqə yaratmağa çalışır. Bu məqsədlə o, imperator IV İoann qızı Despina xatunla evlənir. 1461-ci ildə osmanlı qoşunu Trabzona hücum edəndə hələ Qaraqoyunlularla vuruşmalara başı qarışan Uzun Həsən başda anası Sara xatun olmaqla diplomatik danışıqlara nümayəndə həyətini göndərir. Osmanlıların yürüşə toplaq götürməməsindən xəbərdar olan Uzun Həsən danışıqlar yolu ilə onları yubutmaq və bundan istifadə edib qoşunları ilə Trabzona doğru irəliləməyi planlaşdırır. Lakin Trabzon imperatoru Trabzonu osmanlılara döyüşsüz təslim ediyindən Sara xatunun missiyası əhəmiyyətini itirir. Bununla belə, 1461-ci ildə Yassıçəmənədə Ağqoyunlularla osmanlılar arasında müqavilə

imzalanır: osmanlılar Trabzon şəhərini, Ağqoyunlular isə onun bütün xəzinəsini götürürlər.

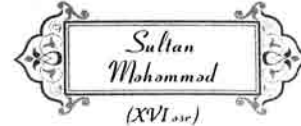
Avropaya yol açmaq fikrindən dönməyən Uzun Həsən Aralıq dənizi limanlarından istifadə etmək qərarına gəlir. Dənizçilərdən sonra Venesiya Respublikası, Macarıstan, Neapol krallığı, Papalıq, Rodos, Kipr, Burundiya hersoqluğu, Qaraman əmirliyi ona qoşulur. Onlar müharibə zamanı osmanlılara qarbdən zərbə vuraçaqlarına söz verirdilər. 1472-ci ildə Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya Respublikası arasında birgə mübarizə haqqında Təbriz müqaviləsi bağlanır. Digər Avropa dövlətləri bu müqaviləyə qoşulmur və gözləmə mövqeyi seçirlər.

1472 - 1473-cü illər Ağqoyunlu - Osmanlı müharibəsi hər iki dövlətin var qüvvələrinin səfərbər edilməsinə tələb edirdi. Ağqoyunlu qoşunu Osmanlı dövlətinin lap içərilərinə qədər irəliləyir və Aralıq dənizinin

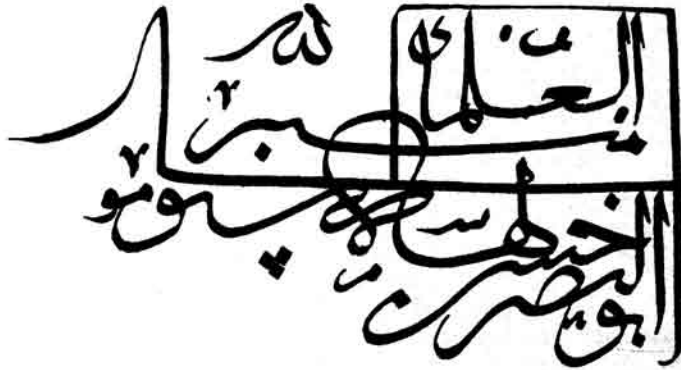
sahilində yerləşən Qaraman vilayətinə çatır. Lakin Venesiya əhdliklərini yerinə yetirməyi üçün Ağqoyunlu dövlətinin planları pozulur. 1473-cü ildə baş vermiş birinci döyüşdə (Malatya döyüşü) Uzun Həsən qalib gəlir, lakin ikinci döyüşdə (Otluqbeli döyüşü) məğlub edilir. Aydın olur ki, Ağqoyunlu qoşunları bütün Osmanlı dövlətinin ərazisini yarıb Avropaya çıxış əldə etmək iqtidarında deyil.

Bunu başa düşdükdən sonra Uzun Həsən Suriya və ya Gürcüstanı məğlub edib, ya Aralıq dənizi, ya da Qara dəniz vasitəsilə Avropaya çıxış əldə etmək qərarına gəlir. O, Urfa və Amid şəhərlərinin yaxınlığında Suriyanı nəzarət altında saxlayan Misir məmlük dövlətinin qoşunlarını məğlub edir. Daha sonra isə gürcü çarlarını da məğlub edir. Lakin qələbələrinin nəticəsini görə bilmir.

Uzun Həsən 1478-ci ildə Təbrizdə vəfat edib və Nəsryyə kompleksində dəfn olunub.

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli Azərbaycan xalqının iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında yeni yüksəliş dövrü olmuşdur. Şah İsmayıl və onun oğlu şah I Təhmasibin səfərləri ilə Təbrizdə şah kitabxanası nəzdində məşhur xəttat və rəssamlar toplanır. Onların fəaliyyəti hələ çox-çox əvvəldən başlamış bədii ənənəni davam etdirir və Təbriz miniatür məktəbinin quruluşuna səbəb olur. XVI - XVII əsərlərdə İssiri sənətin ən geniş yayılmış, yüksək inkişaf etmiş növünü kitab miniatürü təşkil edirdi. Elmi ədəbiyyatda "Səfəvi məktəbi", "Təhmasib məktəbi", çox zaman isə "Sultan Məhəmməd məktəbi" adlandırılan bu üslubun inkişafında dövrünün ən görkəmli ustad sənətləri olan Sultan Məhəmmədin yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Uzun Həsənin şəxsi tuğrası (məhürü)

Digər qədim və orta əsr rəssamları kimi, Sultan Məhəmmədin də həyat və yaradıcılığının ilk çağları haqqında ətraflı məlumat verən mənbə yoxdur. Müxtəlif salnaməçilər və təzkiyəçilərin qeydləri, üstoluk, rəssamın dövrümüzə qədər gəlib çatmış əsərləri bu böyük sənətkarın yaradıcılığını işıqlandırmğa imkan verir. Ehtimal ki, əslən Təbrizdən olan rəssam XVI əsrin ortalarında artıq tanınmışdır; misal üçün: dövrün sonot tarixçisi və rəssamı Dust Məhəmməd onun çəkdiyi miniatürlərin tayı-bərabəri olmadığını qeyd edir, Budaq Qəzvinli və Qazi Məhəmməd isə onun "qızılbaşlara aid xüsusiyyətləri hamıdan yaxşı təsvir etdiyini" göstərir.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"-sinin 1524-cü il əlyazmasına və Nəvəinin divanının əlyazmasına 1527-ci ildə çəkilmiş miniatür rəssamın sonot ustalıqının inkişaf etməsindən xəbər verir. Obrazların həlli, kompozisiyanın mürəkkəbliyi, insan və heyvan fiqurlarının canlı, ifadəli və dinamik təsviri bu əsərlərin püxtələşmiş qabil bir sənətkar tərəfindən çəkildiyini sübut edir. Hal-hazırda adı çəkilən əlyazmalar müvafiq olaraq Nyu-Yorkun Metropoliten muzeyində və Parisin Milli kitabxanasında qorunur.

Sultan Məhəmmədin toxmonun 1535-ci ildə Hafizin divanına çəkdiyi miniatürlərdə adı insanların həyat tərzi ilə bərabər, saray əyanlarının həyat tərzi də təsvir edilmişdir. Dövrün tarixçisi İsgəndər Münşi isə rəssamın "öz nəci sənətinin zirvəsinə çatması və ecazkar fırçalarının zərifliyi ilə bütün dünyada şöhrət qazanması" nı fəxrli qeyd edirdi.

Ona görə də Sultan Məhəmmədin XVI əsrin ortalarında Təbrizdə şah sarayını nəzdində fəaliyyət göstərən sarayın bədii emalatxanasının rəisi və dövlətin baş rəssamı təyin edilməsi təsadüfi deyildi.

XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli Azərbaycan xalqının iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında yeni yüksəliş dövrü olmuşdur. Ağqoyunlu, sonra isə Səfəvi dövlətlərinin başçılarının həyata keçirdikləri siyasət ölkədə daxili sabitliyin təmin edilməsinə, təsərrüfatın inkişafına, Qərb və Şərqi ölkələrlə ticarət əlaqələrini genişləndirilməsinə yönəlmişdi. Bu dövrdə müxtəlif sənət növləri ilə bərabər,

Azərbaycanda elm və mədəniyyət də sürətlə inkişaf edirdi. Şah I İsmayıl və onun oğlu şah I Təhmasibin sayıları ilə Təbrizdə şah kitabxanası nəzdində məşhur xəttat və rəssamlar toplanmışdı. Onların fəaliyyəti hələ çox-çox əvəldən başlamış bədii ənənəni davam etdirir və Təbriz miniatür məktəbinin yaranmasına sobob olur. Burada fəaliyyət göstərən rəssamlar bir neçə sənət sahəsi üzrə peşəkar olmuşlar. Bu isə onlara öz əsərlərində sənətlərin sintezi məsələsinə həll etməyə imkan vermişdir.

Bu dövrdə klassik ədəbiyyata maraq daha da artdığından görkəmli şairlərin əsərlərinin əlyazma kitabları şəklinə tərtibinə xüsusi fikir verirdi. Bu isə Azərbaycanda xəttatlıqla bərabər, miniatür sənəti və bədii tərtibatlığın daha geniş yayılmasına, yüksək inkişaf zərfinə çatmasına sobob olur. Saray emalatxanasında toplanan rəssamlar kitabları zəngin ornament kompozisiyaları və olvan miniatürlərlə bəzənən kitablar, məscid və saray binaları üzərində monumental kitabələr yaradır, bədii xalça və parçaların çeşnilərini verir, binaların daxilini bəzəyən monumental divar təsvirləri çəkir, sonralar xüsusi albomlarda - murakkalarda toplanmış portret və süjetli kompozisiyalardan ibarət müstəqil miniatürlər tərtib edirdilər. XVI - XVII əsrlərdə təsviri sənətin ən geniş yayılmış, yüksək inkişaf etmiş növünü kitab miniatürü təşkil edirdi.

XVI əsrdə Təbriz miniatür məktəbinin keçdiyi təcridi inkişaf, aparılan yaradıcılıq axtarışları, bədii üslubun formalaşması və gətirdikə təkmilləşməsi birinci növbədə bu dövrün ən görkəmli rəssamlarının, Sultan Məhəmmədin rəhbərliyi altında saray emalatxanasında çalışan usta sənətkarların yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur.

Sultan Məhəmmədin şah əsəri Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin əmri ilə yeni bədii tərtibat verilmiş "Şahnəmə"yə çəkdiyi miniatürlərdir. Budaq Qəzvinə qeyd edir ki, 20 ilə tam tərtib edilən bu əsər şah tərəfindən osmanlı sultanı III Murada göndərildəndə ən qiymətli hədiyyə kimi qəbul edilmişdir. Məlumdur ki, Firdovsinin "Şahnəmə" əsərinin bədii-estetik baxımdan dəyərli, yüksək sənət əsərləri sayılan yüzlərcə nüsxələri vardır. Lakin bunlardan yalnız üç nüsxə sənət tarixində xüsusi şöhrət qazanmışdır. XIV əsrdə Təbrizdə tərtib

edilmiş "Şahnəmə", XV əsrdə Heratda tərtib edilmiş "Şahnəmə" və nəhayət, XVI əsrdə Sultan Məhəmməd tərəfindən Təbrizdə tərtib edilmiş "Şahnəmə" nüsxələri orta əsr Şərqi kitab sənətinin nadir inciləri hesab olunur.

Sultan Məhəmmədin tərtibat verdiyi "Şahnəmə"də süjeti, üslubu və sənət xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olan 258 miniatür çəkilib. Bu miniatürlər üzərində iş zamanı rəssamın yaradıcılıq fantaziyasının qol-qanad açması üçün gözəl imkan yaradılmış və rəssam bu fürsətdən möharətlə istifadə etmişdir. Təkcə əsas səhnələr deyil, arxa planda olan xırda, köməkçi səhnələr belə rəssam tərəfindən böyük zövqlə işlənmişdir. Hətta bozi hallarda (müasir üçün: məclisli sərxoşların təsviri) Şərqi miniatürlərinə xas olmayan kərikaturalara da rast gəlmək olur. Bütün miniatürlərdə rəssam doğma təbiətin əsrarəngiz gözəlliklərini göstərmiş, zəngin rəng çalarlarından istifadə etmişdir.

Sultan Məhəmmədin tərtibat verdiyi digər əsərlər arasında hal-hazırda Londonun Britaniya muzeyində qorunan, rəssam tərəfindən 1543-cü ildə başa çatdırılmış Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" əsəridir. Səhifələrinin zəngin bədii tərtibatı və miniatürlərinin misilsiz bədii keyfiyyətinə görə bu əlyazma təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə Yaxın və Orta Şərqi kitab sənətinin ən zərif, ən qiymətli şah əsərlərindən sayılır. "Məhəmmədin məraci" adlı miniatür Şərqi rəssamlarının yaradıcılığında çox az təsadüf edilən dini məzmunlu süjeti təsvir edir. Kompozisiyanın mürəkkəbliyi və dinamikliyi, kontrast rənglərin uyğunluğu, vəhdət əsasında əldə olunan rəsmi zəngin koloriti göstərir ki, rəssam bu rəsmi çəkilməsinə bütün var-qüvvəsini, bilik və bacarığını, topladığı təcrübəni sərf etmişdir. Bu səbəbdən bu miniatür Azərbaycan miniatür sənətinin ən dəyərli, misilsiz nümunələrindən sayılır.

Kitab miniatürlərindən əlavə, Sultan Məhəmmədin işlədiyi bir neçə portret və real həyat hadisələrini əks etdirən məişət janrlı əsərləri də dövrümüzdə qədrə gəlib çatmışdır. Bu əsərlərin əksəriyyətində (Sankt-Peterburqun Saltukov-Şedrin adına kitabxanasında saxlanılır) rəssamın yaşadığı dövr üçün səciyyəvi sayılan saray həyatı, şah I Təhmasib

başda olmaqla saray ayanlarının aynələləri təsvir edilib. Rəssamın ən xırda detalları böyük ustalıqla işləməsi dövrün saray həyatını, xalqın adət-ənənələrini, etnoqrafik xüsusiyyətlərini öyrənməyə yaxşı imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Məhəmmədin çəkdiyi illüstrasiyalar və müstəqil miniatürlər məzmununa görə önəmli deyil, yəni ümumiyyətlə məsələnin əlində təsvir edilən süjetlərdir. Lakin rəssamın böyük ustalıqla elə burasındadır ki, önəmli mövzuları təsvir edərkən onları yeni süjet xüsusləri ilə zənginləşdirir, yeni obrazlı ifadə vasitələri tapır. Sultan Məhəmmədin əsərlərinin bədii-estetik təsiri qüvvəsinin əsasını təşkil edən, onlara əsrarəngiz gözəllik verən kolorit və dekora-

tivlik Azərbaycan miniatürləri üçün səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərindən olub, onları başqa rəssamlıq məktəblərinin əsərlərindən fərqləndirir. Elmi ədəbiyyatda "Səfəvi məktəbi", "Təhmasib məktəbi", çox zaman isə "Sultan Məhəmməd məktəbi" adlandırılan bu üslubun inkişafında dövrünün ən görkəmli usta sənətkarı olan Sultan Məhəmmədin yaradıcılığının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Sultan Məhəmmədin davamçıları - oğlu Mirza Əli Təbrizi, şagirdləri Müzəffər Əli, Mir Seyidəli və digər miniatür ustalarımızın yaradığı əsərlər Yaxın və Orta Şərqi, Hindistandan Misirə qədər olan ərazilərdə fəaliyyət göstərən rəssamların yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir.

Kitab oxuyan qənc oğlan (rəssam Sultan Məhəmməd)

Azərbaycan tarixində I Şah İsmayıl Xətai süsü qer tutur. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin banisi, qorlamlı dövlət xadimi və sərkərdə, həmçinin qızıl sarı elin Xətai Azərbaycan adətli dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, sənətinə ana dilində yazılmasına müsbətəna şübhəsizdir, çünki hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili rəsmi dil kimi adətli dilə çevəlmis, eyni zamanda dövlət dili vəziyyəsinə yüksəlmisdir: eyni diplomatik yazışmalarda istifadə olunmuşdur.

Ərdəbilin hakimləri, Səfəvi şeyxləri XV əsrin sonlarında dünyəvi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qatılırlar. Azərbaycanda və ondan kənarlarda böyük nüfuz sahibi olan Səfəvi şeyxləri dorin bilikləri, müdrik məsləhətləri və sadə həyat tərziləri ilə seçilmişdilər. XI-II əsrdən başlayaraq şiəliyi qəbul etmiş Səfəvilər o dövrdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olan sülalələrin haqsızlıqlarından danışır, onların aradan qaldırılması yollarını töklif edirdilər. Səfəvi şeyxlərinin elə böyük nüfuzu olmuşdur ki, XIV əsrin sonlarında Azərbaycana yürüş etmiş Əmir Teymur onların müklərinə toxunmamış, hətta şeyxlə görüşə piyada yollanmışdır. XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənə qəhumluq əlaqəsi yaranan, onun bütün tədbirlərini dəstəkləyən Səfəvi şeyxləri Uzun Həsənin ölümündən sonra öz dövlətlərinin qurulması barəsində fikirləşməyə başlamışlar. Onlar Şirvanı zəbt edib, burada öz dövlətlərini yaratmaq arzusunun güzlənməmişlər. Lakin tərqiətın başçısı Şeyx Cüneydin, sonra isə onun oğlu Şeyx Heydərin Şirvan yürüşləri məğlubiyyətlə nəticələnmişdi. Şirvanşahları öz vassalı hesab edən və Şirvanda Səfəvi dövlətinin qurulmasını istəməyən Ağqoyunlu padşahları şirvanşahlara hərbi yardım göstərmiş, nəticədə Cüneyd və Heydərd öldürülmüşlər. Şeyx Heydərd 1488-ci ildə həlak olanda tərqiətın başında onun böyük oğlu Sultanəli dayanır.

1487-ci ildə Şeyx Heydərin ailəsində anadan olan oğlana İsmayıl adı qoyurlar. Onun anası Uzun Həsənin qızı, Şeyx Heydərin arvadı Aləmşah Bəyim idi. Şeyx Heydərin ölümündən sonra onun hərəketlərindən qəzəblənən Ağqoyunlu Sultan Yaqub 1488-ci ildə kiçikyaşlı İsmayılı anası və qardaşları Sultanəli və İbrahimlə birlikdə həbs etmək əmrini verir. Sultan Yaqubun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Rüstəm Mirzənin əmrinə Şeyx Heydərin ailəsi 1492-ci ildə həbsdən azad olunur. Rüstəm Mirzə hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra Səfəvi şahzadələrini aradan götürməyə çalışır, çünki onun tərəfdarı olan Sultanəli böyük nüfuz sahibi olmağdan başqa, istedadlı sərkərdə kimi də özünü göstərmişdi. Böyük qardaşı Şeyx Sultanəli İsmayılı özünün varisi təyin

edərək Ərdəbilə gəndörir, özü isə cüzi qüvvə ilə Rüstəm Mirzənin gəndördiyi qoşunlara döyüşə atılaraq həlak olur. Bir müddət Ərdəbilə və Rəştə qızıldövlət İsmayılı sonralar Lahicəndə Gilan hakimi Mirzə Əlinin sarayına aparılır. Vaxtilə onun atası və böyük qardaşına xidmət etmiş Səfəvi sərkərdələri və üləmaları ona dərns dəməyə başlayırlar. Qısa müddət ərzində hərbi işinin xüsusiyyətlərini öyrənən, silah işlətməkdə məhərdət göstərən İsmayıl həm də dövrün elmləri ilə məşğul olur, üstəlik, ona siyasət və beynəlxalq əlaqələrin prinsiplərindən də məlumatlar verir.

Bu dövrdə Ağqoyunlu dövlətində xalqi müharibələr ara vermirdi. Vaxtilə möhtəşəm Azərbaycan dövləti kimi tanınan Ağqoyunlu dövləti bir sülalənin nümayəndələrinin bir-birləri ilə apardığı çöküşmələrdən tənəzzül keçirir və 1499-cu ildə iki hissəyə parçalanır. Onların birinin başında Əlvənd (paytaxtı - Təbriz), digərinin başında Murad (paytaxtı - İsfahan) dayanırdı. Bu şəraitdə hamının diqqəti Səfəvilər tərqiətinə yönəlmişdi. Hələ Şeyx Heydərin dövründən onlar qırmızı zolaqlı papaqlar geydiyindən onlara "qızılbaşlar" deyilirdi.

1499-cu ilin avqust ayında Şeyx İsmayıl özünün yaxın tərbiyəçi və məsləhətçisi olan bir neçə qızılbaş əmiri, həmçinin onların tərifi saxlayan tayfa başçıları ilə birlikdə qoşun toplamaq üçün Ərdəbilə yollanırlar. Lakin Ərdəbil hakimi onları qəbul etmir. Qışı Ərçivanədə (indiki Azərbaycan Respublikasının Astara rayonu) keçirən İsmayıl 1500-cü ilin yazında şamli və rumlu tayfalarından, habelə Qaradağ və Talış əhalisindən ona qoşulmuş 2 minə yaxın qızılbaşla Qarabağ, Çuxursəd, Şuragil, Kağızman, Tərcan yolu ilə Ərzincanə gəlir. Burada qızılbaş tayfalarından, habelə Qaradağ sülilələrindən təqribən 7 min tərəfdar toplayan İsmayıl 1500-cü ilin axırlarında Şirvanə hücum edir və Şirvan qoşunlarını Cabani döyüşündə məğlub edir. Döyüşdə şirvanşah Fərrux Yasar öldürülür. Qızılbaşlar 1501-ci ilin yazında uzunsürən mühasirədən sonra Bakını tuturlar. Daha sonra Şamaxı yaxınlığında yerləşən Güllistan qalasında möhkəmlənmiş Şirvan qoşunlarının qalıqlarını mühasirəyə alırlar. Lakin Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin hücumuna keçdiyini eşidən qızılbaşlar mühasirədən əl çəkərək Naxçıvan istiqamə-

tində hərəkət edirlər. Şorur düzündə baş verməş döyüşdə 7 minlik qızılbaş qoşunu 30 minlik Ağqoyunlu ordusuna məğlubiyyətə uğradır. Bu qələbəni qazanmağa əsasən döyüşçülərini İsmayıl olan böyük inamı, Səfəvi sərkərdələrinin bilik və bacarıqları imkan verir.

1501-ci ilin payızında Təbrizə daxil olan İsmayıl özünü şah elan edir. Bununla da paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsası qoyulur. İsmayılın təbdə olmaq töklifini rədd edən Ağqoyunlu hökmdarı Muradla 1503-cü ildə Həmodan yaxınlığındakı döyüş qızılbaşların qələbəsi ilə nəticələnir. I Şah İsmayıl Ağqoyunlu dövlətini ləğv edib, sonrakı illərdə bütün İrən, Xorasani, İraqı öz dövlətinə qatır.

Beləliklə, I Şah İsmayılın dövründə Səfəvilər dövləti Yaxın Şərqi ən güdrətli dövlətlərdən birinə çevilir. İsmayıl kök təsərrüfatını dirçəltmək, şəhərlərdə sonotkarlıq və ticarəti inkişaf etdirmək, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri genişləndirmək siyasəti yürüdüdü. O, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədi ilə soyurqal torpaq sahibliyi ni tyulla əvəz etməyə çalışırdı. Çünki soyurqal əlmiş feodal onun tam sahibinə çevilir və separatizmə meyilli olurdu. Şiəliyi rəsmi dövlət dini mövqeyinə qaldıran İsmayıl geniş ərazidə yaşayan müxtəlif xalqları vahid ideologiya ətrafında birləşdirməkdə Səfəvi dövlətini daxildən möhkəmləndirmək məqsədi güdüdü. O, şiəliyi həm də sünni olan Ağqoyunlulara, Şirvanşahlara, Şeybanilərə və osmanlılara qarşı mübarizə bayrağına çevirmişdi.

Avropaya gedən ticarət yollarının osmanlılar tərəfindən bağlanması əvvəllər xarici ticarətdən böyük gəlirlər əldə edən Səfəviləri narahət edirdi. Tərəflər arasında danışıqlar uğursuz olduğu üçün müharibə ilə nəticələnir. 1514-cü ildə sultan I Solimən başçılıq etdiyi osmanlı ordusu ilə Çaldıran düzündə baş verməş döyüşdə (Çaldıran vuruşması) qızılbaşlar məğlubiyyətə uğrayır. Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə hərbi tiffəq yaratmağa çalışan İsmayıl Venesiya, Macarıstan, Almaniya, Roma papalığı və s. Avropa ölkələri ilə diplomatik danışıqlar aparır. Lakin onun səyləri nəticəsiz qalır. Sonrakı illərdə İsmayıl Şəki hakimiyyəti, Şirvanşahları, Gürcüstan çarlıqlarını aslı vəziyyətdə salır.

Səfəvilərin Şirvan yürüşü zamanı Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xan şirvanlılara kömək göstərmişdi. Buna baxmayaraq I Təhmasib bu vilayəti dinc yolla birləşdirməyə can atırdı. Dərviş Məhəmməd xan I Təhmasibin bacısı Pərixan xanım ilə evləndikdə münafiqşinin dinc yolla həll olunacağına ümid yarandı. Lakin Pərixan xanımın vəfatından sonra Dərviş Məhəmməd xan I Təhmasiblə bütün əlaqələri kəsdi. 1551-ci ildə I Təhmasib şəxsən özü böyük qoşunla Şəki üzərinə yürüşə başladı. Şəki xanı qoşunlarını Kiş qalası, "Goforsən-görörsən" qalası və sığınacaqlarda (dağlardakı mağaralarda) yerləşdirərək uzun müddət müdafiə olunacağına inanırdı. Lakin o, I Təhmasibin qoşunlarında ağır topların olmasından xəbərdar deyildi. Bu ağır toplar döyüş əməliyyatlarında öz sözünü dedi: bir neçə atəşlə qala divarlarında böyük dəliklər əmələ gəldi, bu dəliklərdən qızılbaşlar qalaya hücum etdilər. Şəkililərin bütün müqavimət məntəqələri zəbt edildi, Dərviş Məhəmməd xan döyüşdə öldürüldü. Bununla da Səfəvi dövləti ərazisində sonuncu müstəqil feodal qurumu ləğv edildi.

Şirvan və Şəkinin Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə tam birləşdirilməsi Azərbaycan xalqının tarixində müsbət rol oynadı. Azərbaycanın cənub və şimal hissələri arasında əlaqələr daha da gücləndi.

I Təhmasibin hakimiyyəti illərinə Səfəvi - Osmanlı müharibəsinin ən qızğın döyüşləri təsadüf edir. Osmanlı sultanı I Süleyman hələ 1534-cü ildə Səfəvi dövlətindəki hərəmçilikdən istifadə edərək Azərbaycana hücum etdi. Ağır döyüşlərlə geri çəkilən Səfəvi qoşunları osmanlıların qarşısını ala bilmədi və onlar Təbrizdə daxil olmaqla bir çox əraziləri talan etdilər. I Təhmasib "yandırılmış torpaq" taktikasına əl atmalı oldu. Belə ki, geri çəkilən Səfəvi qoşunları əhalini köçürür, orzaq və lovazimatları özü ilə götürür, əkin sahələrini, otlaqları yarasız hala salır, şəhər və kəndləri dağıdır, su hövzələrini zərhorləyirdi. İrəliləyən osmanlı qoşunu sanki səhralığa yiyələnir və tutduğu ərazidə məhkəmə bilməyib ərazini tərək etməyə məcbur olurdu. Beləliklə, I Təhmasibin taktikası düşmənlə Azərbaycanda torpaqlarında məhkəmələnməyə imkan vermirdi. Belə olduqda

Səfəvi dövlətini daxilən parçalamağa cəhd edən Osmanlı sultanı qiyamçı feodallara kömək edir, lakin bütün qiyamlar şah tərəfindən qətiyyətlə yatırılırdı. Şahın qoşunları osmanlıların müttəfiqi olan Xırın xanının yürüşlərinin də qarşısını ala bildi.

Döyüşlərin gedişi zamanı hərbi islahat keçirən I Təhmasib təkcə süvari hissələrini gücləndirmir, həm də 30 min nəfərlik daimi piyada qoşunu tərtib edib, onları top və tüfənglərlə silahlandırır. Osmanlıları sübh daşlıqlarına baslamağa vadar etmək üçün I Təhmasib 1552-ci ildə geniş hücum əməliyyatı həyata keçirdi. Osmanlıların Xilat, Van, Bitlis, Vostan, Muş əraziləri darmadağın edildi. 1554-cü ildə I Süleyman Naxçıvan istiqamətində hücum keçəndə olduqca böyük müqavimətlə üzləşdi və geri çəkilməyə məcbur oldu. Bundan sonra o, daşlıqlar aparmaq təklifini qəbul etdi. 1555-ci il mayın 29-da Səfəvi - Osmanlı müharibəsinin nəvbəti mərhələsi Amasya sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Sülhə görə, Qərbi Gürcüstan və Ermənistan (Van gölü ətrafında coğrafi ərazi) osmanlıların ixtiyarına keçdi. Bunun müqabilində dövlətin əsas ərazilərini özündə saxlayan I Təhmasib islahatları davam etdirmək imkanı qazandı.

I Təhmasib Şərqdə baş verən hadisələrə fəal müdaxilə edir, daim ölkəsinin maraqlarına cavab verən siyasət həyata keçirir. Cənub-şərq qonşusu Böyük Moğol imperiyasında qanuni hakimiyyət devrində və yeni hökmdar Səfəvilərə qarşı tədbirlər həyata keçirməyə başlayanda I Təhmasib 12 min qızılbaş süvarisini Hindistana göndərmiş və noticədə qiyam yatırılmış, qanuni hökmdar Hüməyün yenidən hakimiyyətə qayıtmışdı. Bunun müqabilində Hüməyün böyük xəzinə ilə birlikdə Qəndəhar əyalətini də Səfəvilərə bağışlamışdı. I Təhmasib dövlətin şimal-şərq sərhədlərində Xorasana daim hücumlar edən özbək qoşunlarını məğlub etmişdi.

Müharibələr noticəsində Təbrizin dağıntılarına məruz qalması səbəbindən I Təhmasib 1555-ci ildə paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə köçürür.

Amasya müqaviləsindən sonra şah ölkənin iqtisadi həyatını, ticarət və sənətkarlığı dirçəltmək məqsədi ilə bir sıra islahatlar həyata keçirir. Ən ağır vergilər ləğv edilir, di-

gərlərinin həcmi azalır, vergi yığımında olan hərəmçilərə qarşısı alınır. 1565-ci ildə tamğa vergisini ləğv etməklə şah sənətkarlıq və ticarətin inkişafına yaxşı şərait yaradır. O zaman Təbriz, Şamaxı, Dərbənd, Bakı, Ərdəbil, Ordubad, Ərəş, Culfa mühüm sənətkarlıq-ticarət məntəqələri idi. Azərbaycan ipoyı, soyuq silahları, zinat əşyaları, parçaları Şorq və Qərbi bazarlarında böyük qiymətə satılırdı.

I Təhmasibin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı üçün şərait yaradılmışdı. Savadlı şəxs olan I Təhmasib özü bədii yaradıcılıq və xatətliliklə də məşğul olur-

du. Hakimiyyəti illərində qazandığı təcrübəni o, "Şah Təhmasibin təzkirəsi" adlı əsərində toplamışdı. Bu əsər gələcək nosillərə öyüdnəsihət şəkildə yazılıb, hər müddəası konkret tarixi faktlarla təsdiqlənib. Şah daim elm və mədəniyyət xadimlərini himayə etmiş, zəmanənin ən məşhur rəssam, xatətl, noqqaş və d. müttəxisslərini Təbrizdə fəaliyyət göstərən "Şah kitabxanası"na yığmışdı. Sadiq boy Əfşar kimi rəssamlar, Aşıq Qurban kimi aşıqlar, Həsən boy Rumlu kimi alimlər və başqaları məhz şah I Təhmasibin qayğısı sayəsində Azərbaycanda elm və mədəniyyəti inkişaf etdirmişlər.

Rusiya çarı Boris Qedunovun Təbrizdə düzəldilmiş başlı

I Şah Abbas

(1571 - 1629)

Azərbaycan sülaləsinin tarixi qəddərində bir-mənalı qarşılaşmayan şəxsiyyətlərdən biri I Şah Abbasdır. O, ölkədə sabitlik qərarını, islahatlar ləngiyatı keçirmiş, ağır və hərbi əməliyyatlar vasitəsilə zəbt edilmiş torpaqları geri qaytarmış, qəribə quruluşlu işləri aparmışdır. Eynən belə, "Erciş sürçün" nəticəsində İranın daxili rəqiblərini iqtisadiyyatını inkişaf etdirməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının zəifləməsinə bəslənən bəzi fəqihlərin, Qızılbaş əmirlərinə qarşı aparılmış mübarizə azərbaycanlıların həvəsləndirici təsiri məqsədli zərbə vurmuşdur. Azərbaycan Səlvəbə dövlətinin tədricən fərsələnməsinə təməlini məhz I Şah Abbas qoymuşdur.

Azərbaycan tarixində I Şah Abbas görkəmli dövlət xadimi, islahatçı hökumət, istedadlı sərkərdə, Azərbaycan Səlvəbə dövlətinin güclənməsinə bəslənən bəzi fəqihlərin, Qızılbaş əmirlərinə qarşı aparılmış mübarizə azərbaycanlıların həvəsləndirici təsiri məqsədli zərbə vurmuşdur.

Azərbaycan Səlvəbə dövləti XVI əsrin sonunda darın böhran keçirdi. Zəif və iradəsiz şah Məhəmməd Xudabəndənin dövründə feodal pərakəndəliyi güclənmiş, bundan istifadə edən xarici dövlətlər Səlvəbə torpaqlarına hücumlar təşkil etməyə başlamışdılar. Hörmüz limanında möhkəmlənən portuqallar Səlvəbə dövlətinin Qırmızı dəniz, Fars körfəzi və Hind okeanına birbaşa çıxışı bağlamışdılar. Özbəklər daim Xorasana hücum edir, Səlvəbə torpaqlarını şər qərazilərini zəbt etməyə çalışırdılar. Ən böyük təhlükəni isə osmanlı orduları yaratmışlar. Osmanlı qoşunları və onların müttəfiqi olan Kırım xanlığının qoşunları faktik olaraq Tobriz də daxil olmaqla Azərbaycanın əksər ərazilərini zəbt etmişdilər. Zəbt edilmiş ərazilərdə, ilk növbədə Şimali Azərbaycanca osmanlılar öz inzibati-ərazi və iqtisadi sistemlərini yaradırlar, buranı bütünlüklə Səlvəbələrə qoparmaq məqsədi güdürdülər.

Iqtisadi gerilik nə müharibə aparmağa, nə də islahatlar keçirməyə imkan vermirdi. Ayrı-ayrı qızılbaş feodal qruplaşmalarının bir-birləri ilə toqquşmaları onsuz da zəif olan ordunu daha da zəiflədirdi. Belə şəraitdə 1587-ci ildə şah Məhəmməd Xudabəndənin ölüm xəbəri yayıldı. Onun oğlu, igid və bacarıqlı sərkərdə Həməz Mirzə hələ atasının sağlığında öldüyündən hakimiyyətə Səlvəbə nəslinin digər qollarından olan nümayəndə gəlməli idi. Belə namizədlər çox idi, lakin sonra ustaxı və şamli tayfa əmirlərinin dəstəyinə arxalanan və 1587-ci ildə Xorasanda yaşayan 16 yaşlı şahzadə Abbas şah elan edildi.

Qızılbaş əyanları ilə keçirilmiş ilk mübarizə göstərdi ki, ölkəni məhv olmaq təhlükəsindən qurtarmaq üçün güclü ordu yaradılmalı, ölkədə sabitlik bərpa edilməlidir. Bunlara nail olmaq üçün islahatlar keçirilməli, iqtisadiyyatın tərəqqisinə xüsusi diqqət verilməli idi. Bunun üçün isə feodal pərakəndəliyinə son qoyulmalı idi. Daxili problemləri həll etmək üçün vaxt qazanılmalı idi və bu vaxtı qazanmaq üçün şah osmanlılarla danışıqlara başladı. 1590-cı ildə tərəflər arasında imzalanan İstanbul sülhü çox ağır oldu: Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhəri ətrafında olan bir neçə vilayəti istisna olmaqla digər Azərbaycan torpaqları, həmçinin evlələr

bütünlüklə Səlvəbələrə məxsus Gürcüstan və Ermənistan (Van gölü ətrafında olan torpaqlar nəzərdə tutulur) osmanlılara verildi.

Dövlətin baş vəziri Hotəm bəy Ordubədi ilə birlikdə islahatlar planı hazırlayan şah onları həyata keçirməyə başladı. Səlvəbə əmirlərindən ibarət qoşunlar düşmənlə müharibədə igidliklər göstərsələr də, ayrı-ayrı feodallara qarşı mübarizədə zəif iştirak edirdilər, çünki onların bir-birlərinə qohumluqları çətin idi. Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün isə itaət göstərən feodalların müqavimətini mütləq qırılmalı idi. Odur ki şahın əmri ilə 15 min nəfərlik qulamlar korpusu təşkil edildi. Atabəylər dövlətdən məmurlar korpusunun formalaşma prinsipi osas götürən şah qızılbaş tayfalarına heç bir ədiyyəti olmayan oğlan uşaqlarını toplamaq və şahna sədaqət ruhunda tərbiyələndirmək əmri verdi. Qulamlar şahın qvardiyası qoşunu rolunu oynayırdı.

Müasir müharibədə odlu silahların əhəmiyyətini yaxşı dərk edən şah top hissələri yaratmağa başlayır. Ölkə daxilindəki ustaların səfərbər edilməsi, Avropa dövlətləri və Rusiyadan əlavə mütəxəssislər dəvət edən və avadanlıq alan şah qısa müddət ərzində 500 topu olan güclü top hissələri yaratmağa müvəffəq olur. Bundan başqa, ölkənin əhalisi siyahıya alınır, xüsusi siyahılara əsasən vilayətlərdən müəyyən sayda döyüşçülər toplanmağa başlanılır. Onlar şahın hesabına təminat və təchiz edilir, tüfənglərlə silahlandırılır. 12 minlik tüfəngçi korpusuna xəm əmiri ilə qızılbaş tayfalarının döyüşçüləri götürülmürdü ki, tüfəngçiləri də pərakəndəlik yaranan feodallara qarşı mübarizədə istifadə etmək mümkün olsun.

Bu tədbirlərdən sonra qızılbaş əmirlərinə qarşı amansız mübarizəyə başlayan şah mərkəzi hakimiyyətə təbə olmayanları məhv edirdi. Beləliklə, tədricən ikitərəfli, pərakəndəlik yaranan əmirlər aradan götürüldü, onların təmsil etdiyi tayfalar zəifləndi. Bundan sonra qızılbaş süvari hissələrində islahatlar keçirildi. 116 minlik güclü süvari qoşunu yaradıldı, onlardan 44 min daimi qoşun siyahılarına salındı. Daimi qoşunların yaradılması o dövr üçün müstəqil addım idi.

Daxili sabitliyin yaranması sosial-iqtisadi və inzibati islahatlar keçirməyə imkan verdi. Keçirilmiş maliyyə tədbirləri dövlətin xəzi-

nəsini zənginləşdirdi, məhsuldar qüvvələr cəmləndi. I Şah Abbas rəhbərliyi ilə Səlvəbə dövləti tədricən dirçəldi.

Fəal xarici siyasət yürüdən şah Avropa və Rusiya ilə ticarət əlaqələrindən başqa, hərbi-siyasi danışıqlar da aparırdı. Almaniyə və İspaniyaya osmanlılara qarşı başlanacaq müharibədə Səlvəbəli dostkolayçılıqlarını vətəndişlərə təklif edirdi.

1597-ci ildə şah dövlətin paytaxtını cəbhə bölgəsinə yaxın olan Qozvindən İsfahana köçürür. Bu isə İranın mərkəzi vilayətlərinin inkişafı üçün zəmin yaradır.

İslahatları keçirdikdən sonra 1599-cu ildə I Şah Abbas Şərqi yürüş edir. Özbək Şeybəli dövləti ilk döyüşlərdə məğlub edilir, Xorasana və ətraf ərazilər yenidən Səlvəbə torpaqlarına qatılır, Ota Asiyaya və Əfqanıstanın bir çox əraziləri şahın təsiri altına keçir.

1601 - 1602-ci illərdə şah portuqallara qarşı əməliyyatları başlayır. İngilislərlə danışıqlar apararaq onlardan hərbi gəmilər almış şah həmin dövrdən, həm də qurudan portuqalların əlində olan və Fars körfəzinə çıxışları bağlayan limanların hücum edir. Portuqalların burada möhtəşəm istehkam yaratmalarına baxmayaraq, onların qalaları tutulur, özləri isə bu ərazilərdən qovulurlar. Şah bir sıra Böhrəyn adalarını da tutmağa müvəffəq olur.

1603-cü ildə I Şah Abbas coxdan bəri həzrləşdiyi müharibəyə - osmanlı qoşunlarına qarşı müharibəyə başlayır. 1603 - 1607-ci illər əməliyyatlarında Azərbaycan bütünlüklə osmanlı qoşunlarından azad edilir. Doğrudur, ölkəyə bu çox bəha başa gəlir. Bir çox şəhərlər viran olur, əkin sahələri, bağlar, suvarma kanalları məhv edilir. Üstəlik, "yandırılmış torpaq" taktikasından geniş istifadə edən şah düşmənlə hərəkat edən ərazilərdə bütün maddi varlıqları məhv edir, su hövzələrini zərərlandırır, əhalini isə ölkənin dərinliklərinə, İsfahana atəfina köçürür. Köçürmə ilə böyük miqyasda aparılır ki, hətta əhali arasında "Böyük sürgün" adını alır. Osmanlılar bir neçə dəfə itirilmiş torpaqları qaytarmağa cəhd etsələr də, yeno də məğlub edilir. Səlvəbəli qoşunları Kərbəla, Nəcəf, Məşhəd, Korkük, Bağdaddan tutmuş Qara dəniz sahillərinə qədər olan əraziləri tuturlar. 1621-ci ildə Qəndəhara yürüş edən I Şah Abbas Əfqanıstanı tutmaqla öz dövlətinin sərhədlərini Hindistan hədudlarına çatdırır.

Xalqın yaddaşında keçirdiyi islahatları, uğurlu hərbi əməliyyatları, köçürmə siyasəti ilə bərabər, I Şah Abbas apardığı geniş quruculuq işləri ilə də qalmışdır. Onun dövründə müharibədən əziyyət çəkmiş bölgələrin iqtisadiyyatı qısa müddət ərzində bərpa edilmiş, minlərlə yeni-yeni bina inşa olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, I Şah Abbasın fəaliyyətinin müsbət tərəfləri ilə bərabər, mənfi tərəfləri də var idi. Belə ki, "Böyük sürgün" nəticəsində Azərbaycanı İsfahana köçürülmüş minlərlə usta və sənətkar ailəsinə müharibə qurtarandan sonra vətənlərinə qayıtmaq icazəsi verilməmişdi. İrənin daxili

rayonlarının iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının zəiflədilməsi hesabına həyata keçirilmişdi. Üstəlik, qızılbaş əmirlərinə qarşı aparılmış mübarizə dövlətçilik baxımından labüd addım olsa da, azərbaycanlıların dövlətdə tutduqları mövqeyə zərbə vurulmuşdu. Məlum olduğu kimi, qızılbaş əmirlərinin əksəriyyətini məhz azərbaycanlılar təşkil edirdi. Yeni qoşun növlərində azərbaycanlıların sayının az olması, vəzifələrə məhz qızılbaşlara heç bir ədiyyəti olmayan şəxslərin təyin edilməsi son nəticədə dövlətin fərsləşməsinə gətirib çıxarmışdı. I Şah Abbas 1629-cu ildə vəfat etmişdir.

I Şah Abbasın səfirləri qəbul etməsi

Mohammad Fuzuli Azərbaycan ədəbiyyatının ən nəhəng simalarından biridir. Fuzuli şeiri dünya poeziyasının nadir incilərindəndir. Fuzuli sənəti ağılalmaz zirvədir. Onun yaradıcılığı yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, ümumən Azərbaycan incəsənətinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Fuzuli Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin yaradıcılarından biridir. O, Nəsimidən sonra ana dilində yazılmış şeirin ən gözəl nümunələri olan əsərləri ilə Azərbaycan bədii dilini yeni yüksək səviyyəyə qaldırmış, türkdilli xalqların poeziyasına qiymətli təsir göstərmiş, ədəbi məktəp yaratmışdır.

M.Füzulinin adı Azərbaycan tarixinə qədimli şair, mütəfəkkir, lərcümoşi, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin yaradıcılarından biri kimi əbədi həkk olmuşdur.

Mohəmməd Füzuli 1494-cü ildə İraqın Kərbəla şəhərində Azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Süleyman Azərbaycanın bayat tayfasından çıxmışdır. O dövrdə İraq Ağqoyunlu Azərbaycan dövlətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Bu dövlətdə XV əsrin sonlarında baş verən çöküşlər nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlı ailəsi Azərbaycanı tərk edərək dövlətin uçqarlarına üz tutmuşdur. Süleyman Kərbəladə oğlunu ovləncə məktəbə, daha sonra isə mədrəsəyə qoyur. Elm və ədəbiyyata böyük maraqları olan gələcək köçür və burada ali mədrəsədə təhsilini davam etdirir. Mohəmməd Füzuli hələ yeniyetmə yaşlarında gözəl aşiqanə qəzəllər yazmağa başlayır.

Məntiq, nücum, tibb, riyazi və humanitar elmlərdən biliklərin əsaslarını öyrənən Mohəmməd Füzuli İraqın Nəcəf, oradan isə Hülə şəhərinə köçür. Burada o, islamın dini-fəlsəfi cərəyanları ilə yaxından tanış olur, ərəb tərcümələri əsasında antik dövr yunan filosoflarının əsərlərini mütaləyə edir. O həmçinin Azərbaycan, ərəb, fars, özbək, hind (türk və farsdilli) ədəbiyyatını öyrənmişdir. Sonralar yazdığı əsərlərində o, Əbu Nüvəs, Xaqani, Nizami, Əlişir Nəvai, Cami, Salman Savacı, Nəsimi, Cəlaləddin Rumi, Kamal Xocəndi, Cəlili, Əhmədi, Şeyxi kimi məşhur şair və filosofların əsərlərindən parçalar götürür, onlara iqtibaslar verir. Füzuli müəllimliklə də məşğul olmuşdur.

Füzulinin ilk böyük əsəri "Bəngü-bədə" ("Tiryək və Şorab") əsəri olmuşdur. Bu allegorik poemada şair dövrün mühüm siyasi məsələlərinə toxunmuş, lovgə, təkəbbürlü, şöhrətpərəst hakimlərlə qarşı çıxmış, elm və təhsilə qiymət verən ədalətli hökmdarlara alqış demişdir. Poema eyni zamanda sərəxoşluğa və narkotik vasitələrə (tiryək) qarşı yönəlmişdir. Əsəri Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf edilən şair onun oğlu I Şah Təhməsinin və onun sərkərdələrinin dövləti möhkəmləndirmək istiqamətində gördüyü işləri dəstəkləmişdir. Şeirlərinin birində Füzuli saraydan uzaq olduğunu iftixarla qeyd etmişdir.

Füzuli üç dildə qəzəl, qəsidə, müssəddəs, tərkibbənd, tərcibənd, rübai, qitə, mürəbbə və s. yazmışdır. O, qəsidələrini ayrıca kitab

şəklində salmış. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində divanlar tərtib etmişdir. Onun Azərbaycanca divanına yazdığı müqəddimə o dövr Azərbaycan elmi-ədəbi üslubunun gözəl nümunəsidir.

Azərbaycan dilində lirik şeirin ən gözəl nümunələrini Füzuli yaratmışdır. Onun qələmə aldığı ahangdar lirik parçalar əsasən məhəbbət və gözəllik mövzusunda. Humanist sənətkar insan qəlbinin ən töbi, inco, ülvi hiss və həyəcanlarını yüksək bədii, obrazlı bir dillə ifadə etmişdir. Füzulinin lirikasında məhəbbət eyni zamanda dərin ictimai-fəlsəfi məzmununa malikdir. Füzulinin humanizmi onun vəsf etdiyi məhəbbət hissi ilə sıx bağlıdır. Füzuliyə görə, məhəbbət insana, onun gözəlliyinə və kamalına sevgi, həyat ecağı, dostluq və sədaqət deməkdir. O, məhəbbət insan həyatının və xoşbəxtliyinin ali məqsədi hesab etmişdir.

Şair dövrün müxtəlif siyasi-ictimai və əxlaqi məsələlərinə münasibətini, feodal dünyasının sosial ədalətsizliyinə, dini cəhəlat və xurafata etirazını da cəsarətlə bildirmişdir. Füzuli dövrün bir çox siyasi xadimlərinə, dövlət məmurlarına yazdığı müraciətlərində onları ədalətə, düzlüyə çağırmışdır. Məşhur "Şikayətnamə" əsərində şair zamanının təlatimlərindən, incəsənət və elm adamlarının çətinliklərindən, saray ayanlarının özbaşınalıqlarından, məmurların süründürməçiliyindən xəbər verir. Poema məktub şəklində yazılsa da, bədii nəsrin uğurlu nümunəsidir. Faktik olaraq "Şikayətnamə" Azərbaycan ədəbiyyatında ilk satirik nəsr əsəridir.

Şairin ana dilində yazdığı "Söhbət ül-əsmar" alleqorik əsəri "Bəngü-bad"nin davamı hesab edilə bilər. Bostan bitkilərinin təmsalında şair müxtəlif insan xarakterlərini tərənnüm etmişdir. Əsərdə təkbəbüllü, şöhrət-pərəst hökmdarlar, yaltaq və satqın saray ayanları məharətlə ifşa olunur. Şair hesab edir ki, məhz belə insanların lovğalıq və xud-pəşəndliyi son nəticədə müharibə və fəlakətlərə nəticələnir. "Saqınamə" ("Yeddi cam") əsəri Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasının quruluşunu xatırlatsa da, alleqorik poemadır. Şair müxtəlif musiqi aletləri ilə həyat və kainat barədə dini-fəlsəfi mübahisələr aparır. Şairin son fikri belə olmuşdur ki, canlılar arasında əsl həqiqəti insan dərk etmək

qüdrətdədir. Ömrünün son illərində qələmə aldığı bu əsərdə şair öz fəlsəfi görüşlərini ümumiləşdirib ortaya qoymuşdur. Füzulinin başqa bir əsəri - "Rindu-zahid" əsəri böyük həyəcan təsəvvürü bağışlayır. Həddi-büluğa çatmış oğulla atanın mübahisəsi üzərində qurulan əsərdə dövrün mühüm ictimai-fəlsəfi, əxlaqi məsələləri qaldırılır. Müəllif həyatın əsl mənasını əməkə, zəhmətdə görə. Əsərdə övlad tərbiyəsi, ailə-məişət problemləri, peşə seçmək məsələləri, savadın böyük əhəmiyyəti haqqında maraqlı fikirlər səyənir, atanın övladın tərbiyəsi ilə uşağ vaxtlarından məşğul olmaq borcundan bəhs edilir.

Məhəmməd Füzuli dahiyanə "Leyli və Məcnun" əsərini 1537-ci ildə Bağdada gələn osmanlı şairləri Xəyalı və Yohya bəyin xahişi ilə qələmə almışdır. Poema Azərbaycan, eləcə də Şərqi və dünya poeziyasının nadir incilərindəndir. Şairin lirik şeirlərində ifadə olunmuş məhəbbət, mənavi əzadlıq arzuları poemada dahiyanə bədii vüsətlə tərənnüm edilmiş, bir-birini sevmək iki gəncin faciəsi son dərəcə təsirli təsvir olunmuşdur. Poemanın yüksək poetik dili, zəngin bədii təsvir vasitələri, bitkin kompozisiyası, qəhrəmanların daxilə alicəmli, onların həyəcan və iztirabları çox böyük təsiredici qüvvəyə malikdir.

Ərəb dilində nəsrə yazdığı "Mətlə ül-etiqad" əsərində Füzuli sifət fəlsəfi məsələlərə toxunur, bu zaman yunan filosofları Aristotel, Platon, Demokrit və b.-nin əsərlərindən istifadə edir. Fəlsəfi əsərlərində həmçinin mistika və tərkidünyalıq sevilir; bununla belə, o, müsəlman ilahiyyət məsələlərini olduqca solis təhlil etmişdir. Obyektiv mövcud olan hər şeyi Füzuli iki növə bölmüşdür: zəruri və mümkün olan. Füzuliyə görə, zəruri olan, yəni öz mövcudluğunda səbəbə ehtiyacı olmayan, əbədi olan tək Allahdır. Digər nə varsa, mümkün olan, yəni öz mövcudluğunda səbəbə ehtiyac duyur. Allah tərəfindən yaradılan dünyada, Füzuliyə görə, iki maddi (ilkkin materiya və cism) və üç qeyri-maddi (forma, ruh, zəka) substansiyası mövcuddur.

Füzulinin tərcüməçi kimi də fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. O, XV əsr Əzbək şairi Zəviz Kaşifinin "Sühadətnamə", həmçinin Ə.Cəminin "Hədəsi-ərbein" əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Sadiq boy Əfşar

(1533 - 1610)

Dünya bədii incəsənəti nümunələri arasında Tabriz miniatür məktəbinin nümayəndələri tərəfindən yaradılmış əsərlər xüsusi yer tutur. Bütlün Şərqi bədii incəsənətinin inkişafına təsir göstərmiş bu miniatür məktəbinin nümayəndələri arasında Azərbaycanlı Sadiq boy Əfşar da vardır. Onun yaraddığı əsərlər dünyanın ən məşhur muzeylərini bəzəyir. Hər hansı istedad sahibi olan Sadiq boyun şeirləri, poemaları da yaşadığı dövrdə məşhur olmuşdur. Uzun illər məşhur Səfəvi kitabxanasının rəisi İslam Şadiq boy burada qütblərə sədəvə əsərin yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. Onun qələmə aldığı təzkiyə ensiklopedik xarakter daşıyır və orada xalqımızın 400-dən artıq qərkəmlə nümayəndəsi haqqında məlumat var.

Sadiq boy Əfşar Azərbaycan tarixində istedadlı bir rəssam, Tabriz miniatür məktəbinin qərkəmlə nümayəndəsi, İlahın miniatür məktəbinin bənisi, şair, xatə və təzkiyə-əlim kimi tanınır.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökmdarları ölkədə elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət yetirmişdir. Əsası hələ XV əsrdə qoyulmuş Tabriz miniatür məktəbi onların sayı ilə daha da inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə miniatür janrının inkişafı kitabə olan böyük maraqla izah olunur. Hər bir imkanlı və mədəni adam şəxsi kitabxanasında olan kitabların sayı və mövzusunun genişliyi ilə qürurlənmiş. I Şah İsmayılın başlayaraq Səfəvi şahları və qızılbaş əmirləri elm və incəsənətə hamilik edərmiş. Onların saraylarında müxtəlif sənət əsərlərinin ən yaxşı ölyazma nümunələri saxlanılan kitab evləri varmış. Şah kitabxanaları çox zəngin olurdu. Kitab evi həm də bir sıra ixtisaslaşdırılmış şöbələrə ibarət böyük bədii emalatxana idi. Burada yeni kitablar yazılır, qədim və köhnə kitabların üzü köçürülürək çoxaldılır, onlara miniatür janrında çəkilmiş rəsmlər olavə olunurdu. Belə emalatxanalarda dövrün ən böyük sənətkarları çalışırdılar. Səfəvi şahlarının ilk kitabxanasının başçısı Kəmaləddin Behzad Təbrizə ən məşhur miniatür rəssam və xatətlər davət edərmiş. Sonralar onun bu ənənəsi davam etdirilir. I Təhməsinin dövründə kitabxana zənginləşdirilir, II İsmayılın dövründə tamamilə yenidən qurulur. I Abbasın dövründə isə Tabriz Səfəvi kitabxanasına hətta "çiçəklənən kitab evi" deyirlər. İncəsənətə məşğul olan sənətkarlar adətən böyük şəhərlərdə yaşayırdı, ən məşhurları şah kitabxanasının ətrafında toplanmışlar. Kitab köçürənlər arasında çoxlu yüksəkixtisaslı xatətlər və mirzələr olarmış. O dövrdə kitabların üzünün köçürülməsi geniş yayılmış üçü xatətlilik da inkişaf etmişdir.

Tabriz miniatür məktəbi Şərqi təsviri incəsənətində xüsusi bir istiqamət yaratmışdır. Bu məktəb nümayəndələrinin əsərlərində hədisələr geniş təsvir edilir, süjeti səhənlər yaradılır. Miniatürdə Azərbaycan təbiətinin xüsusiyyətləri duyulurdu. Bədii xatətlilik da çox inkişaf etmişdir. Tabriz bədii miniatür ustaları geniş şöhrət qazanmışdılar. Onlardan XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində ən məşhuru Sadiq boy Əfşar olmuşdur.

Sadiq boy Əfşar 1533-cü ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Sadiq boy Azərbaycanın

məşhur Əfşarlar tayfasından idi və atası qızılbaş şerkardlarından olub. Məktəb və mədrəsədə təhsil aldıqdan sonra Sadiq bəy soyahətə çıxmaq istəyini bildirib. 20 yaşında ikən dərviş sifəti ilə Hindistandan tutmuş Misirə qədər Şərqi ölkələrinə səyahət edib. O bir müddət Suriyanın Hələb, İraqın Bağdad, İranın bozi şəhərlərində oyan saraylarında yaşayıb və xəttat kimi işləyib. Qəzvinə olduğu zaman gəncin rəsmə olan marağını və istedadını görən dövrün miniatürçü rəssamı Müzəffər Əli 1568 - 1576-cı illərdə rəssamlıq sənətinin sirlərini ona öyrədir.

Sadiq bəyin yaradıcılığında əsas yeri miniatür və portret janrı tutur. Dövrün tarixçisi İsgəndər bəy Münşi nəqəşlər içərisində möcüzə yaradanlar sırasında Sadiq bəyi xüsusi qeyd edir. Şair Qoruri isə yazırdı ki, Sadiq bəyin rəsm əsərləri 3 tuman (1 tuman - 100 min qızıl pul) dəyərinə idi, Hindistanda daha baha satılırdı. Onun çəkdiyi portretlər obrazların canlılığı və reallığı, xarakterlərin ifadəliliyi ilə seçilirdi. Sadiq bəyin əl işi olan bir neçə rəsm əsəri dövrümüzdə qədar gəlib çatmışdır və onlar dünya muzeylərində mühafizə olunur. "Əmir" (Boston İncəsənət Muzeyi, ABŞ), "Teymur xan türkmen" (M.Y. Saltkov-Şedrin adına kitabxana, Sankt-Peterburq, Rusiya), "İstirahət edən dərviş" (Gülüstan muzeyi, Tehran, İran), "Süvari dərviş" (Milli kitabxana, Paris, Fransa) rəsm əsərləri dünya miniatür sənətinin ən nadir icilərindən sayılır.

II Şah İsmayılın dövləti ilə saray kitabxanasında xidmət etməyə başlayan Sadiq bəy burada tərtib edilən bir çox əsərlərə miniatür çəkmişdir. "Gərşəbnamə"nin olya yazmasına çəkdiyi miniatürlər hal-hazırda Londondakı Britaniya muzeyində qorunur. 1576 - 1577-ci illərdə Firdovsinin "Şahnamə" əsərinə də rəsmləri o çəkmişdir. Ə.Süheylinin 1593-cü il tarixli olya yazmasına çəkdiyi miniatürlər (dəyüş və məişət səhnələri, saray həyatından epizodlar, təbiət mənzərələri) Təbriz miniatür məktəbinin ən yaxşı nümunələrindəndir.

Rəssamlığa aid biliklərini Sadiq bəy özünün "Qanun üs-savar" əsərində əks etdirmişdir. Bu əsərdə Şərqi rəssamlığının nəzəriyyəsi öz əksini tapmışdır. O, rəssamlıq sənətinin qayda-qanunları, texnikası və texniki vasitələri barədə fikir və düşüncələrini yazmış, in-

cəsənətinin gerçəkliyi əksində forma və məzmunun, nəzəriyyə və təcrübənin vəhdətinin bəhs etmişdir.

Sadiq bəy həmçinin Azərbaycan və fars dillərində elm, rəssamlıq, ədəbiyyat problemlərinə dair onlarca dəyərli əsərin müəllifidir. "Şərhi-hal", "Zibət ül-kəlam", "Cəngname" ("Fəthnameyi-Abbasi-namdar"), "Risaleyi-müəmmə" kimi mənzum əsərləri onun dövrün biliyyə və geniş dünyagörüşünə malik bir sənətçi olduğundan xəbər verir.

Sadiq bəy zamanosinin istedadlı şairi kimi də tanınmışdır. Onun "Sadiqi" təxəllüsü ilə yazdığı lirik şeir, qəzəl və qəsidələri "Divan"ında toplanmışdır. Sadiq bəy Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasının təsiri altında "Səd və Səid" adlı bir əsər də yazmışdır.

I Şah Abbas Səfəvilərin Təbriz kitabxanasını idarə etməyi Sadiq bəyə tapşırılmışdır.

Sadiq bəyin 1599-cu ildə yazdığı "Mocmə ül-xəvas" təzkirəsi orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən yaxşı nümunələrindən biridir. Bu əsərdə müəllif Azərbaycanın 400-dən çox alim, şair və rəssamı haqqında məlumat vermiş, onların əsərlərini şərh etmişdir. Azərbaycan dilində yazılmış bu əsərdə bir çox vətən şairlərimizin dövrümüzdə qədar gəlib çatmamış əsərləri barədə müfəssəl məlumat vardır. Belə ki, kitabda Ətiqi Şirvani, Mövlana Şərif Təbrizi, Pirqulu bəy, Mir Məhəmməd Evgəli, Fikri Ordubadi kimi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılıqları işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan ərazilərinin Səfəvi - Osmanlı müharibələri zamanı dağıdılması xalqın mədəni sərvətlərinə ağır zərbələr vurmuşdur. Çoxlu incəsənət, ədəbiyyat nümunələri, memarlıq abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir. Azərbaycanın bir çox mədəniyyət xadimi doğma yurdlarını tərk edib, dövlətin digər şəhərlərinə köçmək məcburiyyətində qalırlar. Belə bir şəraitdə I Şah Abbas paytaxtı İsfahana köçürür və saray kitabxanasını da burada yerləşdirir. XVII əsrin əvvəllərində Təbriz miniatür məktəbinin nümayəndələri İsfahan şah sarayına dəvət olunurlar. Onlar zəngin Təbriz məktəbinin qədim ənənələrinə sadiq qalaraq yeni İsfahan rəssamlıq məktəbini yaradırlar. Bu zaman məhz Sadiq bəyin yaradıcılığı İsfahan miniatür məktəbinin

formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, İsfahan miniatür məktəbinin məşhur xəttat-miniatürçüsü Əli Rza Təbrizi onun şagirdi olmuşdur. 125 il ömür sürmüş Əli Rza Təbrizi yüzlərcə əsər yaratmış, Məşhəddə şüərlərin səkkizinci imamı Musa or-Rzanın məzarı ornamentinin tərtibatı üzərində işləmişdir. Sadiq bəy Əfşarın sonra Səfəvilərin İsfahan kitabxanasına da məhz o başçılıq etmişdir.

Sadiq bəy Əfşar 1610-cu ildə İsfahan şəhərində vəfat etmişdir.

Səfəvilərin böyük zəhmət hesabına kitabxanalarına topladıqları nadir olya yazmalar baş vermiş hərbi-siyasi hadisələr nəticəsində müxtəlif şəhərlərə paylanmışdır. Onların əksəriyyəti Ərdəbil şəhər kitabxanasında toplanmışdır. 1828-ci ildə Rusiya-İran müharibələri zamanı Conubi Azərbaycanı saxlamış rus qoşunları Ərdəbil şəhərini aldıqdan sonra qoşun komandanı general İ.Paskeviçin əmri ilə Ərdəbil kitabxanasında olan olya yazmalar talanaraq Rusiyaya aparılmışdır və indiyədək də Rusiyanın muzeylərindədir.

Qoca kişi portreti (rəssam Sadiq bəy Əfşar)

Oruc bəy Bayat

(1567 - 1605)

Azərbaycan xalqının tarixində ehtəsaxsiyyətlər var idi ki, onlar öz haqqı adları ilə deyil, daha çox sonradan qəbul edilən adları ilə tanınırlar. Bu və ya digər səbəblərdən vətəndən ayırı düşən bəzi xəsssiyyətlərdən bəziləri hətta dünyə olmış, mədəniyyətdə böyük ləhflər də vermişlər. Ehtəsaxsiyyətlərdən biri də bayat tayfasından olan Oruc bəydir ki, öz dövründə "Don Xuan (Juan) Persidski" kimi tanınmışdır.

Azərbaycan tarixinə Oruc bəy Bayat sərkərdə, diplomat, səyyah, dövlət xadimi, tarixçi kimi daxil olub.

Oruc bəy Bayat Azərbaycanın moşbur bayat tayfasındandır, 1567-ci ildə anadan olub. Atası Sultənəli bəy tayfanın başçılarından biri olmuş və Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin görkəmli sərkərdələrindən sayılmışdır. Səfəvilər dövlətinin böyük hissəsi osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş, ölkə daxilində iri feodalların qiyamları baş vermişdi. Buna baxmayaraq qızılbaş ömirliəri silahı yəro qoymur ki, atasının başçılığı ilə döyüşlərə qatılır.

1585-ci ildə Təbriz uğrunda gedən döyüşlərdə Sultənəli bəy həlak olur. Oruc bəy qoşun komandanının əmri ilə bayat tayfasının döyüşçülərindən ibarət dəstəyə başçı təyin edilir. Hərb meydanında mərdliklə vuruşan Oruc bəy dəfələrlə təltif olunur. 1589-cu ildə I Şah Abbasın orta asiyalılara qarşı yürüdü zamanı Oruc bəy Herat uğrunda döyüşdə fərqlənir və Səfəvi qoşunlarının rəhbərliəri sırasına daxil edilir. I Şah Abbas osmanlılara qarşı yürüşə hazırlaşmağa başlayır və Avropa dövlətləri ilə ittifaq yaratmaq qərarına gəlir. Bu məqsədlə Avropa ölkələrinə səfirlik göndərilmiş idi və şah səfirliyin tərkibinə Oruc bəyi də daxil edir.

Avropaya göndərilən səfirliyə Hüseynəli bəy başçı, Oruc bəy isə birinci katib təyin edilir. İngilis diplomatı Anton Şerli səfirliyin bələdçisi olur. 1599-cu il iyulun 9-da onlar İsfahandan yola düşürlər. Səfirlik Almaniya, İtaliya (Roma və Venesiya), İspaniya, Fransa, Polşa, İngiltərə və Şotlandiyada olmalı idi. Əvvəlcə səfirlik Xəzər dənizi ilə Həştərxana yollanır. Burada onlar 2-ci Səfəvi səfirliyi ilə qarşılaşırlar. Başında Pırqulu bəyin olduğu bu səfirliyin yolu Moskva qədər idi və iki səfirlik birgə hərəkət etməyə başlayır. Volqa çayının donması səbəbindən xizəklərlə Çəboksarı - Nijni Novqorod - Murom - Vladimir marşrutu ilə gedir və noyabrın əvvəlində Moskva çatırlar. Pırqulu bəy Moskvada daimi səfirlik təşkil edir, Hüseynəli bəy isə qışı Moskvada keçdikdən sonra yoluna davam edir.

Səfirlik Arxangelsko çatır, dəniz yolu ilə Elba çayının mənsəbinə gələrək alman torpaqlarına ayaq basır. Emba, Kassel, Veymar, Qalle, Leypsiq şəhərlərini keçdikdən sonra 1600-cü ildə Praqada alman imperatoru II Ru-

dolf səfirliyi qəbul edir və onlar qışı burada qalırlar. 1601-ci ilin yayında səfirlik Bavariyada, daha sonra İtaliyanın Mantuya şəhərində toxtana ilə qəbul edilir. Siyena şəhərində olarkən səfirlik işçiləri Anton Şerlini əğurluq ədərkən xayalayır və onu qovurlar. Səfirlik Romadan dəniz yolu ilə İspaniyaya, oradan quru yolla Genuyaya, sonra dəniz yolu ilə Savonaya gəlir və oradan Conubi Fransaya yönəlir.

Avinyon şəhərində papanın nümayəndəsi ilə görüşdən sonra səfirlik Pireney dağlarını aşır, İspaniyaya gəlir. Barselona, Saraqosa, Valyadoliddə olan səfirlik kral III Filippə görüşürlər, 2 ay onun yanında qalıb geri dö-nürülər. Baş səfirlik Lissabona yollanır. Lissabondan yola düşəndə səfirin 4 katibindən üçü - Əliqulu bəy, Bünyad bəy, Oruc bəy Avropada qalıb xristianlığı qəbul edəckələrini bildirir. Hələ Romada ikən səfirliyin daha üç üzvü xristianlığı qəbul etdiklərini bəyan etmişdi. Belə addımın nə ilə bağlı olması indiyədək dəqiq məlum deyil. Bəzi tədqiqatçılar yazır ki, bu 6 nəfər həqiqətən də İslamdan dönüb xristianlığı qəbul etmişdir. Digər tədqiqatçılarn isə fikri belədir ki, bu "dönmələr" müəyyən tapşırığı yerinə yetiririlmiş. Əgər 6 nəfər müsəlman xristianlığı qəlbən qəbul etmək istəsəydi, bunun üçün ciddi səbəblər olmalı idi: onlar ya təqiblərə məruz qalmalı, ya da ehtəsaxsiyyətlə üzləşməli idilər ki, öz dinləri və vətənlərindən üz döndərsinlər. Bu səbəblərdən heç biri bu halda mümkün deyil, çünki təqib olunan şəxsləri şah səfirliyə daxil etməzd, üstəlik, bütün səfirlik üzvləri ölkənin ən mötəbər, imkanlı, zədəgan nəsilərinin nümayəndələri idi. Onlar doğrudan da xristianlığı qəbul etmək istəsəydilər, bunun üçün Avropaya getmək lazım olmazdı. Səfəvi dövlətinin ərazisində katolik missionerləri maneəsiz fəaliyyət göstərir, hətta iri şəhərlərdə onların öz qəsbələri var idi. Səfəvi şahının təqibindən qorxan səfirlik üzvü xristianlığı Rusiya, Almaniya və ya Fransada da qəbul edə bilərdi, daha Roma və ya Valyadoliddə getməyə ehtiyac olmazdı. Lakin 6 nəfərdən üçü xristianlığı Romada, üçü isə Valyadoliddə qəbul etmişdir. Bu fakt onların xristianlığı xüsusi əmrlə qəbul etmələrini göstərir. Xristianlığı qəbul edib papanın əyanları tərkibinə qatılan Səfəvi bəyləri isə onun səfəvilərin

özəmənkə düşməni olan osmanlılara qarşı yə-nəddilməsinə təsir göstərməli idilər. Yəro qalan 3 nəfər xristianlığı İspaniyanın paytaxtında qəbul etmişdi və bununla da İspaniya kralı III Filippin əyanları sırasına daxil edilmişdir. O zaman İspaniya dənizlərdə aparıcı rol oynayır və tədricən dünya ticarətinə nəzarət öz əlinə alır. Onun güclü ticarət və hərbi donanmaya malik olması Səfəvi şahının diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Kralın əyanları olmuş keçmiş müsəlmanlar isə onun diqqətini məhz Şərqa tərəf yənlətməli idilər.

Oruc bəy Bayat xristianlığı qəbul edərkən kraliça Marqarita onun xaç anası olmuş və "Don Xuan (bəzi mənbələrdə Don Juan) Persidski" adını da Oruc bəyə o vermişdir. Səfəvi dövlətinin ümumən "İran dövləti" adlandırılan avropalıları onun vətəndaşlarına da fars kimi baxırdılar. Lakin Oruc bəy haqqında qalmış sənədlərdə onun "türk" olması xüsusi qeyd edilmişdir. Kral III Filippin əyanları sırasına daxil edilən Oruc bəy Don Xuan ən yüksək dərəcələrdə hörmətlə qarşılanırmış. Onun dövlət məmurları, din adamları, hərblər, mədəniyyət xadimləri arasında çoxlu dost və tanışları var imiş.

Avropada Səfəvi dövləti haqqında olan məntfi təsəvvürləri təzkib etmək məqsədi ilə Oruc bəy "Oruc bəyin kitabı" adlı tarixi əsər yazmışdır. Kitabda onun iştirak etdiyi səfirlik haqqında, fəaliyyətlərinin məqsədi barədə söhbət açılır. Azərbaycan və İrannın əqdim dövrlərdən başlamış tarixi qısa və parlaq formada nəql edilir, sonra isə Səfəvilər dövləti, onun tarixi, quruluşu, iqtisadiyyatı, etnik tərkibi, adət-ənənələri, ordusu haqqında geniş məlumatlar verilir. Səfəvilər dövləti barədə məlumatlar sanki xristian oxucuların gözləri ilə təsvir edilir. Bu bir daha göstərir ki, kitab xristian Avropasının oxucularını özünə nəzərdə tutulmuşdur. Avropada Azərbaycanca münasibətin müsbət tərəfi dəyişilməsində bu kitabın böyük rolu olmuşdur.

Arxiv sənədlərinə istinad edən fransız şərqşünası Le-Strens Oruc bəyin 1605-ci il mayın 15-də Valyadoliddə öldürüldüyünü bildirir. Onun qətlinin nə ilə bağlı olması məlum deyil. Ktm bilir, bəlkə də ispanlar onun şahın xəfiyyəsi olması faktının üstünü açmışdılar, ona görə...

Nadir şah Əfşar

(1688 - 1747)

Azərbaycan tarixində bir mənalı qarşılanmayan tarixi xəssətiyyətlərdən biri də Nadir şah Əfşardır. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanın rus və osmanlı işğalından azad edilməsi kimi vacib tarixi hadisələr Nadir şahın səpəsində mümkün olmuşdur. Lakin eyni zamanda Azərbaycan ərazisində erməni mülklərinin yerləşdirilməsi, Ercəzli və Çoxuzun Gürcüstanla verilməsi, həmçinin mənasız müharibələrdə insan itkiləri və mülkiyyətlərinin darmadağın olması, əhəliyyətlərinin qeyri-qanun qaydada da onun adı ilə başlandı. Azərbaycan kimi müstəqil torpaqları olan səfəvi türklər üçün əhəliyyətlərinin qaydada da onun adı ilə başlandı. Azərbaycan kimi müstəqil torpaqları olan səfəvi türklər üçün əhəliyyətlərinin qaydada da onun adı ilə başlandı.

Nadir şah Əfşarın adı ölkəmizin tarixində Azərbaycanı qələbələrdən azad edən qəhrəman sərkərdə və qəddar hülkədar kimi qalmaqaldır.

Nadir xan Əfşar 1688-ci ildə Xorasanın Dərəgöz şəhərində əfşarlar tayfasında zadəgan ailəsində anadan olub. Hələ gənc yaşlarında tayfanın tərkibində Xorasanda hərbi xidmətdə olan Nadir xan fitri hərbi istedadı ilə həmyaşıdları arasında seçilməyə başlayıb. Müxtəlif quldur dəstələri ilə mübarizədə, sərhəd xəttinin Orta Asiya istiqamətindən yonulan zərbələrdən qorunmasında, qiyamət feodalına qarşı müharibələrdə Nadir xan yeni-yeni hərbi üsulları tətbiq edər, kiçik itkilərlə tapşırıqları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirmiş.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti dərin tənəzzül dövrünü yaşayıb, bütün sahələrdə rüsvətçilik və özbaşınalıq baş alıb gedirdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən iri feodal separatçılığa meyil edirdi, hətta bəzi vilayətlər artıq şaha tabe olmurdu. Bu vəziyyətdən istifadə edən Rusiya imperiyası Azərbaycana yürüş edir və 1722 - 1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzər dənizi sahillərini, o cümlədən Dərbənd, Bakı, Quba, Salyan şəhərlərini tutur. İmperator I Pyotrun əmri ilə azərbaycanlılar döğmə torpaqlarından qovulur, onların əvəzinə Bakı və Dərbənddə ermənilər yerləşdirilməyə başlandı.

Səfəvilərin zəifliyini görən və Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən ehtiyatlanan Osmanlı imperiyası da Azərbaycana hücum edir. Nəticədə bütün Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycanın böyük əraziləri osmanlılar tərəfindən tutulur. Yerli əhəli həm də osmanlılara qarşı mübarizə aparsa da, pərakəndəlik ucubatından məğlub olurdu. Zəifiradətli şah II Təhmasib Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin işğallarını qanuniləşdirən müqavilələr imzalayıb, vaxt qazansa da, hərbi islahatlar keçirə bilməmişdi. Üstəlik, Səfəvilər dövlətinin şərhində əfşar tayfaları və türkmənlər də qiyamlar qaldırırıldı. Belə şəraitdə dövlətin parçalanması labüddə idi.

Şah II Təhmasib Xorasanda peşəkar hərbiçi kimi ad çıxarmış Nadir xan Əfşar dövlətin paytaxtı İsfahana çağırır və onu qoşun komandanı təyin edir. 1726-cı ildən Səfəvi qoşunlarının komandanı təyin olunmuş Nadir xan ciddi, bəzən qəddar tədbirlərlə

qoşunlarda nizam-intizamı bərpa edir, qoşunların silah-sursat və ərzaqla təminatını yaxşılaşdırır. Təhmasib-Qulu xan (yəni "Təhmasibin qulu olan xan") adını özünə təxəllüs götürən Nadir xan 1726 - 1727-ci illərdə əfşarların qiyamını yatırır, onları Mərkəzi İran vilayətlərində məğlub edərək Məşhəd şəhərini azad edir. Əlavə qoşunlar tərtib edərək o, 1729-cu ildə Əfqanıstana hücum edir və Herat şəhərini götürür. Nadir xan türkmən tayfalarının Xorasana hücumlarının qarşısını da alır.

Əfşarlar üzərində qələbələrəndən sonra ölkənin qərbinə göndərilən Nadir xan osmanlıları ölkədən qovmaq əmri alır. Belə ki, İstanbul danışıqlara göndərilmiş Səfəvi səfiri həbs edildiyindən ölkədə bəhanə olan şah Osmanlı dövlətinə müharibə elan edir. Nadir xan sürətli hücumları ilə Marağanı, Ərdəbil və 1730-cu ilin sentyabrında Təbrizi azad edir. Türkiyədə dövlət çevrilişinin baş verməsi təzliklə tam qələbə qazanılacağı təsəvvürü yaradığı üçün öz nüfuzunu qaldırmaq istəyən II Təhmasib Nadir xanı Xorasana göndərir, özü isə osmanlılara qarşı hücumə keçir. Lakin hərbi işdən başı çıxmayan şah 1731-ci il döyüşlərində məğlub olur və geri çəkilməyə başlayır. Nəticədə Təbriz və Ərdəbil itirilir. Şahın tələsik imzaladığı Kirmanşah müqaviləsinə (1732) əsasən Şimali Azərbaycan osmanlıları, Cənubi Azərbaycan səfəvilərə verilməli idi.

Belə təslimçi müqavilənin imzalanması xəbəri Nadir xanı qəzəbləndirir və o təzliklə Xorasandan qaıdıraraq hərbi əyanların köməyi ilə II Təhmasibi devirir, onun oğlu körpə III Abbası şah elan edir. Beləliklə, Nadir xan qeyyüm qismində dövləti idarə etməyə başlayır. İlk öncə o, Kirmanşah müqaviləsindən imtina edərək hücumə keçir və 1733-cü ildə Bağdad qələbəsini qazanır. İran körfəzinə qədər əraziləri azad etdikdən sonra Nadir xan Şimali Azərbaycana keçir və osmanlıların dayaq nöqtəsi olan Gəncəni mühasirəyə alır. Mühasirə ilə eyni zamanda Rusiya ilə danışıqlar apararaq Nadir xan Azərbaycanın Xəzər dənizi sahillərindən rus qoşunlarının çıxarılmasını tələb edir. Bu dövrdə tənəzzül keçirən və müharibə aparmaq iqtidarında olmayan Rusiya 1735-ci ilin martında Gəncə mü-

qaviləsinə imzalamıqla Azərbaycandan öz qoşunlarını çıxarır. Xəzər dənizi bölgələrində möhkəmləndikdən sonra Nadir xan Gəncəni azad edir, 1735-ci ilin iyununda Üçkilis döyüşündə (İrovan yaxınlığında) osmanlı qoşunlarını darmadağın edir. Osmanlı sultanı bütün Cənubi Qafqazdan qoşunlarını çıxarmağa məcbur olur.

Nadir xanın qələbələri ona böyük şöhrət gətirmiş və xalqın rəğbətini qazanmışdır. Lakin sonrakı hərəkətləri onun nüfuzunu salmağa başladı. Belə ki, o, osmanlılarla müharibədən dərhal sonra Dağıstana yürüş etdi, böyük itkilər hesabına buranı viran qoydu və qənimətlə geri qaıtdı.

1736-cı ilin martında Nadir xan şah III Abbasın vəfat etməsini bəyan etdi və Qoxuşanda (indiki Sabirabad ərazisində Kür ilə Araxın qovuşduğu yer) Muğan qurultayında özünü şah elan etdi. III Abbasın müəmmali ölümü, Səfəvilər dövlətinin ləğvi və "Nadir şahın dövləti" kimi tanınan dövlətin yaranması hamının, hətta onun silahdaşlarının da narazılığına səbəb oldu. Narazı şəxsləri cəzalandırmağa başlayan Nadir şah tayfa və sülalələrə də cəza verirdi. Belə ki, Qarabağdan köbrililər, otuziki və cavanşir Azərbaycan tayfaları Xorasana sürəndirildi, onların əvəzinə ermənilər yerləşdirilməyə başladı. Qarabağda yerləşdirilmiş ermənilərin başçılarına Nadir şah mülk titulu verdi və Qarabağın əsl hakimi - Gəncənin Ziyadoğulları nəslinə tabe olmağa çağırtdı. Həmin nəslə daha da zəiflətmək məqsədi ilə Nadir şah Azərbaycanın Qazax və Borçalı ərazilərini Gürcüstanın Kartli hakiminə verdi; çünki Kartli hakimi onun hakimiyyətini dəstəkləyirdi. Beləliklə, Nadir şah öz düşülməmiş inzibati tədbirləri və köçürmə siyasətini ilə xalqı özündən uzaqlaşdırdı, onun qoşununda xidmət etməmiş əyanların ümidlərini doğrultmadı.

Bundan sonra Nadir şah irimiqyaslı yürüşlər etməyə başladı. Onun yürüşləri nəticəsində dövlətin tərkibinə yeni-yeni ərazilər daxil edildi. Nəticədə bütün Cənubi Qafqaz, Anadoluya qədər olan bütün ərazilər, Dağıstan, Əfqanıstan, Bəlcistan, Orta Asiya və Xivə və Buxara xanlıqları, Şimali Hindistan onun dövlətinə daxil edilmişdi.

İnzibati baxımdan o, keçmiş bəylərbəylikləri ləğv edərək Azərbaycan adlı vahid inzibati bölgə yaratdı. Azərbaycan vilayətinin rəhbəri Nadir şahın qardaşı İbrahim xan oldu.

Uzunmüddətli monasız müharibələr iqtisadiyyatı tənəzzülə uğradır, əhalini vardan-yoxdan çıxarırdı. Vergilər artırılmışdı, əvvəllər vergilərdən azad olan köçəri tayfalar belə vergi qoyulmuşdu. 1739-cu ildə Şimali Hindistana böyük yürüş edən Nadir şah Dehlini tutur, böyük qənimət ələ keçirir. Lakin bu zaman Azərbaycan və İranda xalq üsyanları başlayır. Aclıq soyiyyəsinə gətirilən xalq silaha sarılmış və bir zamanlar böyük hörmətlə qarşılanan Nadirə qarşı mübarizəyə başlamışdı. Üsyanların yatırılması zamanı tətbiq edilən qəddar üsullar əslində əhalini daha da qızışdırdı. Azərbaycanda Nadir şahın öleyhinə ən güclü üsyanlar Şəkiddə,

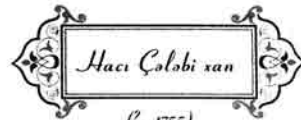
Car vilayətində, Şirvanda qalxmışdı, onun coza qoşunlarına ciddi müqavimət göstərmişdi.

Üsyanların biri zamanı Nadir şahın qardaşı Azərbaycanda öldürüldü və Nadir şah Azərbaycana sanki düşmənlə ölkəyə edilən yürüşlərə bənzər hərbi yürüşlər etməyə başladı. Pərakəndə kondli üsyanları gətirdikcə Seyidşəkil hal alır, onların başında feodallar dayanırdı. 1744-cü ildə Nadir şahın Şəki üsyanını yatıra bilməməsi bütün dövletdə böyük əks-səda doğurmuş, digər ərazilərdə də üsyanlar genişlənmışdi.

Nadir şah Əfşar 1747-ci ildə Xorasanın Xəbəş vilayətinin Xoşab kəndində öz düşərgəsində sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür. Onun ölümündən sonra dövletli zəifləmiş, Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar yaranmışdır.

Nadir şah Əfşarın taxtı

Azərbaycan tarixinə tələtümli, qanlı-qadalı dövr kimi qeyd olunan XVIII əsr bir çox qəhərcilər, gərəkli dövlət xadimləri və sərkərdələr yetişmişdir. Onlardan biri Şəki xanı Hacı Çələbi xan olmuşdur. İlk Azərbaycan xanlığının banisi Hacı Çələbi xan tərəzlaşmış daxili və xarici siyasət qürümləklə Azərbaycan torpaqlarını xarici düşmənlərdən qorumuşdur. O, feodal pərakəndəliyinin xalqın birləyi və ləyəyi üçün təhlükəli olmasını yaxşı anlayır və illəni birləşdirməyə çalışır. Onun bu səyləri nəticə verməyə də, hər halda, o, Azərbaycanda vahid dövlətin qurulmasını hayalının son anlarında arzulamışdır.

Azərbaycan tarixində Hacı Çələbi xanın adı gərəkli dövlət xadimi və bacarıqlı sərkərdə kimi çox layiqli yer tutmuşdur.

Hacı Çələbi xanın dəqiq doğum tarixi məlum deyil. O, qədim Azərbaycan şəhəri Şəkiddə zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Atası Qurban xan əslən orlat türk tayfasından imiş. Tarixi mənbələrə görə, bu tayfanın başçılarının XIV əsrin sonu - XV əsrdən başlayaraq Şəki feodal qurumunun hakimləri olmuşlar. XIV əsrin sonlarında Şəki hakimi Seyid Əli xan Əmir Teymura qarşı vuruşmuş, işğalçılara 14 il müqavimət göstərmiş Naxçıvanın Əlinca qalasının qəhrəman döyüşçülərinə gizli yollarla əsgər, orzaq, silah göndərmişdir. Elə özü də Əlinca yaxınlığında döyüşdə həlak olmuşdur. Onun oğlu Seyid Əhməd xan odövrkü Şirvan hökmdarı Şirvanşah I İbrahim müttəfiqi olmuş, onunla bərabər Teymurlərə, sonra isə Qaraqoyunlulara qarşı mübarizə aparmışdır. Sülalənin nəvəti nümayəndəsi Dərviş Məhəmməd xan mərkəzləşmiş dövlət yaradan Səfəvi hökmdarı I Təhməsbə qarşı müharibə aparan Şirvanşahlara köməklik etmiş, sonralar isə özü də qızılbaşlarla vuruşmuş və döyüşdə həlak olmuşdur. XVI əsrin ortalarında Şəki feodal qurumu ləğv ediləndə, sülalənin nümayəndələri yerli hakim kimi nüfuzlarını saxlamışdılar.

Hacı Çələbi xanın uşaqlıq və gənclik illəri haqqında məlumat çox azdır. Məlumdur ki, silah işlətmək, qoşunlara başçılıq etməkdən başqa, ona tarix, ədəbiyyat, digər elmlər barədə müfəssəl məlumat verilmişdi. Şəxsi mütaliəsi sayəsində biliklərini artıran Hacı Çələbi xan xalq arasında böyük hörmət qazanmışdı.

XVIII əsrin 30 - 40-cı illəri bütün Azərbaycanda, o cümlədən də onun ayrılmaz hissəsi olan Şəki üçün ağır keçmişdir. Belə ki, 20-ci illərdə xalq tərəfindən dəstəklənən və Azərbaycana həm osmanlılardan, həm də ruslardan azad edən Nadir xan Əfşar Səfəvi dövlətini ləğv etdikdən sonra özünü şah elan etmiş və monasız işğalçı müharibələr aparmağa başlamışdır. Ölkənin bütün var-dövləti bu müharibələrə sərf edilir, zəbt olunmuş ərazilərdən ələ keçirilən qənimətlər isə saray əyanlarına xərclənirdi. Xalq etiraz etməyə başlasa da, onların çıxışları amansızcasına yatırılırdı. Azərbaycana idarə edən və qəddarlığı ilə seçilən Nadirin qardaşı İbrahim xan xalq üsyanlarının birində öldürüldükdən

sonra isə Nadir üsyancıları divan tutur, onlara qarşı köçürmə siyasəti həyata keçirir.

Şökini idarə etməyi Nadir şah Məlik Nəcəf adlı birlisinə həvalə etmişdi. Bu şəxs əhalini talayır, var-dövlətini əlindən alır. Əlacsız qalan xalq Hacı Çələbiyə müraciət edib, ondan məsləhəti həll etməyi xahiş edir. Hacı Çələbi Məlik Nəcəfə danışıq da, bu bir nəticə vermirdi. Vəziyyətin kəskinləşdiyini və xalqın üsyana hazırlaşdığını görən Məlik Nəcəf Nadir şahı məktub yazır, özünün ədalətli hakim olduğunu, Hacı Çələbinin isə xalqı korladığını bildirir. Nadir şah hər ikisini sarayına çağırır. Sarayda onların heç şikayətlərinə belə qulaq asmadan Hacı Çələbinin boynuna kəndir keçirtir. Çələbi onu dinləməyi şahdan xahiş edir. O, Məlik Nəcəfin bütün oməlləri haqqında danışır və Nadir şah onu buraxmağı ömrü edir. Lakin Məlik Nəcəf cəzalandırılmır və yenidən Şəki hakimiyyəti vəzifəsində təsdiq olunur. Hacı Çələbi isə onun vəkilini təyin edir. Uzaqgörənlik nümayiş etdirən Nadir şah ayanlarına deyir: "Mənim hüzzurumda heç kim səhini çıxarmağa cürət etməyib halda, bu şəkili boynuna ip keçirilməsinə baxmayaraq cəsarətlə şikayətlərini çatdırı. Görərsiniz, o nəşə törədəcək".

1743-cü ildə Şəkiyə qayıtdıqdan sonra daha da ağılaşan Məlik Nəcəf ondan şikayət edənlərə divan tutmağa başlayır və belə şərəitdə xalq silaha sarılır. Kortəbi halda başlanan üsyan nəticəsində Məlik Nəcəf və onun adamları öldürülür, Hacı Çələbi üsyana başçılığı öz üzərinə götürür. O, baş verənlər barədə Nadir şahı xəbər göndərir və bütün günahın şahın və onun adamlarında olduğunu göstərir. Beləliklə, Hacı Çələbi xan Şökini müstəqil xanlığa, özünü isə onun başçısı elan edir. 1744-cü ildə Nadir şah güclü qoşunla Şəkiyə hücum edir. O, asanlıqla üsyanı yatıracağını düşünürdü. Lakin əhali şəhəri tərk etmiş və əvvəlcədən möhkəmləndirdiyi Kiş, "Gələsən-görəsən" qalaları və dağ sığınacaqlarında mövqə tutmuşdu. Hamı azadlığını qorumaq əzmində idi və Hacı Çələbi bu əzmi daha da möhkəmləndirirdi. İstəhkamlar birbirliyi ilə yeraltı yollarla əlaqə saxladığından Nadir şah onları tutma bilmirdi. Odur ki 4 aylıq mühasirədən sonra geri çəkilməyə məcbur olur. Asiyanın ən möhtəşəm sərkərdələrinin

birini sayılan Nadir şahın Şəki üsyanını yatıra bilməməsi bütün Şərqi böyük rezonans doğurmuşdu. Nadir şah yeni qoşun təşkil edərkən ona qarşı sui-qəsd təşkil olunur: o öldürülür. Nadir şahın ölüm xəbəri Şəki xanlığının təhlükədən qurtarması demək idi.

Dövlət aparatının qurulması ilə bərabər, iqtisadi tədbirlər həyata keçirən Hacı Çələbi xan vergi sistemini nizama salır, xanlıqda sənətkarlığın və ticarətin inkişafı üçün zəmin yaradır. Qısa müddət ərzində Şəkinin iqtisadiyyatını möhkəmləndirən xan Şəkiddə çoxlu ictimai binalar (məscid, mədrəsə, saray, qala divarları, hamam və s.) tikdirir.

Silahlı qüvvələrini gün-gündən möhkəmləndirən Hacı Çələbi xan vahid Azərbaycan yaratmaq qərarına gəlir. O dövrdə Azərbaycan ərazisində ümumilikdə 18 xanlıq, 5 mülkəlik, 5 sultanlıq var idi. Belə pərkəndəlik ölkənin iqtisadi və müdafiə qüdrətini zəiflədirdi. Bəzi xanlar vahid dövlət yaratmağa cəhd etmişdilər. Lakin onlar bunu güc yolu ilə həyata keçirmək istəyirdilər. Nəticədə feodal ara müharibələri daha da güclənir, ölkəyə böyük ziyan vurulurdu.

Hacı Çələbinin yürüşləri nəticəsində Qəbələ, Ərəş, Qutqaşen sultanlıqları və Car-Balakən camaatları Şəki xanlığına birləşdirilir. Daha sonra o, Qarabağ xanlığına hücum edir, Bayat qalasını bir ay mühasirədə saxlayır. O, Qarabağı vassalına çevirmək istəyir, lakin Qarabağ, Naxçıvan, Qaradağ və Gəncə xanlarının birləşmiş qüvvələri qarşısında geri çəkilməli olur.

Bu zaman Azərbaycanın Borçalı, Qazax, Şəmkir ərazilərinə gürcülərin Kartli çarlığının başçısı Teymuraz və Xaxeti çarlığının başçısı II İrakli hücumları edir. Lakin Hacı Çələbi bu istiqamətə qoşun yeridərək onları məğlub etməyə müvəffəq olur. Buna baxmayaraq çarlar məqsədlərindən öçkəmirlər.

1752-ci ildə gürcü çarları Teymuraz və II İrakli, guya, Hacı Çələbiyə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə ona rəqib olan Azərbaycan xanlarına ittifaq təklif edirlər. Əslində isə onlar bu yolla xanları bir-birləri ilə toqquşdurub, son nəticədə Azərbaycan torpaqlarını zəbt etmək istəyirdilər. Gəncə yaxınlığında Qızılqaya adlı yerdə görüşə gələn Pənahəli xan Qarabağlı, Hüseynəli xan İrəvanlı, Hey-

dərqlü xan Naxçıvanlı, Qasım xan Qaradağlı, Şahverdi xan Gəncəli gürcü çarlarına həddindən artıq inamla qoşun götürürlər. Nəticədə onlar çarlar tərəfindən xaincəsinə ösir alınırlar. Əsirləri götürüb Gürcüstana qayıdan çarlar onları ağır şərhlər, ilk növbədə Azərbaycan torpaqları müqabilində buraxmaq fikrindəydilər. Lakin Hacı Çələbi xan bunun qarşısını alır. Belə ki, o, Qızılqaya müşavirəsi haqqında əsədibmiş və düşmənlərin birləşmiş qoşunlarını yürüşünü gözlədiyinə görə qoşunları ilə bərabər döyüşə hazırlanmış. Baş verməmiş hadisədən xəbər tutan Çələbi xan şəxsi münasibətlərini bir kənara qoyub Azərbaycan naminə onları xilas etmək qərarına gəlir. Bəzi məsləhətçiləri hər şeyi götür-qoy

edib, məsləhətçilərin aparmaq təklifi ilə çıxış etdikdə isə xan deyir: "No məsləhət görürsünüz-görün, təkli bu məsləhət Kürü keçməklə bağlı olsun". Bununla o işarə edirdi ki, xanları azad etməkdən Kür çayını keçmək lazımdır və bunu vaxt itirmədən etmək lazımdır. Beləliklə, Şəki xanlığının qoşunları gürcü qoşunlarının ardınca sürətlə hərəkət edir. Xan Şəmkir yaxınlığında gürcü qoşunlarına çatır və baş verməmiş döyüşdə onları darmadağın edir. Bütün əsirlər azad olunur, Şəki qoşunları gurculəri Tiflisin 3 kilometrliyində təqib edirlər. Bununla gürcü çarlarının Azərbaycan torpaqlarına yürüşlərinə son qoyulur.

Hacı Çələbi xan 1755-ci ildə Şəkiddə vəfat edib və orada dəfn olunub.

Şəki xan sarayının daxili görünüşü.

İbrahimxəlil xan Qarabağlı

(1726 - 1806)

Olduqca çətin hərbi-siyasi dövərdə Qarabağda hakimiyyətlə qalmış İbrahimxəlil xan cəx müttəfiqlərlə diplomatik fəndlər hesabına bu əzəli Azərbaycan torpaqlarını əl-kəmənin ləkəbində qoruyub-saxlaya bilmiş və sonda da ələ bu landqəliqlərin qurbanı olmuşdur. Ermənilər və onların həvədarlarının Qarabağa işğalçı yürüşləri məhz XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində başlamışdı.

Azərbaycan tarixinə İbrahimxəlil xan görkəmli dövlət xadimi, diplomat və sərkərdə kimi daxil olmuşdur.

Nadir şahın ölümündən sonra 1747-ci ildə Azərbaycanda müstəqillik uğrunda hərəkat genişlənir. Qarabağa qayıtdı burada möhkəmlənən

Ponaholi boy Cavanşir müstəqil xanlığın əsasını qoyur. Qarabağın Sarıcalı kəndinin türk tayfası cavanşirlər nəslindən olan Ponaholi xan gənc yaşlarından igidləkdə ad çıxarmış. Nadir şahın qoşunlarında xidmət etmişdi. Tərəfdarlarını ötrafına toplayaraq müstəqil dövlət yaratmağa başlayan Ponaholi xan qısa müddət ərzində Qarabağ xanlığını güclü xanlıqlardan birinə çevirdi. Ona Qarabağın təkəca türk-müsəlman əhalisi deyil, həm də alban-mənşəli Xaçın mülkiyyəti və erməni-mənşəli Vərənda, Dizaq, Güllüstan, Çiləbörd mülkiyyətləri də tabe oldu. Bu ermənilər Nadir şahı tərəfindən Azərbaycandan torpaqlarına köçürülmüşdürlər, əzsəyli olduqları üçün azərbaycanlı müsəlman əhali onlara öz torpaqlarında yer ayırmışdı. O zaman erməniləri məzlum xalq kimi qəbul edən azərbaycanlılar necə böyük səhvi buraxdıqlarını hələ bilmirdilər.

Ponaholi xan Buyat, Şahbulaq və Şuşa qalalarını inşa etməklə Qarabağda özünü dayaq nöqtələri yaratdı, 1748-ci ildə İran hökmdarı Adil şah onu müstəqil xan kimi tanıdı. Artıq bu zaman erməni xisləti özünü göstərməyə başladı. Lakin Ponaholi xana qarşı çıxan erməni mülkiyyətləri məğlub edildilər və xana tabe oldular. İranda hakimiyyətə gəlmək iddiasında olan Məhəmməd Həsən xan Qacar 1757-ci ildə Qarabağa hücum etdi. Ponaholi xan Şuşanın güclü müdafiəsini təşkil etməklə bərabər, düşməni üzərinə hücumda keçdi. Böyük itkilərlə verən Məhəmməd Həsən xan Azərbaycana tərək etməli oldu. Ondan sonra Qarabağa Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar da hücum etdi. Əvvəlki döyüşlərdən sonra öz qüvvələrini bərpa etməyə imkan tapmayan Ponaholi xan 8 ay müdafiə olunsada, sonda Fətəli xandan asılılığı qəbul etdi. Lakin bu asılılıqdan yaxa qurtarmaq üçün Fətəli xanın düşməni İran hakimi Kərim xan Zəndə birləşdi. Müttəfiqlərin birləşmiş qoşunları ağır döyüşlərdən sonra Fətəli xan Əfşarı məğlubiyətə uğrattılar.

Kərim xan öz müttəfiqlərini paytaxtı Şiraz qonaqlığına, qələbəni qeyd etməyə çağırırdı. Lakin Şirazda gəldikdə onları həbs edib tabe etməyi tələb edirdi. Tariximizə "Şiraz qonaqlı-

ğı" adı ilə düşmüş bu hadisə 1765-ci ildə baş vermişdir və azərbaycanlılara bir daha dörs olmuşdur ki, siyasətdə qonşuluq və dostluq münasibətlərinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Lakin Kərim xan hiyləgərliyi onun istədiyi noticəni vermədi. Belə ki, yürüşə yollananda Ponaholi xan oğlu İbrahimxəlil xan öz yerinə müvəqqəti hakim qoymuşdu. O qorxurdu ki, atasını xilas etmək istəyən İbrahimxəlil xan Kərim xanın teləbi ilə razılaşar və Qarabağı İrana tabe edər. Odu ki Qarabağın müstəqilliyini canından artıq tutan Ponaholi xan özünü Şirazda öldürür. Onun bu hərəkatı hamını, hətta Kərim xanı da heyretləndirir və o, İbrahimxəlil xanı müstəqil hakim kimi tanıdığını bildirir və Ponaholi xanın cəsədini Qarabağa göndərir.

1763-cü ildən Qarabağı idarə edən İbrahimxəlil xan bir çox problemlərlə üzlaşmışdır. Onun doğma qardaşı Mehrrəli boy qonşu xanlıqlar tərəfindən şimikləndirilərkə dəfələrlə qanuni xana qarşı çıxmış, xanlıqda ikihakimiyyətlik yaratmışdı. İbrahimxəlil xanın gördüyü tədbirlər nəticəsində xanlıqdan uzaqlaşdırılan Mehrrəli boy öz hərəkatlarından əl çəkməmişdi və yalnız 1785-ci ildə vəfat etdikdən sonra ikitirəlik təhlükəsi aradan qalxmışdı.

Ölkədə baş qaldırmaq istəyən separatçı feodallar da məğlub edilir, xanlığın ərazisində quldur basqınlarına son qoyulur. Pərkəndəliyin Azərbaycanca necə böyük ziyan vürdüyünü görən İbrahimxəlil xan birləşdirici siyasətə həyata keçirməyə başlayır. Onun tədbirləri nəticəsində Naxçıvan, Gəncə və Təbriz xanlıqları Qarabağın müttəfiqinə çevrilir.

Azərbaycanda vahid dövlət yaranacağından qorxan Rusiya İbrahimxəlil xanın gətirdikə artan nüfuzundan ehtiyat etməyə başlayır. Rusiyanın göndərdiyi emissarlar Qarabağ ərazisində yaşayan ermənilərin başçıları - mülkiyyətlərlə əlaqə qurur, onlara İbrahimxəlil xan məğlub edilərsə Qarabağda erməni dövləti qurulacağına vəd edirlər. Nəticədə 1781-ci ildə Qarabağın erməni mülkiyyətləri İbrahimxəlil xana qarşı qiyam qaldırırlar. Mənşəcə alban olan Xaçın məliyyəti xristian olmasına baxmayaraq, İbrahimxəlil xana xəyanət etməir və onun tərəfini saxlayacağına bildirir.

Sürətli hərəkat edən İbrahimxəlil xan qoşunları ilə qiyamçıları məğlub edir, dayaq

məntəqələrini ələ keçirir. Məlum olur ki, onların arxasında Rusiya emissarları dayanır, katolik loahannes isə dini ədavəti ortaya salmaq istəyir ki, xristian dövlətləri Qarabağ xanına qarşı yürüşə başlasınlar. Lakin İbrahimxəlil xanın qətiyyətli tədbirləri bu planların qarşısını alır. Bir neçə məlik və katoliklə həbs edilir, digərləri Tiflisə qaçırırlar. Düşmənlərini məğlub edən İbrahimxəlil xan, bununla belə, ərazisində yaşayan adi, zəhmətkeş xristianlara toxunmur, ermənilərə qarşı heç bir repressiya xarakterli tədbir həyata keçirmir.

İbrahimxəlil xan yüksək diplomatik məharət göstərərək Rusiya ilə danışıqlara başlayır. O, Rusiyanın Qarabağda erməni dövləti yaratmaq niyyətini başa düşsə də, onunla əlaqələri münəqışə həddinə çatdırmamağa çalışır. Bu işdə Qarabağ xanlığının vəzirli məşhur Azərbaycan şairi və görkəmli dövlət xadimi Molla Pənah Vaqifin böyük əməyi olmuşdur. Rusiya imperatrisəsi II Yekaterina üzə Qarabağın müstəqilliyini tanımış, xən və onun vəzirinə böyük hədiyyələr göndərmiş, lakin oslındə öz mənfur niyyətindən əl çəkməmişdi.

Belə ki, 1787-ci ildə Rusiya - Osmanlı münasibətləri pisləşəndə Qafqaza olavə qoşunlar göndərən Rusiya Qarabağ xanlığını zəbt etmək qərarına gəlir. Gürcü çarı II İrakli, onunla birlikdə olan və əvvəllər xanın qəzəbindən Tiflisə qaçmış erməni mülkiyyətləri və polkovnik Burnaşovun başçılığı ilə rus qoşunları Gürcüstan tərəfindən Qarabağ xanlığına yürüşə başlayırlar. Bu yürüş tarixi sənədlərdə "Qarabağ xanlığına qarşı xaç yürüşü" adlandırılır. İbrahimxəlil xan bütün qüvvələrini səfərbər edir. Şimali Azərbaycan xanları ona kömək edəcəklərinə söz vermişdilər və qoşunlarını da hazır vəziyyətə gətirmişdilər. Üstəlik, Rusiya - Osmanlı müharibəsi cəbhələrində işlər heç də Rusiyanın arzuladığı kimi getmirdi. Odu ki imperiya rəhbərləri Qafqazda yeni cəbhə açmağa cürət etmədilər. İbrahimxəlil xanın müdafiə olunmaq əzmi, Azərbaycan xanlarının birlikdə vuruşmaq istəyi, Rusiya - Osmanlı müharibəsinin uzanması "xaç yürüşü"nün yarıncıq dayandırılmasına və işğalçı qoşunların geri çəkilməsinə səbəb oldu. Rusiya və Gürcüstan Qarabağ xanlığı ilə dostluq əlaqələri qurmaq istəyini bildirdi və İbrahimxəlil xan onların bu təkliflərini qəbul etdi.

Azərbaycan Tarixindən Uzun Sənədlər

İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərində Qarabağ xanlığı güclənmiş, xanlığın ərazisi xeyli genişlənmişdi. İranda hakimiyyətə gəlmiş Ağa Məhəmməd xan Qacar 1795-ci ilin yayında Qarabağa hücum edib Şuşa şəhərini mühasirəyə alır. Lakin o burada güclü müqavimətlə üzləşir. 33 günlük mühasirədən sonra müvəffəqiyyət qazanmayan xan qoşununu çəkib Gürcüstana başqına gedir. 1797-ci ildə İbrahimxəlil xanın Şuşadan kənarında olmasından istifadə edən Ağa Məhəmməd xan Qacar yenidən Qarabağa hücum edir və Şuşanı tutur. Lakin burada ona qarşı sui-qəsd təşkil olunur və o öldürülür, qoşunu isə Qarabağdan çəkilir. Şuşaya qayıdan İbrahimxəlil xan yenidən hakimiyyəti ələ alır.

XIX əsrin əvvəllərində bir tərəfdən Rusiya böyük qoşunla Azərbaycanın işğalına başlayanda, digər tərəfdən isə İran qoşunları Azərbaycan sərhədlərində cəmləşəndə İbrahimxəlil xan qoşnu Azərbaycan xanlarını vahid itifaq yaratmağa səvq edə bilmədi. Öz

şəxsi mənafeyindən çıxış edən, şəxsi ədavətlərindən yaxa qurtara bilməyən xanlar parakəndə siyasət yürüdürdülər. Belə şərətdə müqavimətin azərbaycanlı əhalinin qırğını ilə nəticələnməyindən qorxan İbrahimxəlil xan Rusiya ilə danışıqlara başladı. 1805-ci il mayın 14-də o, Kürəkçay müqaviləsini imzalamaqla Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Hakimiyyətini qoruyub-saxlayan və Rusiyanı mövcudluğu ilə hesablaşmağa məcbur edən xan Qarabağın erməniləşdirilməsi siyasətinə qarşı çıxır, onun əzəli Azərbaycan torpaqları olmasını sübut edirdi. Xanla müqavilə imzalayan, onun hakimiyyətini tanıyan imperiya onun mövcudluğundan əziyyət çəkməyə başlayır və planlarını həyata keçirə bilmirdi. Nəticədə ilk qalmaqal yaranan kimi xanı öldürmək qərarı qəbul edilir. 1806-cı ildə İran qoşunu Qarabağ tərəfə hərəkət etməyə başladıqda İbrahimxəlil xan və onun ailəsi mayor Lisaneviçin rus dostəsi və onlara kömək edən erməni müləkləri tərəfindən öldürülür.

Qarabağda Əsgəran qalası

XVIII əsrin II çeyrəsində Azərbaycanı vahid dövlət çərçivəsində birləşdirməyə cəsarət alan dövlət xadimlərinin biri də Qubalı Fətəli xan olmuşdur. Şimal-Şərq Azərbaycanını bütövlüklə və Azərbaycanın mərkəzi vilayətlərini qismən birləşdirən Fətəli xan ağır hərbi-siyasi şəraitdə mərkəzləşmiş dövlət quruluşuna çalışmışdır. Uğursuzluqla nəticələnsə də, keçirdiyi tədbirlər o dövər üçün mülaqqət xarakter daşıyırdı.

Qubalı Fətəli xanın adı mərkəzləşmiş vahid Azərbaycan quruluşuna çalışan dövlət xadimi və qorqanlı sərkərdə kimi Azərbaycan tarixində daim öz ləqəbi yerini tutacaqdır.

Qubalı Fətəli xan 1736-cı ildə Quba şəhərində zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Atası Hüseynəli xan hələ 1726-cı ildə Qubanın hakimi vəzifəsində təsdiqlənmiş, 21 il sonra - 1747-ci ildə o, Quba xanlığının müstəqilliyini elan etmişdir. Hələ gənc yaşlarından Fətəli xan atasının müxtəlif tapşırıqlarını yerinə yetirmiş, Onun bu illərdə ən böyük nailiyyəti 1756-cı ildə Salyan sultanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsi olmuşdur. Belə ki, diplomatik vasitələrlə bu birləşdirməni hazırlayan Hüseynəli xan rəsmi mərasimləri keçirməyi oğluna tapşırır, onu qoşun başında Salyana göndərir. Fətəli xan bu tapşırığı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirir.

1758-ci ildə Hüseynəli xan vəfat edəndə oğlu Fətəlini varisi elan edir. Fətəli xanın ən böyük amalı atasının başladığı işi davam etdirmək, parakəndə vəziyyətdə olan Azərbaycan xanlıqlarını vahid dövlət çərçivəsində birləşdirmək olur.

Birləşdirmə prosesini həyata keçirmək üçün ilk növbədə iqtisadiyyatı qaldırmağa çalışan Fətəli xan bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, ilk növbədə vergi və mükəllöfiyyətlər məsələləri nizamlanır, qanuni çərçivəyə salınır, qeyri-qanuni rüsumlar qadağan edilir. Vergilərin toplanması hüququ ayrı-ayrı feodallardan alınıb kənduxdalara verilir. Əvvəllər hər bir feodal vergiləri istədiyi vaxt və istədiyi həcmdə toplayır, mərkəzi xəzinəyə ödəməklə özünə də götürürdü. Fətəli xanın islahatına əsasən, xanın əmri ilə qanunda göstərilən vaxt və həcmdə kənduxda kənd əhlinədən vergi toplanmalı və onu Mərkəzi Divanın məmurlarına təhvil verməli idi. Vergi sisteminin birləşdirilməsi bütün iqtisadiyyatın vəziyyətini sabitləşdirir.

Hərbi islahatlar keçirən Fətəli xan süvari və piyada qoşundan başqa, topçu hissələri də yaradır. Maraqlıdır ki, onun səhra topları arabalarda daşıyırdı və topçu hissələri çevikliyi ilə seçilirdi. Eyni zamanda Quba şəhəri müdafiə divarları ilə əhatələnir.

Mühüm hərbi-strateji və ticarət əhəmiyyətli Dərbənd xanlığını tutmağa çalışan Fətəli xan 1759-cu ildə dərbəndlilərin müraciətini bəhanə edərək oraya qoşun çəkir; höqiqətən də şəhər əhli öz xanlarının qəddarlığından

əziyyət çəkdiyi üçün üsyan qaldırmış və Fətəli xanı köməyə çağırmışdır. Dərbənd yürüşü zamanı Fətəli xan bözi Dağıstan hakimi ilə əlaqə yaradır və onlarla ittifaq imzalayır. İttifaqı təsdiqləyərkən o, avar hakiminin bacısı ilə evlənir. Dərbəndi tutduqdan sonra Fətəli xan iqamətgahını Dərbəndə köçürür.

Birləşdirmə siyasətini davam etdirən Fətəli xan Mükşür, Niyazabad, Şabran, Rustov, Bəşbarmaq oyalotlarını da Quba xanlığına birləşdirir. Köçürmə siyasətindən istifadə edən Fətəli xan on mühüm strateji möntəzənlərə tərəfdaşlarını məskunlaşdırır, qalalar inşa etdirir.

"Nikah diplomatiyası"ndan məharətlə istifadə edən Fətəli xan bacısı Xədicə Bəkəni Bakı xanı Məlik Məhəmməd xana ödə verir və onunla sıx əlaqələr yaradır. Tədrisən Bakı xanlığının mosul vəzifələrinə öz adamlarını yerləşdirən Fətəli xan bu yolla xanlıq özündən asılı vəziyyətə salır. Bununla da Xəzərdə iki ən mühüm liman - Dərbənd və Bakı limanları Fətəli xanın nəzarəti altına keçir. Eyni zamanda Şimal-Şərqi Azərbaycanın torpaqları bir hakimiyyət altında birləşdirilir, bu da regionun inkişafına müsbət təsir göstərir.

Vahid Azərbaycan dövləti yaratmağa çalışsın Fətəli xan bu yolda ilk olaraq keçmiş Şirvanşahlar dövlətini əhatə etmiş əraziləri, sonra bütün Şimali Azərbaycanı birləşdirməyi və ən nəhayət, Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını ilhaq etməyi qarşıya məqsəd qoyur.

1767-ci ildə Şəki xanı ilə ittifaq bağlayan Fətəli xan Şamaxı xanlığına zərbə endirir. Ərazi baxımından ən böyük xanlıq olmasına baxmayaraq, uzun illər boyu hakimiyyət uğrunda daxili mübarizələrdən əziyyət çəkən Şamaxı xanlığı Şəkinin şimal-qərbdən və Qubanın şimal-şərqdən endirdikləri zərbələrə tab gətirə bilmir. Şamaxı xanlığı zəbt edilir, onun torpaqları Şəki və Quba xanlıqları arasında bölüşdürülür. Fətəli xan Şirvanın mərkəzində özünə dayaq yaratmaq məqsədi ilə Dərbənd ətrafından öz tərəfdaşlarını Şamaxıya köçürür. Şamaxının işğalı Fətəli xana Cavad və Talış xanlığını təzyiqlə altında saxlamağa imkan verir. Dərbənddən Gilanadək zəngin torpaqların birləşdirilməsi Quba xanlığının hərbi, ticarət-iqtisadi əhəmiyyətini artırır.

Fətəli xan böyük qonşu dövlətlərlə olduqca cəhəyatlı siyasət əlaqələri qurur. Belə

ki, İranda hakimiyyətdə olan Kərim xan Zənd onunla ittifaq bağlamaq niyyətini bildirəndə, həttə qohumluq əlaqəsi yaratmağı təklif etsə də, Fətəli xan heç bir vədlər vermədən və ittifqlar yaratmadan normal ticarət əlaqələri qurmağa çalışır. 1769-cu ildə Kərim xan Zənd böyük nümayəndə heyəti ilə hədiyyələr göndərərək Rusiyaya qarşı ittifaq imzalamı təklif edəndə belə, Fətəli xan bu təklifi rədd edir. Osmanlı sultanı III Mustafa'nın göndərdiyi əlçilər də Fətəli xanı ittifaq sövq etməyə çalışır, lakin o, mahir diplomat kimi bundan qaça bilir. Rusiya imperiyası qonşularını Şimali Qafqazda yerləşdirərək möhkəmlənməsinə baxmayaraq Fətəli xan Rusiyaya ilə də yalnız sifət ticarət əlaqələri qurmağa çalışır. Səfirələrlə danışıqlar zamanı o, döndə-döndə vurğulayır ki, Azərbaycanı vahid və müstəqil görmək istəyir, bütün qonşularla isə normal ticarət əlaqələri qurmağa çalışır.

Özünü kifayət qədər möhkəm hiss edən Fətəli xan keçmiş müttəfiqi Şəki xanı ilə münaqişəyə girir və Şamaxı xanlığından Şəkiyə ayrılan payı zəbt edir. Münaqişə qızğın müharibə həddinə çatmasa da, Şəki xanının ona düşmən olması Fətəli xanın vəziyyətini kəskinləşdirir.

XVIII əsrin 70-ci illərində artıq Fətəli xana qarşı ittifaq formalaşmışdır. İttifaq Şəki xanından başqa, keçmiş Şamaxı xanı, həmçinin Azərbaycan və Dağıstanın bir sıra xırda feodal hakimləri də daxil idi. İttifaqla toquşmalarda məğlub olan Fətəli xan Şamaxı xanlığını itirir, geriyyə çəkilməyə başlayır. 1774-cü ildə Xudat yaxınlığında Gavduşan düzündə tərəflər arasında həlledici döyüş baş verir. Fətəli xan məğlub olur və tərəfdaşları onu ağır yaralı vəziyyətdə Salyana aparırlar. İttifaq qonşuları Qubanı tuturlar, lakin Bakı və Dərbəndi işğal edə bilmirlər. Yaraları sağaldıqdan sonra Fətəli xan gizlin Dərbəndə gəlir və burada müdafiyyəyə başçılıq etməyə başlayır. 9 aydan artıq davam edən mühasirə zamanı böyük itkilər verən Fətəli xan Həştərxanda yerləşən Rusiya qüvvələrindən köməklik istəyir. İmperatriçə II Yekaterinanın ömrü ilə general Q.F. de Medemin başçılığı ilə rus qonşuları Dərbəndə tərəf yeridilir, Dərbəndi mühasirədən qurtarırlar. İttifaq qonşuları məğlub edilir.

Rusiya imperiyası özü Xəzər dənizi sahillərində möhkəmlənməyə çalışır və Fətəli xana imperiyanın tərkibinə qatılmağı təklif edir. Lakin Fətəli xan müstəqil olacağını, Rusiyaya isə həmişə himayədar və müttəfiq kimi baxacağını bildirir. De Medemin qonşuları Dərbənddən çıxarırlar, lakin Rusiya Fətəli xanı "yola gətirəcəyinə" ümidini itirmir.

Fətəli xana İranda təcavüzündən qoruya biləcək bir qüvvə kimi baxan bəzi Cənubi Azərbaycan xanlıqları onun himayəsinə keçməyə istədiklərini bildirirlər. Bunu dəvət kimi qəbul edən Fətəli xan 1784-cü ildə Ərdəbil və Meşkini tutur. Lakin Fətəli xanın güclənməsindən narahat olan və Azərbaycan xanlıqlarının birləşməyindən cəhəyatlı edən Rusiya qonşularını Dərbəndə göndərir. Fətəli xan Ərdəbil və Meşkini tərk etməyə məcbur

olur. Bütün diqqətini Şimali Qafqaza yönəltmiş Fətəli xan müxtəlif vasitələrlə yerli hakimləri özündən asılı vəziyyətə salır. Lakin Qarabağ xanlığına yürüşü uğursuz olur və o məcburiyyət qarşısında geri çəkilir.

1787-ci ildən başlayaraq İran hökmdarlarının Şimali Azərbaycana yürüş cəhəyatı artdanda Fətəli xan gürcü çarı II İraklinin Rusiyanın müttəfiqi olduğunu bilib-bilə onunla ittifaq haqqında danışıqlara başlayır. 1789-cu ildə danışıqlar zamanı özünü pis hiss edən Fətəli xanın səhhəti kəskin şəkildə pisləşir. Qarın nahiyəsində başlayan ağrıların nəticəsində 1789-cu ildə o vəfat edir. Alimlərin cəhəyatlı cəhəyatına görə, Fətəli xan II İraklinin adamları tərəfindən zəhərləndirilibmiş.

Fətəli xanın Bakıya gətirilən conazəsi Sıx qəbiristanlığında dəfn edilir.

Qubada Fətəli xanın başdaşı

Gəncə xanlığının sən hülkələri, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəlində Azərbaycanın ən qüdrətli siyasi sərkərdələrindən biri olmuş Cavad xan xalqımızın tarixi şəxsiyyətləri arasında xüsusi yer tutur. Çihilərin çətin hərbi-siyasi sərkərdə xanlığının müstəqilliyini bəmin edən, emu qiyafədənənən Cavad xanın bir dəslət xadimi, sərkərdə və lider kimi xüsusiyyətləri Rusiyanın işğalçı siyasətinə qarşı mübarizə zamanı özünü dölə qataraq qədərli.

Azərbaycan tarixində Cavad xan qəhrəmanlıq rəmzi kimi dölə olmuşdur. Onun adı haqlı olaraq xalqımızın müstəqilliyini, xalqının azadlığını öz həqiqi bəhəsinə qeyri-pulardan rəmzi kimi qalub edilir.

Cavad xan Ziyadoğlu Qacar 1748-ci ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində doğulan ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Şahverdi xan 1756 - 1761-ci illərdə Gəncə xanı olmuş, oğullarına yaxşı tərbiyə və biliklər vermişdi. Ümumiyyətlə, Ziyadoğulları nəslində Azərbaycanın ən tanınan, sayılıb-seçilən nəslilərindənədi. Cavad xanın uşaqlıq və gənclik illəri çətin hərbi-siyasi hadisələrə qarşılaşdı.

Şahverdi xan vəfat etdikdən sonra xanlığı onun oğlu Məhəmməd Həsən xan idarə edirdi. O, Gəncə xanlığının inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirib, lakin çox az yaşayıb. Məhəmməd Həsən xandan sonra hakimiyyətə gəlmiş qardaşı, qoddar və zəifradoli Məhəmməd xan xanlığın işləri ilə məşğul olmur, dövləti zəiflədir. Hom oyanlar, həm də əhali ondan üz döndərmişdi. Qarabağ və Gürcüstan qoşunları xanlığ üzərinə yürüş edərək onu əsir alır və gözəllərini çıxarırlar. Gəncə xanlığını Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın nümayəndəsi Həzrotqulu xan idarə etməyə başlayır.

1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi ilə Gürcüstan Rusiyanın himayəsi altına keçir və Rusiya hərbi qüvvələrinə arxalanan çar II İrakli Gəncə, İrəvan, Axalsix və Naxçıvanı öz ərazilərinə qatmaq fikrinə düşür. Məktubların birində o yazırdı: "Hesab edirəm ki, Rusiya Aderbicani tutsa və onun bir hissəsini mənə bağışlasa, münasib olar...". Lakin gənclər belə vəziyyətlə barışmaq istəmirlər.

Gəncədə baş vermiş üsyan nəticəsində Qarabağ qoşunları buradan çıxarırlar, hakimiyyətə qısa müddətə Rəhim xan, sonra isə onun qardaşı Cavad xan gəlir.

Cavad xanın hakimiyyəti illərində Gəncə inkişaf edir, burada bir çox yeni binalar tikilir. Onun sarayında bir çox alim, şair, din xadimləri fəaliyyət göstərir. Onların arasında məşhur Azərbaycan şairi Mirzə Şəfinin atası Kərbəlayı Sadiq da vardı. Həminin tanınmış Azərbaycan yazıçısı Möhsün Nəsrinin xanın əmri ilə qədim hind və ərəb nağılları motivləri əsasında "Tutiname" əsərini yazmışdır.

Hakimiyyəti illərində Cavad xanın xarici siyasətində əsas məsələ gürcü çarları və on-

ları dostokləyən Rusiyanın işğalçı planlarına qarşı mübarizə olub, Nadir şah Əfşarın Gürcüstanı bağışladığı Borçalı və Şəmşəddil qaytarmaq üçün Cavad xan II İrakli ilə müharibə aparır və Şəmşəddil azad edir. Buranı onun oğlu Uğurlu xan idarə etməyə başlayır. Tarixən Azərbaycanın olan, lakin tez-tez basqınlarla mürəz galan Qazax, Borçalı, Şəmşəddil, Şəmkir Azərbaycan torpaqları kimi təsdiqlənir.

1795-ci ildə Cavad xan Cənubi Azərbaycan və İranda hakimiyyətə olan Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşunlarıyla birlikdə Tiflisə yürüşdə iştirak edir. Bu onun Qacarlar sülaləsinin nümayəndəsi kimi xana qohum olması, həm də siyasi məqsəd güdməsi (Gürcüstanı zəiflətmək) ilə bağlıdır. Ağa Məhəmməd xan ərazini tərkdən sonra gürcü çarı II İrakli, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və onun müttəfiqi Ümmə xan Avarlı Gəncə üzərinə hücum edir, lakin onların yürüşü uğursuz alınır. Bununla belə, xanlığın da müdafiə qüdrəti zəifləmiş, iqtisadiyyatı tənəzzülə uğramışdır. Sülh əldə etmək üçün Cavad xan Tiflisdə tutduğu 400 əsiri qaytarır, İbrahimxəlil xana 10 min manat məbləğində pul müavinəti ödəyir.

1796-cı ildə general V.Zubovun qoşunları Azərbaycana şimaldan hücum edəndə Gəncə istiqamətinə Rimski-Korsakovun qoşunları yönəlmiş və Cavad xan onları yaxşı qarşılamışdı. Ruslara olan müsbət münasibət ilk növbədə onların verdikləri vədlər, yerli xalqların müstəqil həyatlarına toxunmamaq kimi sözləri ilə bağlı idi. Lakin ələ ilk addımlardan bunların yalan olduğu bəlli oldu. Belə ki, Rusiya Azərbaycanın bir hissəsini Gürcüstanı bağışlamaq, digər ərazilərini, ilk növbədə isə İrəvan və Qarabağ ermənilərə vermək, burada İran və Türkiyədən köçürüləcək erməniləri yerləşdirmək, Qafqazın mərkəzində Rusiya himayəsi altında xristian dövləti yaratmaq fikirlərini gizlətmirdi. Rus qoşunu ilə birgə Azərbaycana gəlmiş erməni dini lideri İosif Arqutinskiyinin erməni əhəlisinə müraciətindən və bu müraciət rusların dəstəkləməsindən sonra azərbaycanlıların ruslara olan münasibəti dəyişir. Böyük üsyan hazırlanırdı, lakin bu arada imperiya Zubovu qoşunla birgə geriyyə çağırırdı.

Zubovun qoşunu Azərbaycanı tərkdən kimi cənubdan Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşü başlayır. Çox qoddar olan şah nöinki ona müxalif xanları, həmçinin müttəfiqi Cavad xanı da hobs edir. Onun məqsədi bütün yerli hakimləri öz hakimiyyətinə tabe etmək, xanlıqları loğv etmək idi. Həbsin səhərisi günü şahın öz mühafizəçiləri tərəfindən öldürülməsi digər xanlar kimi, Cavad xanın da azad edilməsi ilə noticələrini.

1799-cu ildə rus qoşunları yenidən Gürcüstanı qayıdır və bundan istifadə edən gürcü çarı XII Georgi Şəmşəddil Gürcüstanı verilməsini ruslara təklif edir. 1801-ci il Georgiyevsk traktatı ilə ruslar Gürcüstanda məhkəmələndikdə və Şəmşəddilin 29 kəndini zəbt etdikdə xanın göndərdiyi qoşun onları vurub çıxarır, bütün kəndləri azad edir. General Lazarev danışıqlara göndərilir. Xan danışıqlarda bildirir ki, o, Rusiya və Gürcüstanın işlərinə qarışmaq fikrindən uzaqdır və eyni zamanda tələb edir ki, onun da hüquqlarına hörmətli yanaşsın. Gürcüstanda rus qoşunlarının komandanı, Azərbaycan xalqının qoddar düşməni, ələ Gürcüstanın özündə də qanlı əməlləri ilə fərqlənmiş general P.Sisianov Cavad xana məktub yazır, tələb olmasını, həmçinin oğlu Uğurlu xanın onun hüzarına göndərilməsini və girov kimi saxlanılmasını tələb edir. Təbii ki, Cavad xan rədd cavabı yazır. Qeyd etmək lazımdır ki, Cavad xanın məktubları no qədər səviyyəli, hörmətli yazılmışdısa, Sisianovun məktubları bir o qədər çirkin və nalayiq sözlərlə dolmuşdur.

1803-cü il noyabrın 22-də rus qoşunları Gəncə üzərinə yürüşə başlayır. Xanlığın sərhədlərini keçdikdə Sisianov yeni məktub yazır və yenə də təhqiramiz formada tələb etməyi tələb edir. Məşhur şair Nizami Gəncəvinin məqbərəsindən bir az aralı, "Quru qobu" adlı yerdə döyüş baş verir. Qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəticəsində döyüş Gəncə qoşunlarının məğlubiyyəti ilə noticələrini. Gənclər şəhər qalasına çökülür. Rus qoşunları şəhəri mühasirəyə alırlar. Bir ay ardınca mühasirə və atəşin davam etməsinə baxmayaraq, Cavad xan müdafiə olunur. Təslim olmaq bərosində bütün tələblərə Cavad xan rədd cavabı verir.

1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları yeni hücumu başlayırlar. Bir istiqamətdən olan hücum daf olunur, lakin digər tərəfdən ruslar qala bürclərindən birini tuta bilirlər. Sisianov şəhərin adını dəyişdirmək barədə əmr verir. Şəhərin alınmasına verilən önəmi Rusiyada buraxılan medallar təsdiqləyir. Belə ki, "Gəncənin alınmasına görə" və "Gəncənin alınmasında göstərdiyi igidliyə görə" medalları təsis edilmişdi.

Cavad xan və onun oğlu Hüseyin xan döyüşlərə qala divarlarında həlak olurlar. Xanın digər oğlu Uğurlu xan Arazi keç-

məyə, Cənubi Azərbaycanda moskunlaşmağa müvəffəq olur. Sonralar o, iki dəfə güclü homlu ilə Gəncəni azad etməyə çalışmışdır. 1826-cı ildə o, şahzadə Abbas Mirzə Qacarla əlbir olaraq Şimali Azərbaycana qayıtmış və atasının yurdunu qısa müddətə azad etmişdir.

Cavad xan Gəncədə Cümə məscidinin önündə dəfn edilmişdir. 1962-ci ildə abadlıq işləri adı ilə onun məzarı dağıdılmış, lakin qəbir saxlanılmışdır. Yalnız 1990-cı il martın 27-də qəbir üzərində abidə ucaldılmış, bundan sonra xalq öz qəhrəmanının ziyarətinə sorbət gəlməyə başlamışdır.

Gəncə xanlığının bayrağı

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Panah Vaqif xüsusi yer tutur. Etno qərəmləli şairin qərəbləşib fəhşil elarəq ə dərən bəhə salınması hesab edilir. O, əsərlərində lirik mətəblərə üstünlük verən şair dövrün sənət-igibədi və icmal-sığısı problemlərinə də diqqət qeyriydi. Uzun illər Qarabəq xanlığının vəzirli olmuş Vaqif Azərbaycanın necə ağır vəziyyətdə olduğunu qəxəsi bilər, sığısı fəaliyyəti ilə Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirməyə çalışırdı. Sənətçilərə sığısı fəaliyyətinin qərəbləli olmuş şairin xalq arasında böyük nüfuz haqqında indiyədək işlədilan "Hər əxuyan Molla Panah elməz" məsəli hər şeyi qeyir.

Molla Panah Vaqif Azərbaycan tarixində qərəbləşmədə klassik poeziyanın və xalq şeirinin ən qəxəsi ənanələrini üzvi şəkildə birləşdirməyə nail olmuş qərəbləli lirik şair və qərəmləli dövlət xadimi kimi tanınır.

Molla Panah Vaqif 1717-ci ildə Azərbaycanın Qazax mahalının Salahlı kəndində anadan olub. Məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almış Vaqif ümumi biliklərdən başqa, şəxsi mütaliə hesabına fərs və orob dillərini də öyrənmiş, memarlıq və astronomiyaya da maraq göstərmişdir. Müdrikliliyi və biliyi ilə seçilən Vaqifin yanına ətraf kəndlərdən insanlar məsləhətə gəlirdilər. Əlindən gələn köməkliliyi əsirgəməyən Vaqifin şöhrəti el arasında daha da geniş yayılmışdı.

XVIII əsrin ortalarında Vaqif Qarabəqə köçür və burada yenidən formalaşmaqda olan Qarabəq xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərində müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Şagirdlərinə vətəno məhəbbət və sədəqət hissi ilə dərən biliklər aşıləyan Vaqif çəxşaylı şagirdləri hesabına Şuşada məktəb açır. Sədə xalq arasında böyük nüfuz sahibi olması xəbəri Qarabəq xanı İbrahimxəlil xana çatınca onu saray işlərinə cəlb edir, müəyyən problemlər yarırdıqda ondan məsləhət istəyir. Çəxş keçmir ki, xan özünü müdrik şəxş kimi göstərmiş Vaqifə saraya köçməyi və xanlığın əşikəgəsi olmasını təklif edir. 1769-cu ildə Vaqif sarayda əşikəgəsi vəzifəsində fəaliyyətə başlayır. Bu vəzifənin sahibi xanın və onun sarayının bütün işlərinin təşkil etməli, mərasimlərinin təşkilində başlanmış şikayətlərin qəbuluna qəddər bütün məsələləri həll etməli idi. Bu səbəbdə özünü kifayət qəddər bacarıqlı göstərən Vaqif xanlığın baş vəzirli olmaq təklifini alır.

Bu dövrdə Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Qarabəq xanlığı ağır problemlərə üz-üzə qalmışdı. Ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanmış Azərbaycanın başı üzərini iki əsas təhlükə almışdı: şimaldan Rusiya imperiyası, cənubdan İrən dövləti xanlıqların müstəqilliyinə son qoyub Azərbaycanı öz dövlətlərinə qatmaqda çalışırdılar. Ardi-arası kəsilməyən açıq və gizli danışıqlar, kəskin siyasi və iqtisadi mübarizə vaxtaşırı ağır müharibələrlə tamamlanırdı. Gəh Gürcüstan, gəh də köçmə erməniləri Azərbaycan torpaqlarına hücum etməyə və qiyam qaldırmaqda sövq edən Rusiya imkan yarırdıqca öz qoşunları ilə də hücumu keçirdi.

Bələ vəziyyətdə hər bir xanlıq dərən düşülmüş hərbi-siyasi fəaliyyət yürütməli idi. Qarabəq xanlığı da eyni problemlərlə üzlaş-

mişdi. Üzdə dostluq vəd edən Rusiya bir zamanlar Nadir şah tərəfindən Qarabağa köçürülmüş və indi bu orazıda yaşayan erməniləri daim qanuni hakimiyyətə - xana qarşı çıxışlar etməyə və qiymətləri sövq edir, vaxtaşırı xanlığın Gürcüstanla əlaqələrini pozmağa çalışırdı. Eyni zamanda Qacarlar dövləti də cənubdan Qarabağa hücumə hazırlanırdı. Belə şəraitdə İbrahimxəlil xan Vaqifo xanlığın xarici siyasətini təşkil etməyi tapşırırdı. Vaqifin siyasəti xətti qonşu dövlətlərlə dostluq yaratmaq prinsipinə əsaslanırdı. O, İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ, Şəki, Gəncə xanlıqları ilə normal qonşuluq əlaqələri yaratmış, münafişəyə səbəb ola biləcək problemləri həll etmişdi. Gürcüstan feodal dövlətlərinin hakimiyyəti ilə də normal qonşuluq əlaqələri yaradılmış, münafişəyə son qoyulmuşdu. Rusiya ilə çətin danışıqlar nəticəsində nisbətən dost münasibətləri qurulmuşdu, halbuki hamıya aydın idi ki, Rusiya Azərbaycanı və onun türkib hissəsini olan Qarabağı işğal etmək planlarından olç çökməyib. Hər halda, danışıqlar nəticəsində Rusiya tərəfindən həm müstəqilliyi tanımaq məsələsi həll olunmuş, həm də hərbi təcavüz etmək üçün rus məmurlarına heç bir bəhanə verilməmişdi. Təkcə İrəvan Qacarlar dövləti ilə əlaqə yaratmaq mümkün olmurdu.

Hələ 1795-ci ildə Qarabağa uğursuz yürüş etmiş Ağa Məhəmməd xan Qacar xanlığın müstəqilliyi haqqında heç eşitmək belə istəmir və xanlığın ona tabe olmasını tələb edirdi. Qəti rədd cavabını aldıqda o, Qarabağa ikinci dəfə hücum edir və Şuşanı tutur. Şuşada olan Vaqif həbs edilir, şahın əmrinə ilə ölümə məhkum olunur. Lakin şah sui-qəsd nəticəsində öldürülür və o azad edilir. Şah öldürüldükdən sonra İbrahimxəlil xanın Şuşada olmasının dan istifadə edən Məhəmməd bəy Cavanşir adlı feodal hakimiyyəti ələ keçirmək istəyir. Vaqif ona maneçilik törədir, əhaliyə xanlığın qanuni hökmdarına sadiq qalması tövsiyə edir. Bundan qəzəblənən Məhəmməd bəy Vaqif və onun "Alim" təxəllüsü ilə şeirlər yazan 15 yaşlı oğlu Əliəğanı həbs edərək öldürtdürür. Xalqın dəstəyi ilə Şuşaya qaıyandan İbrahimxəlil xan Məhəmməd bəyi cəzalandırır və Vaqifi təntənə ilə Şuşada dəfn edir.

Molla Pənah Vaqif təkcə dövlət xadimi deyil, şair kimi də məşhur olmuşdur. Onun

yaradıcılığı Azərbaycan poeziyası tarixində mühüm mərhələlərdən birini təşkil edir. Klassik Şərq şeirindən bilən Vaqif qəzəl, mürəbbə, müstəzad və s. formalarda əsərlər yazmışdır. Onun poeziyasının əsas mövzusu dünyəvi məhəbbət, gözəllərin vəsfindir. O, insanı mənəvi və fiziki cəhətdən kamill, harmonik inkişafda görmək istəyir və bunu öz şeirlərində vurğulayırdı.

Klassik üslubda yazmağına baxmayaraq Vaqif şifahi xalq ədəbiyyatı, aşıq şeri ilə daha çox bağlı olmuşdur. Onun yazdığı təcnis və qoşmalar milli poeziyanı zənginləşdirmişdir. Vaqif öz lirikasında klassik poeziyanın və xalq şeirinin ən yaxşı nümunələrini üzvi şəkildə birləşdirməyə nail olmuşdur. Dünyəvi ideallar şairi olan Vaqifin əsərlərində nikbinlik, həyatsevərlik çox vaxt önə çəkilir, onun poeziyasının ümüd xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Vaqifin "Bir gözəl ki şirin ola binadan", "Sərasər bir yerə yığılsa xublar", "Açıq başda əgər olsa bir dilbər", "Bulut zülfü, ay qabaqlı gözəlin", "Bir zaman havada qanad saxlayın", "Kür qırağının acəb seyrəngahı var", "Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər" və s. qoşmaları, "Bax" rədifli qozalı XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələrindədir. Lirik şeirlərdən başqa, Vaqif sosial yönümlü şeirlər də yazırdı. Onun "Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim" qoşması zəhmətkeş sadə insanların üzmədiyi problemlərdən xəbər verir. "Görmədim" mürəbbəsi ictimai ədalətsizliyə, bərabərsizliyə qarşı yönəldilmişdir. Vaqif şeirinin realizmi Azərbaycan poeziyasının inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Vaqifin poeziyası Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında da xüsusi rol oynamışdır. O öz əsərlərində sadə xalq dilini ədəbi-bədii dil əvvəyyəsinə qaldırmışdır. Təsəddüfi deyil ki, onun bir çox şeirlərinə aşıqlar musiqi bəstələmişlər.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və şairi Vaqifin adı bütün Qafqaza yayılmışdır. Onun əsərləri tərcümə edilərək dillər əzbəri olmuşdu. Avropa şərqşünasları onun şeirləri ilə ilk dəfə 1856-cı ildə "Məcmueyi-divani-Vaqif və digər müasirin" kitabı vasitəsilə tanış olmuşlar ki, bu kitabda Vaqifin seçilmiş əsərləri çap edilmişdir.

İlk Azərbaycan məarifçilərindən olan Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün məşhur "Gülüstanı-İrəm" əsərində yazırdı: "Məl və dəstək hər halda puç olacaq, istiyar və iqtidar əldən qədəkdir... Şəxsi layıcaql olmandan nəsəb və sülalə şəraitli qübbətdə namulüm, vələndə məzəmmətdə məruzədir. Bunlara təkyə etmək mənasızdır. Ehtibar ediləcək və arxalanacaq bir dəvət varsa, o da hər bir halda elm və adəbdən ibarətdir". A.Bakıxanovun bütün elmi və ədəbi yaradıcılığının əsas qəqsini xalqın məariflənməsi olmuşdur.

Azərbaycan tarixində Abbasqulu ağa Bakıxanov görkəmli məarifçiyə, Azərbaycan tarixşünaslığının elmi əsaslarını qoymuş şəxs, filosof alim, filoloq, jurnalist, astronomiya və coğrafiya kitablarının müəllifi və şair kimi daxil olmuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Xilo (indiki Əmircan) kəndində zadəgan ailəsində anadan olub. Atası Bakı xanı II Mirza Məhəmməd onun ən yüksək səviyyəli təhsil alması üçün hər cür şərait yaratmışdır. Abbasqulu fars və ərəb dillərini, klassik Şərq ədəbiyyatını, ilahiyatı, Azərbaycan tarixini dərindən öyrənmişdir.

1820-ci ildə Abbasqulu Əlahiddə Qafqaz Korpusunda hərbi qulluğa qəbul edilmiş və rus dilini öyrənməyə başlamışdır. Nəticədə hərbi tərcüməçi kimi fəaliyyətə başlayan Abbasqulu 1822-ci ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanının dəstəxanasına Şərq dilləri tərcüməçisi təyin olunmuşdur. Bakıxanov 1826 - 1828-ci illərdə Rusiya - İran, 1828 - 1829-cu illər Rusiya - Osmanlı müharibəsində iştirak etmişdir. O, 1828-ci ildə Türkmənçayda aparılan sülh danışıqlarında da canlı şahid olmuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov görkəmli Azərbaycan ziyalıları Mirza Şəfi Vəzəh, İsmayıl bəy Qutqaşını, Mirzə Fətəli Axundov, rus yazıçılarından A.S.Qriboyedov, A.S.Puşkin, A.A.Bestujev-Marlinski, V.K.Küxelbeker, gürcü yazıçılarından A.Çavçavadze, Q.Orbeliani, N.Baratşvili, polyak şair T.L.Zablotski və başqaları ilə yaxın tanış olmuş və bu onun dünyagörüşünü təsirsiz qalmamışdır.

Bakıxanovun ən məşhur əsəri 1841-ci ildə yazdığı "Gülüstanı-İrəm" tarixi əsəridir. Əsər Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafında böyük rol oynamışdır. Burada Azərbaycan tarixinin qədim zamanlardan 1813-cü ilədək olan dövrü əhatə olunmuşdur. Əsərin yazılması prosesində Bakıxanov çoxlu tarixi sənəd toplanmış, tarixi mənbələrdən istifadə etmişdir. Əsərdə Azərbaycan xalqının formalaşması, Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı, xalqın xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi qələmə alınmışdır. Burada həmçinin Azərbaycan dilçiliyi, etnoqrafiyası, toponimikası, numizmatika məsələləri ilə bağlı bir çox məqamlar da əksini tapmışdır. "Gülüstanı-İrəm" əsəri Azərbaycan tarixşünaslığında yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Belə ki, əvvəllər yazılmış tarixi əsərlər bu və ya digər tarixi şəxslərə həsr olunmuşdu.

dan onların fəaliyyətini vəsf edir, real tarixi hadisələrə qoroqli münasibət göstərilirdi. Bakıxanov isə əsərini dünya tarixşünaslığında qəbul olunmuş qaydalarına uyğun tərtib etməklə faktik olaraq bütöv bir xalqın - Azərbaycan xalqının tarixini yazmağa çalışmışdır. 1844-cü ildə Bakıxanov əsəri rus dilinə tərcümə etmişdir. Lakin sağlığında nəşr edilməyən əsər ilk dəfə 1926-cı ildə işıq üzü görmüşdür.

Əsərlərini "Qüdsi" təxəllüsü ilə yazan Bakıxanovun dini, fəlsəfi və əxlaqi baxışları "Riyaz ül-qüds", "Təhzi bül-əxlaq", "Kitabünasayeh", "Eyn ül-mizan" əsərlərində, həmçinin "Mişkat ül-ənvar" poemasında şərh olunmuşdur. O, əsərlərində islam dininin əsas cəhətlərini müdafiə etmişdir. Onun fikrincə, varlığı "zəruri" olan Allah və varlığı "mümkün" olan gerçək dünya mövcuddur ki, "mümkün varlıq" "zəruri varlıq"dan yaranmışdır. Bakıxanova görə, yaranma və möhvləmə yalnız gerçək dünyaya aiddir, çünki hərəkət "mümkün varlıq"ın ayrılmaz sifətidir. O, həmçinin hesab edirdi ki, bütün cisimlər dörd ünsürün - hava, od, torpaq və suyun qarışığından ibarətdir.

Bakıxanovun etik təsəvvürlərinə qədim Şərqi və yunan filosoflarının əsərləri böyük təsir göstərmişdir. Bakıxanov məntiqi düşüncəni əqlin meyarı hesab etmiş, onun idrakda oynadığı rolu qabartmışdır. O, həmçinin anlayış, mühakimə və əqli nəticənin müxtəlif növlərini, məntiqin iki hissəsi olan təsəvvür və təsdiqi təhlil etmişdir. Bir çox Şərqi məntiqçilərdən fərqli olaraq Bakıxanov idrak formalarının mövzunda da həqiqətə uyğunluğunu tələb etmişdir. Etikası "monəviyyə fəlsəfəsi" hesab edən Bakıxanov əsas diqqətini müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin şərhinə yetirmişdir. Bakıxanova görə, gözəl əxlaq işdə və hərəkətdə orta həddi gözləməkdir. Onun fikrincə, ən yüksək əxlaq nəzəriyyəsi islam əxlaq nəzəriyyəsidir.

Bakıxanov hesab edirdi ki, insanların təlim-tərbiyəsində onların ətrafında olanların təcrübə və biliyi, həmçinin həmin şəxsin əmək fəaliyyəti böyük rol oynayır. Bakıxanov əsərlərində davranış, danışmaq və ünsiyyət qaydaları haqqında da ətraflı məlumat vermişdir.

Bakıxanovun "Əsar ül-mələküt" əsərində dövrün astronomiya ilə bağlı bilikləri əksini tapmış, dünyanın heliosentrik sistemi təlimi açıqlanmışdır.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun coğrafiya əsərləri də kifayət qədər maraqlıdır. Vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq bütün Qafqazı qarış-qarış gəzən Bakıxanov hər yerdə tarixi məlumatları, tarixi sənədləri toplaмаqla bərabər, gördüyü yerlərin coğrafi təsvirini də verirdi. "Gülüstanı-İrəm" əsərinin girişində o, Azərbaycanın və Dağıstanın coğrafiyasından söhbət açır. 1828-ci ildə qədim Azərbaycan torpağı olan Qarabağı öyrənən komissiyanın tərkibində olan Bakıxanov burada tarixi-etnoqrafik və coğrafi araşdırmalar aparmışdır. O, həmçinin Rusiya - İran sərhədini müəyyənləşdirən komissiyanın tərkibində də olmuş, Arazboyu abidələr haqqında məlumatlar vermişdir. 1833-cü ildə Polşa, Ukrayna, Baltıqyanı ərazilərdə olan Bakıxanov onlar barədə maraqlı məlumatlar yazmışdır. Ömrünün sonunda o, müsəlman Şərqiə aid olan ölkələri, o cümlədən Misir və Ərəbistanı gəzmişdir. Onun "Ümumi coğrafiya" əsərində coğrafiya bir elm kimi qəbul edilmiş, Yer haqqında ümumi coğrafi məlumatlarla bərabər, coğrafi terminlərin şərhli də verilməlidir. Bakıxanovun "Kəşf ül-qəraib" əsərində sadə dillə XV əsrdə Amerikanın X.Kolumb tərəfindən kəşf edilməsi və Amerikanın coğrafiyası əksini tapmışdır.

Bakıxanovun 1828-ci ildə yazdığı "Qanuni Qüdsi" əsəri Rusiya ərazisində fars dilinin qrammatikasına həsr edilən ilk əsərdir.

Bakıxanov jurnalistika sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. O, 1828 - 1832-ci illərdə "Tiflisskiye vedomosti" qəzetinin əməkdaşı, onun fars dilində buraxılan variantının redaktoru, həmçinin Qafqaz xalqlarının tarix və mədəniyyət məsələlərinə dair məsləhətçisi olmuşdur.

İstedadlı şair Abbasqulu ağa Bakıxanov XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun bədii irsi lirik və epik əsərlərdən ibarətdir. Bakıxanovun lirik şeirlərində dünyəvi məhəbbət təmənnüsü olunur. Onun şeirlərinin qəhrəmanı vəfalı aşıqdır. Maraqlıdır ki, lirik şeirlərini o, təkcə Azərbaycan və fars dillərində deyil, Avropa

dillərində də yazmışdır. Məsələn, "Fəhma tarxılır" şeirini alman dilində, "Tatar nəğməsi"ni isə rus dilində qələmə almışdır. Onun "Tiflis" mükəmməsi və "Gürçülər arasında" mənzum məktubu xalqlar arasında dostluğu təmənnüsü edir. "Tobriz əhlinə xitab" şeiri özünün sosial yönümü ilə seçilir. Belo ki, XIX əsr Azərbaycan poeziyasında ilk dəfə möhzbə şeirdə inkişafın qarşısını almağa çalışan mürtəce zadəgan və ruhanilərə qarşı kəskin tənqidi səslənir. Faktik olaraq bu şeir ictimai satira nümunəsi hesab olunur.

A. Bakıxanov çoxlu təmsil və avtobiografik xarakterli əsərlər də yazmışdır. Onun orəb və fars dilində lirik şeirlərdən ibarət divanı da vardır ki, indiyədək araşdırılmamış qalır və hal-hazırda Tobriz Milli kitabxanasında qorunur.

Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsi Azərbaycan nəsrinin ilk nümunələrindəndir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1847-ci ildə Məkkə ziyarəti zamanı vəfat etmiş və Məkkə yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov rus şairi Aleksandr Puşkinlə görüşdə

Mirza Məhəmməd Əli Kazım bəy
(1802 - 1870)

Rusiya şərqşünaslıq sahəsində ali təhsilin təsisində, dərəcələrinin qazınmasında, müəllim-professor kateqlarının yetişdirilməsində iki görkəmli Azərbaycan ziyalısının - Mirza Cəfər bəy Təpçubəyovun və Mirza Məhəmməd Əli Kazım bəyin xüsusi rolu olmuşdur. Maraqlıdır ki, hər iki ziyalımızın ali təhsili etməyə, onlar çalışdıqları və yüksək zəkatları sayəsində Rusiya və Avropanın ən görkəmli alimləri arasında ən yüksək yerləri tutub kəlməli. M.C. Təpçubəyov Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya departamentində işləyərkən XIX əsədi Şərq əlhbərinə göndərilən bütün rus diplomatlarına dərəcə, Peterburq Universitetindəki fəaliyyəti ilə Rusiyada Şərq filologiyası və numizmatikasına əsasını qoymuşdur. Kazım bəy isə Rusiya və Avropa ölkələrində Şərq xalqlarının tarixini, onların adət-ənənələrini, qanunlarını təbliğ etməyə çalışmışdır. Cənubə İrəni əlqəzəmləri tapıb bərcəmə edən, bir çox qəribə tarixi sahələri açdıqlıq gətirən, türk-müsləman xalqlarının ünvanına seçilən bir çox şaqibənin qarşısını alan Kazım bəy, əslində, Rusiya şərqşünaslıq elminin banisidir.

Mirza Məhəmməd Əli Kazım bəy 1802-ci ildə İrəni Rəşt şəhərində azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Hacı Qasım 1810-cu ildə ailəsi ilə birlikdə Dərbənd şəhərinə köçmüşdür. Rusiya hakimi dairələri Hacı Qasımı daim təqib edir, onun Rusiya öləhinə təbliğat aparmasından şübhələnirdilər. 1821-ci ildə Hacı Qasım həbs edilir və Həştərxan şəhərinə sürgünə göndərilir.

1822-ci ildə Kazım bəy atasını tək qoymaq məqsədi ilə Həştərxana köçür. Həştərxanda o, şotland missionerləri ilə yaxınlaşır, onların bir neçəsinə arəb dilini öyrədir, onlar isə öz növbəsində ona ingilis dilini öyrədirlər. Maraqlıdır ki, qənc Kazım bəy dərəcəsinin kərtəbii gəncəmiş, arəb dili qrammatikasına həsr olunmuş "Ərəb dilinin müxtəsər qrammatikası" adlı kitabca tərtib etmişdir.

Zəkası, biliyi və istedadı ilə fərqlənən Kazım bəy Omsk Asiya məktəbində Şərq dilləri kafedrasında işə düzəlir. 1826-cı ildə onu Rusiyanın aparıcı universitetlərindən biri sayılan Kazan Universitetinə mühəzərə oxumağa dəvət edirlər. Artıq 1828-ci ildə Kazım bəy universitetin türk-tatar dilləri kafedrasına müdir təyin edilir. Bu vəzifədə olduğu dövrdə o, arxiv və fondlarda nadir Şərq əlyazmaları aşkar edib, tərcümə edir və şərhlər verir. Bu fəaliyyətinə görə o, 1829-cu ildə Britaniya Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilir. 1829-cu ildə Kazım bəy Sədinin "Gülüstan" əsərini tərcümə edir. Geniş elmi araşdırmalarını davam etdirən Kazım bəy 1831-ci ildə Kazan Universitetinin adyunkt-professoru, sonra ekstreordinar-professoru, 1837-ci ildə isə ordinar-professoru seçilir. Şərq fəaliyyətinə görə, həmçinin Rusiyada şərqşünaslıq sahəsində ali təhsilin təşkilində fəal iştirakına görə Kazım bəyi 1835-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçirlər. 1846-cı ildə o, arəb-fars dilləri kafedrasının müdiri vəzifəsinə təyin edilir.

Kazım bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı olmuş, islam dini, şəriət qanunları, cihad məsələləri ilə bağlı Rusiyada bəzi mürtəcə qüvvələrin yaydığı şayiələrdən qorumağa çalışmış, islam və onun eh-

kamlarına elmi yanaşmanı tələb etmişdir. Kazım bəy Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının ilk yaratıcısı hesab edilir.

M.Kazım bəy İrəndəki babilər hərəkatının, Qafqazdakı Şamil hərəkatının ilk tədqiqatçılarındanndır. İrəndə, o cümlədən də Cənubi Azərbaycanda baş vermiş babilər hərəkatının səbəblərindən biri, Kazım bəyin fikrincə, rus və ingilis imperialistlərinin apardıqları siyasət idi. O həmçinin sübut etmişdir ki, Şərqdə baş verən proseslərin öz qanunauyğunluqları var, bu proseslərin gedişi və formalaşmasında dini və sosial amillər böyük rol oynayır. "Müridçilik və Şamil" əsəri ilə rəsmi Rusiya tarixşünaslığına qarşı çıxış edən Kazım bəy Qafqaz xalqlarının uzun illər apardıqlı azadlıq mübarizəsinin lideri Şeyx Şamilin ünvanına söylənilən şayiələrə son qoymuş, onun xalq-azadlıq hərəkatına başçılıq etməsinə sübut etmişdir. Kazım bəyin elmi araşdırmaları Şərq xalqlarının yüksək sivilizasiyaya malik olmasından xəbər verir, türk-müsləman aləminin nailiyyətlərinin təbliğ edilməsinə xidmət edirdi. O, Şərq mütəfəkkirlərindən Nizaminin, Xaqaninin, Firdovsinin, Sədinin yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onların bəzi əsərlərini rus dilinə çevirərək təbliğ etməyə çalışmışdır.

Böyük elmi fəaliyyətinə görə Kazım bəy Rusiyada ən yüksək təltiflərdən sayılan Demidov mükafatına 3 dəfə layiq görülmüşdür. Onun tədqiqat əsərləri bir çox xarici dillərə tərcümə olunub Avropa və Asiya ölkələrində nəşr edilmişdir. XIX əsrin 40-cı illərində Kazım bəy Kopenhagen Şimal Nadir Sənədlər Kral Cəmiyyətinin üzvü, Kazan Vətən Dilləri Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Peterburq Arxeologiya-Numizmatika Cəmiyyətinin müxbir üzvü, Kazan Universitetinin fəxri üzvü seçilmişdir.

1849-cu ildə Kazım bəy Peterburq Universitetinə işə dəvət edilmiş, Şərq dillərindən dərəcə almışdır. O həmçinin 1849 - 1855-ci illərdə Peterburq xüsusi pansion və məktəblərinin inspektoru işləmişdir. 1851-ci ildə Kazım bəy "Dərbəndnamə" əsərini ingilis dilinə tərcümə etmiş və şərhlərlə birlikdə nəşr etdirmişdir. Ümumiyyətlə, onun arəb, fars və Azərbaycan əlyazmalarını tarixilik baxımından təhlil etməsi Rusiyada tarix el-

minin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O həmçinin rus və Şərq dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinə dair tədqiqatlar aparmış, rus dilində çoxlu türk sözlərinin mövcudluğunu sübut etmişdir.

XIX əsrin 50-ci illərində Kazım bəy Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Fransa Asiya Cəmiyyətinin ordinar üzvü, Boston Şərqşünaslar Cəmiyyətinin müxbir üzvü seçilmişdir.

Kazım bəy 1855-ci ildə Peterburq Universitetinə fars dili kafedrasının müdiri təyin edilmişdir. Həmin ildə universitetdə Şərq fakültəsi açılanda Kazım bəy onun ilk dekanı olmuş və ömrünün sonundakı bu vəzifədə çalışmışdır. Rusiyanın bir çox ziyalıları onun tələblərinə olmuşdur. Onların arasında L.N.Tolstoy, N.Q.Çerņışevski, N.İ.Lobaçevski və başqaları var. Azərbaycan ziyalıları ilə daim əlaqə saxlayan Kazım bəy A.Bakıxanovun məarifpərvər fəaliyyətini dəstəkləmiş, M.F.Axundzadənin elmi-ədəbi fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdir.

Kazım bəy dünya şöhrəti gətirən əsərlər arasında "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adlanan dərsləyi xüsusi yer tutur. Türk xalqlarının dillərini qrammatik təhlilini vermiş Kazım bəy eyni zamanda bu dilləri öyrənmək üçün olduqca asan və kamill dərəcə vasitə yazmışdır. Uzun illər boyu bu dərəcə vasitədən Rusiya və Avropa universitetlərində türk dillərini öyrənməyə imkan verən yeganə dərəcə kimi istifadə olunmuşdur.

XIX əsrin 60-cı illərində Kazım bəy Amerika Fəlsəfi Cəmiyyətinin üzvü, Almaniya Şərqşünaslıq Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Rusiyada şərqşünaslıq sahəsində müəllim-professor kadrlarının hazırlanmasında Kazım bəyin xüsusi rolu olmuşdur.

Kazım bəy 1861-ci ildə Peterburq Universitetinin əməkdar professoru, 1869-cu ildə Şərq dilləri üzrə fəxri doktoru seçilmişdir.

Görkəmli rus tədqiqatçısı, şərqşünas alim, akademik V.V.Bartold haqlı olaraq yazırdı ki, Rusiyada şərqşünaslıq elmini yaranan iki nəfər varsa, onlardan biri möhz Kazım bəydir.

Mirza Məhəmməd Əli Kazım bəy 1870-cü ildə Peterburq şəhərində vəfat edib, həmin şəhərdə də dəfn olunub.

Mirzə Şəfi Vəzəh

(1794 - 1852)

Təvassülə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox Azərbaycan alimlərinin, ədiblərinin, rəssamlarının, ustalarının əsərləri bu və ya digər xalqların nümayəndələrinin əllərinə düşüb, dünyə muzeylərində ayrı-ayrı xalqların nailiyyətləri kimi nümayiş etdirilib. Azərbaycan alimlərinin qədim əməyi nəticəsində onların bir qisminin məhz Azərbaycan xalqına məxsusluğu sübuta qeyd edilmişdir. Bəla əsərlər sırasında Azərbaycan zəiri, mütləqki və məarifçisi Mirzə Şəfi Vəzəhin əsərlərini qeyd etmək olar. Onun dəst hesab etdiyi alman tədqiqatçısı F.Bodenstedt əsərlərini XIX əsrdə öz adına çıxması və Avropada yaymışdır. Yalnız uzun illər boyu aparılmış arşivləmələr Vəzəhin müəllifliyini sübut etməyə imkan vermişdir.

Mirzə Şəfi Vəzəh Azərbaycan tarixində görkəmli zəir, mütləqki və Azərbaycan dilində ilk dərs vəsaiti tərtib etmiş məarifçi kimi özünəməxsus şəxsiyyəti bir yer tutur.

Mirzə Şəfi Vəzəh 1794-cü ildə Gəncədə memar ailəsində anadan olmuşdur. Öncə məktəbdə oxumuş Vəzəh sonra təhsilini mədrəsədə davam etdirmiş, lakin mədrəsədə dərs deyən din xadimləri ilə münaqişəyə girdiyi üçün oradan çıxarılmışdır. Bir müddət Gəncədə xotatlıq edən Vəzəh bu işdə böyük şöhrət qazanmış, məhir ustad kimi tanınmışdır. Onun çoxlu şagirdi olmuşdur. O cümələrdən Vəzəh Mirzə Fətəli Axundzadəyə də həsnət öyrətmişdir.

Mirzə Şəfi Gəncədə "Divani-hikmət" adlı ədəbi-fəlsəfi məclis təsis etmiş və burada şəhərin bir çox ziyalıları birləşdirmişdir. Daim mürəccə din xadimlərinə qarşı mübarizə aparmış Vəzəh özü də onların təqiblərinə məruz qalmışdır.

Odur ki 1840-cı ildə Tiflisə köçmüş, burada qəza məktəbində Azərbaycan və fars dillərindən dərs deməklə dolanmışdır. Tiflisin arxiv və kitabxanalarında çalışmadığı yorulmayan Mirzə Şəfi şəxsi mətəlio hesabına Şorq ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuş, özü də lirik şeirlər yazmağa başlamışdır. Tiflisdə Vəzəh qabaqcıl rus, gürcü, polyak ziyalıları ilə tanış olmuş, onlarla dostluq etmişdir. Mirzə Şəfinin Gəncədə təsis etdiyi "Divani-hikmət" ədəbi-fəlsəfi məclisi Tiflisdə də fəaliyyət göstərmişdir. Məclisə toplaşan Tiflis ziyalıları poeziya, etika və fəlsəfəyə, dövrün mühüm ictimai məsələlərə dair fikir mübadiləsi aparıb, öz yeni əsərlərini oxuyurdular. Məclisin işində A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə və digər Azərbaycan ziyalıları iştirak edirdilər. Məclisin toplantılarının birində Vəzəh Qafqaza gəlmiş alman alimi Fridrix Bodenstedtlə tanış olmuşdur. Bodenstedt ondan fars dili dərsləri almaq arzusunda olduğunu bildirmiş və beləliklə, Vəzəhin şagirdi olmuşdur. Fars dilini öyrənən alman alimi özü də məclisin işində iştirak etməyə başlamışdır.

Mirzə Şəfi Vəzəh 1848-ci ildə Gəncəyə qayıtmış, burada qəza məktəbində müəllim olmuşdur. Həssas ruhlı ədib baş verən ədalətsizliklərə göz yuma bilmir, onlara qarşı kəskin etirazını bildirirdi. Onu ən çox qəzəbləndirən o idi ki, bir çox haqsızlıqların arxasında müəyyən din xadimləri dayanır, əda-

letsizlikləri din pərdəsi arxasında gizlətməyə çalışırdılar. Buna qarşı kəskin mübarizə aparan Mirzə Şəfi deyirdi ki, din xadimləri gərək təmiz və pak insanlardan olsun. O, eyni zamanda toriqlərə parçalanma yaradan dini ehkamları, zahidliyi rədd edən, istibdad öleyhinə şeirlər yazırdı. Satira xarakterli bu şeirlər tezliklə dillər əzbəri olur, xalq arasında yayılır, təkcə Gəncədə deyil, ondan kənar da həvəslə oxunurdu. Ruhanilərə qarşı kəskin satiralarına görə Gəncə axundu hətta sairə "kafir" adlandırmışdı.

1850-ci ildə Mirzə Şəfi Vəzəh yenidən Tiflisə getmiş, gimnaziyada Azərbaycan və fars dillərindən dərs demişdir. Vəzəhin məarif sahəsində də mühüm xidməti olmuşdur. 1852-ci ildə o, Tiflis gimnaziyasının Şorq dilləri müəllimi I.Qriqoryevlə birlikdə Azərbaycan dilində ilk dərs vəsaiti tərtib etmişdir. "Kitabi-türki" adlanan həmin vəsaitdən gimnaziya və qəza məktəblərində Azərbaycan dilini öyrənmək üçün uzun müddət istifadə olunmuşdur.

Mirzə Şəfi Vəzəh lirik şair kimi tanınsa da, bəzi şeirlərində fəlsəfi problemlərə də toxunur. Onların təhlili göstərir ki, Vəzəhin fəlsəfi dünyagörüşünün əsasında sufiliyin və çarvaka hind fəlsəfi məktəbinin materialist təliminin ünsürlərini birləşdirən panteizm durur. Vəzəh Allahın varlığına inanır, onun heç kim tərəfindən yaradılmadığını, əksinə, onun hər şeyi yaratmasını bildirirdi. O hesab edirdi ki, insan kainatın qanunauyğunluqlarını poza bilməz, çünki özü də Allah tərəfindən yaradılıb. Bununla belə, o, çox vaxt Allahı təbiətlə eyniləşdirirdi.

Mirzə Şəfi Vəzəh göstərirdi ki, insan dünyanın varlığını dərk etmək qabiliyyətinə sahibdir və təbiətin sirlərini öyrənməyə bilər. Fataлизмə qarşı çıxan Vəzəh zahidliyi, tərkidünyalığı inkar edir, hər bir insanın cəmiyyətdə yaşayışına ona xeyir verməsinin vacibliyini bildirirdi. Bununla belə, Vəzəh cənnət və cəhənnəm haqqında islami təsəvvürləri uydurma hesab edir, onlar haqqında bilikləri kəskin tənqid edirdi.

Mirzə Şəfi Vəzəh "insan zülmə tabedir" fikrinə qəti etirazını bildirirdi. O hesab edirdi ki, imkan daxilində hər kəs zülmə, zülmkarlığa müqavimət göstərməli, onlara qarşı mü-

barizə aparmalıdır. Vəzəh öz dövrünü qabaqlayaraq qadın azadlığı və zəkasına hörmət tələb edirdi. O öz fəlsəfi şeirlərində insanları gərəkliyin gözəllikləri qiymətləndirməyə, xoşbəxt həyata, şəxsiyyətin azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

Mirzə Şəfi Vəzəh daha çox lirik şair kimi tanınır. O öz şeirlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Vəzəhin şeirlərində insan gözəlliyi ilə bərabər, dünya nemətləri tərənnüm olunur, məhəbbət ən güclü hisslərdən biri kimi önə çəkilir. Əsərlərində gözəlliyi tərənnüm edən şair onları ayrı-ayrı məcmuələrdə çap etdirmiş, sonra isə əlyazmalarını bir yerə toplayaraq alman dostu Fridrix Bodenstedtə hədiyyə vermişdir. Almaniya qayıdan F.Bodenstedt həmin şeirləri almancaya çevirərək 1850-ci ildə başqa Şorq şairlərinin əsərləri ilə birlikdə "Şorqda min bir gün" adlı toplu çap etdirmişdir. Vəzəhin şeirlərini populyarlığını görəndə Bodenstedt onun şeirlərindən ibarət məcmuəni alman dilində 1851-ci ildə "Mirzə Şəfinin şeirləri" adlı kitabında nəşr etdirmişdir. Bu şeirlər tezliklə ingilis, italyan, Norveç, İsveç, holland, Danimarka, polyak, çex, yəhudi, rus və s. dillərə tərcümə edilmişdir. Görkəmli rus bostokarı A.Q.Rubinşteyn Vəzəhin şeirlərini musiqi bəstələmişdir. Demək olar ki, bütün Avropa Vəzəhin şeirlərini gözəlliyindən danışır, lakin onların müəllifini tanırmır.

Mirzə Şəfi Vəzəhin şeirlərini Avropada şöhrət qazandıranı görəndə F.Bodenstedt 1875-ci ildə özünü onların müəllifi elan etmişdir. O bildirirdi ki, "Mirzə Şəfi" onun təxəllüsüdür, əslində isə bu adda insan yoxdur. Təsədüfən hansısa bir şəxsin atasının əsl Vəzəhin əsərlərindən oğurlanmasını görməsindən deyər, Bodenstedt çap edilmiş məcmuələrdə bir çox şeirlərini məzmununu təhrif etmiş və ya onlara əlavələr etmişdir.

Mirzə Şəfi Vəzəh 1852-ci ildə Tiflisdə vəfat edib və orada dəfn edilib. Sonrakı illərdə müxtəlif səbəblərdən onun əsərləri itirilmiş, ədəbi irsinin yalnız cüzi bir hissəsi bizim dövrdə qəlib çatmışdır. Azərbaycan alimlərinin gərgin əməyi nəticəsində onların bir qismini üzə çıxarmaq mümkün olmuşdur.

Vəzəhin əsərlərini özününküldürməmiş F.Bodenstedtin cinayətinin üstü uzun illər

açılmamış, şeirlərin əsl müəllifinin kimliyi müəyyən edilməmişdir. 1964-cü ildə arxivlərdə Mirzə Şafiq Vazehin farsca 2 qəzəli və "Məktubun intizarında" adlı poeması tapılmışdır. Bu əsərlər, eləcə də onun daha sonra aşkarlanan digər əsərləri Vazehin bədii üslubunu müəyyən etməyə imkan vermişdir. Sədo tutuşdurma göstərmişdir ki, F. Bodenştedtin öz adına çıxdığı şeirlər əslində Mirzə Şafiq Vazeh tərəfindən yazılıb. Azərbaycan alimlərinin gərgin əməyi nəticəsində Vazehin hansı şeirlərinin oğurlanması, onların hansı dəyişikliklərə və təhriflərə məruz qalması müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra dünya ölkələri ilə müxtəlif sahələrdə, o cümlədən

mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Dünya muzeylərində qorunan Azərbaycan ustalarının əl əməyinin nəticəsi olan eksponatlar, rəsmlərin çəkdiyi miniatürler aşkarlanıb, onların vətəninə mənəvi Azərbaycan olması sübuta yetirilib. Belə əsərlərdən bəzilərinin, misal üçün, "Kitabəddədə Qorqud" dastanının üzü köçürülərək Azərbaycana gətirilib.

Almaniya qorşunasları ilə yaradılan əməkdaşlıq F. Bodenştedt məsələsində son nöqtəni qoymağa imkan verib. Belə ki, Azərbaycana gəlmiş alman alimləri burada saxlanılan Mirzə Şafiq Vazehin əsərlərini tədqiq etdikdən sonra onun əsl müəllif olması, F. Bodenştedtin isə onun şeirlərini öz adına çıxmasını təsdiqləmişlər.

Mirzə Şafiq Vazehin şeirlər toplusunun üz qabığı

Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan sonra azərbaycanlılar imperiyanın vələndləşməsi hesab olunmağa başladılar. Zadəgan nəslərinin bir çox nümayəndələri Rusiya ordusu sıralarına yazılıb və mənəviyyatla qəbul edilirdilər: imperiya azərbaycanlıların döyüşkən xalq olduğunu bildirdi. Rusiya ordusunda sıradan general rütbəsindəki yüksələn ilk azərbaycanlı İsmayıl bəy Qulqasınlı olmuşdur.

İsmayıl bəy Qulqasınlı Azərbaycan tarixinə ilk realist əsərlərdən birinin müəllifi, yazıçı, qələmlə icraçı və hərbi xadim kimi daxil olmuşdur.

İsmayıl bəy Qulqasınlı 1808-ci ildə Şəki xanlığının Qutqaşın sultanlığında zadəgan ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Nəsrullah Sultan Şəki xanının vəsali, sonuncu Qutqaşın sultanı idi. Bu tələtməli dövrdə - 1813-cü ildə Gülüstan müqaviləsi ilə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmışdır.

Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan sonra azərbaycanlılar imperiyanın vələndləşməsi hesab olunmağa başladılar. Zadəgan nəslərinin bir çox nümayəndələri Rusiya ordusu sıralarına yazılıb və mənəviyyatla qəbul edilirdilər: imperiya azərbaycanlıların döyüşkən xalq olduğunu bildirdi. Sonralar Azərbaycanda güclü üsyanlar və geniş xalq hərəkatı ilə üzloşən çarizm 1867-ci ildə azərbaycanlıları hərbi xidmətə götürməyi qadağan etməli oldu. Bununla belə, zadəgan ailələrinin nümayəndələri hərbi məktəblərə daxil olmaq hüququnu saxlamışdılar. Belə ki, bir çox azərbaycanlı Rusiya ordusunda general rütbəsindəki yüksəlmişdir. Onların sırasında Ehsan xan Kəlbəli xan oğlu Naxçıvanski (1770 - 1843); Cəfərqulu ağa Mirzə Məhəmməd xan oğlu Bakıxanov (1795 - 1867); İsrail bəy Mustafə bəy oğlu Yedigərov (1815 - 1885); Kəlbəli xan Ehsan xan oğlu Naxçıvanski (1824 - 1883); Fərəh bəy Ağarza bəy oğlu Ağayev (1811 - 1891); Abdulla ağa Mirzə Məhəmməd xan oğlu Bakıxanov (1824 - 1878); İsmayıl xan Ehsan xan oğlu Naxçıvanski (1819 - 1909); Həsən bəy Ağalarov (1815 - ?); Ağası bəy Avşarov (1833 - ?); Mir İbrahim xan Talışinski (1828 - 1896); Həsən ağa Cəfərqulu ağa oğlu Bakıxanov (1833 - 1898); Əsədulla bəy Mustafə bəy oğlu Yedigərov (1844 - 1901); Hüseyn xan Kəlbəli xan oğlu Naxçıvanski (1863 - 1919); Əsədulla xan Əbülfəth xan oğlu Əbülfətzadə (? - 1918); Həsən bəy İsrail bəy oğlu Yedigərov (1854 - 1934); şahzadə Rzaqulu Böhmən Mirzə oğlu Qacar (1837 - 1894); Səməd bəy Sadiq bəy oğlu Mehmandarov (1855 - 1931); İbrahim ağa Paşa ağa oğlu Vəkilov (1853 - 1934); Əliağa Hacı İsmayıl ağa oğlu Şıxlinski (1865 - 1943); şahzadə Əbdülsəməd Böhmən Mirzə oğlu Qacar (1851 - ?); Mirkəzım xan Miroli xan oğlu Talışxanov (1855 - 1938); Firudun bəy

Colal oğlu Vəzirov (1850 - 1925); Balakışi boy Əli boy oğlu Əroblinski (1828 - 1902); Nemətulla boy Hacı Qasım boy oğlu Heydərov (1827 - 1901); Əsəd boy Ağaali boy oğlu Talışxanov (1857 - 1919); Davud boy Sadıq boy oğlu Yadigarov (? - 1920); Cavad boy Məmməd ağa oğlu Şıxlinski (1874 - 1959); Xəlil boy Mirali xan oğlu Talışxanov (1859 - 1920); şahzadə Şəfi xan Colaləddin oğlu Qacar (1853 - 1909); Daniyal boy Əhməd xan oğlu İlisulu (1800 - 1870); Mirzə Hacı boy Əlibəy oğlu Novruzov (1832 - ?); Məmməd-sadıq boy İsmayıl oğlu Ağabəyzo (1865 - 1944); Əmir Cəbən oğlu Usmiyev (1836 - ?); Yusif Ziya Talışzadə (1877 - 1922); Əhməd xan Süleymanov (1862 - ?); İbrahim boy Allahverdi boy oğlu Aslanbəyov (1822 - 1900) və başqaları qeyd edilmişdir (siyahı Ş.Nozirinin materialları əsasında tərtib edilib).

İkinci müsəlman təhsili aldıqdan sonra İsmayıl boy atasının vəsiqətçiliyi ilə 1822-ci ildə Rusiya ordusunun qrenadyor alayına sırası qismində yazılmışdır. Qısa müddət ərzində o, rus dilini görmüş və hərbi işinə yiyələnmişdir. Odur ki İsmayıl boy artıq 1824-cü ildə o dövrdə ilkin zabit rütbəsi olan praporşik rütbəsinə layiq görülmüşdür. İsmayıl boy 1828 - 1829-cu illər Rusiya - İran və 1828 - 1829-cu illər Rusiya - Osmanlı müharibələrində iştirak etmiş, podporuçik rütbəsinə yüksəlmiş və ilk hərbi ordenini qazanmışdır. Şəxsi işindəki qeydlər göstərir ki, o, Yelizavetpol, Cavanbulaq, Sordarabad, İrovan döyüşlərində, rus qoşunlarının Təbriz və Xoya yürüşündə iştirak etmişdir. Osmanlılara qarşı döyüşlərdə o, Ərzurum cəbhəsində olmuşdur.

İsmayıl boy 1830-cu ildə Kuban çayı sahillərinə göndərilmiş və Qara dənizin şərq sahillərinin Rusiyaya birləşdirilməsində iştirak etmişdir. 1831-ci ildə Pavlov qvardiyası alayına təyinat alan İsmayıl boy artıq Dağıstan və Çeçenistanda gedən döyüşlərdə vuruşmuşdur.

1832-ci ildə o, Polşaya, Varşava hərbi dairesinə göndərilir. İşgüzarlığı, bilik və bacarığı, nizam-intizamı onə verilən xasiyyətnamələrdə dəfələrlə qeyd edilir. İsmayıl boy Qutqaşınlının möhür 1835-ci ildə Varşavada fransız dilində nəşr etdirdiyi "Rəşid boy və Soadət xanım" hekayəsi Azərbaycan realist nəsrinin

ilk nümunələrindəndir. Məhəbbət azadlığı mövzusunda qələmə alınmış bu hekayə Azərbaycan xalq dastanları və klassik Şorq poemalarının təsiri altında yazılmışdır. Bundan başqa, hekayədə zadəgan mühtəyi ilə yanaşı, xalq moişəti, adət-ənənələri, doğma vətən təbiətinin gözəllikləri də təsvir olunmuşdur.

1836-cı ildə İsmayıl boy yenidən Qafqaza təyinat alır. Burada ona yerli Azərbaycan əhalisindən köntüllü süvari hərbi hissələr toplamaq tapşırılır. Şəki atlı milis dəstəsinin komandiri kimi o, Azərbaycanın şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edir. 1839-cu ildə İsmayıl boy Qutqaşınlının podpolkovnik, 1843-cü ildə süvari hissələr üzrə polkovnik, 1850-ci ildə süvari hissələr general-mayoru rütbəsi verilmişdir.

İsmayıl boyın xalq arasında böyük nüfuz sahibi olduğunu nəzərə alan rəhbərlik bir çox komissiyalara onu üzv təyinat edir, kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı məsələlərin həllini ona tapşırırdı. Belə ki, 1843-cü ildə ipək becərilməsi və ipəkçilik emalatxanalarında yeni üsullar tətbiq edilən zaman o, sadə əhəlinin maraqlarını nəzərə almağa çalışır, bütün islahatların tədricən və izahlı işlərlə bərabər aparılmasını təklif edirdi.

1846-cı ildə "boy komissiyası"nın tərkibinə qatılan İsmayıl boy "ali müsəlman silkinin hüquq və imtiyazları"nın tərtib edənələri sırasına salınır. Ümumiyyətlə, bu sahədə gördüyü işlər noticosında İsmayıl boy Qutqaşınlının Rusiya kənd təsərrüfatı və coğrafiya cəmiyyətləri Qafqaz şöbələrinin üzvü seçilmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində İsmayıl boyın ictimai-maarifçi işləri böyük iz qoymuşdur. Sistemli və əhatəli təhsil almamasına baxmayaraq, mütaliə hesabına İsmayıl boy Azərbaycanın ən bilikli insanların hesab olunurdu. Müsəlman məktəblərinin açılışını arzulayan, bu istiqamətdə əməli iş aparan İsmayıl boy ilk belə məktəblər açılarda hədsiz dərəcədə sevinmişdi. Lakin belə məktəblər əhəlinin verdiyi pul hesabına dolanmaltı idi və bu, müəyyən problemlər yaradırdı. İsmayıl boy Şamaxıda yaranan bu cür məktəblərdən birinin təmin edilməsini və maliyyə xərclərini öz boynuna götürmüşdü. Onun nümunəsi ilə başqa imkanlı Azərbaycan ziyalıları da Şamaxıda öz hesablarına müsəlman məktəbləri

açmışdılar (kapitan Şirəli boy, poruçik Mehdi boy Hacı Əhməd Sultan oğlu, Mahmud boy Əhməd oğlu). Sonralar bu nümunə bütün Azərbaycanda yayıldı.

1848-ci ildə Tiflisdə müsəlman məktəbi açılarda görkəmli rus mütəfəkkir və şərqşünası N.Xanikov Qafqaz canişininə göndərdiyi məktubda İsmayıl boy Qutqaşınlının məktəbin hamisi təyinat etməyi təklif etmiş və bildirmişdi ki, belə olan təqdirdə məktəb sərət-lə inkişaf edəcək.

1852-ci ildə İsmayıl boy çox çətinliklə də olsa, Məkkə ziyarətini getməkdən imperatorun icazə alır. O vaxta qədər ona müsəbt münasibət bəsləyən rus mənurlarının bir çoxu o, həcc ziyarətindən qaçırdıqdan sonra ona qarşı münasibətini dəyişir. Bununla belə, İsmayıl boy öz xeyriyyəçilik tədbirlərini davam etdirir, ona kəsilməz təqətdün böyük hissəsi əhəlinin məarifləndirilməsinə sərf edir.

Məkkə ziyarəti zamanı gördüklərini İsmayıl boy xüsusi qeydlər şəklində toplamışdır. Əsərdə ümumi məlumatlardan başqa,

Gəncə və keçmiş Borçalı mahalının, həmçinin Ərəbistanın şəhər və kəndlərinin təbiəti, əhəli, təsərrüfatı haqqında geniş və ətraflı məlumat verilir. Müəllifin dorin müşahidə qabiliyyətini, tarixi, coğrafi və etnoqrafik biliklərini əks etdirən "Sofornamə" adlı bu əsər XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin nümunəsi kimi də maraqlıdır. "Sofornamə" ilk dəfə 1967-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

İsmayıl boy Qutqaşınlının A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, Mirzə Şəfi Vəzeh kimi Azərbaycan ziyalıları ilə, həmçinin bir çox Rusiya və Polşa mütəfəkkirləri ilə dostluq etmişdir. 1849-cu ildə görkəmli Azərbaycan şairi Qasım boy Zakir qaçaqlarla əlaqədə suçlandırılaraq həbs ediləndə İsmayıl boy öz tələyini fikirləşmədən dəfələrlə məhkəmələrə, Qafqaz canişiniyinə müraciət etmiş və cəzanın yumşaldılmasına nail olmuşdu: Zakir Qarabağdan Bakıya sürgün edilmişdir.

İsmayıl boy Qutqaşınlının 1861-ci ildə Şamaxıda vəfat etmiş, Qutqaşın qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

İsmayıl boy Qutqaşınlının xidmət etdiyi alay döyüşü

Mirzə Qədim İrəvani
(1825 - 1875)

XIX əsrin əvvəllərində M.F.Axundzadə, F.E.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və d. müəllimlərin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə demokratik ideyaların, qabaqcıl fəlsəfi fikirlərin, yeni estetik normaların və realist ədəbiyyatın təsiri altında Azərbaycan təsviri sənəti öz inkişafını davam etdirirdi. Bu dövrdə yaranmış təsviri sənətin səciyyəvi üslub xüsusiyyətləri, ideya-estetik məhəppəli və sonotkarlıq nailiyyətləri M.Q.İrəvani, M.M.Nəvvab, Xursəidbanu Natəvan, Usta Qəmbər Qarabaği kimi dövrün görkəmli rəssamları və xalq ustalarının yaradıcılığında qabarıq əksini tapmışdır. Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı da Azərbaycan təsviri incəsənətində şərti dekorativ üslubdan yeni keyfiyyətli realist sənətə keçid bəslənir.

Azərbaycan tarixinə Mirzə Qədim İrəvani görkəmli rəssam, portret və ornament ustası, Azərbaycanca realist döyüş və monumental boyakarlığın inkişafında böyük rol oynamış bir şəxs kimi daxil olmuşdur.

Mirzə Qədim İrəvani 1825-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda anadan olmuşdur. Onun atası Məhəmməd Hüseyn taxta üzərində oyma sənətinin mahir ustalarından idi. İrəvanda ibtidai təhsil aldığından sonra burada üsuli-cədid məktəbini bitirən Mirzə Qədim Tiflisə getmiş və orada proqimnaziyaya qurtarmışdır. 1840-cı illərdə İrəvana qayıdan Mirzə Qədim ömrünün sonunadək burada yaşamış və poçt teleqrafçısı vəzifəsində çalışmışdır.

Yaradıcılığının ilk dövründə gənc rəssam əsasən dekorativ sənət sahəsində fəaliyyət göstərmiş, divar rəsmləri və bədii tikmələr üçün rəsm və tıraflər təqdim etmişdir. Artıq bu dövrdə rəssam qızılqul, zənbəq və s. gül və çiçəklərdən mürəkkəb kompozisiyalar tərtib edir, bununla yanaşı, müxtəlif quşların canlı və real təsvirini verirdi. Klassik miniatür boyakarlığından fərqlənən bu əsərlər göstərir ki, rəssam Avropa boyakarlığına böyük maraq göstərirdi. Mirzə Qədim İrəvani bu dövrdə həmçinin kağız, şüşə və güzgü üzərində də bir neçə portret çəkmişdir. Obrazların həllinə görə sxematik, koloritinə görə şərti dekorativ xarakter daşıyan bu portretlər arasında "Süvari", "Rəqqasə", "Dərviş" portretləri xüsusilə seçilir.

XIX əsrin ortalarında M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani və d. müfəkkirlərin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə demokratik ideyaların, qabaqcıl fəlsəfi fikirlərin, yeni estetik normaların və realist ədəbiyyatın təsiri altında Azərbaycan təsviri sənəti öz inkişafını davam etdirirdi. Bu dövrdə Azərbaycan təsviri sənətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsas xüsusiyyət onun orta əsr sənətinə xas olan şərti dekorativ üslubdan tədricən realist təsvir metoduna keçməsi, yeni bədii forma, yeni növ və janrlarla zənginləşməsindən ibarətdir. Bu yeni keyfiyyət saray və imarətlərin daxili tərtibatında, yeni ov, döyüş, məişət səhnələri, portret sənətiyəli təsvirlərdən ibarət divar boyakarlığında, həm də müxtəlif mözmunlu əlyazmalara və litografiya üslu ilə çap edilmiş kitablara çəkilmiş illüstrasiyalarda özünü göstərirdi. Bu dövrdə yaranmış təsviri sənətin səciyyəvi üslub xüsusiyyətləri, ideya-estetik mahiyyəti

və sonotkarlıq nailiyyətləri M.M.Nəvvab, Xursəidbanu Natəvan, Usta Qəmbər Qarabaği kimi dövrün görkəmli rəssamları və xalq ustalarının yaradıcılığında qabarıq əksini tapmışdır.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığının təkmilləşmə mərhələsi də elə həmin illərə təsadüf edir. O, İrəvan sordarı kimi tanınan sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xanın məşur sarayının divar rəsmlərini bərpa etmək dəvəti alır. Burada rəssam sarayın otaqlarını, xüsusən güzgüli zəlm divarların bəzəyən köhnə dekorativ pannoları və süjetli kompozisiyaları yenidən bərpa etməklə bərabər, bir neçə orijinal əsər, o cümlədən konkret tarixi şəxslərin portret təsvirlərini çəkmişdir. 1 x 2 m ölçüsündə çəkilən hər bir belə portret yağlı boyalarla işlənib divara yapışdırılmışdır. Bu portretlər monumental formasına, ifaçılıq üslubuna və texnikasına görə Azərbaycan təsviri sənətində yeni keyfiyyətli portret əsərləri hesab edilir. Təməşaçilərin və müəxəssislərin diqqətini on çox Fətəli şah Qacar, onun oğlu şahzadə Abbas Mirzə, sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xanın portretləri cəlb edir.

Azərbaycan bədii sənətinin yüksək səviyyəsini, həmçinin İrəvanın əsrlər boyu azərbaycanlılara məxsus olduğunu sübut edən Sordar sarayı sonralar bərpadə hala salınmış və məhv edilmişdir. Təkcə iki portret (Fətəli şahın və Abbas Mirzənin) divardan çıxarılaraq Tiflisə aparılmış və hal-hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığının püxtələşmə və həm də ən məhsuldar dövrü 1860 - 1870-ci illərə təsadüf edir. Rəssamın hazırda böllü olan ən qiymətli əsərləri məhz bu illərdə yaranmışdır. "Oturmuş qadın", "Vəcihulla Mirzə", "Şah Tələt" (hər üçü Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır), "Molla", "Gənc qadın", "Fətəli şah", "Abbas Mirzə", "Naməlum qadın" (R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır) və s. başqa portretlər rəssamın bu dövrdəki yaradıcılıq nailiyyətlərini əks etdirir. Akvarel və tempera texnikasında işlənmiş bu əsərlərdə orta əsr klassik miniatür sənətinə xas şərti dekorativ üsluba

realist döyüş boyakarlığının səciyyəvi xüsusiyyətləri üzvi surətdə əlaqələndirilmiş, notədə özünəməxsus bədii forma, orijinal üslub yaranmışdır.

Bədii obrazın idealizə edilməsi, formanın dekorativ səpkiyə həll, zərif və ifadəli rəsmi, lokal və parlaq rənglərin kontrast düzümü, koloritin zənginliyi və başqa üslub xüsusiyyətlərinə görə bu əsərlər klassik Şərqi miniatür sənətinin gözəl ənənələrini əks etdirir. Digər tərəfdən isə fiqurların və ayrı-ayrı əşya və ünsürlərin həcmli təsvirinə soy göstərmək, zəif olsa da kölgə - işıq kontrastlığından, rənglərin xəlif keçidi və perspektiv qanunlarından istifadə edilməsi Mirzə Qədim İrəvaninin müasir formalı realist boyakarlığın bəzi xüsusiyyətlərinə yiyələndiyini sübut edir.

Mirzə Qədim İrəvaninin qadın portretləri xüsusi səciyyəvi əlaqəyə çarpır. Onlar kompozisiyası, koloriti, fiqurların duruşu və hərəkəti, geyimi, libasları, ornament bəzəyi və s. cəhətdən bir-birinə oxşayırlar. Lakin obrazların bədii həllinə, fərdi əlamət və ifadəliliyinə görə onlar əsaslı surətdə bir-birindən fərqlənirlər. Bu əsərlər həm rəssamın, həm də dövrün estetik normalarını, gözəllik idealını əks etdirir. "Oturmuş qadın" və "Gənc qadın" portretlərində xalq yaradıcılığı və sair Molla Pənah Vaqifin poeziyasında təəronmən olunan şux, niqbin, gözəl qadın obrazı yaradılmışdır. Mirzə Qədim İrəvaninin "Oturmuş qadın" portreti təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə XIX əsr Orta Şərqi rəssamlığında ideal qadın gözəlliyini əks etdirən ən görkəmli və nümunəvi əsərlərdən biridir. Burada yerə salınmış zəngin və bəzəkli xalça üzərində bir qədər ədalət pozada oturmuş gənc və mələhatlı bir qadın təsvir edilmiş. Obrazın sadə və təbii, canlı və real təsvirinə görə bu portret XIX əsrdə "Qacar üslubunda" geniş yayılmış rəsmi portretlərdən əsaslı surətdə fərqlənir və Mirzə Qədimin ən qüvvətli əsəridir.

"Şah Tələt" və "Naməlum qadın" portretlərində kompozisiya qapalı və simmetrikdir; rənglərin müvazinəti qapalı istiqamətli memarlıq formaları, eyni formalı şəkəbə və pəncərə pordələri vasitəsilə gözə çarpdırılır.

"Şahzadə Aleksandr arvadı ilə", "Şah və vəzir" kimi ikifırlu kompozisiyasında rəssam təsvir olunan şəxsləri müəyyən süljet əsasında qruplaşdırır. Bu əsərlər birgə portret olmaqla bərabər, möisət janrlı tematik tablo xarakteri daşıyır. Birinci əsər rus mətbuatında dərc edilmiş şkil əsasında çəkilsə də, rəssam onun kompozisiya və kolorit həllində dəyişikliklər etmiş, Şorq motivləri, dekorativ elementləri ilə zənginləşdirmişdir.

Mirzə Qədim xalq sənətini dərinədən bilən, əsərlərində bu tükənəz sərəvətin gözəl ənənələrindən gen-bol və bacarıqla istifadə edən mahir ornamentalist rəssam olmuşdur.

Gənc qız portretli (rəssam Mirzə Qədim İrəvani)

Onun əsərlərində döşəməyə salınmış xalça, mürəkkəb naxışlı şəkəkə, adamların geyimi və ev əşyalarının üzərində çəkdiyi müxtəlif biçimli ornament bəzəkləri bunu sübut edir. Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında saxlanan güzgünün qapıları üzərində çəkdiyi gül və çiçək təsvirləri xüsusilə yüksək bədi zövq, böyük sənətkarlıqla işlənmişdir.

Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığı ilə Azərbaycan təsviri incəsənətində şerti dekorativ üslubdan yeni keyfiyyətli realist sənətə keçid başlanır.

Mirzə Qədim İrəvani 1875-ci ildə İrəvan şəhərində vəfat etmiş və orda da dəfn olunmuşdur.

İstər Şorq Renessansı, istərsə də Qərbi Renessansı mütəəlliklərini (Eiruni, Nizami Gəncəvi, Leonardo da Vinçi, Mikelandeolo və b.) ləqələndirən cəhət onların cəssəxəli bədiyyəti olmuşdur. Renessans dövrünün bir neçə elm və mədəniyyət sahəsi ilə qoxından ləms olan alim və adibləri öz sahələri üzrə seçilən əsərlər yaratmışlar. XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Qarabağda qoyulmuş bədiyyəti gələcəyə gətirən Azərbaycan mütəəllikləri Nəvvab belə şəxsiyyətlərə aiddir.

Azərbaycan lərisinə Mir Mehşun Nəvvab gələcəli şair, filoloq, rəssam, xatlat, musiqişünas, xəyriyyəçi, "üsuli-cədid" məktəblərinin tələbəsi kimi daxil olmuşdur.

Mir Mehşun Nəvvab 1833-cü ildə Şuşa şəhərində adlı-sanlı bir ailədə anadan olub. Atası Hacı Mirohməd oğlunu oxutmuş və onu müəllim kimi görmək istəmişdir. Doğrudan da, Nəvvab günlərin bir günü mədrəsədə dərslər deməyə başlayır. Tez bir zamanda yaxşı müəllim kimi tanınan Nəvvab həm də şair kimi şöhrət tapır. Onun yazdığı şeirlər dillər əzbəri olur. Bu şeirlərdə Nəvvab zülmək hakimləri, riyakarlıq edən bəzi din xadimlərini tənqid edir, elm və mədəniyyətə, monəvi-axlaqlı gözəlliyə çağırır. Nəvvab həm də lirik şeirlər yazırdı. Şuşada yaşayan şairlərimiz Nəvvabın ətrafına toplaşır və o bu Azərbaycan şəhərində "Məclisi-fəramuşan" adlı ədəbi məclis təşkil edir. Bu məclis bir çox şairlərimizin sənətkar kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Şairliklə bərabər, Nəvvab rəssamlıqla da məşğul olmuşdur. 1864-cü ildə onun "Bohr ü-l-həzən" ("Qəm daryası") əsərinə çəkdiyi illüstrasiyalar Nəvvabın miniaturçusu rəssam kimi püxtələşməsinə xəbər verir. Maraqlıdır ki, real həyatı təsvir edən şəkillərlə bərabər, bu kitabda fantastik təsvirlər də vardır. Nəvvabın çəkdiyi illüstrasiyalar XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanca kitab tərtibatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Maraqlıdır ki, xatlatdığı öyrənən Nəvvab kitablarının mətnlərini də özü köçürürdü. O başa düşürdü ki, bu üsulla nadir kitablar yaratmaq olar, lakin belə kitablar geniş yayıla bilməz. Ona görə də Nəvvab öz hesabına Şuşada mətbəə açır və burada litografiya üsulu ilə kitab çap etməyə başlayır. Mətbəədən başqa, o, Şuşada cildxana da açır və kitab çapı işini daha da təkmilləşdirir. Nəvvab tərəfindən tərtib edilmiş kitablar hal-hazırda nadir eksponatlar kimi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Quş və çiçək təsvirləri olan peyzaj xarakterli şəkillər çəkən Nəvvab evinin və dərslər dediyi məktəbin divarlarını da ornamentlərlə təsvirlərlə bəzəmişdir. Bu rəsmlər son dərəcə gözəl olduğundan ona Şuşadakı Böyük məscidin minaraları üzərində ornamental rəsmlər çəkmək təklif edilir. Nəvvab bu işin əhdindən layiqincə gəlir. Daha sonra Mir Mehşun portret janrında da işləməyə

başlayır, bir çox şəxslərin portretlərini çəkir. Onun 1902-ci ildə yaratdığı "Teymurun portreti" (türk dünyasının məşhur sarkərdəsi Əmir Teymurun) Azərbaycan boyakarlığının nadir incisi kimi hal-hazırda İncəsənət Muzeyində qorunur.

Azərbaycan tarixi ilə maraqlanan Nəvvab əhəlidən nadir tarixi əşyaları toplayır, bu əşyaların tariximizin öyrənilməsində necə böyük əhəmiyyətə malik olması istiqamətində məarifləndirmə işi aparır. Nəticədə o, nadir tarixi əşyalardan ibarət zəngin bir kolleksiyaya toplayır. Şərq silahları burada çoxluq təşkil edir. Nəvvabın topladığı əşyalar sonralar Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təhvil verilmiş və hal-hazırda burada eksponat kimi nümayiş etdirilir.

Nücum (astronomiya) elmi ilə maraqlanan Mir Möhsün Nəvvab dövrünün səviyyəsində astronomiya biliklərinə yiyələnir və onları "Kifayət ül-ətfal" əsərində bir yerə toplayıb sistemləşdirir. O zaman Şərqdə mövcud olan astronomiyaya aid dərəcəli əsərləri arasında Nəvvabın kitabı ən kamili olmuşdur.

1913-cü ildə Mir Möhsün Nəvvabın yazdığı iki kitab ona təkcə Azərbaycanda deyil, vətənimizin hüdudlarından kənar da şöhrət qazandırır. Belə ki, Bakıda nəşr olunmuş "Təzkirəyi-Nəvvab" adlı birinci kitabında o, XVIII əsrin sonu - XIX əsr Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılığını işıqlandırmış, onların əsərlərindən parçalar vermişdir. Əsərlərin ədəbi təhlili Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ədəbiyyatımızın inkişaf yolu haqqında təsvir verir. Bu əsər Nəvvabın filoloq alim kimi yetişməsindən xəbər verir. Azərbaycan musiqisinin tarixi və nəzəriyyəsi ilə yaxından tanış olan Nəvvab klassik Şərq musiqisi haqqında da "Musiqi elmində raqəmlərin aydınlaşdırılması" adlı kitab yazıb nəşr etdirmişdir. Burada o, Şərq musiqisinin keçdiyi inkişaf yolunu izləmiş və onun nəzəri əsaslarını araşdırmağa çalışmışdır. Antik dövr müəllifləri Platon və Aristoteldən tutmuş müsəlman Şərqlinin görkəmli alimləri Fərabî, İbn Sina, Nizami Gəncəvi, Səfəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi və başqalarının tədqiqatlarına əsaslanan Nəvvab musiqinin mənşəyi, musi-

qi estetikası, ifaçılıq problemləri, musiqinin dinləyicilərə emosional təsiri, musiqinin şəfəverici xüsusiyyətləri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. Riyazi əsaslarla musiqi-ni təhlil etməyə çağıran Nəvvab bu əsəri ilə dünya musiqi elmində çevriliş etmişdir. Bəşəriyyət indi-ndi, elektron-hesablama məşinlərinin icadından sonra, XX əsrin əvvəllərində Nəvvabın tərtib etdiyi nəzəriyyə ilə razılışır və onu təsdiqləyir. "Elektron musiqi" kimi tanıdığımız musiqinin yaradılma ehtimalını Nəvvab əvvəlcədən görmüşdür. Bununla belə, o qeyd etmişdir ki, musiqiçi özü ifa etdiyi musiqinin təsiri altına düşdükdə dinləyicilərinə təsir göstərə bilər. Bunun üçün o, musiqi əsərlərini ürəkdən ifa etməlidir. Müasir tibb elmi musiqinin şəfəverici qüvvəsini minlərlə təcrübələrlə təsdiqləyir və onu geniş tətbiq etməyə çağırır. Halbuki Nəvvab hələ bir əsr bundan əvvəl bu barədə yazmış və misallarla fikirlərini təsdiqləmişdir.

Musiqişünas kimi tədqiqatlarını davam etdirən Nəvvab XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan musiqi ifaçılığı təcrübəsini ümumiləşdirmiş, muğamlarımızın təsnifatını vermişdir. Bundan başqa, o, muğamları orijinal sistemə salmış və bu sistemi 5 cədvəldə əks etdirmişdir.

Cəmiyyətdəki bir çox problemləri insanların savadsızlığı ilə bağlayan Nəvvab ildən-ildən kitab çapını genişləndirir. Bundan əlavə, o öz hesabına əhəlinin kasib təbəqəsi üçün Şuşada qiraətxana açdırır.

Təhsil sahəsi ilə yaxından tanış olan Mir Möhsün humanitar və dəqiq elmlərlə bağlı ədəbiyyat oxuyur və tezliklə belə qənaətə gəlir ki, mədrəsələrin dərəcəsi program real həyatdan geridə qalıb. Onun fikrincə, mədrəsəni bitirən şəxs ali məktəblərə daxil ola bilməz və deməli, o zaman Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatından kənar qalacaq. Eyni zamanda o, imperiyanın Azərbaycanda açdığı məktəblərin proqramları ilə də tam razı deyildi. Bu proqramlar əsasında ali məktəblərə daxil olmaq üçün kifayət qədər bilik əldə edən şagird Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və islam dinindən xəbərsiz olurdu.

Problemdən çıxış yolunu Mir Möhsün Nəvvab "Üsul-i-cədid məktəbi" adlandırılan, yəni "yeni üsul məktəbləri"nin açılışında görür. Belə "Üsul-i-cədid" məktəbi müasir elmi nailiyyətləri ana dilində öyrətməli idi. Burada humanitar, təbiət və texniki fənlərdən peşəkar müəllimlər dərəcəsi, eyni zamanda şagirdlərə islam tarixi və şəriət, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı öyrədilməli idi. Belə məktəbi bitirmiş şəxs həm Rusiya və Avropa dövlətlərinin ali təhsil məktəblərinə daxil ola bilər, həm də milli dini köklərindən ayrı düşməzdi. "Üsul-i-cədid" məktəblərində dərslər çətin olan heca üsulu ilə deyil, daha yaxşı qavranılan səs üsulu ilə aparılmalı idi.

"Üsul-i-cədid" məktəblərinin açılması layihəsi Azərbaycanın bir çox ziyalıları tərəfindən dəstəklənir, lakin hökumət orqanları belə məktəblərin açılması yolunda heç bir tədbir görmədülər. Belə olduğu halda Azərbaycan ziyalıları öz imkanları hesabına "üsu-

li-cədid" məktəbləri açmağa başlayırlar. Səməxdə Seyid Əziz Şirvani, Ordubadda Məmmədağa Səfərov Sidiq ilk belə məktəblər açır. Mir Möhsün Nəvvab da öz hesabına Şuşada belə bir məktəb təşkil edir. Çox keçir ki, öz keyfiyyəti ilə seçilən "Üsul-i-cədid" məktəbləri Azərbaycanın bir çox yerlərində açılır.

Azərbaycanda təhsil sisteminin üzvlüyü əsas problemlərdən biri o zaman dərslər çatışmazlığı problemi olmuşdur. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün bir çox ziyalılarımız dərsləklər yazır, onları öz hesabına nəşr etdirib məktəblərə paylayırlar. Nəvvab da bu təşəbbüsə qoşulur.

XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli şairi, filoloqu, rəssamı, xəttatı və musiqişünası olmuş Mir Möhsün Nəvvab 1918-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Hal-hazırda isə onun doğma Şuşa şəhəri erməni işğalı altındadır.

Mir Möhsün Nəvvabın silah kolleksiyası

*Mirzə Hüseyn
Əfəndi Qayıbzadə*
(1830 - 1917)

Rusiya və Səvət imperiyaları dövründə Azərbaycanın din xadimləri müxtəlif, müxtəlif təhsil sahələrində xidmət etmişlər. Lakin əslində din xadimlərimizin bir çoxu xalqın maariflənməsi üçün əlbəttən qəni olmuşlar. Belə şəxsiyyətlərdən biri 1914 - 1917-ci illərdə Zaqafqaziya sünni müsəlmanlarının müftisi Mirzə Hüseyn Qayıbzadə olmuşdur. Azərbaycanın ilk arxeoqraflarından, elmi və mədəni isminin leqiyalarından biri kimi tanınan Qayıbzadə bəliyyəti illərində qızılca azərbaycanlı gəncləri Rusiya elm ocaqlarında təhsil almalarına nail etmiş, qızılca kənd məktəbi açmışdır. Qəri müəllimlər seminariyası əsasında Azərbaycan şöbəsinin açılmasında onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Qayıbzadə özü də müəllim kimi bəliyyətdə qismətmiş, bir neçə dərslərin müəllifi olmuşdur.

Mirzə Hüseyn Qayıbzadə 1830-cu ildə Qazaxda anadan olmuş. Hüseyn 6 yaşında yetim qalır və onu əmisi İbrahim əfəndi öz hi-mayəsinə götürür. Məktəbdə təhsil almış Qayıbzadə öz bilikləri ilə seçilir və 17 yaşından Salahlı kənd məktəbində dərslər deməyə başlayır. Onun barəsində soruşmuş Fətəli xan Zaqafqaziya müsəlmanları idarəsindən yoxlama gəlir və doğrudan da onun öz şagirdlərinə dərslər biliklər verməsini təsdiqləyir.

1858-ci ildə Qafqaz canişini knyaz A. Barantinski Mirzə Hüseyn Qayıbzadəni Tiflis müsəlman məktəbinə Şərqi dilləri müəllimi vəzifəsinə təyin edir. Tiflisin kitabxanalarında gəz-gündüz çalışan Qayıbzadə burada Qafqazın odürkü ziyalıları ilə tanış olur. Onların arasında maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadə, alman filoloqu Adolf Berje, gürcü maarifçiləri İlyə Çavçavadze, Mixail Kipiani də var idi. Onun ən yaxın dostu və məsləhətçisi M.F.Axundzadə idi. Aralarında böyük yaş fərqi olan bu iki ziyalı-muz Azərbaycan xalqının maariflənməsi sahəsində böyük işlər görmüşdü. Onlar azərbaycanlı tələbələrini Rusiya hərbi və mülki məktəblərinə qəbul olunmasına çalışır, bu tələbələrini təhsillərini başa vurub Azərbaycana qayıtmaları üçün əməli işlər görürdülər. Onların fəaliyyəti sayəsində 1875-ci ildə Tiflisdə kəsb müsəlman uşaqları üçün məktəb açılmışdı.

1860-cı ildə Axundzadənin vasitəsilə Qayıbzadə Baş Qorəqahın zabiti N.Stoletovla tanış olur. Stoletov ona rus dilini, Qayıbzadə isə Stoletova Azərbaycan və fars dillərini öyrətməyə başlayır. Sonralar N.Stoletov Şipka dağı keçidini qoruyan hərbi hissələrin komandanı kimi bütün Rusiyada məşhurlaşır. O, ömrünün sonlarından Azərbaycan dilini unutmamış və imkan düşən kimi bu dildə danışmağa çalışmışdır.

Qafqaz tarixini araşdıran Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası təşkil ediləndə Axundzadə və Qayıbzadə Azərbaycan tarixinə aid sənədləri toplayır, onları orəb və fars dillərindən rus dilinə çevirir və komissiyaya təqdim edirlər. Məhz onların fəaliyyəti sayəsində komissiyanın nəşr etdiyi sənədlər toplusu ("Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktları" adı ilə 12 cildə çap olunub) Azərbaycan tarixinə aid bir çox sənədləri itib-batmaqdan

xilas edib. M.F.Axundzadə və M.H.Qayıbzadə xalqımızın ilk arxeoqrafları, yəni qədim yazılı tarixi sənədləri toplayıb elmi dövriyyəyə daxil edən əlimlər sayılırlar.

Qəri müəllimlər seminariyasında Şərqi dillərindən dərslər deyən Qayıbzadə sonralar Tiflis mədrəsəsində şəriət dərsləri və Azərbaycan dilini tədris edir. 1879-cu ildə Qəri müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin açılışı Qayıbzadənin həyatında ən böyük sevinc olur. 1879 - 1884-cü illərdə o, seminariyada dərslər deyir, burada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə dəstək olmağa çalışır.

1884-cü ildə Rusiyanın rəsmi dairələrində Mirzə Hüseyn Qayıbzadəyə Zaqafqaziya sünni müsəlmanlarının müftisi vəzifəsinə tutmağı təklif edirlər. Çox götür-qoydan sonra Qayıbzadə razılığını verir. O deyirdi: "Mən heç bir vaxt ruhani olmamışam və heç bir dini ayin icra etməmişəm. Lakin mənə təklif olunan vəzifəni qəbul edirəm. Çünki bu vəzifədə xalqımıza daha böyük fayda verə biləcəyimi güman edirəm".

Tutduğu yüksək vəzifədə istifadə edən Qayıbzadə təhsil sahəsində böyük işlər görmüşdür. Onun ilk tədbiri Rusiya imperiyası maarif naziri qraf İ.D.Delyanovun 1884-cü il aprel əmrinə qarşı mübarizəsi olmuşdur. Belə ki, şovinist nazir həmin əmrdə yazırdı: "Məhəmməd dininə mənsub olanlar ali tipli xalq məktəblərinə ən zəruri hallarda buraxılsın və institutu bitirən müsəlman müəllimlərinə şəhər məktəblərində işləmək hüququ verilməsin". Şəxsi nüfuzu və vəzifə solahiyyətlərindən istifadə edən Qayıbzadə bu əmrin icrasına qarşı çıxır, azərbaycanlı tələbələrini ali məktəblərə qəbul etdirilməsinə nail olurdu.

Azərbaycanlıların təhsil alması sahəsində Qayıbzadəyə ən yaxın köməkçisi dostu, bütün Qafqazın şö müsəlmanlarının başçısı, şeyxülislam Əbdüssəlam Axundzadə göstərmişdir. Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan bir çox bölgələrində onlarca kənddə ibtidai məktəb açılmışdı. Qayıbzadə mövabibinin əsas hissəsini azərbaycanlıları Rusiya məktəblərində təhsil almasına sərf edirdi. Belə ki, 5 il ərzində o öz hesabına 43 nəfər azərbaycanlı seminarist oxutmuşdu. Onların arasında Rəşid bəy Əfəndiyev, Fəridun bəy Kəçəri, Teymur bəy Bəyrambəliyev, Məmmədəğa Vəkilov, Sə-

fərolı bəy Vəliyev və başqaları kimi Azərbaycanın bir çox görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri çıxmışdır.

Seminiariya tələbələri Mirzə Hüseyn Qayıbzadədən Azərbaycanın bölgələrindən folklor nümunələri yığmaq tapşırığı almış, onları alman dilinə tərcümə etdirib A. Berje vasitəsilə Avropada nəşr etdirəmək mümkün olmuşdur. M.H.Qayıbzadə "Azərbaycanda məşhur olan süəranın əşarına məcmuə" əsərinin müəllifidir ki, burada bir çox Azərbaycan şairlərinin əsərləri toplanmışdır.

Rus dilində olan dərsləkləri Azərbaycan dilinə tərcümə etdirən Qayıbzadə özü də bir neçə dərsləyin müəllifidir. Bunlardan "Ariqlərin şəriət qanunları" kitabında o, islam dininin əsaslarından bəhs edir. "Yeniyyətçilər üçün elmin əsasları" və "Dünyəvi hesab elminin məsələləri" əsasən kənd məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. "Nümunəvi-ləhceyi Azərbaycan" isə o zaman ən geniş yayılmış olifa kitabı idi. "Təvsiyənamə" əsərində Qayıbzadə təbabət elminin əsasları, ağır xəstəliklərə qarşı hansı profilaktik tədbirlərin görülməsi barəsində ətraflı məlumat verir.

Qəri seminariyasının Azərbaycan şöbəsində ilahiyyət dərslərinin tədrisində Rusiya məmurlarından icazə almasını Qayıbzadə ən böyük uğurlarından sayırdı. Öz vətəndaşlıq mövqeyinə görə məmurları tərəfindən toqib olunan Seyid Əzim Şirvanı köməkçisi üçün Qayıbzadəyə müraciət etdikdə o, S.Ə.Şirvanının toqiblərdən yaxa qurtarması və işlə təmin olunmasında alından gələnə etmiş və ədalətin bərpasına nail olmuşdu.

1901-ci ildə Bakıda H.Z.Tağıyev qızlar gimnaziyası açılanda ona ilk tərbiyə tələqramı göndərənərdən biri də Qayıbzadə olmuşdur.

Maarif sahəsindəki fəaliyyətinə və o cümlədən də bir sıra çox qiymətli dərsləklər yazılmasına görə Rusiya və İran orənlərini ilə təlif edilən Qayıbzadənin ən böyük mükafatı xalqın ona böyük hörmət və məhəbbəti idi.

Mirzə Hüseyn Qayıbzadə 1917-ci ildə Tiflis şəhərində vəfat etmiş və dostu Mirzə Fətəli Axundzadənin yanında dəfn olunmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurulması bir çox tarixi həqiqətləri bərpə etməyə və o cümlədən də Qayıbzadənin fəaliyyətini layiqincə qiymətləndirməyə imkan verdi.

Azərbaycan Tarixində Mirzə Hüseyn Qayıbzadə

*Mirzə Fətəli
Axundzadə*
(1812 - 1878)

Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundev) Azərbaycan xalqının tarixi taleyində həlledici rol oynayan müctəb və ziddiyyətli bir mərhələnin əvəzində fəaliyyətə başlamışdır. O, əski Şərq ictimai-patriarxal həyat tərzinin dağılmağa, müasir Cənub burjuva-kapitalist münasibətlərinin formalaşmağa başladığı Azərbaycan mədəniyyətində islahatçı kimi tanınmışdır. Fəyatının deyim kimi "Şərq məzmunlarını cəhalət qaranlıqlarından elmin işıqlarına çıxarmaq" fədasını seçmiş Axundzadə bu istiqamətdə alından qəbul etmişdir. O deyirdi: "Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhalət aradan qaldırmaq, ədəbi, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifahı və sərəncamının artırılması üçün, bəhələrimizin malik olduğu şən və şöhrətinin bərpası üçün ədalətli rəvac verməkdir".

Azərbaycan dramaturgiyası, bədii nəsr, ədəbi tənqidi və publisistikasının banisi, Şərqdə milli-azadlıq ideyalarının ilk təbliğatçisi, ictimai xadim, qazıç, müfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin adı Azərbaycan tarixində layiqli yeri ni tutmuşdur.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci ildə Şəki (rəsmi sənədlərdə - Nuxa) şəhərində anadan olmuşdur. Atası Mehəmmədağa vaxtsız rəhmətə getdiyindən Fətəlini əmisi axund Hacı Ələsgər oğulluğa götürür. O, bildiklərini Fətəliyə öyrədir, ilk növbədə Quran və şəriət dərsləri keçir. Fətəlinin ərəb dilinə olan həvəsini gören əmisi onu Gəncəyə - mollə Hüseyn Pişnamzadənin yanına şagirdliyə qoyur. Daha sonra Fətəli Azərbaycanın görkəmli ədibi, şair Mirzə Şafiq Vəzehin şagirdi olur. Vəzeh ona fars dilini öyrətməklə bərabər, Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatından dərslər keçirdi. Fars dilindən başqa, Fətəli xəttatlığı da öyrənir. Vəzehin təkidli əmisi Fətəlini mədrəsəyə deyil, Nuxa (Şəki) qəza məktəbinə qoyur.

Fətəli 1833-cü ildən Nuxa qəza məktəbində rus dilini öyrənir və bu sahədə uğur qazanır. Cəmi bir ildən sonra o, artıq rus dilindən Azərbaycan, ərəb və fars dilinə mükəmməl tərcümələr edirdi. 1834-cü ildə o, Tiflisə göndərilir və burada Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin dəftərxanasında baş tərcüməçinin köməkçisi vəzifəsinə qəbul edilir. 6 aydan sonra Fətəli tərcüməçi vəzifəsinə keçirilir və sərbəst fəaliyyətə başlayır və ona hərbi rütbə verilir.

Fətəli Axundzadə Tiflisdə tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bərabər, müəllimliklə də məşğul olur. 1836 - 1840-cü illərdə o, Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan və fars dillərindən dərs deyir. Məhz müəllimlik fəaliyyətinə görə xalq ona "Mirzə" deyə müraciət etməyə başlayır. Şagirdləri ilə bərabər, diyarın tarix və coğrafiyasını araşdırmaqla məşğul olan Mirzə Fətəli dəməklər yazdır, uşaqlarda doğma diyara məhəbbət oyadır. Tiflisdə fəaliyyət göstərən elmi qurumlarla sıx əlaqə yaradan Mirzə Fətəli məqalələrini elmi jurnallarda nəşr etdirirdi. Bu fəaliyyətinə görə o, 1851-ci ildən Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin həqiqi üzvü seçilmişdir.

1852-ci ildə Mirzə Fətəli Axundzadə Qafqaz canişininin baş tərcüməçisi təyin edilir.

Bədii yaradıcılıqla məşğul olmağa imkan düşən kimi Mirzə Fətəli 1850 - 1855-ci illər

arasında ona şöhrət gətirmiş altı komediyasını yazır. Onun "Hekayəti-Mollə İbrahimxəlil kimiyagər", "Hekayəti-müsyö Jordan həkiminəbatat və dorviş Məstəli şah cadukünü moşhur", "Sərgüzəşti-vəzir-i-xani-Lənkəran", "Hekayəti-xırs quldurbasan", "Sərgüzəştimördi-xəsis" ("Hacı Qara"), "Mürafio vəkil-lərinin hekayəti" əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələnin başlanğıcını qoyur və sanki realizmin bundan belə ədəbi prosədə əsas yaradıcılıq metoduna çevrilməsinə bəyan edir. Mirzə Fətəli 1857-ci ildə yazdığı "Aldanmış kəvakib" povesti ilə öz seçimini bir daha təsdiqləyir. Axundzadə "Nəzm və nəsr haqqında", "Fəhrisi kitab", "Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika", "Tənqid risaləsi" və s. məqalələrində yeni dövrdə müsəlman Şərq xalqları ədəbiyyatının inkişaf yollarını müəyyənləşdirir. Bu dövrdə Axundzadənin əsərləri Tiflisdə çıxan "Qafqaz" qəzetində, özü də rus dilində nəşr edilirdi. Onun dram əsərləri 1853-cü ildə "Komedi" adlı topluda rus dilində, 1859-cu ildə "Təmsilat" adlı topluda ana dilində çap olunur. Bu topluda "Aldanmış kəvakib" əsəri də verilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə "Səbuhi" təxəllüsü ilə gözəl şeirlər yazmışdır. "Zəmanədən şikayət", "Puşkinin ölümünə Şərq poeması", "Zakirə məktublar", "Yeni əlifba haqqında mənzumə" və s. şeirləri ona bir şair kimi geniş şöhrət qazandırmışdır. Əsasən lirik şair olan Axundzadə şeirlərini üç dildə - Azərbaycan, fars və rus dillərində yazmışdır.

1857-ci ildən etibarən Axundzadə ərəb əlifbasının islah edilməsini təklif etməyə başlamışdır. Ərəb qrafikalı əlifbanın şagirdlər tərəfindən çətin qavranılması, bu əlifba ilə təhsil alanların Avropa və Rusiyada nəşr edilən əsərləri oxuya bilməməsinə əsas gətirən Axundzadə latın qrafikalı əlifbaya keçməyi təklif etmişdir. O bu təklifi ilə Rusiya, Türkiyə, İran dövlət orqanlarına müraciət etmiş, hətta dövlət başçılarına yazılı məktublar göndərmişdir, lakin onun təklifi qəbul edilməmişdir.

1858-ci ildə Mirzə Fətəli Axundzadə Qafqaz canişinliyinin baş siyasi idarəsinin tərcüməçisi təyin olunmuş, Rusiya ilə İran və Türkiyə arasında məsul diplomatik danı-

şılarda və inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsinə iştirak etmişdir.

1865-ci ildə Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları" adlı bədii-fəlsəfi əsərini tamamlayır. "Kəmalüddövlə məktubları"nda islam ölkələrində iqtisadi və mədəni tərəqqi yolunda buxova çevrilən fanatizmin kökləri açılmış, xalqı xoşbəxtliyə aparan yollar göstərilmişdir. Axundzadə kapitalizm dövründə tərəqqi hərəkatının banisi və başçısı kimi tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur. O, əsərini Mirzə Yusif xanla birgə fars dilinə, Adolf Berje ilə birgə rus dilinə tərcümə etmişdir. Lakin sağlığında bu əsər nəşr edilmişdir.

1858-ci ildə Axundzadə xalqımızın görkəmli oğlu Mirzə Hüseyn Qayıbzadə ilə tanış olur və dostlaşır. Xalqımızın bu iki ziyalının dostluğu və birgə fəaliyyəti olduqca məhsuldar olmuşdur. Onlar arasında böyük yəş fərqi bəxmayaraq bu iki ziyalının Azərbaycan xalqının maariflənməsi sahəsində böyük işlər görmüşdü. Onlar Tiflisdə və Qoridə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə Rusiya hərbi və mülki məktəblərinə qəbul olunmasına çalışmış, hər vasitə ilə bu tələbələrə təhsillərini başa vurub Azərbaycanca qayıtmaları sahəsində əməli fəaliyyət göstərmişlər. Axundzadə və Qayıbzadənin fəaliyyəti sayəsində 1875-ci ildə Tiflisdə kasıb müsəlman uşaqları üçün ayrıca məktəb açılmışdır.

1864-cü ildə Qafqaz tarixinə araşdıran Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası təşkil ediləndə Axundzadə və Qayıbzadə Azərbaycan tarixinə aid olan sənədləri toplamış, onları ərəb və fars dillərindən rus dilinə tərcümə edərək komissiyaya təqdim etmişlər. Onların fəaliyyəti sayəsində komissiyanın nəşr etdirdiyi sənədlər toplusunda Azərbaycan tarixindən bəhs edən bir çox sənədlər qorunub-saxlanmışdır. Təsəffüfi deyil ki, M.F.Axundzadə və M.H.Qayıbzadə xalqımızın ilk arxeoqrafı, yəni qədim yazılı tarix sənədləri toplayıb elmi dövrüyyəyə daxil edən alimlər sayılırlar.

1873-cü ildə artıq Rusiyanın bir çox ordu və medallar ilə təltif edilən Axundzadə çar ordusunun polkovniki rütbəsinə layiq görülmüşdür. Lakin dövlət vəzifəsində çalışın bu şəxs öz həmyətlərinə dövlət onları

zölməyə aparmasını göstərir, onları ayıq olmağa çağırırdı. Onun əsərlərində döförlər işlədilər "Şərq mözlumlarını cəhalət qaranlığından elmin işıqlarına çıxarmaq", "əsərdə və zindənda olan fikirləri azad etmək", "cəmiyyətdə təfəkkür sahiblərinə yol açmaq" kimi ifadələri çar məmurlarını qızdırır, Axundzadəyə müxtəlif mənecələr tördətməyə vadar edirdi. Onlar ömrünün sonuna yaxın onu hətta siyasi etibarsızlıqda günahlandırmış və elə bu adla da istefaya göndərmişdilər.

Faktik olaraq Mirzə Fətəli Axundzadə öz qarşısına olduqca çətin bir vəzifə qoymuşdur, O, inzibati cəhətdən Rusiya imperiyasına tabe olan, rus təbəələri sayılan, lakin mənəvi cəhətdən Şərq düşüncə torzinin təsirində

dan xilas ola bilməyən homvətonlərinin inkişaf yollarını müəyyən etməyi, mədəni tərəqqi proqramını işləyib-hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bununla o, xalqını hom imperiya caynağından, hom də Şərq ətəllərindən qoparacağına inanırdı.

"Mənin məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhalətə aradan qaldırmaq, elmə, sənətlərə inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifəhi və sərətətinin artması üçün babalarımızın malik olduğu şən və şöhrətinin bərpə edilməsi üçün ədalətə rəvac verməkdir" – bu sözlər onun hansı məqsədə qulluq etdiyini aydın göstərir.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1878-ci ildə Tiflisdə vəfat etmiş və müəllimi Mirzə Şəfi Vəzəhin qəbrində dəfn edilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin portreti (rəssam Mikayıl Abdullayev)

Xurşidbanu Natəvan
(1832 - 1897)

Şiməli Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasına bərkidilər qəbilələri sənə çar məmurların zərdəpən əilərinə təpəli edir, onlar müstəqil vəsibələri xalqı qəzəblənə salmağa çalışırdılar. Fəhri bir arca zərdəpənlər müəllimlərinin müvəffəq əiləməsi bəyqədə bərmən əs vərləməsi, Lakin xalqın öz bəylənlərinə inamını qəzən və işğın bəylənlərdən qəzənən imperator bu bərmən bəpə edir. Sənətlər Azərbaycanda vəsəl bəlməyupəli qəzəndən də vəsəllərin ill ədillərlər Azərbaycan zərdəpən əilərlərinin nümayəndələri kimi məvləməsi oldu. Fəhri bəylə, vəlq öz zərdəpənlər, sərdəpənlərini, siyəsətəllərini itirirdi. Lakin qəzənlən xalqın qəzənlərində bu əilərlər Azərbaycan vərduq bəylənlər həmişə qəzənmişdir. Xalq bərdindən vəsəllən, həmişə həcəmlə xəlqənlən bəylə zərdəpən əilərlərindən biri də Pənəhəli xən Cəvənşər nəsidir. Ətə nəsidən İbrahimxəlil və Mehdiqulu xən kimi siyəsətəllər qəzənə, Xurşidbanu Natəvan kimi şairə və səyriyyəçilər də qəzənmiş.

Xurşidbanu Natəvanın adı Azərbaycan tarixində qızıl şairə, həmçinin səyriyyəçi, Şuşa şairinə icmalı su xəlqi çəkan bir insan kimi həmişə xəlqənlənəcəkdir.

Xurşidbanu Natəvan 1832-ci ildə Qarabağın mərkəzi şəhəri, tacı Şuşada zərdəpən əiləsində anadan olmuşdur. Babası İbrahimxəlil xən ruslar tərəfindən öldürüldükdən sonra ailəsinə sağ qalanlar arasında Mehdiqulu xən də var idi. 1826 - 1828-ci illər Rusiya - İran müharibəsində Mehdiqulu xən ruslara qarşı vuruşmuş, onlara böyük itkilər yetirmişdir. Müharibə qurtardıqda Qarabağ Rusiyanın tərkib hissəsi elan edilmiş, Qarabağ əhalisi arasında böyük nüfuzə malik olan Mehdiqulu xən Cənubi Azərbaycana qayıtmaq təklifi almışdır. Bu dövrdə o artıq anlamışdı ki, İranda hakimiyyətdə olan Qacarlar da Azərbaycana azadlıq vermək fikrində deyil. Odur ki öz tərəfdaşları ilə bərabər rusların təklifini qəbul edir və Qarabağa qayıdır. Bu tədbirlə imperiya məmurları onlara qarşı ola bilməz xalq işyanının qarşısını alır. Rusiya imperatoru I Nikolay Mehdiqulu xənə Qarabağ xanı kimi tənamış, onun hüquqlarını təsdiqləmişdir. Hətta 1838-ci ildə imperator xüsusi xətirə mədəhi buraxdirmış və xanə daş-qaylarla bəzədilmiş qızıl qılınc və fəxri bayraq bağışlamışdır.

Mehdiqulu xanın qızı olan və "Xan qızı" adı ilə tənamın Xurşidbanu Natəvan dövrünə görə mükəmməl təhsil almışdı. Bəylə ki, onun tərbiyəsi ilə Qarabağın məşhur insanlarından biri, öz hesabına Qarabağ ərazisində bir çox dini və ictimai binalar tikdirmiş bibisi Gövhər xanım məşğul olmuşdur. Natəvan ərəb və fars dillərini öyrənmiş, bibisinin təsiri ilə musiqini, şəri, rəsmi sevmişdir. Artıq gənç yaşlarında Natəvan bir çox elmələri öyrənmiş, Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Novai, Füzuli və başqa klassiklərin əsərlərini oxumuşdu. Mehdiqulu xən Qarabağlı 1845-ci ildə Şuşada vəfat etmiş və onun bütün hüquqları qızı Natəvana keçmişdir. Qarabağda olan rus məmurları bundan öz mövqelərini və gəlmə ermənilərin mövqelərini gücləndirmək məqsədi ilə istifadə etməyə çalışmış, lakin ümidlərdə yənilmişdilər. Xalq tərəfindən vəsəllən Natəvan ətərfına təcrübəli məsləhətçilər toplaşmış, bilik və bacarıqlarından istifadə edərək hüquqlarını qoruya bilməmişdir.

Azərbaycanda daha çox şairə kimi tənamın Natəvan yaradıcılığı XIX əsrin 50-ci illərində

yazdığı şeirlərlə başlamışdır. Əsasən ənənəvi Şərq mövzularında və janrlarında yazmışdır. "Gülün", "Qərənfil" və s. qəzallerində şairə məhəbbət hissinə, təbiət gözəlliklərinə tərənnüm etmişdir. O dövrün qabaqcıl ziyalılarından olan Xasay xan Usmiyevə orə getdikdən sonra Qafqaza səyahət etmiş Natəvan şeirlərində Qafqaz motivləri görünməyə başlayır. Dağıstanlı Xasay xan Usmiyev Azərbaycanca və azərbaycanlılara məhəbbətlə yanaşırdı. Rus ordusunun polkovnik olması baxmayaraq elm və mədəniyyət nailiyyətləri ilə maraqlanan Xasay xan Qafqazın müsəlman xalqlarının nəcətini təhsildə görür, onları əlverişli olub, elm və təhsilə diqqət artırmağa çağırırdı. Bir çox hallarda həmvətənləri tərəfindən başa düşülməyə də, Xasay xanın təklifləri dövrün Azərbaycan ziyalıları tərəfindən rəğbətə qarşılanırdı.

Dağıstanda, Tiflisdə, Bakıda, ümumiyyətlə olduğu hər bir yerdə məhəbbət və qayğı ilə qarşılanan Xurşidbanu Natəvan şeirlərində yaşadığı ülvli həyatı yüksək bədilliklə göstərə bilmişdir. Natəvanın əsərləri dərin səmimiyyəti və incə lirizmi ilə seçilir. Yüksək sonatkarlıq nümunəsi olan şeirlərində o, təkrir, qoşa qafiyə, rədif, məcaz və s. bədi vasitələri məharətlə işlətməmişdir. Xan qızı 1872-ci ildə Şuşada Qarabağın ən məşhur şəirilərini özündə birləşdirən "Məclisi-üns" şairlər məclisini təşkil etmişdir. Gənc istedadlı şairlərin xalqa tanınmasında, onların şeirlərinin yayılmasında məclisin böyük rolu olmuşdur. Maraqlıdır ki, şairə Qarabağa gəlmiş Rusiya və Avropa ziyalıların məclisin toplantılarına dəvət edir, Azərbaycan və xarici ziyahılar arasında sıx əlaqələr yaratmağa çalışır və özü buna çalışırdı. Onun fikrincə, elm və mədəniyyət yeniliklərinin öyrənilməsində, Azərbaycan mədəniyyətinin xaricdə təbliğ olunmasında belə əlaqələr əvəzsiz rol oynaya bilərdi.

Natəvan 1858-ci ildə Bakıda olarkən burada məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma (ata) ilə görüşmüşdür. Şərq qadınından dərin biliklər, şairlik və rəssamlıq qabiliyyəti gözləməyən Düma onunla görüşdən valeh olmuş, xatirələrində Natəvan və onun həyat yoldaşını ziyalı, maarifpərvər insanları kimi təsvir etmişdir. O hətta Natəvana nəfis

fiqurlu şahmat dəsti bağışlamışdır. Əvəzində Natəvan öz əl işlərindən bir neçəsini fransız yazıçısına bağışlamışdır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, A.Düma "Qafqaza səyahət" əsərində Qafqaz xalqlarının tipik obrazlarını yaratmağa çalışmış, azərbaycanlıları böyük məhəbbət və ehtiram hissi ilə təsvir etmişdir. O, xalqımızın igidliyi, döyüşkenliyi, qonaqpərvərliyi, yüksək mədəniyyətə malik olması barəsində geniş ürəklə yazmışdır. Əsərində o belə bir cəhəti xüsusi qeyd edir ki, başqa xalqların nümayəndələri ilə işbirliyi quranda sənədlər, əhdnamələr, vəkalətnamələr, neçə-neçə digər sənədlər imzalamaq lazımdır ki, aldanmayasan; azərbaycanlının isə bir sözü kifayətdir; çünki o, verdiyi sözə sadıqdır və sözüne əməl etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmağa hazırdır. A.Düma töəcəüblə qeyd edir ki, azərbaycanlıların ən xoşlamadığı hərəkət qorxaqlıqdır. Azərbaycanlı oğlan uşaqlarına artıq 5 yaşında xəncər oynatmağa imkan verilir ki, onlar igid və qorxmaz böyüsünlər. Azərbaycan xalqının məhənləri, milli xörəkləri, adət-ənənələrinə valeh olan Düma onun möhtəşəm tarixindən də xəbər verir. Xurşidbanu Natəvan kimi ziyalı qadınlarımızla görüş isə onun nəinki Qafqaz, həm də islam qadınları haqqında olan təsəvvürlərini dəyişmişdir.

Xurşidbanu Natəvan həm də istedadlı rəssam olmuşdur. Onun dövrümüzdə qədr gəlib çatmış bədi tikmələri insanları ində də valeh edir. 1886-cı ildə tərtib etdiyi "Gül dəfəri" adlı rəsm albomunda toplanan rəsmlər əsasən Şərq üslubunda işlənmiş ornamentlər və natürrəmzlərdən ibarətdir. Qarabağ xalçaları və tikmələrində olan naşıxlar al-övlanlığı ilə insanları rıqqətə gətirir və yəqin ki, bu ornamentlərin yaradılmasında Natəvanın da xidmətləri olmuşdur.

Lakin 16 yaşlı oğlu Mir Abbasın ölümündən sonra Natəvanın həyatında böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Onun lirikası əsasən bədbin ruhda köklənməyə başlamışdır. "Ağ-laram", "Olaydı", "Getdi", "Sənsiz", "Ölürəm" və s. şeirləri onun keçirdiyi dərin iztirabdan xəbər verir.

Nəslinin xeyriyyəçilik ənənələrini dəvəmə etdirən Xurşidbanu Natəvan sadə insan-

lara maddi köməklik göstərər, bədbəxtlik üz verməmiş insanları bütün vasitələrlə dəstəkləyirdi. Müxtəlif xeyriyyə tədbirlərinə böyük vəsait ayıran şairə Şuşa şəhərinin su qıtlığı ilə üzlaşmasını ən böyük problemlərdən biri sayırdı. Çar məmurlarına dəfələrlə edilən xahişlər, müraciətlər heç bir nəticə vermədikdə şairə öz hesabına mütəxəssislər dəvət etmiş və şəhərə su xətti çəkdirmişdir. 1873-cü ildə onun Şuşaya çəkdirdiyi su kəməri indi də "Xan qızı bulağı" adı ilə tanınır.

Əkinçiliyi inkişaf etdirmək, minlərlə insanları torpaqla təmin etmək məqsədi ilə Natəvan hökumət nümayəndələrinə Arzadan Mil düzünə su kanalı çəkmək planını təklif edir.

Xurşidbanu Natəvanın Qarabağda torpaqlara malik olmasını təsdiqləyən sənəd

Seyid Əzim Şirvani

(1837 - 1888)

Lirik və satirik Azərbaycan şerini zənginləşdirmiş, yaradıcılıq ilə Azərbaycan şerinin inkişafına böyük töhfə vermiş, öz dövrünün məşhur şairlərindən olan Seyid Əzim Şirvani bir çox əsərlərin müəllifidir. Onun yaradığı satirik şeirlər dövrün Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan mənfi cəhətləri qançılayır. Onların bəddii bəzə qüvvəsi e dərəcədə bəziq idi ki, insanların seirləri azab çapınıdır. Klassik Azərbaycan peziyası və XIX əsrin I yarısında ədəbi məktəb halında formalaşan tənqidi realizm ənənələrindən bəhrələnən Seyid Əzim təkcə şair kimi deyil, maarifətpəvar ziyalı, yeni üsulla tədris prosesini quran, məktəbi öz hesabına açan, Azərbaycan tarixi və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid, həmçinin milli ruhda yazılmış dərslük tərtib edilən şaxsiyyət kimi xalqın yaddaşında qalmışdır.

Azərbaycan tarixinə Seyid Əzim Şirvani qeyd edilmiş şair və maarif xidməti, üsuli-cədid məktəblərindən birinin yaradıcısı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yazılmış sonuncu bəzəkçinin müəllifi kimi daxil olmuşdur.

Seyid Əzim Şirvani 1835-ci ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. 7 yaşında ikən atası Seyid Məhəmməd vəfat etmiş və Seyid Əzim ana tərəfindən babası Molla Hüseynin yanında, Dağıstanın Yaqsay kəndinə getmişdir. Bu dövrdə Cənubi Dağıstan Azərbaycanla sıx əlaqədə olmuş, bir çox Azərbaycan ziyalıları orada fəaliyyət göstərmiş, dağıstanlı uşaqlar Azərbaycan təhsil ocaqlarında savada işlənmişlər. Dağıstanda yaşayan hər bir xalqın öz fərqli dili olmuşdur. Onlar bir-birləri ilə ünsiyyət vasitəsi kimi isə Azərbaycan dilindən istifadə etmişlər. Bu cəhətə Qafqazda olmuş rus şairi M.Y. Lermontov da diqqət yetirmiş və Qafqazda işlədilan Azərbaycan dilini Avropada ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilan fransız dili ilə müqayisə etmişdir.

Seyid Əzim ilk təhsilini babasının yanında almış, Yaqsay kəndində məktəbdə oxumuşdur. O, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, həmçinin Dağıstan dillərindən bir neçəsinə işlənmişdir.

1853-cü ildə Seyid Əzim Şamaxıya qayıtmışdır. O, təhsilini davam etdirmək məqsədilə 1855-ci ildə Bağdad getmişdir. Burada dini təhsil aldıqdan sonra müsəlman ölkələrinə səyahətə çıxmışdır. Seyid Əzim Dəməşq (o dövrdə Şam adlanırdı) və Qahirədə (Misir ərazisi) olmuş, bir çox alim və şairlərlə görüşmüşdür. Müsəlman ölkələrindəki vəziyyəti öz gözləri ilə görə, onların problemlərini ilk növbədə savadsızlıq və elmi-texniki geriliklə bağlayan Seyid Əzim Qərb mədəniyyətinə də kor-korana üstünlük vermirdi. Onun fikrincə, Qərbin texniki nailiyyətləri və Şərqi (ilk növbədə islam ölkələrində) mədəni dəyərləri birləşdirilməli və Şərqi ölkələrinin tərəqqiyə aparmalıdır. Təhsil ilə istiqamətə quran məktəblər o dövrdə üsuli-cədid (yeni üsul) məktəbləri adlanırdı.

Seyid Əzim 1869-cü ildə Şamaxıda öz hesabına yeni üsul məktəbi açır. Məktəbdə təhsil on yeni, müxtəlif qüvvəli uşaqlarla aparılırdı. Cismani cəzalar qadağan idi. Dövrün tələblərinə cavab verən elmlər öyrədilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar Azərbaycanın görkəmli ədəbləri olmuş Mirzə Ələkbər Sabir və Sultannəcədi Qonizadə bu məktəbdə təhsil almışdılar. 1877-ci ildə Seyid Əzim Şirvani Azər-

baycan dilində "Uşaqların baharı" adlı dərslük tərtib edir. Dərslükdə uşaqlara vətənlərinə məhəbbət hissi aşılanır, onlara öz tarixləri və mədəni irsindən qürur duymaq, vətəninə layiqli övlad olmaq ideyaları təlqin edilirdi. Lakin kitab çar senzurasından keçmədi. Çar senzörleri dərslükdə olan azərbaycanlılarda milli qürur hissini oyatılması ideyasını təhlükəli hesab etdilər. Nəticədə dərslük qadağan edildi, onun nəşrinə heç bir şərtlə icazə verilmədi.

Seyid Əzim məktəbini idarə edib, orada dərslük deməklə yanaşı, Azərbaycanın dövrü mətbuatında silsilə məqalələrlə çıxış edirdi. Bu məqalələr "Əkinçi" qəzeti, həmçinin "Ziya" və "Kəşkül" qəzetlərində çap olunurdu. Məqalələrində o, cəhalətdən qurtarmaq üçün təhsilə diqqətin yetirilməsini, savadsızlığın ləğvini tələb edir, sosial ədalətsizliyi, istər çar məmurlarının, istər də yerli ağaların haqsızlıqlarına qarşı çıxırdı.

Öz vətəninin tarixi ilə yaxından tanış olan, onu təbliğ etməyə çalışmış Seyid Əzim Şirvani 1887-ci ildə "Tarixi-Şirvannamə" adlı tarixi əsərini yazır, lakin bu əsərin də çapına icazə verilmir.

Seyid Əzim Şirvani 1885-ci ildə tərtib etdiyi "Təzkirə"sində görkəmli Azərbaycan şairlərinin əsərlərini toplamışdır. O burada 270-dən çox şairin qısa tərcümeyi-halını və əsərlərindən nümunələr vermişdir. Kitabda Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Zülfüqar Şirvani, Bədr Şirvani, Füzuli, Molla Panah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanov və b.-nin ədəbi irsi barəsində müfəssəl məlumat vardır.

Seyid Əzim Şirvani bəddii yaradıcılığa hələ 1855-ci ildən başlamış, Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmışdır. Klassik Azərbaycan peziyası və XIX əsrin I yarısında ədəbi məktəb halında formalaşan tənqidi realizm ənənələrindən bəhrələnən Seyid Əzim peziyası ilə Azərbaycan şerini daha da zənginləşdirmişdir. Onun lirik şeirlərində (qəzəl, qəside, tərkibbənd, mürəmməs, müsəddəs, müstəzad, rübai, qitə) məhəbbət, həyat eşqi tərənnüm olunur. Lakin onun satirik şeirləri xalq arasında daha populyar idi.

Satirik şeirlərində Seyid Əzim həm mülkədarları, həm də çar məmurlarını ifşa etmişdir. Onun "Əkinçinin hadisəsi", "Padşah və

əkinçi", "Şamaxı bəyləri", "Şirvan qazıları və divan polislərinin bəzi əhvalatı haqqında mürəmməs". "Şamaxının yeni bəyləri haqqında həvə", "Şamaxının vəziyyətindən şikayət" və s. şeirlərini əhali böyük həvə ilə oxuyurdular. Şair bu cür şeirlərdə özünəməxsus satirik dilə zəhmət adamlarının hüquqlarını müdafiə edir, hökumət idarələrində kök salmış rüşvətxorluq, özbaşnalıq və s. yaramazlıqları qançılayırdı.

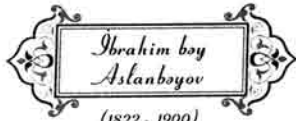
Özü ruhani olsa da, Seyid Əzim Şirvani ruhani adına xələl gətirənləri tənqid edirdi. Onun yaradıcılığında bu cür məntur ruhaniliyin ifşası xüsusi yer tutur. "Müctəhidin təhsildən qayıtması", "Köpəyə ehsan", "Allaha rüşvət", "Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri" və s. şeirlərində o öz xeyrinə güdən, dinin tələblərindən xəbəri olmayan, islama zidd hərəkət edən "ruhaniləri" və onların eməllərini pisləyirdi.

Seyid Əzim Şirvani müsbət insanı keyfiyyətləri təbliğ edən şeirlər də yazırdı. "Müəllimə hörmət", "Oğluma", "Möhsinə cavab", "Fəhih ilə oğlu" şeirlərində şair tərəqqiyə düşmən olan, lakin bununla belə, özlərini "ziya" adlandıranlara, mövhumat və cəhalətə gülürdü. Seyid Əzim "Həsən bəy Malikov Zərdəbiyə", "Əkinçi" qəzetinə yardım üçün", "Ziya" qəzetinə" və s. şeirlərində maarif və mədəniyyəti təbliğ edir, əsl ziyalıların vətəninə necə böyük xeyir verdiyini vurğulayırdı.

Seyid Əzim Şirvaniin ictimai-əxlaqi görüşlərini əks etdirən mənzum hekayə və öyüdlər, nəğil və təmsilləri də dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. "Böyük loğman hadisəsi", "Oğru və fəqir", "Ulağın itirmiş bir kişisi", "Dilənçi tacir", "Zahidin nəğili", "Xoruz və caqqal", "Qaz və durna", "Aslan və qarışqa", "Dəvo və balası", "Aslan və iki öküz" və s. əsərlərində müəllif dostluq, mərdlik, nəzakət, təvəzükərliliyi təbliğ edir, tənbellik, tüfeylilik, avaracılıq və s. naqis sifətləri pisləyir.

Seyid Əzim Şirvani Füzulidən sonra Azərbaycan peziyasında qəzəl janrının ən böyük yaradıcılarından biridir.

Yaradıcılığı Azərbaycan şerinin inkişafına böyük töhfə göstərmiş Seyid Əzim Şirvani 1888-ci ildə Şamaxıda vəfat etmiş və doğma şəhərinin yaxınındakı qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur.

1853 - 1856-cı illər Kırım müharibəsinin qəhrəmanı rus admiralı Pavel Naximovun adı dünyada məşhurdur. Lakin çox az adam bilir ki, Naximovun biqrafiyəsi onun adquladı, qərəbli sərkərdə, dəniz sayxanı və hərbi nəzarətiçisi azərbaycanlı İbrahim bəy Aslanbəyov tərəfindən qurulmuşdur.

Azərbaycanın qəhrəman oğulları arasında ilk dəfə kontr-admiral və vitse-admiral rütbələrinə layiq görülmüş, Baltik dənizi, Qara dəniz və Sakit okean donanmalarında hərbi gəmilərdə və qəmi birləşmələrində xidmət etmiş, dünya səyahətində olmuş, bir körfəz və bir yarımada kəşf etmiş İbrahim bəy Aslanbəyov indiki nəsil bəsləndən çox az tanınır. Məhz bunun nəticəsidir ki, nankor qəşqərlərimiz bu qərəbli şəxsiyyəti özünümlükləyiblər, onu erməni kimi qələmə verirlər. Lakin təvsi sənədlər onların uyanlarını üslunlu oğmağa imkan verir.

İbrahim bəy Aslanbəyov 1822-ci il sentyabrın 10-da Bakı şəhərində zadəgan ailəsində doğulmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, onun atası Allahverdi bəy Bakı xanları nəslinə mənsub olmuşdur. Oğlunu horbçi görmək istəyən Allahverdi bəy onu Peterburqa aparır və Hərbi Dəniz Korpusuna qəbul etdirir. Bu məktəbdə Rusiya imperiyasının ən mötəbər ailələrinin uşaqları, o cümlədən imperator nəslindən olanlar təhsil alırdı. İbrahim bəy 1837-ci ildə adı korpusun "qırmızı lövhə"sinə yazılmaqla oranı bitirir. Peterburq şəraitində müsəlman gəncin - "Qafqaz tatanı" adlandırılan azərbaycanlının kurs müdavimlərini qabaqlayaraq hərbi məktəbi fərqlənmə ilə bitirməsi onun istedad və qabiliyyətdən xəbər verir.

Təyinatını Baltik donanmasına alan Aslanbəyov freqat yelkənli, sürətli hərbi gəmilərdə zabit kimi xidmət etmişdir. 1842-ci ildə o, donanmanın ən yaxşı zabitləri sırasında Dənizçilik Məktəbi zabit sinfinə göndərilir. Buranı da fərqlənmə ilə bitirən Aslanbəyov Qara dəniz hərbi donanmasında "Elbrus" hərbi gəmisinin kapitanı vəzifəsinə təyin edilir. Bilikli dənizçi Aslanbəyov donanmanın komandanı məşhur rus admiralı P.Naximovun diqqətini cəlb edir. 1853-cü ildə Kırım müharibəsi başlayanda Aslanbəyov öz gəmisini ilə vacib və təhlükəli tapşırıqları layiqincə yerinə yetirir. 1854-cü ildə biliyini və cəsarətini sübut etmiş kapitan-leytenant Aslanbəyov admiral Naximovun adyutantı təyin edilir. Naximovun ölümündən sonra da Sevastopolu tərk etməyən Aslanbəyov şöhrət edilən son hücumu dəf edərkən yaralanır və kontuziya alır. Buna baxmayaraq o, müharibənin son gününədək döyüşən donanmanın tərkibində qalır. Müharibədən sonra - 1856-cı ildə Aslanbəyov Qara dəniz donanmasının Nikolayev limanındakı 36-cı donanma ekipajının komandiri təyin edilir.

1861-ci ildə o, "Sokol" korvet gəmisinin kapitanı kimi Aralıq dənizində fəaliyyətə başlayır. Dəfələrlə Qara dəniz sahillərindən Baltik dənizinə reydlər edir. 1865-ci ildə Aslanbəyov "Retvizan" zirehli gəmisinə kapitan təyin edilir. O dövrdə zirehli gəmilər

Rusiya donanmasının ən ağır və möhtəşəm gəmiləri sayılırdı və donanmanın əsas zərbə qüvvəsi idi. Zirehli gəmiyə kapitanlıq etmək hər zabitə həvalə olunmurdu. Aslanbəyov bu vəzifədə özünü doğrultduğu və hərətafəli bilik nümayiş etdirdiyi üçün məşhur rus sərkərdəsi vitse-admiral Butakovun zirehli eskadrasına qorəgah rəisi vəzifəsinə təyin edilir.

XIX əsrin 70-ci illərindən Rusiya ordusunun və hərbi dəniz qüvvələrinin inkişafında yeni mərhələ başlayır. Dövrə ayaqlaşma bilan ordu və donanma yaratmaq üçün hərbi islahatlar keçirilir. 1869 - 1872-ci illərdə İ. Aslanbəyov gəmiçilik məktəblərinin, eləcə də gəmiqayırma sonayesinin yenidən qurulması üzrə müxtəlif komitələrin üzvü kimi fəaliyyət göstərir.

1872-ci ildə Rusiyada I Pyotrun anadan olmasının 200 illiyi ilə əlaqədar keçirilən yubiley tədbirlərində Aslanbəyov dəniz paradında imperatorun avarlı gəmi dəstəsinin kapitanı kimi iştirak etmişdir.

1878-ci ildə İbrahim bəy Aslanbəyov kontr-admiral rütbəsinə layiq görülür və 8-ci donanma ekipajına rəis təyin olunur. 1879-cu ildə isə o, beş kreysər ibarət eskadranın komandiri təyin edilir. "Minin", "Knyaz Poyarski", "Hersoq Edinburqski", "Asiya" və "Afrika" gəmilərindən ibarət bu eskadra 1879 - 1882-ci illərdə dövr-ələm səyahətinə çıxır.

Səyahət zamanı Aslanbəyov təcrübədən yeni-yeni taktiki fəndlər keçirir və ilk dəfə olaraq "uçan eskadra" ideyasını irəli sürür. Bu ideyaya əsasən, Rusiya donanmasının tərkibində olan kreysər gəmiləri ənənəvi dəniz döyüşlərinə cəlb edilməməli, düşmən sahillərinə göndərməli və onun dəniz ticarətini tamamilə məhv etməlidirlər. Səyahətdən qayıdandan sonra Aslanbəyov məşhur rus admiralı A.A.Popovun ömrü ilə ideyasını nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Sonralar onun ideyası 1904 - 1905-ci illər rus - yapon müharibəsində tətbiq edilmişdir. Məlumdur ki, bu müharibədə ənənəvi fəndlər tətbiq edən rus hərbi donanması Port-Artur və Susima dəniz döyüşlərində məğlub edilmişdir. Bu müharibədə rus donanmasının yeganə uğurları Aslanbəyovun

ideyasını tətbiq edən Vladivostok kreysərlər dəstəsi tərəfindən qazanılmışdır. Bu dəstə "2 uçan eskadra" ideyasını tətbiq etməklə Yaponiya iqtisadiyyatına ağır zərbə vürmü və onun ticarətini iflic vəziyyətinə salmışdır.

Zirehli eskadranı Sakit okeana gətirən Aslanbəyov 1882-ci ildə burada bir neçə kəşf etmişdir. Aslanbəyov tərəfindən Saxalin adasında kəşf edilən bir yarımada və Oxot dənizində bir körfəz indiyədək də onun adını daşıyır. Müasir xəritələrdə belə onlar "Aslanbəyov yarımadası" və "Aslanbəyov körfəzi" kimi işarələndirilir.

Donanmanın komandanlığı İbrahim bəy Aslanbəyovu 1884-cü ildə Baltik donanmasının kiçik flaqmanı təyin edir. Bu vəzifədə olarkən 1887-ci ildə ona vitse-admiral rütbəsi verilir və o, Baltik donanmasının flaqmanı təyin edilir. Ömrünün sonuna yaxın vitse-admiral Aslanbəyov Sevastopol demir yolunun çəkilməsi işlərinə başçılıq etmişdir.

Öz bilik və bacarıqlarını başqaları ilə bölüsməyə çalışın vitse-admiral Rusiya dənizçilərinin ən populyar jurnalı olan "Dəniz toplusu" ("Morskoy sbornik") jurnalında silsilə məqalələrlə çıxış edir. O həmçinin admiral Naximovun adyutantı işlədiyi vaxtları xatırlayaraq Kırım müharibəsi dövründə apardığı gündəliyi "Naximovun biqrafiyası" adı ilə nəşr etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Naximovun biqrafiyasının Sevastopol dövrünün tədqiqatçıları məhz Aslanbəyovun qeydlərini ən doğru məlumat hesab edirlər. Məşhur rus yazıçısı Lev Tolstoy Sevastopolun müdafiəsinə həsr olunmuş əsərlərini yazarkən Aslanbəyovla görüşmüş, onun xatirələrindən istifadə etmişdir. Tədqiqatçı V.Fridriks "Kontr-admiral Aslanbəyovun bayrağı altında üzən "Afrika" kreysəri" adlı əsərində Aslanbəyovun dövr-ələm səyahətini qələmə almışdır. 1889-cu ildə Sankt-Peterburqda "Vitse-admiral Aslanbəyovun yarımsəhrlik yubileyi" adlı əsər çap edilmişdir.

Aslanbəyovu xatırlayanlar bilik və bacarığında başqa, onun olduqca genişröklü təbiətində və Şərq əhvalatlarını söyləməklə məharətindən xəbər verirlər. Onun danışdığı lətifələr təzliklə bütün donanmada yayılırmış.

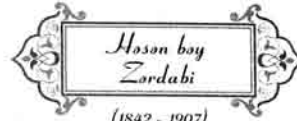
Fəaliyyətinə görə Aslanbəyov Rusiyanın "Ağ qartal", "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Vladimir", "Müqəddəs Stanislav" ordenlərinin bütün dərəcələri, qızıl qılınc, həmçinin Serbiyanın "Takova", Yaponiyanın "Günəşin doğması", Havay dövlətinin "Kalakua" ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

İbrahim bəy Aslanbəyov 1901-ci il dekabrın 7-də Peterburqda vəfat etmişdir. Ölümünə qədər müsəlman və azərbaycanlı olması heç kimdə şübhə doğurmamışdır. Lakin ölümündən sonra maraqlı hadisələr baş verməyə başladı. Belə ki, məşhur Brokqauz və Efron ensiklopediyasında Aslanbəyov soyadı "Aslanbəyov" formasında göstərildi. Daha sonra Sevastopol şəhər muzeyində onun portretini asıb, altında "Aslanbəyov A.B. 1820 - 1900-

cü illər" yazmışlar. Tədqiqatçı Ş.Nəzirinin araşdırmaları sübut etdi ki, sonədləri Sevastopol şəhər panoram-muzeyinin arxivində saxlanmış Aslanbəyovun tam adı, soyadı, milliyəti və dini oqidosi göstərilən sonəddə rəsmi məlumatların üstündən xətt çəkilərək mürəkəbli qələmlə "Aslanbəyov Avramiy Boqdanoviç. 1820 - 1900-cü illər, pravoslavny" sözləri yazılmışdır. Bu o deməkdir ki, çox keçməyəcək, ermənilər Aslanbəyovu "erməni xalqının admiralı Avramiy Aslanbəyov" kimi dünyaya tanıtmğa başlayacaqlar. Üzdənirəq qonşularımız unutuqlığımızdan istifadə edib bizim mədəniyyətimizi, tariximizi, torpaqlarımızı özününküləşdirdikləri kimi, qəhrəmanlarımızı da özününküləşdirirlər. Gec də olsa, bunun qarşısı alınmalıdır.

Sevastopol limanının ümumi görünüşü

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-mədəni həyatında Hoson bəy Zərdabi (Malikov) xüsusi yer tutur. Maarifpərvər, müasir düşüncəli insan olan Hoson bəy inqilablara rədd edir, ictimai və xalqın tələqqini maariflənmədə qəvərdü. O, ictimai elmlərinin qəzəl bilicisi idi. Qəbələli fikirlərinə və əməli fəaliyyətinə görə daim bəy olunan, tələqlərə maraz qəlan Zərdabi Azərbaycan xalqının maarifləndirilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Azərbaycan tarixində Hoson bəy Zərdabının adı Azərbaycan peşəkar tələmin yaradıcılarından biri, Azərbaycan demokratik mətbuatının banisi kimi həmişə hərməllə xatırlanacaqdır.

Hoson bəy Zərdabi 1842-ci ildə Göyçay qəzasının Zərdab kəndində (indiki Zərdab şəhəri) anadan olmuşdur. Atası Səlim bəy maarifpərvər bir insan olmuşdur. O, bütün qəzadə dünyəvi təhsil sisteminin tərəfdarı kimi tanınırdı. Səlim bəy həm də kasıb şagirdlərə maddi köməklilik göstərən xeyriyyəçi idi. Səlim bəy oğluna ən müasir təhsil vermək istəyirdi. Bu məqsədlə də o, Hoson bəyi Tiflisə aparır və uşaq Tiflis qəza gimnaziyasına daxil olur.

1861-ci ildə Tiflisdə gimnaziyayı müvəfəqiyyətlə bitirən Hoson bəy Moskvaya gedir və Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsinə daxil olur. Təhsil dövründə dərslərə böyük maraq göstərən Hoson bəy şəxsi mütaliə hesabına öz həmyaşıdlarını qabaqlayırmış. Həyatının Moskva dövrü onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərir. O, burada müterəqqi rus mədəniyyəti nümayəndələri ilə yaxından tanış olur, demokratik fikirlər, maarifpərvər ziyalılarla yaxınlıq edir. Həmçinin təbiət elmləri sahəsində çalışan İ.Seçenov, İ.Meçnikov, K.Timiryazev kimi məşhur alimlərin əsərləri ilə tanış olur.

1865-ci ildə Hoson bəy təhsilini fərqlənmə diplomu ilə bitirərək Qafqaza qayıdır və Tiflisdə "Mərz palatası"na işə düzülür. Bu palata torpaq sahələrini ayrı-ayrı şəxslər arasında paylaşdırır, onların sərhədlərini (mərz) müəyyən edirdi. Bir müddət Tiflisdə işlədikdən sonra Hoson bəy Bakı quberniyası idarəsində, daha sonra isə Quba məhkəməsinə işləyir.

Lakin inzibati işlər Hoson bəyi dərindən odur ki o bu cür işlərdən imtina etməli olur. 1869-cu ildə Hoson bəy Bakı realni gimnaziyasına təbiət tarixi müəllimi vəzifəsinə qəbul edildi. Lakin burada da o, çox işləyə bilmədi. Belə ki, şagirdlərə proqramdan əlavə materiallar verir, Ç.Darvinin toqamül nəzəriyyəsinə aşılamağa çalışırdı. Azərbaycanda materialist təbiətşünaslığın əsasını qoyan Zərdabi özvi əlomi uzunsürən tarixi inkişafın məhsulu kimi qəbul edir, bu prosesdə təbiət seçmənin aparıcı rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Kainatda əbədi hərəkət və dəyişiklik fikrini qəbul edən Zərdabi insanın

təbiəti dərk və onu özünə tabe etmək qüdrətinə malik olması ilə razılıq idi. Belə bir əqidə sahibinə çar məmurları uşaqlara dərsmək imkanı verməzdilər və vermədilər də; o, təzyiqlə altından isdən çıxmaq məcburiyyətində qaldı.

Bundan sonra Zərdabi dostları Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Gorani ilə birlikdə teatr fəaliyyətinə başlayır. 1873-cü ildə onlar Mirzə Fətəli Axundzadənin "Hacı Qara" pyesini Azərbaycan dilində tamaşaya qoyurlar. Xalq tərəfindən rəğbətə qarşılanan bu tamaşa Azərbaycan teatrının başlanğıcı oldu. Azərbaycanın mədəni həyatında böyük hadisə olan "Hacı Qara"nın premyerası Həsən bəy ictimaiyyəyə təamdir.

Əqidə etibarilə maarifçi demokrat olan Zərdabi inqilabi və inqilabi çevrilişləri qəbul etmir, yeni cəmiyyəti yalnız elm və maarif hesabına qurmağı yeganə yol hesab edirdi. Xalqı maarifləndirmək yolunda, onun fikrincə, mütləq demokratik mətbuat yaranmalı idi. Nəhayət, uzun mübarizələrdən sonra böyük əmək və səyi hesabına Zərdabi bu arzusuna çatdı: 1875-ci ildə ana dilində "Əkinçi" adlı qəzetinin çap etdirməyə müvəffəq oldu. "Əkinçi" qəzeti Azərbaycan demokratik mətbuatının ilk nümunəsi, Həsən bəy isə haqlı olaraq demokratik mətbuatın banisi hesab olunur.

Comi 2 il (1875 - 1877) çap edilən "Əkinçi" qəzetinin səhifələrində sosial, mədəni həyatla bağlı, təsərrüfat, elmi problemlərə dair məqalələr çap olunurdu. Zərdabi ədəbiyyat və incəsənətdə realizmi müdafiə edirdi. Qəzetin hər nömrəsində Həsən bəy Zərdabi Azərbaycanda yeni dünyəvi məktəblərin açılmasının üstünlüklərindən danışır, bunun zərurətini göstərirdi. Qəzetin ətrafında M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov və digər Azərbaycan ziyalıları birləşmişdi. Comi 56 nömrəsi çıxmış qəzetin hər sahifəsində Zərdabi milli oyanışın xüsusiyyətləri, milli birlik haqqında məlumatlar verirdi. Xalqlar arasında dostluq tərəfdaşı olan Zərdabi rus çarizminin milli qırqın siyasətini açıq şəkildə pisləyirdi. Qəzetin səhifələrində Həsən bəy həm də kəndli ideoloqu kimi çıxış edirdi. Rus çarizmini, burjuva-mülkədar ağgözlüyünü, pula hərisliyini ifşa edən Zərdabi

məmurların ciddi müqaviməti ilə üzləşirdi. 1877-ci ildə növbəti Rusiya - Osmanlı müharibəsinin başlanması ilə olaşqadər Zərdabiyə siyasi məqalələr çap etmək qadağan olunur.

1877-ci ilin sentyabrında "Əkinçi" qəzeti çar hökuməti tərəfindən tam bağlandıqdan sonra Zərdabi bir müddət işsiz qalır, lakin H.Z. Tağıyevın təklifi ilə "Kaspi" qəzetinə redaktor vəzifəsinə qəbul olunur. O, Bakıda nəşr edilən "Həyat", "Dobistan", "Kaspi", Tiflisdə nəşr edilən "Obzor", "Novoye obozreniye", Peterburqda nəşr edilən "Zemledelçeskaya qazeta" kimi mətbuat orqanlarında məqalələr çap etdirir. Sosial və maarifçiyönlü məqalələrində Həsən bəy elm və təhsilin həyatla sıx əlaqəsindən danışır, geniş ictimaiyyətə elmin nailiyyətləri barədə mütəmadi xəbər verilməsinin vacibliyini göstərirdi. Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndlərində gözət Həsən bəy maarifin ehtiyacları üçün vəsait toplamaqla məşğul olan xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkili sahəsində böyük işlər görürdü. "Əkinçi" qəzetinin çapının bərpasına icazə verilməyə də, onun işini "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyə", "Kəşkül" qəzetləri davam etdirirdi.

XIX əsrin 70-ci illərində Rusiya hökuməti əyalətlərdə əsasən rus məktəblərinin açılmasına üstünlük verirdi. Lakin Azərbaycan ziyalıların çoxsaylı müraciət və tələbləri, nəhayət, eşidildi və 1874-cü ildən başlayaraq xalq məktəbləri, 80-ci illərdən etibarən rus-azərbaycan məktəbləri açılmağa başlandı. İbtidai kənd məktəbləri olan xalq məktəbləri kənd uşaqlarına təhsil verilməsi prosesində böyük rol oynadı. Artıq 1900-cü ildə 173 belə məktəbdə 12 min şagird oxuyurdu ki, onların arasında da 2300-dən çox qız uşağı var idi. Rus-azərbaycan məktəbləri isə şəhərlərdə açılır və orta təbəqənin uşaqları üçün nəzərdə tutulurdu. 1900-cü ildə 23 belə məktəbdə 837 şagird oxuyurdu.

Daim çar məmurlarının təqibi ilə üzləşən Həsən bəy Zərdabi Bakını tərk edib Zərdabi köçməli olur və 1896-cı ildə orada yaşayır. Burada o, yeni bitki sortlarının yaradılması ilə məşğul olur, bu sahədə müəyyən nailiyyətlər də əldə edir. Hətta 1889-cu ildə Zaqafqaziya kənd təsərrüfatı və sənaye sərğisində xüsusi medala və fəxri diploma layiq

görülür. Zərdabi maarifçilik fəaliyyətini davamdırmamışdı. Xalqı yeni, daha məhsuldar bitki sortları və heyvan cinsləri yaradılması işləri ilə tanış etmək məqsədi ilə elmi məqalələr çap etdirirdi. Azərbaycan dilində yazdığı "Torpaq, su və hava", "Barama qurdunun saxlanması", "Bədəni sağlamlıq saxlamaq düsturülməlidir" kimi məqalələrində o, təbiətşünaslığa dair maraqlı məlumatlar verirdi. Bu tip məqalələrə bərabər, maarif çəğiran məqalələr də çap etdirirdi. Zərdabının pedaqoji-maarifçi görüşlərinin əsasını humanizm, vətənpərvərlik, beynəlmilətçilik ideyaları təşkil edirdi.

1896-cı ildə Həsən bəy Zərdabi Bakıya qayıdır. Xalq arasında böyük nüfuzə malik olan Zərdabi Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilir, maarif və mədəniyyətin tərəqqisində çalışır. Şəhərin abadlaşması ilə bağlı Zərdabi-

nin odlu çıxışları daim xalqımızın xeyriyyəçi oğulları tərəfindən dəstəklənir və beləliklə, Bakının müəyyən problemləri öz həllini tapırdı. Bakti şəhər Dumasının məktəb komissiyasına üzv seçilən Zərdabi xalq maarifi işinin yaxşılaşdırılması üçün də fəal çalışırdı.

H.Zərdabi Azərbaycan qadınlarının maariflənməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Azərbaycanlı qızlar üçün 1901-ci ildə Bakıda ilk məktəbin açılmasına böyük köməklik göstərmişdir. Ümumilikdə Azərbaycanda təhsil sistemini təkmilləşdirməyə, onu həm müasir, həm də milli etməyə can atan Həsən bəy Zərdabi 1906-cı ildə Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin 1-ci qurultayının keçirilməsində Noriman Nərimanovla birgə yaxından iştirak etmişdir.

Həsən bəy Zərdabi 1907-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

İsmayıl bəy Qasıroğlu, Həsən bəy Zərdabi və Əlimərdan bəy Topçubaşev

Hüseyn xan Naxçıvanski

(1863 - 1919)

Azərbaycanlı sərkərdələr arasında Hüseyn xan Naxçıvanski xüsusi qe tular. Tam süvari generalı tituluna layiq görülmüş qe qan azərbaycanlı zabit Hüseyn xan Naxçıvanski-nin adı ən çox sürətli süvari reydləri ilə məşhurlaşmışdır. İmperatoriyanın hərbi orden və medallarına, e cümlədən ən yüksək "Müqəddəs Georqi" ordeninin 4-cü və 3-cü dərəcələrinə, dərhal təltif nişanları sırasnda ən yüksək ordenlərdən "Aleksandr Nevski" ordeninə layiq görülmə, imperator ailəsi ilə qəhum olan Hüseyn xan rus - yapon və I Dünya müharibələrinin qəhrəmanlarıdır. Onun tələbi altında qələcəkdə məşhur fin marşalı Karl Qustav Mannerheyim, məşhur Polşa sərkərdəsi general Anders vurmuş, Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilən və "Vəhşi diviziya" adı ilə tanınan süvari hissə təşkilatı qəhrəmanlığıdır. Şəhəri bütün Rusiyanı dolaşan A.Brusilov, Y.Darsukov, M.Draqomirov, Y.Alekseyev kimi generallar onun ordı heyətindəki, müharibədəki döyüş xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər.

Azərbaycan tarixinə Hüseyn xan Naxçıvanski qəhrəmanlı hərbi xadim kimi daxil olmuşdur.

Hüseyn xan Naxçıvanski 1863-cü il iyunun 28-də zədənən ailəsində anadan olub. Atası Kəlbəli xan oğlunu hərbiçi görmək istədiyindən Hüseyn xanı 1876-cı ildə imperatorun himayəsində olan və Rusiyanın ən mötəbər zədənən nosillorinin oğullarının təhsil aldığı Peterburqdakı Paj korpusuna oxumağa göndərib. İmperator II Aleksandr Hüseynin atasının rus ordusunun generalı, "Müqəddəs Georqi" ordeninin kavalieri olmasını nəzərə alaraq oğlanın bu məktəbdə oxumağına etiraz etmir.

Hüseyn xan Paj korpusunu 1883-cü ildə əla qiymətlərlə bitirir və Peterburqda yerləşən 1-ci qvardiya süvari diviziyasının leyb-qvardiya süvari alayına təyinat alır. 1898-ci ilə qədər alayda xidmət edən rotmistr Hüseyn xan eskadron komandiri vəzifəsində Qafqaz hərbi dairəsinə göndərilir. Şimali Qafqazda süvari hissələrdə xidmətdə olan Naxçıvanskiyə 1903-cü ildə polkovnik rütübəsi verilir.

1904-cü ildə rus - yapon müharibəsinə Naxçıvanski 2-ci Dağıstan süvari alayının komandiri vəzifəsində yollanmışdır. Alayda bir çox azərbaycanlı xidmət edirdi: podyasavul şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar, stabs-kapitan Goray boy Vəkilov, xorunji Əbdürrəhman Qurbanov, xorunji Cəmaləddin Musayev və b. Çox keçmir ki, alayın sürətli süvari reydləri haqqında bütün cəbhələrdə danışmağa başlayırlar, Hüseyn xan isə bacarıqlı süvari komandiri kimi tanınır. Landun-Qu döyüşü onu daha da məşhurlaşdırır. Həmin döyüş səhnəsi rəssam V.Mazurovskinin rəsminə öz əksini tapmışdır (hazırda Moskvadakı Rusiya Dövlət Muzeyində saxlanılır).

Rusiya ordusunda Hüseyn xan daha çox "Xan Naxçıvanski" kimi tanınmışdır. Rus - yapon müharibəsi qurtarıqdan sonra polkovnik Hüseyn xan leyb-qvardiya süvari hissələrinə təyinat alır, 1906-cı ilin əvvəlində isə Tiflisdə yerləşən 17-ci Nijeqorod drağun alayının komandiri təyinat olunur. İmperator öz oğlunu da bu alayın döyüşçüsü sıralarına göndərmişdir. Alayın döyüş hazırlığını yüksək səviyyədə olmasına görə Hüseyn xana fligel-adyutant vəzifəsi verilir. Bu vəzifə imperatorun şəxsi yəvərlərinə verilir. Daha sonra fligel-adyutant polkovnik Hüseyn xan Naxçıvanski leyb-qvardiya süvari alayının komandiri təyinat edilir.

1907-ci ildə Hüseyn xanın rütübəsi artırılır: o, general-mayor olur. I Dünya müharibəsi ərfəsində Hüseyn xan 2-ci süvari diviziyasının komandiri təyinat edilmiş, ona general-leytenant rütübəsi verilmişdir.

Müharibə başlandı o, üç qvardiya süvari diviziyadan ibarət süvari birləşmənin komandiri təyinat olunur. Qafqaz müsəlmanlarından təşkil edilmiş və "Vəhşi diviziya" kimi tanınan diviziya və polyaklardan təşkil olunmuş süvari diviziya da ona tabe edilir. Hüseyn xanın rəhbərliyi altında alay komandiri Karl Qustav Mannerheyim (gələcəkdə məşhur fin marşalı), polyak diviziyasının komandiri Anders (gələcəkdə məşhur Polşa sorkordəsi) və başqaları vurmuşdu. O, 1914-cü ilin avqustunda Şorqi Prussiya yürüşlə iştirak etmişdir. Məşhur Qumbinə döyüşləri, Kraupişken şəhərinin ətrafında gedən döyüşlərdə, Samsonov və Rennekampfin korpuslarının mühasirədən çıxarılmasında Hüseyn xanın süvarilərinin çox böyük rol almışdır. Şəhəri bütün Rusiyanı dolaşan A.Brusilov, Y.Barsukov, M.Draqomirov, Y.Alekseyev kimi general onun müharibədəki döyüş xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər.

Hüseyn xan Naxçıvanski müasirləri sət, nüfuzlu bir general kimi təsvir edirlər. K.Ada-ridi yazırdı: "Xan Naxçıvanski alı hərbi təhsili olmasa da, rəhbərliyin ömrünü həmişə dağıqlıqla yerinə yetirən igid şəxsiyyət olmuşdur. Bilavasito özünə tabe olan diviziya komandirlərinə sərbəstlik verdiyinə görə həmin komandirlər öz hərbi hissələri üçün yaxşı döyüş şəraiti yaradırdılar. Onun tələbiylə olan ən yaxşı döyüşçülər qvardiya alayları özlərinə xüsusi qayğı və münasibət tələb etdiklərindən general Xan Naxçıvanskiyə bu qvardiyalara komandanlıq etmək o qədər də asan deyildi. General Xan Naxçıvanski qabiliyyəti hesabına şəxsi mənafə güdmədən süvari birləşmələrinə məharətli komandanlıq edirdi". Hüseyn xanın sərkərdəlik qabiliyyətini Karl Mannerheyim "Memuarların" kitabında əks etdirmişdir.

I Dünya müharibəsi cəbhələrində göstərdiyi sərkərdəlik məharətinə görə Hüseyn xan Naxçıvanskiyə 1916-cı ildə tam süvari qoşun generalı rütübəsi və general-adyutant adı verilir. "Kaspi" qəzeti o zaman iftixarla yazırdı: "Qafqaz Ordusunun Baş Komanda-

nının sərəncamında olan qvardiya süvarisi general-adyutant, general-leytenant həmyerlimiz Hüseyn xan Naxçıvanskiyə tam süvari generalı rütübəsi verilib".

Hüseyn xan Rusiyanın ən yüksək orden və medalları ilə təltif edilmiş: "Müqəddəs Aleksandr", "Müqəddəs Georqi" ordeninin 3-cü və 4-cü dərəcələri, "Ağ qartal", "Müqəddəs Vladimir", "Müqəddəs Anna", "Müqəddəs Stanislav" ordenlərinin bütün dərəcələri, üzərində "İgdiyə görə" yazılmış qızıl silah, Bolqarıstan "Döyüş xidmətlərinə görə", zabitlərə məxsus "Rumın Ulduzu" ilə, İrən "Şirə-Xurşid" ordeninin 2-ci və 4-cü dərəcələri ilə.

Dövrün şahidləri yazırlar ki, inqilab baş verəndə sədəqət andına sadiq qalan generalımız son günlərədək çar ailəsi ilə olmuşdur. Müasir rus tədqiqatçısı F.Nesterov "İllərin əlaqəsi" (1984) tarixi-publististik əsərində əlahəzrətin sadiq generaları sırasnda atilləri-nya generalı N.İ.Ivanovun, general qraf Kellerin və general Xan Naxçıvanski onların adlarını fəxrli çəkir. O yazır ki, "çar hakimiyyətdən imtina edəndə belə, bu əsilzadə generallar əlahəzrətə teleqramla müraciət edərək bildirdilər ki, biz andımızda sadiq qalacağıq. İmperatoriya uzun illər boyu bu əsilzadə generalara inanmaqda zərərəcə səhv etməmişdir".

Hüseyn xan Kəlbəli xan oğlu Naxçıvanski 1919-cu ildə Petroqradda bolşeviklər tərəfindən güllələnib və Aleksandr Nevski monastırının qəbiristanlığında dəfn olunub. Hüseyn xanın həyat yoldaşı knyaginya Sofiya Nikolayevna Taube Danimarka kralı və eyni zamanda III Aleksandrın arvadının qəhumi idi. Atalarının ölümündən sonra iki oğlu Avropaya mühacirət etmişdir. Nəvəsi Corc Naxçıvanski ABŞ-da, digər nəvəsi Mariya Naxçıvanskaya Misirdə yaşayırdı.

Tədqiqatçı Ş.Nəzirinin qənaətinə görə, ümumiyyətlə, Kəngörlü nəslindən olan Naxçıvanskiyə ailəsi Azərbaycana beş general vermişlər: general-mayor Ehsan xan, general-mayor Kəlbəli xan, tam süvari generalı İsmayıl xan, tam süvari generalı Hüseyn xan, general-mayor Cəmid xan Naxçıvanskiyə. Bu nəsləndən olan yüzlərcə zabit çar Rusiyası ordusunda xidmət etmişdir, onlardan bir çoxu Azərbaycan Milli Ordusunun formalaşmasında yaxından iştirak etmişdilər.

*Səməd bəy
Mehmandarov*
(1856 - 1931)

1904 - 1905-ci illər rus - yapon müharibəsində topçu zabiti Səməd bəy Mehmandarovun adı bütün Rusiya imperiyasında məşhurlaşmışdır.

I Dünya müharibəsi zamanı məşhurlaşmış Mehmandarov Rusiya zabitlərinə verilən ən dəyərli orden sənədlərində təlil edilmişdir. Onun sənədlərində korpus komandiri, son rütbəsi isə bir artilleriya generalı (indiki dövrdə ordu generalı rütbəsinə bərabərdir) olmuşdur. Hərbi akademiya bitirmiş yapon zabit üçün bu, eləcə qütblü vəzifə sənədlərində və kəndəli Mehmandarovun şəxsi təqdimatları sayısında bəzi qeydlər vardır.

1918 - 1920-ci illərdə Azərbaycan Ordusunun hərbi naziri olan Mehmandarov qısa müddət ərzində güclü ordu yaratmaq üçün çalışmışdır. Sovet dövründə ləqəbləndirilməyən Mehmandarovun halta qəbri dəyişdirilmiş, adı üzəli isə repressiyalara məruz qalmışdır. Tam artilleriya generalı rütbəsi almış ilk azərbaycanlı zabit, müstəqil Azərbaycanın hərbi naziri və qəhrəmanları Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycan tarixində ləqəbli yerini tutmuşdur.

Səməd bəy Mehmandarov 1856-cı il oktyabrın 16-da Lənkəranda əslən şuşalı zadəgan Mehmandarovların ailəsində anadan olmuşdur. Atası Sədiq bəy hüquqşünas idi və təyinatla Lənkəranda işləyirdi, o, 1871-ci ildə tərəddüd etmədən oğlunu Peterburq yunkerlər məktəbinə göndərmişdir. Məktəbi bitirdikdən sonra Səməd bəy Varşava hərbi dairəsində topçu hissələrində xidmət etmişdir. Hədsiz ədalət hissi və təmiz qəlbi ilə fərqlənən S.Mehmandarov burada şöhrət hərbi məhkəməsinin üzvü seçilmişdir.

1900-cü ildə o, Uzaq Şərqi təyinat alaraq Zabəkə topçu divizionunda batareya komandiri vəzifəsində çalışmağa başlamışdır. Rus qoşunlarının Çin yürüşündə iştirak edən Mehmandarov Sisikar yaxınlığında silahsız çinlilərə atəş açmadan imtina etmişdir; o, qoşun komandanı general Rennenkampfla münafiq-səy girməkdən belə çəkinmişdir. Mancuriyanın uçqar bölgəsinə təyinat alan Mehmandarov özünü yaxşı cəhətdən göstərmişdir: 1902-ci ildə general Çempeynin dəstəsinə məhv edilmişdir.

1903-cü ildə Peterburqda topçu zabitləri məktəbində kurs bitirib Zabəkəyə yarıdan Mehmandarov 1904-cü ildə 7-ci Şərqi Sibir topçu divizionunun komandiri vəzifəsində Port-Artura göndərilmişdir. 1904 - 1905-ci illər rus - yapon müharibəsi ona şöhrət gətirmişdir. Mehmandarovun istedadı və işgüzarlığını görən Port-Arturun komandanı R.Kondratenko onu Port-Arturun sağ cinahının artilleriya rəisi, sonra isə Şərqi cəbhəsinin artilleriya rəisi vəzifələrində təyin etmişdir. Mehmandarov öz işini səlis bilən, əsgərlərlə xoş rəftar edən, işinə can yandıran və son dərəcə təmiz adam kimi tanınmışdır. Onun qorxmazlığı və soyuqqanlılığı dillər özbəri idi. Jurnalist E.Nojin cəbhə bölgəsi ilə bağlı təəssüratlarını belə yazmışdır: "Mərmilərin ikisi blindajın tavanına düşdü. Zabitlər qorxu hissi ilə ayağa durdular. İgid polkovnik Mehmandarov isə heç tövrünü belə pozmadı. Onun iri, ağıllı gözlərində zərrəcə qorxu yox idi".

1904-cü ilin oktyabr ayında general-mayor rütbəsi alan Mehmandarov Port-Arturun artilleriya rəisi vəzifəsini icra edirdi. Port-Arturun təslim olması məsələsi müzakirə

olunanda Mehmandarov qəti bunun əleyhinə çıxmışdır. Lakin 1905-ci ildə Kondratenkonun ölümündən sonra general Stessel və Fok qətlə təslim olmuşdur, Mehmandarov da yəqinlə başqa zabitlərə bərabər əsir kimi Yaponiyaya aparılmışdır. Maraqlıdır ki, həbs zamanı yapon ordusunun artilleriya rəisi onunla şəxssən tanış olmaq istəmiş və yaponların Mehmandarovun toplanmış böyük itkilərinə vəziyyətini təsdiqləmişdir.

Rusiyaya qayıtdıqdan sonra Mehmandarov Şərqi Sibir artilleriya briqadasının komandiri təyinat edilmişdir. 1908-ci ildə ona general-leytenant rütbəsi verilmiş və o, 3-cü Sibir ordusunda korpus artilleriyasının rəisi vəzifəsinə təyinat edilmişdir. Hərbi akademiya bitirməmiş bir zabit yalnız böyük bacarığı, firi istedadı, hərbi xidmətə sevgisi, qoçaqlığı və hərbi məharətinə görə bu qədər yüksək vəzifəyə təyinat olunmuşdur.

1910-cü ildə Mehmandarov I Qafqaz ordusunda korpus artilleriyasının rəisi təyinat edilmişdir. O burada tabeliyində olan artilleriya hissələrinin hazırlığını daim artırmışdır.

I Dünya müharibəsi başlayanda Mehmandarov 21-ci piyada diviziyasının komandiri vəzifəsində cəbhəyə yollanmışdır. 1914-cü ilin sentyabr ayında Lodz əməliyyatı və İvanqorod ətrafında gedən döyüşlərdə mühasirə təhlükəsi yaranan anda fərqlənən Mehmandarovun "Düşmənin hücumu edib. Vəziyyət ağırdır. Hücumu keçirəm" paradoksal və lakonik raportu barəsində bütün cəbhələrdə danışmışdır. 1915-ci ildə ona tam artilleriya generalı rütbəsi verilmişdir və o, 2-ci Qafqaz korpusunun komandanı təyinat olunmuşdur. "General Mehmandarovun qrupu" adlandırılan bu hərbi birləşmə Vilno döyüşlərində fərqlənmişdir.

Rusiyada xidmət zamanı o, Rusiya ordularının sırasında ən yüksək hərbi təltif nişanı sayılan "Müqəddəs Georgi" ordeninin 4 və 3-cü dərəcələri, "Ağ qartal", "Aleksandr Nevski" ordenləri, "Müqəddəs Stanislav" və "Müqəddəs Anna" ordenlərinin bütün dərəcələri, "Müqəddəs Vladimir" ordeninin 4, 3 və 2-ci dərəcələri, həmçinin brilyantlarla bəzədilmiş və üzərində "İgidliyə görə" sözləri yazılmış fəxri qızıl qılınc, İngiltərə və digər Antanta dövlətlərinin yük-

sək ordenləri ilə təltif edilmişdir. 1918-ci ildə İngiltərə Bakıya daxil olanda Mehmandarov İngilis ordularını onlara qaytararaq demişdir: "İkiüzlü bir ölkənin ordunu mənə lazım deyil. Xalqımıza silah qaldırın bir ordunun ordenini gözdürmək mənim üçün ən böyük təhqirdir".

1917-ci ildə Peterburqda baş vermiş çevriliş qarşısında buraxılması ilə nəticələnmişdir. Bu ara yarılların Aleksandrovski Komitəsinə sədr seçilən Mehmandarov vətəni Azərbaycana qayıtmışdır.

1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təhlükələrinə sinə gərmək üçün ordu yaratmalı idi. 1918-ci ilin dekabrında Səməd bəy Mehmandarov Azərbaycanın hərbi naziri təyinat edilmişdir və mövcud qatillərə baxmayaraq qısa müddət ərzində güclü ordu yaradılmışdır. Tədqiqatçı K.Oder yazmışdır: "Hər cür silahla yaraqlanmış bir ordu qurulmuşdur və Xəzər dənizində kiçik bir donanma yaradılmışdır. Bakıda, Lənkəranda və Qarabağda milli hökuməti tənqizməyə çalışan acınacaqlı vəziyyətə salınmışdır. Rus və digər düşmənin qüvvələr itaət və nizam altına alınmışdır".

1920-ci ildə müstəqil dövlətimiz süquta uğrayanda Mehmandarov "Vətəndən ayrılmamağa heç bir əsasım yoxdur" deyərək vətəndə qalmaq qərarına gəlmişdir. Sovetlər tərəfindən həbs edilən general 2 aydan sonra N.Norimanovun sayı ilə azad olunmuş və Moskvaya göndərilmişdir. "Mehmandarov nadir artilleriyaçıdır" deyən Sovet Rusiya Ordusunun komandanı İ.Yakir onun təcrübə və biliyindən bəhrələnməyi tövsiyə etmişdir. Beləliklə, daimi Artilleriya Komissiyasının üzvü seçilən Mehmandarov Ali Artilleriya Məktəbində sovet artilleriya zabitlərinə dərs demişdir. "Artilleriya nizamnaməsi" hazırlayan komissiyasının işində iştirak etmişdir. O, eyni zamanda Hərbi Akademiyada zabitlərə taktikanın sirlərini də öyrətmişdir.

1921-ci ildə N.Norimanov və Ə.Qarayev xahişi ilə Bakıya qayıtarılan Mehmandarov Bakı qərnizonu Hərbi-Elmi Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Sovet Azərbaycanı Ordusunun qorqarında işləmişdir. Azərbaycan Komandirlər Məktəbində dərs demişdir. Mehmandarov ədalətli və namuslu şəxsiyyət

yot kimi tanındığından maliyyə və pul işlərinə baxan müxtəlif komissiyaların üzvü seçilmişdir. Lakin müstəqilliyin son atributlarını itirən Azərbaycanda məşhur generala yer tapılmır, o bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılır.

Sovet repressiv aparatının nəzarəti altında olan Səməd bəy Mehmandarov 1931-ci ilin fevralında Bakıda vəfat edib və Cəmbərəkənd qəbiristanlığında (hal-hazırda Şəhidlər xiyabanı) dəfn olunub. 1939-cu ildə Sovet imperiyasının Azərbaycana göndərdiyi canişini S.Kirovun burada heykəli qoyulanda qəbiristanlıq və o cümlədən Mehmandarovun qəbri dağıdılıb.

Mehmandarovu xalqın yaddaşından silməyə çalışan sovet hakimiyyəti 1937-ci ildə generalı yenidən yada salır. Onun həyat yoldaşı və oğlu Pir həbs edilərək Saratova sürgün edilir; özü də sənədlərdə oğlunun adı lqor yazılır. 1941-ci ildə Mehmandarovun ailəsi Sibiro göndərilərkən yolda alman aviasiyasının bombardmanına düşür və onun həyat yoldaşı həlak olur. Oğlu isə sürgün dövrü qurtarılanda sonra bir müddət Kalininqradda yaşayır və nəhayət, 1977-ci ildə anası və özünün heç bir günah işlətməməsi, sadəcə, çar və Müsavat generalının ailə üzvləri olduqları üçün həbs edilmələri haqqında sənəd alaraq Azərbaycana qayıdır.

*Əli ağa
Şıxlinski*
(1865 - 1943)

Port-Artur döyüşünün qəhrəmanı Əli ağa Şıxlinski İsrəubəli topçu kimi ad çərməqlə bərabər, dərin biliklərsə məlik nəzəriyyəçi kimi də tanınmış.

I Dünya müharibəsində müxtəlif məsələ vəzifələrində çalışan Şıxlinski ağır artilleriya qüvvələrinin yeni əsaslarını qoymuşdu. "Rusiya artilleriyasının allahı" adlandırılan Şıxlinski-ni çox adam pelyak saysa da, o hər yerdə azərbaycanlı, müsəlman olduğunu vurğulayırdı.

1918-ci ildə Azərbaycanda Müsəlman Korpusunun, sonro isə Qafqaz İslam Ordusunun yaradıcılarından olan Şıxlinski Bakının erməni-bölshevik qüvvələrindən təmizlənməsində qatnışda iştirak etmişdir. 1918 - 1920-ci illərdə Azərbaycan Ordusunun hərbi nəzirinin müavini vəzifəsində çalışan Şıxlinski qısa müddət ərzində ölkəmizdə güclü ordunun yaradılmasında alından qəlsni əsirgənməmişdir.

Ə.Şıxlinski Azərbaycan tarixinə görkəmli sərəkərdə, hərbi nəzəriyyəçisi, ilk hərbi lüğətin müəllifi, ilk hərbi memarların müəllifi, Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyətinin yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. İlk hərbi jurnalmız "Hərbi bilik" dərişisini də o uqratmışdır.

Əli ağa Şıxlinski 1865-ci il aprelin 23-də Qaxazda zadəgan ailəsində anadan olub. 1883-cü ildə Tiflisdə Mixaylov artilleriya məktəbinə qəbul edilən Şıxlinski oramı fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Təhsilini başa vurduqdan sonra Əli ağa Qafqaz hərbi dairəsinin topçu hissələrində xidmət edib.

Şıxlinski müharibə ab-havası gələn Uzaq Şərqi təyinat alır. O, 1900-cü ildə Zabaykal topçu divizionunda çalışmağa başlayır. Rus qoşunlarının Çin yürüşündə iştirak edən Şıxlinski döyüşlərdə fərqlənir, 1904-cü ildə topçu batareyasının komandiri vəzifəsində Port-Artura göndərilir. 1904 - 1905-ci illər rus - yapon müharibəsi ona şöhrət gətirir. Son döyüşlərin birində ayağından yaralanan podpolkovnik Şıxlinski yaponlar əsil hesab edib əsir götürümlər. Lakin Peterburqda müalicə alan Şıxlinski çox keçirm ki, yənidən ordu sıralarına qayıdır. Artilleriya hissələrində xidmətini davam etdirən Şıxlinski 1907-ci ildə Ali Zabit Artilleriya Məktəbinə daxil olur. Məktəb Rusiya ordusu artilleriya hissələri üçün dərin biliklərsə məlik zabit kadrları yetişdirir və faktik olaraq artilleriya üzrə akademiya hesab edilirli.

1910-cu ildə məktəbi bitirən Şıxlinski yenidən Qafqaz hərbi dairəsində divizion komandiri vəzifəsində xidmətini davam etdirir. 1912-ci ildə onun təklif etdiyi yeni atəş üsulu "Şıxlinski üçbucağı" adı altında hərbi elminə daxil olmuşdur. "Səhra toplarının cəbhədə işlədilməsi" kitabı isə artilleriya zabitlərinin stolüstü kitabına çevrilmişdir.

1912-ci ildə Ali Zabit Artilleriya Məktəbinə rəis müavini, 1913-cü ildə isə məktəbin rəisi təyın edilən Şıxlinskiyə həmin ildə general-mayor rütbəsi verilir. 1914-cü ilin sonlarında Şıxlinski yenidən artilleriya hissələrinə qayıdır. Rusiya ordusunda məşhur topçu kimi tanınan Şıxlinski Rusiya paytaxtı Petroqraddın müdafiə sisteminin artilleriya rəisi təyın edilir. Bu vəzifədə olarkən o, şöhrət ətrafında artilleriya mövqelərinin seçilib qurulmasında, Baltik dənizi və Fin körfəzi sahillərində artilleriya batareyalarının yaradılmasında, həmçinin yeni yaranan zenit artilleriya hissələrinin formalaşdırılmasında yaxından iştirak edir.

1918-ci ilin azadlıq döyüşləri

1915-ci ildə müharibə mövqə karakterini alır. Belə vəziyyətdə Şıxlinskiyin elmi kitabları yada düşür, onların əsasında yeni növ artilleriya - ağır artilleriya hissələri təşkil olunmağa başlanılır. Bu zaman Şıxlinski övvəlcə Qorb cəbhəsinin ağır artilleriya roisi, sonra isə ali baş komandan - imperator yanında artilleriya üzrə general təyin edilir. Şıxlinski qısa müddət ərzində ağır artilleriya hissələrinin təşkil edilib döyüşlərdə iştirakını təmin edir. Onun artilleriya hissələri məşhur Brusilov həmləsində özərləri tamamilə doğruldular. 1916-cı ildə bütün Qorb cəbhəsinin artilleriya inspektoru təyin edilən Şıxlinskiyə xidmətlərinə görə 1917-ci ilin əvvəlində general-leytenant rütbəsi verilir. Əli ağa Şıxlinski 10-cu ordunun komandanı təyin edilir. Lakin bu zaman Rusiya imperiyası artıq dağılımaqda idi. Belə vəziyyətdə Şıxlinski vətəninə - Azərbaycana qayıdır.

Rusiya ordusunda xidmət zamanı Rusiya ordenləri sırasında ən yüksək hərbi təltif nişanı sayılan "Müqəddəs Georgi" ordeninin 4-cü dərəcəsi, "Ağ qartal", "Aleksandr Nevski" ordenləri, "Müqəddəs Stanislav" və "Müqəddəs Anna" ordenlərinin bütün dərəcələri, "Müqəddəs Vladimir" ordeninin 4, 3 və 2-ci dərəcələri, həmçinin üzərində "İgdi-liyə görə" sözləri yazılan fəxri qızıl qılınc, Fransanın "Fəxri legion" və digər Antanta dövlətlərinin ordenləri ilə təltif edilmişdir.

Bakıda möhkəmlənən erməni-bolşevik qüvvələri əhaliyə divan tutur, xalqımıza qarşı genosid törədirdilər. Belə bir vaxtda Müsəlman Korpusu yaradılmağa başlandı və Şıxlinski onun komandanı təyin edildi. Kifayət qədər silah və sursatı, zabıt kadrları olmayan ilk hərbi hissələrimiz qəhrəmanlıqla döyüşə atılmalı da, düşmənin üstün qüvvələri qarşısında geriyyə çəkilirdilər. Belə şəraitdə müstəqilliyini elmi etnası Azərbaycan qardaşı Türkiyə dövlətinə müraciət etməli oldu. Göyçay döyüşlərində darmadağın edilən erməni-bolşevik qüvvələri tutduqları ərazilərdən qovuldu və nəhayət, sentyabrın 15-də Bakı şəhəri düşməndən azad edildi. 1918-ci ilin noyabr ayında türk qoşunları Azərbaycandan çıxarıldı. Azərbaycan isə öz hissələrini tərtib etməkdə davam edirdi. Azərbaycan Ordusunda Şıxlinski hərbi nazir Mehmanda-

rovun müavini təyin edildi. Müstəqil Azərbaycanın ordusunun yaradılmasında onun böyük əməyi olmuşdur. 1919-cu ildə ona tam artilleriya generalı rütbəsi verilmişdir.

1920-ci ildə müstəqil dövlətimiz süquta uğrayanda Şıxlinski vətəndə qalmaq qərarına gəldi. Sovetlər tərəfindən həbs edilən general 2 aydan sonra N.Nərimanovun səyləri ilə azad edildi və Mehmandarova barəbor Moskvaya göndərildi.

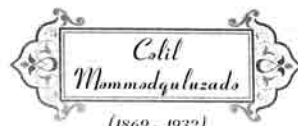
Daimi Artilleriya Komissiyasının üzvü seçilən Şıxlinski həmçinin Ali Artilleriya Məktəbində sovet artilleriya zabitlərinə dərs demiş, artilleriya nizamnaməsi hazırlayan komissiyasının işində iştirak etmişdir.

1921-ci ildə N.Nərimanov və Ə.Qarayevin xahişi ilə Bakıya qayıtların Şıxlinski Bakı Qarnizonu Hərbi-Elmi Cəmiyyətinin sədr müavini olmuş, Sovet Azərbaycanı Ordusunun Qorqahında işləmiş, Azərbaycan Komandirlər Məktəbində dərs demişdir. 1928-1929-cu illərdə o, Azərbaycanda ilk hərbi jurnal olan "Hərbi bilik" jurnalını nəşr etdirmişdir. Tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olan Şıxlinski ilk hərbi lüğətimizi tərtib etmişdir ki, burada rus, türk və fars dillərində olan hərbi terminlər Azərbaycan dilində verilmişdir.

Lakin müstəqilliyin son atributlarını itirən Azərbaycanda məşhur generala yer tapılmır. O bütün vəzifələrdən çıxarılır. Buna baxmayaraq o, respublikanın ictimai həyatında yaxından iştirak edir və Azərbaycanda Qızıl Aypara Cəmiyyətinin açılmasına nail olur.

İki dünya müharibəsi arasında hərbi yeniliklərlə maraqlanan Şıxlinski hərbi aviasiyanın gələcəkdə oynayacağı roldan böyük həvəslə danışır, mühazirələri elmi jurnallarda çap edilirdi. Onun ehtimalları II Dünya müharibəsi cəbhələrində təsdiqini tapırdı. Ömrünün son illərində öz xatirələrini qələmə alan Şıxlinski Azərbaycanda ilk hərbi memuar kitabı sayılan "Mənim xatirələrim" kitabını yazmışdır. Bu kitab müəllifin vəfatından sonra - 1944-cü ildə işıq üzü görmüşdür.

Əli ağa Şıxlinski 1943-cü ildə Bakı şəhərində vəfat edib və II Fəxri xiyabanda dəfn olunub. Həyat yoldaşı, məşhur Qayıbqlar nəslinin nümayəndəsi, Azərbaycanın ilk şəfqət bacısı Nigar xanım Şıxlinskayanın məzarı da onun məzarının yanındadır.

(1869 - 1932)

Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi irsi Mirzə Fətəli Axundzadənin realistik ənənələrini davamı idi. O hələ zaman qəpəl elçisi ki, səmali mücərrətləyə, formalizm təzahürünə, ideyaya meyllərən son qəbulmalı, ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsindəki Azərbaycan haqqında hələm süran fəedat-patriarxal münasibətlərini, çar memurları və rüyaqar din xadimlərinin özbaşınalıqlarını, şüurlarda və məsələdəki geriliyi durmadan haşqı etmişdir. Onun "Çilər" tragi-komediyası Azərbaycan ədəbiyyatında realizm və solitarın yeni bir mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Onun bütün bədii yaradıcılığının nüvəsi sətirədən ibarətdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin oğlu Azərbaycan lərisinə uzaqı, dramaturq, jurnalist, ictimai xadim, Azərbaycan, eləcə də türk-müsləman dünyasında satirik jurnalistikənin əsasını qoymuş bir şəxs kimi qəbul edilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1869-cu ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. Cəlil ilk təhsilini mollaxanədə alır. 13 yaşında o, üçillik Naxçıvan şəhər məktəbinə daxil olur. Bu məktəbdə o, rus dilini öyrənir, məktəb kitabxanasında bütün kitabları oxuyur. Elm və biliklərdə onda böyük maraq yənamır. Çox çəkmir, C.Məmmədquluzadə Qorıya yola düşür və 1882-ci ildə müəllimlər seminariyasına daxil olur. Nəhayət, 1887-ci ildə İrəvan qəbirniyasının Uluxanlı kənd məktəbinə müəllim göndərilir. 1887-1897-ci illərdə C.Məmmədquluzadə kənd müəllimi kimi çalışır. Bu illərdə o, Azərbaycanın bir çox ziyalıları ilə əlaqə yaratmış, ölkədə mədəni-maarif işlərinin aparılması istiqamətində işlərin vacibliyi qonaatına gəlmişdir. Müəllim işlədiyi dövrdə C.Məmmədquluzadə "Çay dostgahı" adlı alleqorik monzum dramını, "Kışmış oyunu" komediyasını və "Danabəş kəndinin əhvalatları" adlı dahiyənə povestini yazmışdır. Bu əsərlər illər keçdikdən sonra çap edilmişdir; o cümlədən "Danabəş kəndinin əhvalatları" yalnız 1936-cı ildə işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycanda baş verən haqsızlıqları görməyən Mirzə Cəlil 1897-ci ildən etibarən hüquqşünas kimi fəaliyyətə başlayır. O, 1901-ci ildə İrəvana köçürək 1903-cü ildə burada vəkil işləyir. Vaxtaşırı qəzetlərdə məqalələr çap etdirən C. Məmmədquluzadə 1903-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetindəndən dövət alır. Tiflisdə Məhəmmədəğa Şaxtahtlı tərəfindən çap edilən bu qəzet ilk gündən demokratik ruhu ilə seçilmişdir. Demokratik fikirləri satirik dilə çatdırmaq ənənəsini Cəlil Məmmədquluzadə məhz bu qəzətdə işləyərək mənimsəmişdir. "Poçt qutusu" hekayəsini də məhz bu qəzətdə çalışarkən yazıb çap etmişdir.

C.Məmmədquluzadə jurnalist Ö.F.Nəmanzadə və tacir M.Ə.Bağırzadə ilə birlikdə şərikli mətbəə almaq qərarına gəlir. "Qeyrol" mətbəəsində o, ilk kitablarını çap etdirir. "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanoli boy", "İranda hürriyət" adlı kitabları ona bütün Azərbaycanda şöhrət qazandırır. Elə o zaman Tiflisdə rus dilində çıxan "Qafqaz fəhla vərəqəsi" qəzetində Mirzə Cəlil "Binosiblər" və "Xeyir-dua" felyetonlarını çap etdirir və fəhələrin ağır vəziyyətini kəskin tonqad ato-

şinə tutur. "Xeyir-dua" sonradan M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək "Həyat" qəzetində nəşr olunmuşdur.

Xeyriyyəçiliyi ilə seçilən Cəlil Məmməd-quluzadə Tiflisdə uşaqlar üçün məktəb və pansion (internat) açmışdır. C.Məmməd-quluzadə o dövrdə Azərbaycanda kifayət qədər tanınmış, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri ilə sözün əsl mənasında geniş şöhrət qazanmışdır. İlk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də çıxan jurnal Azərbaycanda, eləcə də türk-müsləman dünyasında satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Jurnalda dövrün ən mütərəqqi şəxsləri - M.Ə.Sabir, N.Norimanov, Ə.Haqverdiyev, M.S.Orudubi, Ö.F.Nəmanzadə, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmkürsar şeir, məqalə və felyetonlarını çap etdirirdilər. Jurnalın təbliğ etdiyi demokratiya və azadlıq ideyaları ona ümumxalq məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırdı. Jurnalın ilk nömrələri çap edilən kimi həm çar hökumətinin məmurları, həm də mürtəce din xadimləri ona qarşı kampaniyaya başlamışlar. C.Məmməd-quluzadə onu "Allahsız" adlandırılara cavab verirdi ki, "əksinə, mən Allahdan qorxmağa çağırıram, lakin eyni zamanda zalım və savadsız mollaların hərəkətlərinə göz yuma bilmirəm".

Cəlil Məmməd-quluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalında ölkədə konstitusiyaya qəbul olunması və insan hüquqlarının qorunması ideyaları ilə çıxış etmişdir. Jurnalda Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması, qadın bərabərliyi kimi məsələlər də əksini tapmışdır. Onun rəhbərliyi ilə jurnalda fəaliyyət göstərən müəlliflər faktik olaraq "Molla Nəsrəddin məktəbi" adlanan mətbuat və ədəbiyyat məktəbi yaratmışlar.

C.Məmməd-quluzadə daim irtica qüvvələrin təqib və təzyiqinə məruz qalmışdır. Çar hökumətinə sədaqətli işləyən məmurlar onu dəfələrlə məhkəmələrə vermiş, mətbəədə axtarılar aparmış, jurnalın nömrələrini müsadirə etmiş, hətta bəzən jurnalın nəşrini müəyyən müddət ümumiyyətlə dayandırmışlar da. Jurnal fasilələrlə 1931-ci ilədək çap edilmişdir. Onun 340 nömrəsi Tiflisdə, 8 nömrəsi Təbrizdə, 400 nömrəsi isə Bakıda işıq üzünə çıxmışdır.

1918-ci ilin hadisələri zamanı ailəsi ilə birlikdə Qarabağın Kəhrizli kəndinə köçmüş

Cəlil Məmməd-quluzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasını dəstəkləmişdir. Hələ 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra o, "Cümhuriyyət" adlı məqaləsində yazırdı: "Pađsalıqlı taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağıldandan sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir". Məqalədə o, sadəcə dillə cümhuriyyət anlayışını izah edir, tarixdən misallar göstərir.

Ədib Qarabağda erməni işğalçılarına qarşı mübarizə aparılan sərəsində olmuş, qaçqın və köçkünlərə əlindən gələnlə köməkliyi göstərmiş, hətta Əsgəran döyüşlərində əlində silah iştirak etmişdir. Azərbaycançılıq məfkuru və cümhuriyyət ideyaları onun "Anamın kitabı" pyesində özünü çox dolğun şəkildə göstərmişdir. Burada bütöv və müstəqil Azərbaycan ideyası dəstəklənir. Başqa bir əsərində - "Kamañça" pyesində Azərbaycan xalqının yüksək humanizmindən istifadə edən ermənilərin və onların havadarlarının cinayətkar məqsədləri aşkarlanır.

Sovet dövründə Bakıya köçən C.Məmməd-quluzadə burada "Molla Nəsrəddin" jurnalının və "Yeni yol" qəzetinin baş redaktoru olmuş, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Bakı Tənqid-Təbliğ Featrinin təşkilatçılarından olmuşdur. Onun fəaliyyəti ciddi nəzarətə götürülmüşdü, hər addımı, yazdığı hər sətiri araşdırılırdı, ona iradlar tutulurdu. Buna etirazını bildirdikdə isə ədibi "Molla Nəsrəddin" jurnalından uzaqlaşdırılmışlar, jurnalı Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin orqanına çevirmişlər. C.Məmməd-quluzadəyə qarşı sovet mətbuatında çoxlu sayda qərəzli məqalələr çap edilmiş və bütün bunlar onun səhhətinə pis təsir göstərmişdir. Nəticədə o, ağır xəstələnmişdir.

"Azərbaycan" və "Haradadı Azərbaycan?" felyetonlarında Cəlil Məmməd-quluzadə vahid Azərbaycan ideyasını hər şeydən yüksək tutur. O, ürək yanğısı ilə yazır: "Ah, gözəl Azərbaycan vətənim! Haradadır qalmısın? Ay torpaq çöreyi yeyən təbrizli qardaşım, ay keçəpapaq meşkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... Gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirleşək: hardadır bizim vətənimiz?".

Azərbaycan rəssamlığı tarixində Əzim Əzimzadənin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Satirik qrafika, karikatura janrının bu məharət ustası bir çox satirik jurnallar, ilk növbədə "Molla Nəsrəddin"lə əməkdaşlıq etmişdir. Ədəbi əsərlərə illüstrasiyalar çəkən, teatr tamaşalarına bədii ləhbətlər verən, portret və mənzərə janrlarında əsərlər yaradan rəssamın Azərbaycanda peşakar rəssamların hazırlanmasında böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Əzim Əzimzadə xalq rəssamı, Azərbaycan realist qrafika sənətinin banisi, satirik qrafika, illüstrasiya, siyasi plakat, tarixi və məişət janrlarında, teatr-dekorasiya sənəti sahəsində fəaliyyət göstərmiş rəssam, Azərbaycanda ilk rəssamlıq məktəbinin yaradıcısı, pedaqoq, teatr və rəssamlıq emalatxanalarının təşkilində yaxından iştirak etmiş təşkilatçı kimi daxil olmuşdur.

Əzim Aslan oğlu Əzimzadə 1880-ci ildə Bakının Novxan kəndində anadan olub. Uşaqlıqdan rəsm çəkməyə maraqla göstərən balaca Əzim in bu həvəsinə öləri aylañcə kimi baxmışlar. İlk təhsilini o, 1888 - 1891-ci illərdə mollaxanada almış, 1891 - 1894-cü illərdə isə rus-müsləman məktəbinə daxil olaraq təhsilini davam etdirmişdir. Artıq burada müəllimləri onun rəsmə marağını görmüş, böyük fitri istedadla malik olmasını şahid olmuşdurlar. Onu bu sahədə təhsilini davam etdirmək məsləhət görülmüşdür.

Kiyev şəhərinə göndirilən Əzim Əzimzadə burada rəssamlıq məktəbində oxumuşdur. Onun ilk karikaturası ("İrşad"ın müstərisi) "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunmuşdur. Satirik qrafika sahəsində rəssamlıq fəaliyyətinə başlayan Əzim Əzimzadə bunun üçün lazım olan keyfiyyətlərə malik idi. O hər hansısa bir hadisə və eybəcərliyin mahiyyətini dərhal anlayır və onun satirik, həmya aydın olan ümumiləşdirilmiş obrazını tapırdı. Çox vaxt onun çəkdiyi karikaturalara şəkilsiz yazılar da tələb olunmurdu.

1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalında satirik rəsmləri və karikaturaları ilə çıxış etməyə başlayan Əzim Əzimzadə qısa müddət ərzində populyarlıq qazanır. "Molla Nəsrəddin" in bütün Şərqdə geniş yayılmasının, rəhbətlə qarşılanmasının əsas səbəblərindən biri də Əzim Əzimzadənin hər biri sənət əsəri olan karikatura və şarjlardır. Onun çəkdiyi "Cənab Vitte", "Millət dörd çəkməkdən öriyib çöpe dönmüş müsəlman dövlətisi" karikaturaları indiyədək janrın klassik nümunələri hesab edilir. "Cənab Vitte" karikaturasında Rusiyanın baş naziri yaraqlı-yasaqlı halda İran sərhədini keçərək Cənubi Azərbaycanda inqilabi hərəkətə başlamışa tələsən şəkildə göstərilir. Bu karikatura çar məmurlarının qozobinə səbəb olsa da, Rusiya imperiyasının siyasətini dəqiq əks etdirməyə görə çox populyar idi. Onda baş verən ictimai-siyasi olaylarla dərindən maraqlanan rəssam "Hümmət" təşkilatının, "Nicat", "Nəşri-maarif" cəmiyyətlərinin mədəni-maarif tədbirlərinin fəal iştirakçısı olmuşdur.

1909-cu ildə nəşrə başlayan "Zənbur" jurnalında redaktor vəzifəsində çalışarkən Ə.Əzimzadə imkan olan olan məqalə mətnlərini satirik rəsmlərlə tamamlayırdı. "Ziyahya ikiüzlülük yaradır", "Qumarbazlar" karikaturları dövrün ən iyronc cəhətlərini qamçılayırdı.

1910-cu illərdə Əzim Əzimzadə Rusiya və Şərqi ölkələrinə səyahətlər etmişdir. Bu səyahətlər onu yeni-yeni təəssüratlarla zənginləşdirmiş, həyat təcrübəsini və dünyagörüşünü artırırmışdı. Vətəne qayıdandan sonra Əzim Əzimzadə bir müddət müəllimlik etmiş, məktəblərdə rəsm müəllimi işləmişdir. Bununla bərabər, o, Bakıda çıxan satirik jurnallar üçün karikatürə və yumoristik rəsmlər də çəkmişdir. "Molla Nəsrəddin" in şöhrəti Azərbaycanda yeni-yeni satirik jurnalların yaranmasına səbəb olur, bu isə öz növbəsində ölkədə gedən ictimai-siyasi mübarizəyə müəyyən təsir göstərirdi. Rəssam bu dövrdə ən çox "Zənbur", "Bic", "Kəlniyət", "Baraban", "Məzəli", "Tuti", "Babayi-Əmir" kimi satirik jurnallarla əməkdaşlıq etmişdir. "Avropa diplomatiyasının qələbəsi", "Balkan məsələlərində biz bitərəfik" kimi karikaturları böyük siyasətdə Avropa ölkələrinin ikiüzlülüyünü tam şəkildə göstərirdi.

Əzim Əzimzadə 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını ürəkdən alqışlamışdır. Şərqdə yaradılan ilk respublikanın fəaliyyəti dövründə "türk məktəbi" adını almış köhnə "rus-müsəlman" məktəblərində Əzim Əzimzadə rəsm müəllimi işləmişdir. Bununla yanaşı, o, satirik qrafika və illüstrasiya janrlarında fəaliyyətini də davam etdirmişdir. 1919-cu ildə rəssam "Türk nəşriyyat cəmiyyəti" tərəfindən nəşr edilən "Zənbur" jurnalı ilə əməkdaşlığa başlamış və orada siyasi-ictimai mövzularda 100-dən artıq karikatürə dərc etdirmişdir.

Bu dövrdə Əzim Əzimzadənin yaradıcılığında milli istiqlal mövzusu mühüm yer tutmuşdur. Rəssamın dövrü mətbuat səhifələrində zamanın ictimai-siyasi problemləri ilə səsleşən çoxlu sayda karikaturları çap olunmuşdur. Dövlət quruculuğu sahəsində bezi mənfur insanlar tərəfindən yaradılan sün

maneoləri öz rəsmlərində kəskin tənqid edən rəssam belə maneələrin son nəticədə Azərbaycanın müstəqilliyinə xələf gətirəcəyini, onu təhlükə altında qoyacağını bildirdi. Bu dövrdə Azərbaycan Avropa dövlətlərinin ikiüzlü siyasəti ilə qarşılaşdı. Müstəqilliyinə hər tərəfdən təcavüz edilən Azərbaycan təhlükələri aradan qaldırılmaq aparıcı Avropa dövlətləri onun müstəqilliyini tamnamıq üçün müxtəlif bəhanələr axtarırdılar. Azərbaycanı təcavüz edən işğalçılar, xarici müdaxiləçilər öleyhinə yönəlmiş karikaturlarından birində Əzim Əzimzadə aqşvardıyaçı generalar Denikini, Kolçakı və erməni quldur dəstələrinin başçısı cəllad Andraniki ciblərində gözdürən ingilis qəsbkarlarını təsvir etmişdi. Bununla o, işğalçıların hansı haddələri köməyindən istifadə etməsini göstərmişdi. Əzim Əzimzadə rəsmlərində voton və xalq təəssübkeşliyini ön plana çəkər, cəhəli, nadanlıq, milli ədəvəti, erməni milçilçilərinin - daşnakların vəhşi və iyronc əməllərini ifşa edirdi.

Əzim Əzimzadənin yaradıcılığı orijinal və çoxcəhətli idi. O, satirik qrafika, illüstrasiya, siyasi plakat, tarixi və məişət janrlarında, teatr-dekorasiya sənəti sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Onun təsvir üslubunda xalq yaradıcılığına xas yığcamlıq, obrazlılıq, səslik kimi cəhətlər üstündür. O öz rəsmlərində tənqid hədəflərini gah öldürücü satira, gah kəsarli yumor, gah yumşaq kinayə atəşinə tuturdu. Rəssam Mirzə Ələkbər Sabirin "Hophopnamə"sinə son dərəcə gözəl illüstrasiyalar çəkmiş, bir çox teatr tamaşalarına tortibat və geyim eskizləri vermişdir. Üzeyir Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm" operalarının, "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyalarının, Z.Hacıbəylinin "Aşiq Qərib" operasının və bir çox digər tamaşaların bədii tortibatını Əzim Əzimzadə vermişdir.

1920-ci ildə Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti devrilib, əvəzində sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rəssam Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının incəsənət şöbəsinə rəhbər təyin edilmişdir. Onun fəaliyyəti nəticəsində 1920-ci ildə vətənimizin incəsənət tarixində mühüm hadisə baş vermişdir: Bakıda rəssamlıq məktəbi fəaliyyətə başlamışdır.

Əzim Əzimzadə Azərbaycanda teatr və rəssamlıq emalatxanalarının təşkilində səmərəli işlər görməklə bərabər, bir çox əsərlərə özü bədii tortibat vermişdir. Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Cəmənzomlini və başqalarının əsərlərinə illüstrasiyalar, tamaşalarına dekorasiya və geyim eskizləri çəkmişdir. M.F.Axundzadənin "Hacı Qara", "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah", "Mürafie vəkillərinin hekayəti", Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölümlər", Cəfər Cəbbarlının "1905-ci ildə" pyesləri əsasında hazırlanan tamaşaların da geyim eskizləri onundur.

Əzim Əzimzadənin yaratdığı əsərlər içərisində "Köhnə Bakı tipləri" adlı satirik portretlər silsiləsi dərinliyi və səsli işləmə

si ilə seçilir. "Hacı" karikatürə portreti janrı klassik əsərlərindən biri hesab edilir. Bədii əsərləri illüstrasiyalar çəkən rəssam Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl", "Xosrov və Şirin" poemaları mövzusunda yüksək səviyyəli bədii əsərlər yaratmışdır.

Bütün bunlardan əlavə, Əzim Əzimzadə çox koloritli mənzərələr də çəkmişdir. Onun "Görüldü", "Tut ağacı", "Qürub", "Bakı bağlarında" və s. rəsm əsərləri Aşqeronun gözəlliklərinin tərənnümü etməklə yanaşı, Azərbaycan rəssamlıq tarixində mühüm yer tutur.

1940-cı ildə Bakıda Əzim Əzimzadənin fərdi sərgisi açılmış, burada rəssamın 1200-dən artıq əsəri göstərilmişdir.

Əzim Əzimzadə 1943-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Köhnə arvad və ləza arvad (rəssam Əzim Əzimzadə)

1905 - 1911-ci illər İran inqilabının mərkəzi Cənubi Azərbaycan, onun lideri isə Azərbaycanın qəhrəman oğlu Səttarxan sayılır. Ətilin ömrünü xalqın əsarətdən qurtulmasına səfər etmiş Səttarxanın bəsləyib Azərbaycan xalqının qəbək icimai-siyasi və milli şüurunun inkişafına güclü təkan vermişdir. İnqilab qəhrəmanı da, o bir daha sübut etdi ki, milliyyəçilik, icimai və milli zulma qarşı mübarizədə Azərbaycan xalqı qəddir hərəkət etməyə qədirdir.

Azərbaycan tarixinə Səttarxan 1905 - 1911-ci illər İran inqilabının liderlərindən biri, qələbəli sərkərdə və xalq qəhrəmanı kimi daxil olmuşdur.

Səttarxan (asl adı Səttardır) Hacı Həsən oğlu 1867-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ vilayətinin Məmmədخانlı (indiki Mincəvan) məhəlləsində anadan olub. Xırda ticarətçi olan atası Hacı Həsən hökumətə qarşı tədbirlərdə həmişə iştirak edib. Böyük qardaşı İsmayıl inqilabi hərəkətdə iştirak etmiş və mürtəce qüvvələr tərəfindən öldürülmüşdür.

XX əsrin başlanğıcında İran dövlətinin tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda şah rejiminin daxili və xarici siyasətinə qarşı narazı qüvvələrin sayı günü-gündən artırdı. Belə ki, vergilərin çoxalması, ölkənin Rusiya və İngiltərənin yarımmüstəmləkəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar sosial tarazlığın pozulması xalqın narazılığına səbəb olurdu. Rüşvətxorluq, dövlət pullarının mənimsonilməsi, möhkəmlik dövləti gətirdikə daha artıq tənəzzülə uğradırdı.

Haqsızlıqları gören Səttar gənc yaşlarından ayrı-ayrı nümayişlərdə iştirak edir və bu səbəbdən hətta 1882 - 1883-cü illərdə həbsxanada cəza da çəkməli olur. Gənc Səttar zəhmətkeş kütlələri daim müdafiə etdiyinə görə xalq onu hörmətlə "Səttarxan" adlandırdı. O dövrdə şah rejiminə qarşı xalq müxtəlif mübarizə üsulları tətbiq edirdi. Onlardan biri də qaçaqçılıq hərəkəti idi. Belə ki, bəzi narazı adamlar dağlara qaçır, silah əldə edir, mürtəce qüvvələrə, zalımlara hücumlar edirdilər. Qaçaq kimi fəaliyyətə başlayan Səttarxan da tədricən tərəfdarlarının sayını artırmış və silahlı partizan dəstəsi yaratmışdı.

1905-ci ildə Səttarxan ümumən İranda, o cümlədən də Cənubi Azərbaycanda genişlənən inqilabi hərəkətə qoşulur. İlk əvvəl inqilabçılar konstitusiyaya (məşrutə) tələb edir, nümayişlər, müqəddəs yerlərdə etiraz aksiyalarını keçirirlər. Yerlərdə demokratik idarəetmə orqanları - öncümənlər seçilir. Azərbaycan şəhərlərinin öncümənləri birləşərək "Azərbaycan Əyalət Şurası" təşkil edirlər. "İctimaiyyəne-amiyyun" sosial-demokrat qrupunun üzvlərindən seçilən "Gizli mərkəz" adlı qurum onun idarəetmə orqanı olur. Xalq arasında böyük nüfuzə malik olan Səttarxan 1906-cı ildə Təbriz Əmirəxiz məhəlləsi mücahidlərinin başçısı və "Həqiqət" öncümənlərinin

üzvü olmuşdur. Səttarxan fədati dastolarının sayını artırmağa çağırır və onlara daim hərbi təlimlər keçir. 1906-cı ildə Müzəffərəddin şahın konstitusiyaya haqqında qəbul etdiyi qanun xalqı sakitləşdirərsə də, onun vəfatından sonra Məhəmmədali şahın bu qərarı ləğv etməsi xalqı yenidən mübarizəyə qaldırır.

1907-ci il fevralın 8-də Təbrizdə ilk silahlı üsyan baş verir. Şəhərdə real hakimiyyət Azərbaycan Əyalət Şurasının əlinə keçir. İranda parlament (məclis) yaradılana qədər Azərbaycan seçilmiş nümayəndələr onun işində fəal iştirak edirlər. Təbriz şəhəri İran inqilabının mərkəzinə çevrilir. Azərbaycan Əyalət Şurası sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirir, insanların vəziyyəti nisbətən yaxşılaşır. İri şəhərlərdə dünyəvi elmləri tədris edən yeni məktəblər açılır. 1907-ci ilin sonunda şah konstitusiyasını imzalamaq məcburiyyətində qalır. Lakin o, gizli şəkildə Rusiya və İngiltərədən köməklik alaraq əksinqilabi çevrilişə hazırlaşır.

1908-ci il iyunun 23-də şah qoşunları İran məclisinə hücum edir, inqilabçılara divan tutulur. Onlar İran vilayətlərində inqilabi böğduqdan sonra Azərbaycana üz tuturlar. Onların əsas hədəfi Təbriz şəhəri idi. Şəhərdə inqilabi böğməyə cəhd göstərən 40 minlik şah qoşunu və irticaçı qüvvələrlə inqilabçılar arasında ağır döyüşlər başlayır. Artıq iyulun 1-də şəhər mühasirəyə alınır, şəhərdə aclıq başlayır. İyulun 18-də Səttarxan gözənlilmədən hücumə keçir və düşməne güclü zərbə vurur. Bu xəbər inqilabçılara ruhlandırır, bütün Azərbaycandan fədatilər Təbrizə axışmağa başlayır, müxtəlif üsullarla mühasirədən keçib Səttarxanla birləşirlər. Qüvvələri bir mərkəzdən idarə etmək məqsədi ilə Səttarxan, Əli Müsyöv, Hacı Əli Davafurş və Mir Həşim xandan ibarət "Hərbi şura" yaradırlar.

Təbrizin Əmirəxiz məhəlləsində küçə vuruşmaları zamanı Səttarxanın rəhbərliyi altında fədati dastoları əksinqilabi qüvvələrə ağır zərbələr endirir, onları geri çəkilməyə məcbur edirlər. Avqustda şah qoşunları geri çəkilib və İranın mərkəzi əyalətlərindən köməyə yeni qüvvələrin gəlməsini gözləməyə başlayır. Öz qüvvələrini səfərbər edən Səttarxan 20 min döyüşçü toplayaraq geniş əks-

hücumə başlayır. Oktyabrın 12-dək döyüşlər davam edir. Oktyabrın ortalarında Təbriz azad olunur.

Xalq və vətən qarşısında xidmətlərinə görə Azərbaycan Əyalət Şurası Səttarxana "Sordari-milli" (milliətlər sərkarəsi) adı verir, döyüşdə fərqlənlənləri təltif etmək üçün Səttarxan medali təsis edir. Dünya mətbuatında homin illərdə Səttarxan "İnqilabçı İran qoşununun başçısı", "İranın Hannibalı" adlandırılır.

1908-ci ilin noyabrından 1909-cu ilin yanvarına qədər gedən döyüşlərdə Səttarxanın dastoları tədricən bütün Cənubi Azərbaycanı şah qoşunları və mürtəce qüvvələrdən təmizləyir. Şimali Azərbaycandan, Volqaboyu ərazilərdən, Orta Asiyadan, Türkiyədən inqilabçılara kömək göstərirdilər. Kömək qeyri-rəsmi xarakter daşıyırdı, buna baxmayaraq ərazilərdən silah, ərzaq, pul götürülür, yüzlərcə könüllü Azərbaycan inqilabçılara qoşulurdu. Təbriz döyüşlərində Şimali Azərbaycandan gəlmiş 800 döyüşçü vuruşurdu. Milli ziyalılarımız mətbuatda, milli burjuaziya işə məliyyə vəsaiti ilə inqilabçılara dəstəkləyirdilər.

Səttarxanın qələbələri İran inqilabını yenedən canlandırır, lakin Rusiya və İngiltərənin böyük narahatlığına səbəb olur. Onlar şah rejiminə güclü kömək göstərirlər. 1909-cu ilin aprelində Rusiya qoşunları Təbrizə girir. Azərbaycan Əyalət Şurası fədatilərə vuruşu dayandırmaq və silahları gizlətmək əmrini verir. Buna baxmayaraq 1909-cu ilin iyulunda şah devrilir, Tehrandə mülkədar-burjua dairələri öz hökumətlərini yaradırlar. 1910-cu ilin aprelində yeni liberal mülkədar-burjua hökumətinin dəvəti ilə başda Səttarxan və Bağırxan olmaqla 100 nəfərlik fədati dəstəsi Tehrana gədir. Tehran əhəli Səttarxanı böyük təntənə ilə qarşılayır. Lakin irtica qüvvələri Təbriz üsyanının qəhrəmanlarına qəsd hazırlayıbmışlar. 1910-cu il avqustun 7-də yeni hökumətin qoşunları, Tehran polisi və İran ermənilərindən təşkil edilmiş dastolar Səttarxanın fədati dəstəsinə qəfil hücum edir. Fədatilər 6 min nəfərlik düşmənlə döyüşdə məğlub olur, atışma zamanı Səttarxan ağır yaralanır və uzunsürən xəstəlikdən sonra vəfat edir.

Hüseyn
Ərəblinski

(1881 - 1919)

Azərbaycan peşəkar teatr sənətinin banilərindən biri kimi Hüseyn Ərəblinski elədir. Bu da təsadüfi deyil. Cəmiyyətimiz Azərbaycan əhliqə və rejissoru olmuş Ərəblinski Azərbaycan teatrının təşkilatçılığında, milli aktyor və rejissor kadrlarının hazırlanmasında rol oynamışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatr və kino sənətinin bütün nailiyyətləri bu və ya digər dərəcədə həm də Ərəblinskiyə aiddir. Dünya klassiklərinin əsərlərini Azərbaycanda tamaşaçıya qeyri-adi milli teatr əsərləri ilə həssas, Avropa teatr mədəniyyətini özünə xas şəkildə birləşdirən, Azərbaycan tarixini və milli dəyərlərini təbliğ edən əsərləri səhnələyən, ilk Azərbaycan opera və operetllərini quruluşçu rejissor olan, Azərbaycan səhnəsində faciəvi rolları inşaa etmiş sayılan, ilk Azərbaycan kinofilminin baş rolu ilə olan, Azərbaycanda cəmiyyəti teatr truppaları və dramaları yaradan, öz bəşəriyyəti ilə Azərbaycan milli müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Ərəblinski bir nəfər xalq qələbəsini qazandırmışdır.

Hüseyn Məmməd oğlu Ərəblinskiyə adı Azərbaycan tarixində görkəmli aktyor və rejissor, Azərbaycan peşəkar teatr sənətinin banilərindən biri kimi hərmal və ehtiramla xatırlanır.

Hüseyn Məmməd oğlu Ərəblinski (Xələfov) 1881-ci ildə Bakıda anadan olub. İlk təhsilini mollaxanada aldıqdan sonra o, rus-müsləman məktəbində oxuyub. Məktəb illərində teatr dərnəyinin qoyduğu tamaşalarda həvəslə oynayan Hüseyn qohumları və yaxınlarının etirazlarına baxmayaraq həyatını teatrla bağlamaq qərarına gəlir.

Hüseyn Ərəblinski səhnəyə ilk dəfə 1897-ci ildə görkəmli teatr xadimi və rejissor Cahangir Zeynalovun hazırladığı "Lənkoran xanının vəzirini" komediyasında mehtar Kərim rolunda çıxmışdır. Gənc aktyorun istedadını gören C.Zeynalov onun məşhur aktyor olacağına inandığını bildirmişdir. Çox keçir, Ərəblinski "Müsləman Artistləri Cəmiyyəti"nə üzv qəbul edilir və o, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində teatr tamaşalarında çıxış etməyə başlayır. 1905-ci ildə Lənkoran qastrolu zamanı Nəcəf bəy Vəzirovun "Müsiyəti-Fəxrəddin" tamaşasında oynadığı Fəxrəddin obrazı Hüseynə şöhrət qazandırır.

1906-cı ildə Ərəblinski "Nicat" cəmiyyəti nəzdindəki teatr truppasına daxil olur və 1913-cü ilədək bu trupa ilə tamaşalarda iştirak edir. Sonralar o, "Səfa" cəmiyyətinin teatr truppasına keçir. 1918-ci ildən isə Ərəblinski Zülfüqar və Üzeyir Hacıbəyli qardaşlarının teatr truppasında çalışmağa başlayır. Bu teatrda fəaliyyəti zamanı ona rejissorluq da tapşırılır və Ərəblinski istedadını bu sahədə göstərmək imkan tapır. Elə həmin 1918-ci ildə Ərəblinski teatrın baş rejissoru təyin olunur. Eyni zamanda Ərəblinski teatr həvəskarları dərnəklərinə də rəhbərlik edir, istedadlı gənclərdən yüksək səviyyəli aktyor truppası yaradır. Hüseyn Ərəblinski bütün fəaliyyəti ilə Azərbaycanda aktyorluq sənətinin nüfuzunu qaldırmağa çalışmışdır. Bu o zaman idi ki, ölkədə bozı mürtəce güvələr teatrın əleyhinə çıxış edir, aktyorluq sənətinə etinasız yanaşırdılar. Azərbaycan aktyorlarının peşəkarlığı səviyyəsinin artmasında və püxtələşməsində Ərəblinskiyə xidməti əvəzsizdir.

H.Ərəblinski Azərbaycanın ilk peşəkar rejissoru hesab edilir. O obrazın daxili aləmini dərinləndirərək duymaq və açmaq, əsərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini incə detallarla verə bil-

mək qabiliyyəti Ərəblinskiyə rejissorluq sənətinin əsas məziyyətlərindən olmuşdur. O, ədəbi-dramaturji materialın ifaçılar tərəfindən düzgün dərk edilməsinə və tamaşaçı vahid ansambl yaradılmasına xüsusi diqqət vermişdir. Onun hazırladığı tamaşalar böyük maraqla qarşılanmışdır. Onlardan N.Çoxalov "Müfəttiş" (1906) və "Evlənmə" (1910), N.Norimanovun "Nadir şah" (1906), F.Şillərin "Qaçaq" (1907), Ş.Şaminin "Dəmirçi Gavə" (1908), U.Şekspirin "Otello" (1910) tamaşalarını göstərmək olar.

Azərbaycan teatrının repertuarına Azərbaycan tarixi və milli müstəqillik uğrunda hərəkətə bağlı səhnə əsərlərinin daxil edilməsində Ərəblinskiyə böyük rolu olmuşdur. Əyləncə xarakterinə yazılan əsərləri qəbul etməyən rejissor Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni-əxlaq məsələlərini qaldıran əsərlərə üstünlük verirdi.

Bununla bərabər, Ərəblinskiyə aktyor təbiətinə faciəvilik və romantik pəfəs daha yaxın olmuşdur. O, S.Lanskoyun "Qəzavat" əsərində Əhməd bəy Şamxal, Ş.Şaminin "Dəmirçi Gavə" əsərində Gavə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Bəxtsiz cavan"ında Fəhad, "Ağa Məhəmməd şah Qacar"da Ağa Məhəmməd şah, "Dağın tifaq"da Nəcəf bəy, F.Şillərin "Qaçaq" əsərində Frans Moor, Nəriman Norimanovun "Nadir şah"ında Nadir şah kimi faciəvi rolları yüksək səhnəkarlıqla ifa etmişdir.

Yaradıcılığında milli teatr ənənələri ilə klassik Avropa teatr mədəniyyətini özünə birləşdirən Ərəblinski müxtəlif janrlı əsərlərdə inandırıcı və parlaq obrazlar yaratmışdır. 1910-cu ildə U.Şekspirin "Otello" əsərində yaratdığı Otello obrazı Ərəblinski yaradıcılığının zirvəsi sayılır.

Ərəblinski musiqili teatr səhnəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan operasının birinci və ən məşhur tamaşası olan Üzeyir Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun" operası 1908-ci ildə məhz Hüseyn Ərəblinski tərəfindən tamaşaçılara qoyulmuşdur. O sonralar Ü.Hacıbəylinin daha bir neçə opera və operetllərini - "Əli və Kərim", "O olmasın, bu olsun", "Şah Abbas və Xurşidbanu", "Aşıq Qərib", "Evlənən subay", "Əlli yaşında cavan" və s. əsərlərin quruluşçu rejissoru olmuşdur.

Azərbaycanda peşəkar səhnə ustalarının yetişdirilməsində Ərəblinskiyə böyük xidməti var. O, Azərbaycan dramaturgiyası və teatrının fəal təbliğatçısı olmuş, teatrın böyük təsir edici qüvvəsinin təbliğat işlərində geniş istifadə edilməsinin vacibliyini ictimaiyyətə çatdırmağa çalışmışdır. Azərbaycan teatrının nailiyyətlərini təbliğ etməkdən ötrü o, Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz, Volqaböyü, Orta Asiya və Kırım şəhərlərinə qastrol səfərləri etmişdir.

Azərbaycanda kino sənətinin yaradılmasında da Ərəblinskiyə rolu olmuşdur. 1916-cı ildə "Neft və milyonlar səltonatında" adlı ilk Azərbaycan bədii filmində Ərəblinski baş rolda - Lütfuli bəy rolunda çəkilmisə və bu obrazı çox məharətlə də yaratmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması xəbərini Ərəblinski böyük məmnuniyyətlə qarşılamışdır. Artıq heç bir qüvvə milli müstəqillik ideyalarını, Azərbaycan tarixini, mədəniyyətini təbliğ etməyə qadağan qoya bilməzdi. Planlarını dostu Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə bölüşən Ərəblinski yeni, daha möhtəşəm tamaşalar qoymaq, Azərbaycan teatrını dünya səviyyəsinə təbliğ etmək, ölkədə kino sənətinin inkişaf etdirmək kimi böyük arzularla yaşayırdı. Belə bir vaxtda Hüseyn Ərəblinskiyə həyatına xaincəsinə sui-qəsd edilir. Qohumlarından birisi onların nəslindən aktyor kimi məşhur peşə sahibinin olmayacağını bildirərək Ərəblinskiyə hədələyir, onun peşəsini dəyişməyi tələb edirdi. Hər dəfə rədd cavabı alan bu "igid" 1919-cu il martın 17-də Hüseyn Ərəblinski xaincəsinə öldürülür.

Məşhur aktyor və rejissorun son mənzilə yola salmaq üçün minlərlə insan Bakı küçələrinə çıxmışdı. Hökumət və parlament üzvləri də dəfn mərasimində iştirak etmişdilər. Mərasimdə Ərəblinskiyə dostu Üzeyir bəy Hacıbəyli onun övətününi "ovoz olunmaz itki" adlandırmış, qatilin ən ağır coza ilə cəzalandırılmasını tələb etmişdi. Azərbaycan Milli Şurasının sədri, istiqal lideri kimi qəbul olunan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mətəm mərasimində çıxış edərək Azərbaycan səhnə sənətinin inkişafında və çiçəklənməsində, azadlıq və istiqal ideallarının xalqa aşılmasında Ərəblinskiyə böyük xidmətlərini qeyd etmiş, onun qatlini milli müstəqilliyimizə təcavüz adlandırmışdı.

*Üzeyir
Hacıbəyli*
(1885 - 1948)

1919-cü ilin yayında "Azərbaycan" qəzetində çap edilmiş sərbəst məqalələrin müəllifi Hacıbəyli yazırdı: "İstiqlalimiz bir ilin bəyşməsi gəncə keçirmişdir ki, uluqümüzün qulları nimaqan olan bir qara al bəyan istiqlalimiz qırmaq və bizi mürdər pəncəsi altında əzmək xəyalı ilə şimalımızdan azanmağa başladı". Bu məqalənin müəllifi Üzeyir bəy Hacıbəyli idi. O həmin qəzetdə: "Cənab vəz, demək qəsdur. Sığ dil ilə qəzasın müstəqil Azərbaycan deyənlər əmin olmalı: on müstəqil qəzələməyə qadir olarlar... Bir qəşli devlətimiz - qəbəkətdə - qəşin qəbəkətdə lərləliyin ümidqəli, istəmləyin pəncəli və ələmi mədəniyyətinin məhəbbətə bir üzü olacağına hələ bir qəşində ehtiyatlı halda hər kəsə bildirməkəddir".

Azərbaycan tarixinə Üzeyir Hacıbəylinin adı dahi bəstəkar, musiqişünas alim, publisist, dramaturq, müasir Azərbaycan peşəkar musiqisinin və milli operasının banisi, pedaqoq və ictimai xadim kimi qızıl hərflərlə yazılmışdır.

Üzeyir bəy Hacıbəyli (Hacıbəyov) 1885-ci ildə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi Qarabağın Şuşa qəzasının Ağcabədi kəndində anadan olmuşdur. Atası Əbdülhüseyn kənd mirzəsi işləsə də, oğluna yaxşı təhsil vermək istəmiş və ailəsi ilə birlikdə Şuşa şəhərinə köçmüşdür. Burada Üzeyir rus-azərbaycan məktəbində daxil olmuş və ilk musiqi dərslərini də elə burada almışdır. Belə ki, dayısı Ağalar Əli-verdiyev xalq musiqimizin mahir bilicisi kimi tanınırdı. Şuşada Üzeyir ilk dəfə özünü musiqidə sınayır. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev xor təşkil etmiş və həmin xorda Cabbar Qaryaqdı oğlunun başçılığı ilə hazırlanan müxtəlif musiqi nömrələrində Üzeyir də iştirak edir.

1899-cü ildə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olan Üzeyir bəy burada qabaqcıl dünya mədəniyyəti, rus və Qərbi Avropa klassik musiqisi ilə yaxından tanış olur, skripka və baritonda çalmağı öyrənir. Öz təşəbbüsü ilə o bir neçə xalq mahnısını da nota köçürür.

1904-cü ildə seminariyanı bitirən Üzeyir bəy Cəbrayıl qəzasının Hadrut kəndinə müəllim təyin edilir. 1905-ci ildə isə Bakıya köçür və əvvəlcə Bibiheybətə, sonra isə Bakıda "Səadət" məktəbində dərslər verir. Maraqlıdır ki, həyatda öz yolunu axtaran Üzeyir bəy 1907-ci ildə "Hesab məsələləri" və "Mətbuatda istifadə olunan siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türki-rusi və rus-türki lüğəti"ni hazırlayıb nəşrə vermişdir. Bədiə yaradıcılığına publisistika ilə başlayan Üzeyir bəy "İttihad", "Həyat", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni iqbal" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Ü", "Filankos" və s. təxəllüsləri ilə məqalələr dərc etdirmişdir. Onun dövrün ictimai-siyasi, sosial, mədəni-maarif məsələlərinə həsr edilmiş məqalə, felyeton, hekayə və satirik miniatürləri xalq arasında olduqca populyar olmuşdur. Üzeyir bəy həmin vaxt N.V.Qoqolun "Şinel" povestini də Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

1908 - 1912-ci illərdə opera və musiqi komediyaları yazmış Üzeyir bəy öz musiqi savadını artırmaq üçün Moskvaya gedir, fi-larmoniya cəmiyyətinin musiqi kurslarında

oxuyur, 1914-cü ildə Peterburq konservato-riyasına daxil olur. Lakin I Dünya müharibəsinin gətirdikə qızışması və bundan doğan maddi çətinliklər üzündən o, təhsilini yarımcı buraxıb Bakıya qayıtmalı olur. 1916-cı ildə Üzeyir bəy və qardaşı Zülfüqar "Hacıbəyli qardaşlarının opera-operetta artistləri dəstəsi" adlı teatr truppası yaradırlar. Truppa dram, komediya, opera və operettalar hazırlayıb həftədə üç dəfə tamaşaya qoyur.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin Azərbaycan musiqisinə verdiyi töhfələr özəvsizdir. 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda H.Z.Tağıyevin teatr binasında onun "Leyli və Məcnun" operası səslənmişdir. O zaman bu təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə ilk opera idi. Bu əsərlə Üzeyir bəy Şərqi aləmində opera sənətinin əsasını qoydu. "Leyli və Məcnun" muğam əsasında yazılmış opera idi. Eyni onononü Üzeyir bəy "Şeyx Sonan" (1909), "Rüstəm və Söhrab" (1910), "Şah Abbas və Xurşidbanu" (1912), "Əsl və Kərəm" (1912), "Harun və Leyla" (1915) muğam operalarını davam etdirir. Əsərlərin librettoları üçün Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması, xalq dastanları, rəvayətlər və Firdovsinin "Şahname" poeması seçilmişdir.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin Azərbaycan dramaturgiyasındakı rolu incəsənət tarixində xüsusi yer tutur. O, Azərbaycanda musiqili komediya janrının yaradıcısıdır. Komediyaların həm mətnini, həm də musiqisini o özü yazmışdır. Onun "Ər və arvad" (1910), "O olmasın, bu olsun" (1911), "Arşın mal alan" (1913) musiqili komediyaları dünya dramaturgiyasının inciləri hesab olunur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ürəkəndən alışıqlayan Üzeyir bəy teatr truppasının tamaşalarından yığılan pulları Azərbaycanın müstəqilliyi və istiqlaliyyəti uğrunda şəhid olanların ailələrinə paylayırdı. Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət himninin müəllifi məhz Üzeyir bəydir. Hər tərəfli istedadını milli dövlətçiliyin yaradılıb inkişaf etdirilməsinə sərf edən Üzeyir bəy 1918 - 1920-ci illərdə çox qızgın və hərtərəfli fəaliyyət də göstərirdi. O, hökumətin rəsmi or-

qanı olan "Azərbaycan" qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edirdi, məqalə və felyetonları dərc etdirirdi. Qəzetin ilk redaktoru əvvəllər onun kiçik qardaşı Ceyhun bəy, 1919-cu il yanvarın 16-dan başlayaraq isə o özü olmuşdur (1920-ci il aprelin 27-dək). Müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsini qəzetin ideya istiqaməti seçən Üzeyir bəy Azərbaycan tarixinə, siyasi vəziyyətinə, iqtisadiyyatına, maarif və mədəniyyətinə həsr olunmuş məqalələrə geniş yer verirdi, özü də bu istiqamətdə 100-dən çox məqalə yazıb çap etdirirdi. "Partiyalarımız", "Andranik məsələsi", "Lənkəran faciəsi", "Fitnələr qarşısında", "Naxçıvan və Qarabağ", "İçimizdəki deniklər", "Ermənistan və Azərbaycan müsibəti" adlı məqalələri onu uzaqgörən siyasətçi, əqədli publisist kimi xarakterizə edir.

1920-ci ildə Azərbaycan işğal ediləndən sonra böyük sarsıntı keçirən Üzeyir bəy çox götür-qoydan sonra ölkədə qalmaqı qərara alır. Onun fikrincə, incəsənətin mənası xalq xidmətdədir və o da öz musiqisi ilə xalqına xidmətə üstünlük verir.

Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycanda musiqi təhsil sistemini yaradılmış, milli musiqimizin əsaslarının işlənilib-hazırlanması istiqamətində aparılan işlərə başçılıq etməyə başlayır. 1921-ci ildə Üzeyir bəy Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbini açır. 1926-cı ildə bu məktəb Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası ilə birləşdirilir. 1930 - 1940-cı illərdə çoxsəsli Azərbaycan xoru, Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası, notlu xalq çalğı alətləri orkestri də onun səyi ilə yaradılmışdır. Müslüm Maqomayevlə birlikdə Üzeyir bəy "Azərbaycan türk nəğmələri" adlı məcmuə nəşr etdirmişdir. Musiqidən dərslər deməklə bərabər, Üzeyir bəy dirijorluq etmiş, musiqi fantaziya, ansambel pyesləri, kantata, kütləvi mahnılar üçün musiqi yazmışdır.

Ü.Hacıbəylinin 1937-ci ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrında ilk tamaşası qoyulan "Koroğlu" operası dünya musiqi xəzinəsinə dəhşiyən bir əsər kimi daxil olmuşdur. Aşiq musiqisini klassik opera janrında səsləndirən Hacıbəyli bununla da 30-cu illərdə milli musiqi alətləri - saz, tara və kamança - ya qarşı kampaniya aparan bəzi siyasi rəh-

berlərə layiqli cavab vermiş olur. O, bəstələdiyi musiqi əsərlərində bu musiqi alətləri üçün partiyalar yazırdı. 1939 - 1948-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının direktoru olan Hacıbəyli bu dövrdə həm də Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri olmuşdur.

Üzeyir bəy 1941 - 1945-ci illər müharibəsində marşlar, vətənpərvər ruhlu mahnılar, həmçinin "Cəngi" pyesini, "Vətən və cəbhə" kantatasını bəstələmişdir. Onun "Sənsiz" və "Sevgili canan" romanları bu janrdə yazılan ən kamil əsərlərdəndir. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilən Üzeyir bəy Azərbaycan SSR-in Dövlət himnini bəstələməyi tapşırılmışdır.

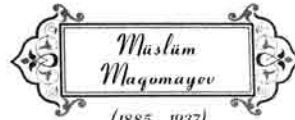
Onun "Arşın mal alan" və "O olmasın, bu olsun" əsərləri bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuş, ekranlaşdırılmış, dünyanın ən məşhur teatrlarının səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur. Ü.Hacıbəylinin 1945-ci ildə yazdığı "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" monoqrafiyası çox zəngin Azərbaycan musiqi xəzinəsinin açarıdır.

Üzeyir bəy istedadlı bəstəkarlar, musiqişünaslar, ifaçılar nəslini yetişdirmişdir. Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi, Soltan Hacıbəyov və neçə-neçə məhir musiqiçilərimiz Üzeyir bəyin tələbələri olmuşlar.

Üzeyir bəy Hacıbəyli 1948-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev, Hüseynqulu Sarabski və Hənəfi Terequlov

Azərbaycanın musiqi tarixində Müslüm Maqomayevin adı xüsusi yer tutur. Onun "Səh kəməli" operası XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan operalarına xas imprevizasiya prinsipindən təmiz opera formasına keçid mərhələsi hesab edilir və bəzən Azərbaycan operası sənətinin inkişaf tarixində əhəmiyyətli yer tutur.

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı incəsənət şöbəsinin, Azərbaycan Radio Verilişləri İdarəsinin musiqi şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Opera və Ballet Teatrının direktoru, bədii rəhbəri və baş dirijoru vəzifələrində çalışmış Müslüm Maqomayev geniş xalq küllələrinin musiqi təhsili məsələlərinə böyük diqqət yetirmiş, həmçinin bir çox görkəmli Azərbaycan mədəniyyət xadimləri ilə birlikdə incəsənətdə realist ənənələrin, yeni mövzuların bəzənməsinə, Avropa klassik musiqi janrları və formalarından istifadə edilməsinə səy göstərmişdir.

Azərbaycan tarixində Müslüm Maqomayev görkəmli bəstəkar, dirijor, musiqişünas və ictimai xadim kimi daxil olmuşdur.

Müslüm Məhəmməd oğlu Maqomayev 1885-ci ildə Çeçenistanın Qroznı şəhərində sadə azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Onun valideynləri əslən Azərbaycanın Qax rayonundandır. Ailə Qroznı şəhərinə köçmüş və Məhəmməd kişi burada demirçixanada işləmişdir. Qroznı şəhərində ikillik şəhər məktəbini bitirdikdən sonra 1899-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasına daxil olan Müslüm Maqomayev burada 5 il ərzində təhsil almışdır. Seminariyada oxuduğu dövrdə o, musiqiyə böyük maraq göstərmiş, burada ilk əsərlərini yazmışdır. Onun yazdığı kiçikləməli musiqi əsərləri musiqi müəllimlərinin diqqətini cəlb etmiş, ona musiqi sahəsi üzrə fəaliyyət göstərmək tövsiyə edilmişdir. M.Mağomayev seminariyada Üzeyir Hacıbəyli ilə tanış olmuş, onunla dostlaşmış və onlar bu dostluğu ömürlərinin sonunadək saxlamışlar.

1905-ci ildə seminariyanı bitirdikdən sonra Müslüm Maqomayev təyinatla Şimali Qafqazın Bekoviç kəndində, sonra isə Lənkəran şəhər məktəbində müəllimlik etmişdir. Maarifpərvər musiqi xadimi olaraq o, dərs dediyi şəhər məktəbində xor, dram dərnəyi, orkestr təşkil etmiş, bir çox xalq mahnılarını nota salmışdır. Onun musiqi istedadı çıxış yolu axtarı və getdikcə aydın olurdu ki, M.Mağomayev musiqisiz yaşaya bilmir, musiqi onun bütün fikrini məşğul edirdi.

1911-ci ildə Bakıya köçən Müslüm Maqomayev bir ara Sabunçuda müəllim işlədikdən sonra Azərbaycan Opera Teatrına skripkaçı qəbul edilmişdir. Bu teatr o dövrdə Azərbaycan peşakar musiqi sənətinin qurucusu, düşünən beyni kimi qəbul edilirdi. Burada çalışan sənət ustaları öz səhələri üzrə fəaliyyət göstərməklə kifayətlənmiş, Azərbaycanda klassik musiqinin inkişafı, onun milli musiqi ilə sintezi yollarını düşündürdülər. Teatrda M.Mağomayev Üzeyir Hacıbəylinin ən yaxın silahdaşlarından biri kimi Azərbaycan musiqili teatrının təşəkkülü və inkişafı istiqamətində işləməyə başlamışdır. Həmçinin o, Hüseynqulu Sarabski, Hənəfi Terequlov və başqa musiqi xadimlərimizlə birgə fəaliyyət göstərmişdir. 1912-ci ildən

başlayaraq ömrünün axırınadək Müslüm Maqomayev opera tamaşalarına dirijorluq etmişdir.

1916-cı ildə Müslüm Maqomayev özünün ilk operası olan "Şah İsmayıl" operasını yazmışdır. Operanın musiqisinin çox hissəsini muğamlar təşkil edirdi. Əsərin 1924 və 1936-cı illərdəki formalarında müəllif muğam improvizasiyalarını azaltmış, əsərə rəqətativ, rəqlər daxil etmiş, çoxsəslili xor nömrələrini artırmışdır. Onun "Şah İsmayıl" operası XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan operalarına xas improvizasiya prinsipindən kamil opera formasına keçid mərhələsi hesab edilir və bununla Azərbaycan opera sənətinin inkişafı tarixində əhəmiyyətli yer tutur.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Müslüm Maqomayev Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafı sahəsində gərgin işləmişdir. O, 20-ci illərdə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı incəsənət şöbəsinin və Azərbaycan Radio Verilişləri İdarəsində musiqi şöbəsinin müdiri işləmişdir. Bu vəzifələrdə o, geniş xalq kütlələrinin musiqi təhsili məsələlərinə böyük diqqət yetirmişdir. İnzibati vəzifələrdə çalışması onun bəstəkarlıq fəaliyyətinə xələl gətirirdi, lakin bununla belə, işlədiyi illərdə o, klassik musiqinin xalq arasında sevilməsində, kütləvi mahnıların klassik musiqi ilə milli musiqinin sintezi əsasında yazılmasında böyük işlər görmüşdür.

XX əsrin 30-cu illərində bəstəkar Azərbaycan Opera və Balet Teatrının direktoru, bədii rəhbəri və baş dirijoru vəzifələrində çalışmışdır. Müslüm Maqomayev bir çox görkəmli Azərbaycan mədəniyyət xadimləri ilə birlikdə incəsənətdə realist ənənələrini, yeni mövzuların bərqərar olmasına, Avropa klassik musiqi janrları və formalarından istifadə edilməsinə səy göstərmişdir.

Müslüm Maqomayevin bəstəkarlıq üslubunun formalaşmasında xalq mahnılarının toplayıb işləməsinin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. 1927-ci ildə onun ümumi redaktəsi ilə "Azərbaycan türk el nəğmələri" məcmuəsi nəşr edilmişdir. Bununla o, bir çox nadir Azərbaycan mahnılarının qorunmasını, nəsil-dən-nəslə ötürülməsini təmin etmişdir. Hal-hazırda ermənilərin özünüküleşdirmə-

yə çalışdığı musiqi və mahnıların bir çoxu artıq o dövrdə bu məcmuədə Azərbaycan musiqi nümunələri kimi göstərilmiş və tanınmışdır.

Azərbaycan kütləvi mahnı janrının yaradıcılarından olan bəstəkar "Yaz", "Tarla", "Bizim kənd", "Yarıq" və s. mahnılar bəstələmişdir. Onun kiçikhəcmli orkestr əsərləri (rapsodiya, rəqs, marş, fantaziya) Azərbaycan proqramlı simfonik musiqisinin ilk nümunələrindəndir. Belə əsərlər arasında 1928-ci ildə yazdığı "Azərbaycan çöllərində", 1930-cu ildə yazdığı "Azad olunmuş Azərbaycan qızının rəqsi", "Dorviş", "Pişdəramədi-çahargah" fantaziyaalarını, 1933-cü ildə yazdığı "Pionerlər marşı", "Azərbaycan radiosu marşı" ("RV-8" adı ilə də tanınır), "Şələlə" simfonik pyesini və s. əsərləri göstərmək olar.

1935-ci ildə Müslüm Maqomayevin böyük yaradıcılıq müvəffəqiyyəti olan "Nərgiz" operası ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, musiqi mütəxəssislərinin yüksək qiymətinə layiq görülmüşdür. Bu əsər Azərbaycan musiqili teatrının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Ölkəmizdə Sovet hakimiyyəti uğrunda kəndlilərin mübarizəsini əks etdirən bu əsər inqilabi mövzulu ilk sovet operalarındanadır. Doğrudur, opera siyasi sifətiş əsasında yazılıb, lakin bu onun musiqi dəyərinə xələl gətirmir. Klassik opera ənənələri əsasında bəstələnmiş "Nərgiz" operasının musiqi dili Azərbaycan xalq musiqisi intonasionaları ilə aşılanmışdır. 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti dekadasında "Nərgiz" böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Müəllif 1936-cı ildə Azərbaycan SSR eməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

Müslüm Maqomayev həmçinin "Ölümlər", "1905-ci ildə" dram tamaşalarına, "Azərbaycan incəsənəti", "Bizim raport" və s. sənədi filmərə musiqi bəstələmişdir. O həmçinin 300-dən artıq xalq mahnı və rəqlərini nota salmışdır. Onun son əsəri "Xoruz bəy" musiqili komediyasına yazmağa başladığı musiqi idi, lakin bu iş tamamlanmamış qalmışdır.

Müslüm Maqomayev 1937-ci ildə Nalçikdə qastrol zamanı vəfat edib, Bakıda dəfn olunub.

Bahruz Kəngərli

(1892 - 1922)

Azərbaycan bəstəri sənəti tarixində Bahruz Kəngərli xüsusi yer tutur. Rəssam, bəstəkar və grafik kimi tanınan E.Kəngərli xüsusi rəssamlıq təhsili almış ilk azərbaycanlıdır.

Rəssamlıqda karikatura və satirik rəsmlər çəkməyə başlayan Bahruz Kəngərli sənətlər tədrisən mənzərələr, portretlər, natürmortlər, çəkməzəsiyəli və süjetli əsərlər yaratmağa üstünlük vermişdir. Onun çəkdiyi portretlər qələndəli şəxslərin daxili-psixoloji aləminə açılmaqda barabər, mövzu aktuallığına və ideya məzmununa görə bu günün icmal-siyasi bədiiatları ilə də səsləşir.

Uşaqlıqdan fiziki xəstəliyi olsa da, Bahruz Kəngərli məhsuldar işləmiş, 7 illik rəssam çərçündə 2000-dən artıq rəsm əsəri yaratmışdır.

Bahruz Kəngərli'nin adı Azərbaycan bəstəri sənəti tarixində xüsusi rəssamlıq təhsili almış ilk azərbaycanlı, Azərbaycan bəstəri sənəti tədrisən dərəcəli bəstəkarlığının təşkilatında, portret və mənzərə janrlarının formalaşmasında xüsusi rolu olan rəssam, teatr rəssamlığının banilərindən biri kimi daim hörmət və ehtiramla xatırlanmaqdadır.

Bəhrüz (Şamil) Şirəli bəy oğlu Kəngərli 1892-ci ildə Naxçıvanda zadəgan ailəsində anadan olub. Uşaqlıqda ciddi xəstəlik keçirən Kəngərli ağır eşitdiyindən ümumtəhsil məktəbinə gedə bilməmişdir. Bahruzun yüksək əl qabiliyyətinə görə Tiflisdə yerləşən Qafqaz İncəsənəti Təşviq Cəmiyyətinin nəzdindəki Boyakartlıq və Heykəltaraşlıq Məktəbinə qəbul etmişlər. 1910 - 1915-ci illərdə o burada təhsil almış, rəssamlığın bir çox istiqamətlərində gücünü sınamışdır. Bahruz Kəngərli'nin rəssam kimi püxtələşməsində Cəlil Məmmədquluzadənin və "Molla Nəsrəddin" jurnalının böyük rolu olmuşdur. Yaradıcılığının ilk dövründə molla Nəsrəddin rəssam O.Şmerlinqdən dərs alan Bahruz hor hansısa bir hadisənin və ya obyektin mahiyyətini bir baxışla anlamaq və onu təsvir etmək vərdişlərinə yiyələnmişdir.

Karikatura və satirik rəsmlər çəkməyə başlayan rəssam çox keçmiş ki, rəssamlığın digər janrlarında da işləməyə başlamışdır. Onun ağardılmış və yağlı boyalarla işlədiyi mənzərələr rənglərinin alvanlığı, boyaların rəngarəngliyi, təsvirin reallığı ilə insanı vələh edir.

Gücünü portret janrında sınamaq istəyən Bahruz dostlarının bir neçə uğurlu təsvirini yaratmışdır. Onun çəkdiyi ilk portretlər sırasında müəllimi rəssam O.Şmerlinqin və toləbə yoldaşı - L.Qudiaşvilinin portretləri ən mükəmməllərdir. O, eyni zamanda təsadüfi, sadə insanların portretlərini də çəkmişdir. Belə əsərlər arasında "Qoca kişi" portreti diqqətə dəyərli əsərdir. Bahruz Kəngərli'nin məişət səhnələrini təsvir edən rəsm əsərləri böyük, çəkməzəsiyəli quruluşu, hər bir obrazın səlis işlənməsi ilə tamaşaçının diqqətini cəlb edir. Belə əsərlər sırasında "Toy", "Elçilik" və s. süjetli rəsmlər xüsusi olmalıdır.

1914-cü ilin iyununda rəssamın Naxçıvanda ilk böyük sargisi keçirilmişdir. Orada göstərilən rəsmlər həmyerlilərin heyran etmişdir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan təbiətinin gözəllikləri, çəkdiyi insanların cizgilərindəki mürəkkəblik bu rəsm əsərlərinin diqqətini cəlb edən cəhətləri idi. Süjetli əsərlər də maraqla qarşılanmışdır. O vaxt "İqbal" qəzeti sargi və onun müəllifi haqqında uzaqgörənliklə yazırdı: "Cavan rəssamımız gələcəkdə iftixarımız olacaqdır".

Comi 7 il yaradıcılıq fəaliyyəti ilə moşğul olmağa möhlət tapmış rəssam 2000-ə qədər rəsm əsəri yaratmışdır. O, realist ifadəliliyi, yüksək bədii-estetik dəyəri ilə diqqəti cəlb edən çoxlu portret, mənzərə, natüromort və s. çəkmişdir. Kəngorlini insanlarda onların daxili əlaməti maraqlandırır. O, insanların zahiri təsviri etməklə onların daxili dünyasını açıb göstərməyə çalışır. Dövrün qabaqcıl ziyalıların, sadə adamların B.Kəngorli tərəfindən işlənmiş portretləri ilk növbədə mona dərinliyi ilə tamaşaçının diqqətini cəlb edir. Bu portretlər həm də yüksək bədii zövqlə işlənmişlər. Onların arasında "Yaşlı kişi", "Gürüci" portretləri xüsusilə seçilir.

Rəssamın yaradıcılığında mənzərə janrı mühüm yer tutur. Onun mənzərələrində əsasən təbiət gözəllikləri əks edilmişdir. "Şəlalə", "Dağlıq mənzərə", "İlanlıdağ ay işığında", "Günəş batarkən", "Ağrı dağı", "Köhnə qala", "Əliabad kəndində darvaza", "Yamxana kəndinə gedən yol", "Əshabi-kəhf dağı" və s. mənzərələr bu qəbildən olan əsərlərdir. "Payız", "Bahar" adlı rəsm əsərlərində ilin fəsillərinin xüsusiyyətləri, Azərbaycan təbiətinin hər fəsilə də gözəl olması göstərilir.

Azərbaycan xalqının tarixi-memarlıq abidələrini təsvir edən Kəngorli onların vasitəsilə xalqımızın möhtəşəm keçmişindən söz açır. Rəssamın mədəniyyət abidələri təsvirləri arasında "Möminə xatın türbəsi" adlı əsəri öz möhtəşəmliyi ilə seçilir. Bohruz Kəngorli həm də Azərbaycan teatr rəssamlığının banilərindəndir. O dövrdə teatrlarda peşəkar rəssamlar yox idi, dekorasiya və geyimlər bir çox hallarda artistlərin özləri tərəfindən seçilirdi. Bohruz Kəngorli XX əsrin 10-cu illərində Naxçıvan teatrında Cəmil Məmmədquluzadənin "Ölümlər", Mirzə Fətəli Axundzadənin "Hacı Qara", Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin "Pəri-cadu" pyesləri əsasında hazırlanmış tamaşalara bədii tərtibat vermisi və geyim eskizləri çəkmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması rəhbərlik qarşılayan Bohruz Kəngorli milli müstəqil dövlətimizin mövcud olduğu illərdə böyük işlər görmüşdür. Eyni zamanda, 1918 - 1920-ci illərdə o, yaradıcılığında da qalmamış, boyakarlıq və qrafika əsərləri yaratmışdır. Əsl Azərbaycan vətəndaşı, vətən-

pərvər bir insan olan Bohruz Kəngorli 1918 - 1920-ci illərdə erməni daşnaklarının Azərbaycanda törətdikləri faciələri təsvir etmiş, öz dədə-baba torpaqlarından zorla qovulmuş və Naxçıvana pənah getirmiş azərbaycanlı qaçqınların portretlərindən ibarət silsilə əsərlər yaratmışdır. Rəssam bu əsərləri ilə azərbaycanlıları onlara qarşı edilən vəhşilikləri unutmamağa çağırır, eyni zamanda, dünya ictimaiyyətinə incəsənət əsərləri vasitəsilə Azərbaycan həqiqətlərini çatdırmağa can atırdı.

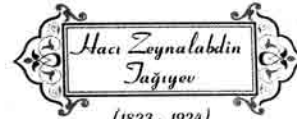
Mövzu aktuallığına və ideya məzmununa görə bu günün ictimai-siyasi hadisələri ilə səsleşən "Qaçqınlar" silsiləsinə daxil olan portretlər canlılığı, reallığı və psixoloji ifadəliliyi ilə fərqlənir. Bu silsilədən olan "Qaçqınlar", "Qaçqın qız", "Qaçqın oğlan", "Qaçqın qadın", "Yurdsuz ailə", "Qaçqın Gümşün", "Ayaqyalın qaçqın oğlan" və s. onlarca qaçqının portretləri təkcə sənətkarlıq səviyyəsi baxımından deyil, tarixi sənəd kimi də dəyərlidir. Bohruz Kəngorli portret ustası kimi yaratdığı personajların daxili-psixoloji əlaməti açıb göstərə bilmişdir. Rəssam təsvir etdiyi qaçqın uşaqların hər birinin simasında didərgin düşükləri ata-baba ocaqlarının həsrətini, keçirdikləri hiss və həyəcanları, gözələrinə qonmuş qüssə və kədəri özünəməxsus ustalıqla əks etdirmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, Zəngəzurun Sovet Rusiyasının əli ilə Ermənistanə verilməsi, Naxçıvan və Qarabağa edilən təcavüzlər, minlərlə vətənpərvər insanın qətlə yetirilməsi, Azərbaycanın talanması, xalqın öz tarixindən və mədəniyyətindən uzaqlaşdırılması rəssama ağır təsir göstərmişdir. Öz hissələrini cilovlaya bilməyən rəssam onları yaratdığı əsərlərlə bürüzə vermişdir.

Olduqca məhsuldar işləyən rəssamın 1921-ci ildə Azərbaycanda açılan ilk böyük sərğisində onun 500-dən artıq əsəri nümayiş etdirilmişdir.

Hal-hazırda Bohruz Kəngorlinin əsərləri R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində, Məkvada Dövlət Tarix Muzeyində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Bohruz Kəngorli 1922-ci ildə Naxçıvan-da vəfat etmişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycan iqtisadiyyatının müstəqillik şəraitində zərurət vuran ilk milli sənayeçimizdir. Xeyriçahlıq və bəzəli nümunəsi, sərəf və saxavət sahibi hesab edilən Tağıyev lirik və mütənasib düngəsinin ən tanınmış xeyriyyəçisi olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycan sahibkarlığının görkəmli nümunəsi, xeyriyyəçi, məarifpərvər və ictimai xadim kimi daxil olmuşdur.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1823-cü ildə Bakıda İçərişəhər deyilən yerdə anadan olmuşdur. Atası Məhəmməddədi başmaqçı olduğundan ailəsi çox kasıb yaşamışdır. Ailəsinə kömək məqsədi ilə Zeynalabdin də kiçik yaşlarından atasının emalatxanasında işləməyə başlayır. 15 yaşına çatdığıanda atası onu bəna yanına fəhlə qoyur. Çox keçir ki, oğlanın fərasətini gören bəna onu özüə köməkçi təyin edir. Bir az pul qazandıqdan sonra Zeynalabdin ticarətlə də moşğul olmağa başlayır.

1872-ci ildə neftli torpaqlar hərəcə qoyulduqda Tağıyev də torpaq payı icarəyə götürür. Ümidini heç zaman itirməyən Tağıyev, nəhayət, arzusuna çatır: götürdüyü torpaqdan neft fontan vurur. "H.Z. Tağıyev" adlandırıldığı neft şirkətini qeydiyyatata aldan Zeynalabdin mədəninədə ustalara yüksək maaş verir, ən yeni avadanlıq quraşdırır. Nəticədə onun gəlirləri sürətlə artmağa başlayır. Bundan sonra o həm də neft zavodları alır. 1882-ci ildə Tağıyev 1-ci gildiyə tacir rütbəsinə layiq görülür. 1896-cı ildə onun neft şirkəti hasilatda ən yüksək göstəriciyə nail olur - 32 milyon pud (1 pud - 16 kq). Müqayisə üçün xatırladaq ki, Nəbel qardaşları şirkəti ildə 28 milyon pud neft hasil edirdi. O həm də Bakı neftini Xəzər dənizi və Qafqaz dəniz yolu vasitəsilə ixrac edən ən böyük sahibkarlardan idi. Məqsədyönlü tədbirləri nəticəsində Tağıyev Azərbaycan iqtisadiyyatının müstəqillikə xarakterinə zərurə vuran, onu sındıran ilk milli sənayeçimiz oldu.

1897-ci ildə neft mədənlərini Britaniya şirkətlərindən birinə satan Tağıyev qeyri-neft sektoruna sormaya qoyur. Onun inşa etdirdiyi Bakı toxuculuq fabriki Azərbaycanda yeni istehsal sahəsinin başlanğıcı olur. Toxuculuq fabriklərini xammalla təmin etmək məqsədi ilə Tağıyev Yevlax rayonunda pambıq okini üçün torpaq sahəsi alır və 1909-cu ildə Cavadda pambıqtozlaşdırma zavodu tikdirir.

Bakının on iri ticarət mərkəzi sayılan ticarət evini də Tağıyev təşkil etmişdir. 1890-cı ildə balıq sənayesinə güclü sormaya qoyan Tağıyev iri baliqçılıq vətənlərini sahib olmuşdur. O, baliq məhsullarının saxlanması

sını təmin etmək üçün Port-Petrovsk (indiki Mahaçqala) şəhərində soyuducu zavodu, buz istehsalı zavodu, çəllək zavodu inşa etdirmişdir. Tağıyevin fəaliyyət sahələrindən biri də rabitə ilə bağlı olmuşdur. Telefon xətlərinin çəkilişində əsas mövqelər onun şirkətinə məxsus idi. O həm də daşınmaz əmlakın alınıb-satılması ilə məşğul olurdu. Tağıyev həmçinin Port-Petrovskdə tikəş fabriki, Moskvada ticarət müəssisələri açmışdır. Onun metal emalı və gəmi təmiri zavodları da var idi.

Bakıda elektrik xətləri çəkən "Elektrosila" səhmdar cəmiyyətinin direktorları arasında Tağıyev yeganə azərbaycanlı olmuşdur. 1903-cü ildə onun təklifi ilə milli sahibkarlarımızdan ibarət yaradılmış yeni ittifaq Xəzər yarımadasında donanmasında milli kapitəli bu sahənin əsas qüvvəsinə çevirdi. Yeyinti sənayesinə diqqət yetirən Tağıyev üzüm bağları saldırmış, üzümçülük təsərrüfatları yaratmış, Mərdəkəndə elektrik dəyirmanı tikdirmişdir. Onun "Kür-Xəzər gəmiçilik cəmiyyəti" xarici nəqliyyat şirkətləri ilə rəqabət aparırdı.

Tağıyevin bank kontoru kredit müəssisələri sırasına daxil olmuşdur. 1914-cü ildə onun yaratdığı Bakı Ticarət Bankı yeni sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi, yerli sahibkarlara maddi dəstək verilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir.

1879-cu ildə Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilən Tağıyev şəhərsalma məsələlərinə böyük diqqət yetirir. 1905-ci ildə Tağıyev şəhər özünüidarəetmə sistemində müsəlmanların hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğv olunmasını təklif etmişdir. 1904-cü ildə Şollar - Bakı su kəmərinin tikintisinə şəxsi vəsaitindən də xeyli pul ayırmış, ingilis müəssisələrinin bu kəmərin çəkilməsinə dəvət etmişdir.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçilik tədbirləri xalqın yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Bakıda ilk teatr binasını o inşa etdirmiş, müsəlman qızları üçün ilk təhsil məktəbi, Abşeronda fəhlələr üçün ilk qəşəbə saldırmışdır (burada abad evlərdən başqa, ambulatoriya və məktəb də var idi). Onun vəsaiti hesabına kitablar, o cümlədən Seyid

Əziz Şirvaninin, Sultanməcid Qenizadənin, Nəriman Nərimanovun və başqalarının kitabları çap edilmiş, onlardan bəziləri Tağıyevin hesabına xarici dillərə tərcümə və nəşr olunmuşdur. Tağıyev 1895-ci ildə "Kaspi" qəzetini və nəşriyyatını alır. "Kaspi" nəşriyyatında çap edilən ilk kitab "Quran" olmuşdur (Azərbaycan dilində). O, maarifçiliklə məşğul olan digər qəzet və jurnalların nəşrlərinə də böyük sərmayələr qoymuşdur.

Milli kadrların hazırlanmasında Tağıyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O öz hesabına tələbələrə Rusiyanın müxtəlif ali məktəblərində oxudurdu. Onun köməyini almış şəxslər arasında Nəriman Nərimanov, Məşədi Əzizbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Qara bəy Qarabəyli, Behbud ağa Cavanşir, Lütfoli bəy Behbudov, Nəsi bəy Yusifbəyli, Mirzə Davud Hüseynov, Maxac Daxadəyev, Mir Həsən Vəzirov, Xudadət bəy Məlikaslanov, Şövkət Məmmədova, Ruhulla Axundov və onlarca başqalarını göstərmək olar.

1902-ci ildə Şamaxı zəlzələsi zamanı Tağıyev bu şəhərin əhalisinə böyük köməklik göstərmişdir. Tağıyev yeni tipli təhsil ocaqlarını arəb, fars, rus, türk dilində kitablarla, tədris vəsaiti və məktəb avadanlığı ilə təmin etdirirdi. Onun "Nəşri-maarif", "Nicat" cəmiyyətləri kitab və darsliklərin çap edilməsində qabaqcıl yerləri tuturdu. O həmçinin Bakı texniki məktəbində 12 yoxsul müsəlman tələbəni öz hesabına oxudurdu. Bakıda texniki-kommersiya və peşə məktəblərinin açılmasına, onlarda kabinet və laboratoriyaların təşkil edilməsinə əlavə yardım göstərirdi. Tağıyev öz hesabına yaşlılar üçün rus dili kursları təşkil etmişdi.

1905 - 1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələr zamanı Tağıyev inqilabçılara maliyyə köməkliliyi göstərmişdir. O, İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Mısırda və başqa müsəlman ölkələrində məktəblərə, xeyriyyə cəmiyyətlərinə böyük vəsaitlər keçirmiş, Rusiya müsəlmanlarına da yardımını əsirgəməmişdir. Tağıyev Moskva, Peterburq, Odessa, Vladıqafqaz, Tiflis, Kutaisi, Xarkov, Mahaçqala, Həştərxan şəhərlərində, eləcə də Krimin, Sibirin, Volqaboyu ərazilərinin müxtəlif şəhərlərində

türk dilində məktəblərin açılışına böyük həcmdə sərmayə qoymuşdur. Dərbənddə qızlar məktəbi onun sərmayəsi sayəsində fəaliyyət göstərmişdir. Tağıyev Peterburqda gözəl bir məscid inşa etdirmişdir. Maraqlıdır ki, Misir məktəblərində Tağıyevin müsəlman dünyasının görkəmli xeyriyyəçisi kimi tanınmasına həsr edilən dərslər keçilmişdir.

Türkcülük mövqeyindən çıxış edən Tağıyev bəzən Rusiya rəsmi dairələrinin əleyhinə getməkdən də çəkinmirdi. O, Balkan müharibəsi zamanı osmanlılara pul yardımını göstərmiş, I Dünya müharibəsi gedişində ermənilərin vəhşiliklərindən ziyan çəkmiş Osmanlı vilayətlərinə köməklik əlini əsirgəməmişdir. Tağıyev hətta gizli fəaliyyət göstərən "Müsavat" partiyasına da yardım etmişdir. 1918-ci il mart hadisələri zamanı Azərbaycan dastələrini təmin edən Tağıyev əhali Abşeron kəndlərinə çəkiləndə İrandan dəniz yolu ilə ərzaq gətirtdirib onu pulsuz olaraq camaata paylatmışdır. İsmayıl bəy Qasprahlının "Tərcüman" qəzetinin Qafqazda yayılmasına öz yardım əlini uzatmış Tağıyev 1917-ci ildə Qafqaz müsəlmanlarının qurultayına pul köməkliliyi göstərmişdi.

1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik qazanması xəbərini sevinclə qarşılayan Tağıyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bü-

tün tədbirlərində fəal iştirak etmişdir. O, hökumət başçısı N.Yusifbəyliyə yazdığı təkliflər paketində qeyd edirdi: "Siyasi müstəqillik yalnız maliyyə və iqtisadi müstəqillik əsasında mümkündür. Bunsuz siyasi monada azad vətəndaşlar sənaye və ticarət baxımından özlərinin daha güclü qonşularının quluna çevrilirlər".

Sovet hökuməti Tağıyevin bütün əmlakını milliləşdirdi, lakin N.Nərimanovun tokidi ilə ona Mərdəkəndəki bağında yaşamağa icazə verildi. N.Nərimanov onu həmişə - Bakıda olanda da, Moskvada işlədiyi zaman da himayə etmiş, hətta dünyasını dəyişəndə haqqında qəzetlərdə nekroloq çap olunmasını tələb etmişdir. N.Nərimanov Tağıyevi iqtisadi proseslərin gedişinə cəlb etmək məqsədilə yazırdı ki, o hətta respublika üçün Qərb ölkələrindən kredit ala bilər: "Qərbi Avropa ona daha çox etibar edir, nöinki bizə. Əgər o, kredit açarsa, həmin pullara Qərbi Avropadan biza lazım olan hər şeyi olanda edə bilər". Lakin Moskva bu təklifləri rədd etdi.

1924-cü ildə Mərdəkəndəki bağında vəfat edən Hacı Zeynalabdin Tağıyev elə həmin kənddə öz vəsiyyəti ilə axund Ələturbanın məqbarası yanında dəfn edilib. N.Nərimanovun ölümündən sonra Tağıyevin adı tariximizdən silinmiş, onun ailəsi isə təqib olunmuşdur.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev və Həsən bəy Zardabi qız məktəbinin şagirdləri ilə

Mirzə Ələkbər
Sabir

(1862 - 1911)

Azərbaycan xalqının milli əyanında və istiqal ideyalarının qaynağında görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabirin (Tahirzadə) müstəbnə xidmətləri olmuşdur. Maarifpərvər ziyalı olan Sabir ictimai sətirə formasını inkişaf etdirərək, onu inqilabi sətirə səviyyəsinə qaldırmışdır. O, haqlı olaraq şair adını məktəbin bənişi hesab etmişdir. Azərbaycan xalqının milli süqutunun, özünüdərkinin formalaşmasında Sabir poeziyası müstəbnə əhəmiyyətlə malik olmuşdur. Klassik Azərbaycan poeziyasının ənənələrindən bəhrələnən Sabir şəri Azərbaycan poeziyasını yeni bir zirvəyə qaldırmışdır.

Mirzə Ələkbər Sabir (Tahirzadə) 1862-ci il mayın 30-da qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxıda anadan olmuşdur. Xırda alverlə məşğul olan atası Moşədi Ələkbər Hacı Zeynalabdin Tahirzadə kasıblıq ucubətindən ailəsinə güclü dolandırarsa da, uşaqların oxutmağa çalışmışdır. İlk təhsilini 1869 - 1874-cü illərdə Şamaxıda mollaxanada almış Mirzə Ələkbər daha sonra görkəmli Azərbaycan ziyalıları Seyid Əzim Şirvaninin "üslu-cədid" məktəbinə daxil olmuş və 1875 - 1877-ci illərdə burada təhsil almışdır. Məktəbdə mütorəqqi üsullarla qurulmuş təhsil sistemi Sabirin dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

1884-cü ildə 22 yaşında ikon o, soyahotə çıxmışdır. Mirzə Ələkbər Sabir Qafqaz, İran, Orta Asiya və İraqın şəhərlərində olmuş, müsəlman ölkələrində həyat tərzi, mövcud problemləri müşahidə etmişdir. Aşqabad, Buxara, Səmərqənd, Mərv, Səbzəvar şəhərlərində Sabir bir çox özbək və türkmən ziyalıları ilə dostluq əlaqələri yaratmışdır. 1886-cı ildə vətəna qayıdan Sabir artıq belə qənaətə gəlmişdi ki, müsəlman ölkələrini, demək olar, eyni problemlər bürümüşdür. Onları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə təhsil sistemi təkmilləşdirilməlidir.

Şamaxıda yaşayan Sabir burada sabun bişirməklə güzəran keçirirdi. Aza qane olan ziyalı insan bu dövrdə öz düşüncələrini, görüş-görüşdüklerini şeirləri vasitəsilə ifadə etməyə çalışırdı. İlk şerini hələ 8 yaşında yazan Sabir onları qohumlarından başqa heç kəsə göstərmirdi. 1901-ci ildə Azərbaycanın maarifpərvər şairi Abbas Səhhətliyə görüşən Sabir şeirlərini ona göstərmiş və ondan bu şeirləri çap etdirmək üçün məsləhət almışdır. Abbas Səhhətli Sabirin şeirlərindəki vətənpərvərlik, incə yumor hissi və satiranın orijinal tərzdə vəhdət təşkil etməsi cəlb etmişdir. Şamaxı ziyalılarından Ağəli bəy Nəsehin təşkil etdiyi ədəbi məclisin üzvü olan Sabir maarifpərvərlik ruhunda yazdığı "Şükriyyə ki, afitəbi süxən" misrası ilə başlayan şerini 1903-cü ildə Tiflisdə "Şərqi-Rus" qəzetində çap etdirmişdir. Firidun bəy Köçərli və Sultanməcid Qənzadə ilə dostluq Sabirin ictimai həyatla bağlı düşüncələrinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

1905 - 1907-ci illərin təlatümlü hadisələrində geniş ictimai və ədəbi fəaliyyət göstərən Sabir əvvəlcə "Həyat", sonra isə "İrşad" qəzetlərində şer və məqalələr dərc etdirmişdir. 1906-cı ildən başlayaraq şair "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əməkdaşlıq edir. Onun bu jurnalda çap olunmuş "Millet necə tarac olur-olsun, nə işim var" adlı şeri dillər əzbəri olmuşdu. 1906 - 1910-cu illərdə Sabir "Molla Nəsrəddin" jurnalında 156 şer çap etdirmişdir. Şeirlərinə görə mürtəce qüvvələr tərəfindən təqiblərə məruz qalan şair onları daim dəyişən təxəllüslərlə (cəmi 40-a yaxın təxəllüs arasında ən çox istifadə etdiyi "Hophop", "Ağlar güləyən", "Boynuburuq" təxəllüsləri ilə) çap etdirmək məcburiyyətində qalmışdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalında iştirakı Sabirin yaradıcılığının ən yetkin, məhsuldar dövrüdür. Hələ 1905-ci ildə çap olunmuş "Beynəlmiləl" şeri Sabiri xalq dostluğunun təbliğatçısı kimi tanıtmışdır. Əlavə, onun realizm, tərəqqi və demokratiya uğrunda mübarizə aparacağına işarə edən manifest ruhlu əsər idi.

O, Azərbaycanın digər qəzet və jurnalları ilə də əməkdaşlıq edirdi. Mirzə Ələkbər Sabir 1906 - 1908-ci illərdə "Dəbistan", "Rəhbər", "Füyuzat", "Təzə həyat"da, 1909 - 1910-cu illərdə "Həqiqət" və "Zənbur"da şeirlər və tərcümələrlə çıxış etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının incilərindən sayılan "Niyə mən dərindən qaçdım", "Axundla keşişin vədi" kimi felyetonlarını o, Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə yazmışdır.

1908-ci ildə Sabir Bakı quberniyası ruhani idarəsində xüsusi komissiya qarşısında imtahan verərək şəriət müəllimi olmaq hüququ qazanır və Şamaxıda "Ümid" adlı məktəb açır. Yeni üsullu tədris sistemi əsasında qurulmuş bu məktəb Şamaxının ictimai həyatında çox mühüm rol oynamışdır. Lakin məktəbdəki fəaliyyəti böyük qüvvə və zəhmət tələb edir, bu isə şair kimi onu qane etmirdi.

1910-cu ildə Bakıya köçən Mirzə Ələkbər Sabir "Təzə həyat", "Həqiqət" qəzetləri redaksiyalarında, "Səda" mətbəəsində müşəhhih (korrektor) işləmiş. "Noşri-ma-

arif" cəmiyyətinin Balaxanı məktəbində dərs demişdir. Lakin qara çiyər xəstəliyindən əziyyət çəkən şairin halı günü-gündən pisləşirdi. Cəlil Məmmədquluzadə və Homidə xanım Sabiri müalicə üçün Tiflisə dəvət edirlər. 3 aylıq müalicə kursundan sonra belə yüngüllük hiss etməyən şair 1910-cu ilin dekabrında Şamaxıya qayıdır və ömrünün son aylarını ağır maddi çətinliklərdə keçirərək yaşayır.

Yaradıcılığının ilk çağlarında lirik şair kimi tanınan Mirzə Ələkbər Sabir qəzal, qəsidə, rübai, mərsiyə, növhə janrlarında şeirlər yazmışdır. Lakin tədris ictimai satiranı daha çox meyl edən şair satira yazmağa başlayır və 1905-ci ildən artıq inqilabi satiranın əsasını tutur. Qasım bəy Zakir, Baba bəy Sakir, Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin davamçısı olan Sabir çarizmin milli zülmünün, sosial ədalətsizliyə əsaslanan yaramaz ictimai quruluşun qəniminə çevrilmişdir. Xalqı soyub-talayana, ictimai tərəqqiyə mane olanlara qarşı kəskin mövqə tutan şair xurafat və mövhumat, köhnəlik adət-ənənələr, həmçinin müstəbid çar, şah və sultan rejimlərinin əleyhinə satirik şeirlər yazırdı. Eyni zamanda milli və sosial ədalət ideyalarının və mübarizəsinin tərənnümü də Sabir şerinin başlıca mövzularından olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının, eyni zamanda ictimai və bədii fikrinin ən böyük qüdrətli nümayəndəsi kimi ədəbi irsimizdə dərin iz qoymuşdur. Humanizm və ədalət ideyaları Sabir realizminin canıdır. Sabirin şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında inqilabi-demokratik meyillərin möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Eyni zamanda romantizm, dini-xəlasatçı və formalist şeirlər əleyhinə çıxış edən şair xalq mənafeyinə xeyanət, istismarcılara isə yaltaqlıq edən yazıçı və şairləri "oxlaqsız" adlandırmışdır. O, həqiqi sənətkar üçün vətənpərvərliyi, xəlqiliyi, "əsrin aynası" olmağı müqəddəs vəzifə sayırdı, "Pisi pis, ayrını ayri, düzü həmvar" yazdığı tövsiyə edirdi. Şair "Nə yazım?", "Atmış nıqabi-hüsnün", "Ey alnı ay" şeirlərində özünün ədəbi-tənqidi və estetik fikirlərini izah etmişdir. Böyük bədii ümumiləşdirmə qüvvəsinə malik

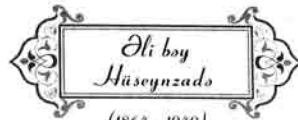
Sabir realizmi xalqın müxtəlif zümərələrinə olan satirik tipləri ifşa edir, onların tarixi inkişaf prosesində mövqeyi və daxili aləmi haqqında oxucuda canlı, inandırıcı təsəvvür yaradır. Onun yaratdığı bu tipik obrazlar isə tarixi, milli və etnoqrafik koloriti, həqiqətə uyğunluğu ilə diqqətə layiqdir. "Bakı fəhlələrinə", "Toraneyi-ösilano", "Fəhlə, özünü...", "Əkinçi", "Ağlaşma", "Bizo nə?", "Dilonçi" və s. şeirlərində Sabir fəhlə və kəndlilərin ağır həyat tərzini canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycanı vahid görmək arzusu ilə yaşayan şair öz şeirlərində Cənubi Azərbaycanda şah rejiminə qarşı aparılan mübarizəni əlqışlamış və həyata azadlıq mübarizəsinin lideri Səttarxana şeir həsr etmişdir.

Mürtəce qüvvələrin bütün təhqirlərinə, ətrafını bürüyən "tənə seli" nə baxmayaraq, şair yaradıcılıq məramına, vətəndaşlıq borcuna daim sadiq qalmış, sonadək ideallarının qələbəsinə inanmışdır.

Sabirin poeziyasında lirik motivlər də qüvvətlidir. Çox hallarda onun lirik şeirlərində zalımlara nifrət məzmunlara məhəbbət hissi ilə üzvi birləşmişdir. Onun "Neylərdin, ilahi", "Yaşadıqca xərəbə Şirvan-da", "Ruhum" və s. şeirləri bilavasitə lirik janrdə yazılmışdır. Sabir uşaqlar üçün də yazmışdır. Onun uşaq şeirləri XX əsrin əvvəllərində yaranmaqda olan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindəndir.

Sabirin şeir dili canlı xalq dili və klassik Şorq şeirinin ifadə xüsusiyyətləri əsasında formalaşmış zəngin, rəngarəng, duzlu-məzəli dildir.

Azərbaycan xalqının milli şüurunun, özünüdərkinin formalaşmasında, istiqlal uğrunda mübarizəsində müstəsna əhəmiyyətə malik Mirzə Ələkbər Sabir 1911-ci il iyulun 12-də Şamaxı şəhərində vəfat etmiş və "Şaxəndan" ("Şah-i Xəndan") şəhər qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ən hiçməlli züqulələrdən biri də Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Onun azərbaycanlılardan "türk qanı, müsəlman eliçəli, firqə fikri, Avropa qıpqətəli fədat" qələşdirmək ideyası çox sürətlə "türkləşmək, islamlaşmaq, müsəlmanlaşmaq" şəklində cəmiyyət arasında yayılmış, bədrinc siyasi şüara çevrilmişdir. Türkdillilə xalqların birləşməsinə əzələyən Əli bəyin ideali Çin səddindən Ərəbistan səhərlərindəki arıziləri ələb edən bəqül, Turan imperiyası və ən sevimli zərbəri isə:

"Eylər dili Çin səddindəki hökmünü tərə, Fir ucudur Allay bu yerin, bir ucə səbər" - idi.

Əli bəy Hüseynzadənin adı Azərbaycan lirişinə qələkəmlilətilimə səddim, pedaqoq, həkim, jurnalist, qəzetçi-publisist, rassam, musiqişünas kimi qələmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə 1864-cü ildə Salyan şəhərində anadan olmuşdur. Mədrəsədə dərş deyan atası Hüseyn bəy oqlunu da müəllim görmək istəyir və qohumları axund Əhməd Hüseynzadədən məsləhət istəyir. Qafqazın şeyxülislamı vəzifəsini tutan axund Əhməd oqlanı Tiflisə gotizdirir və burada Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin nəzdində altıncı illi məktəbə qəbul etdirir. Məktəbi bitirən Əli bəy 1875-ci ildə Tiflisdəki 1-ci şəhər gimnaziyasına daxil olur və 1885-ci ildə buranı müvəffəqiyyətlə bitirir.

Ruhani olmaq istəməyən Əli bəy Hüseynzadə 1885-ci ildə Peterburq yollarını və Peterburq Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinə daxil olur. Burada o, 1889-cu ilədək təhsilini davam etdirir və universiteti müvəffəqiyyətlə bitirir. Lakin Əli bəyin texniki sahəyə bir elə həvəsi olmamışdır. Dərş programına aid olan ədəbiyyatdan daha çox, o, türkdillilə xalqların tarixi və ədəbiyyatına aid kitablar oxuyurmuş, islam tarixi və dəyərlərinə maraq göstərmiş. Tələbə siyasi dərşlərinin fəal üzvü olan Əli bəy çarizmin türkmüsəlman xalqlarına qarşı apardığı siyasətə qarşı çıxmışdır. Nəticədə onun adı bir çox polis protokollarında hallanmış, faktik olaraq potensial inqilabçıların "qara siyahı" sına salınmışdır. Bu zaman Ə.Hüseynzadə həm də ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamış, əsasən lirik şeirlər yazmışdır.

Rusiyanın onunçün cənsixici mühitində yaşaya bilməyən Əli bəy Hüseynzadə gözəlilmədən İstanbula yollarını.

Türk dünyasının nicatını Osmanlı dövlətində gören Əli bəy burada ali təhsil almaq qərarına gəlir. 1890 - 1895-ci illərdə Ə.Hüseynzadə İstanbul Universitetinin hərbi tibb fakültəsinə ali təhsil alır. Universiteti bitirdikdən sonra o, 1895 - 1897-ci illərdə İstanbulda Heydərpaşa hərbi hospitalında dermatoloq ixtisası üzrə həkim işləyir. Əli bəy 1897-ci ildə yüzbaşı rütbəsində Türkiyənin Balkanlarda apardığı müharibənin Tesalya cəbhəsinə göndərilir və 3 il döyüş bölgəsində olur. Burada o, müharibənin tərətəkləri fəlakətləri öz gözəli ilə görür. 1900-cü ildə Əli bəy cəbhədən qayıdır, İstanbul Universitetinin dərş-zöhrevi xəstəlikləri üzrə kafedra-

Mirzə Ələkbər Sabir Balaxanı məktəbinin müəllimləri ilə

sında professor köməkçisi vəzifəsində çalışır. Bu illərdə onun çap etdirdiyi əsərlər Türkiyə tibb elminin inkişafına müəyyən töhfə vermişdir. "Sifilis", "Vəba və mikrobu", "Ensiklopedik türk lüğəti" kimi əsərləri osmanlı ictimaiyyəti və peşakar həkimlər tərəfindən müsbət qarşılanmışdır.

Hərbi hakim kimi çalışdığı dövrdə Əli bəy vaxtaşırı əbədli fəaliyyətlə də məşğul olur; o, alman alimi F.Bodenstedtin Ömər Xəyyam haqqında yazdığı əsəri, şairin bir neçə rübaisini, Hötenin "Faust" əsərini türk dilinə çevirərək nəşr etdirir. Bu dövrdə Əli bəy Hüseyinzadə öz əsərlərini "Ə.H" və "Solyani" toxallılıqları ilə imzalamışdır.

Türkiyəyə böyük məhəbbət hissi ilə yanaşan Əli bəy Osmanlı sultanlarının özbaşınalıqlarını, onların konservatizmini ölkənin inkişafına mane olan səbəblər hesab etmişdir. O, ölkədə köklü islahatların tərəfdarı olmuşdur. Əli bəy siyasi dərnəklərdə fəal iştirak etməyə başlamış və burada bir çox tərəqqiçipərəvr ziyalı ilə tanış olmuşdur. Türkiyə ziyalıları Abdulla Cövdət, İsak Sükuti və İbrahim Temo ilə dostluq edən Əli bəy İstanbulda "İttihad və tərəqqi" partiyasının əsasını qoyur və sultan Əbdülhəmid rejiminə qarşı çıxır. Buna görə təqib olunan Əli bəy 1903-cü ildə Türkiyəni tərk edir və Bakıya gəlir; o burada hakim kimi fəaliyyət göstər-mək istəyirdi.

Lakin Rusiya məmurları ona hakimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa icazə vermirlər və Əli bəy "Kaspi" və "Baku" qəzetləri ilə əməkdaşlıq etməyə başlayır. İşgüzarlığı və jurnalist intuisiyası ilə seçilən Əli bəy çox keçmiş ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maliyyələşdirdiyi "Həyat" qəzeti və "Füyuzat" jurnalından davət alır və 1905 - 1907-ci illərdə bu orqanlarda çalışır.

Azərbaycanda Əli bəyin siyasi-ictimai fikirləri xalq tərəfindən rəğbətə qarşılanmışdır və odur ki 1905-ci ildə o, bir nüfuzlu şəxs kimi "Ümumrusiya müsəlmanlarının ehtiyaclarına dair" adlı müraciəti təqdim etmək üçün Peterburqa gedən 11 nəfərlik heyətə üzv seçilir. O həmçinin Rusiya Müsəlman İttifaqının gizli qurultaylarında iştirak edir. Türk-müsəlman xalqlarının birliyini arzulayan, bunun uğrunda çalışan Əli bəyin "Türklər kim-

dir və kimlərdən ibarətdir?", "Türk dilinin vəzifəyi-mədəniyyəti", "Məcnun və Leylayı-islam", "Yazımız, dilimiz" məqalələri Azərbaycanın kənarlarında belə böyük maraqla oxunurdu. İlk dəfə olaraq məhz o, "Məcnun və Leylayı-islam" məqaləsində Turan imperiyasının quruluşunun və onun tərkibində bütün türkdillil xalqların birləşməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

Əli bəy Hüseyinzadənin ideali "türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafəli fədati"dir. Onun fikrinə, məhz belə insanlar türk xalqlarını zülmətdən qurtara bilər. Əli bəyin fikirləri "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəklində cəmiyyət arasında yayılır və tədricən siyasi məsləkə çevrilirdi.

Onun bu ideyaları təkcə Rusiya hakim dairələri deyil, Osmanlı sultanı tərəfindən də mənfi qarşılanmış və nəticədə "Füyuzat" jurnalı bağlanmışdır. Bundan sonra Əli bəy Hüseyinzadə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamış, Bakıda "Səadət" məktəbinin müdiri olmuş və burada müasir tələblərə cavab verən tədris prosesi qurmuşdur. Eyni zamanda o, "Tərəqqi" və "Həqiqət" qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmiş, Azərbaycanın siyasi həyatında baş verən vacib proseslərə öz münasibətini bildirmişdir. Onun məqalələrində fəlsəfə, tarix, siyasət, sosiologiya, ədəbiyyatşünaslıq, musiqişünaslıq problemləri də öz əksini tapmışdır. Əli bəy Hüseyinzadə çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbi-elmi fikri tarixində M.F.Axundzadənin ardınca yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Məhz onun sayəsində Azərbaycanda "füyuzatçılar" adlı ədəbi-fəlsəfi məktəb yaranmışdır.

Əli bəy Hüseyinzadənin "Siyasəti-fürusət" əsərində türkcülük ideyası formalaşmış, türkcülüynün elmi-nəzəri əsasları işlənmişdir. Bu əsər turançılığın məfkurə hərəkatına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır.

1908-ci ildə Türkiyədə sultan Əbdülhəmidin rejimi devrilir və inqilabçı dostlarının dəvəti ilə 1910-cu ildə Əli bəy Türkiyəyə qayıdır. İstanbul Universitetində tibb kafedralarının birində professor vəzifəsində çalışan Hüseyinzadə Türkiyənin siyasi, ictimai və mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş, Əhməd Ağaoğlu, Yusif Akçura, Ziya Gökalp,

Mohəmməd Əmin Rəsulzadə ilə "Türk dənəyi"ndə fəaliyyət göstərmişdir. I Dünya müharibəsi illərində o, Qərbi Avropa ölkələrində keçirilən tədbirlərdə fəal iştirak etmiş və var qüvvəsi ilə türkcülük ideyalarını yaymağa çalışmışdır.

1918-ci ildə Türkiyə hökumətinin qərarı ilə Azərbaycana kömək məqsədi ilə göndərilmiş heyətin tərkibində Əli bəy də Gəncəyə gəlmişdir.

Türkiyədə cümhuriyyət yaradılarda Əli bəy onu ürəkdan qışlamış, Mustafa Kamal paşa Atatürkü dəstəkləmişdir.

1916 - 1917-ci illərdə Berlin və Stokholm konfranslarında iştirak edən Əli bəy Hüseyinzadə yenə də turançılıq ideyasını bəyan etmiş, onu yaymağa çalışmışdır.

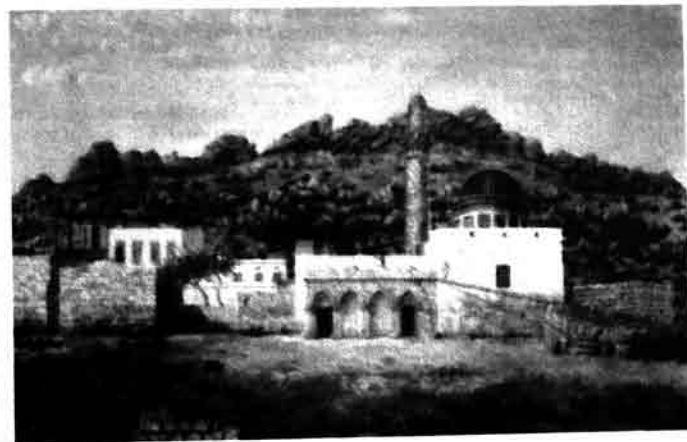
1926-cı ildə Bakıda keçirilən türköloji qurultayda Əli bəyin iştirakı sovet hakim dairələri üçün nə qədər arzuolunmaz idisə,

Azərbaycan ictimaiyyəti üçün bir o qədər xoş idi. Azərbaycan müstəqilliyinin sovet süngüləri ilə məhv edilməsinə ürək ağrısı ilə qarşılayan Əli bəy vətəninə yenidən müstəqil olacağına ümidini itirmirdi.

Əli bəy Hüseyinzadənin azərbaycanlılar haqqında söylədiyi fikirlər indi də aktualdır:

"Biz insanz. Mozlum olan sinifləri zalim siniflərin təcavüzündən azad etməyə çalışsayaız. Biz Qafqazlıyıq. Qafqaz ohlıno və ümuri-ıdarosına özü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb edirik. Biz müsəlmanız. Binaən-əleyh öz əqaidi-diniyyəmisə, hürriyəti-vidcanomizə hər nə lazımsa, onu istəyirik. Biz türkün. Dilimizin, lisanımızın tərəqqisinə mane olan hər növ sadlorin, divarların yıxılmasına, rəf olunmasına qeyrət edirik".

Əli bəy Hüseyinzadə 1940-cı ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

Bibiheybət məscidinin görünüşü (rəssam Əli bəy Hüseyinzadə)

Azərbaycanın ictimai mühitində "İslamçılıq, qütblük və türkcülük" şüarı ilə fəal olan düşüncəçisi Əhməd bəy Ağayev qədimdir. O, Qərbi mədəniyyətdən bəhrələnmək, lakin dünyaya islami dəyərlər məqayindən bəhs etməyi istəmişdir. Eyni zamanda, türklərdə türkçülük şüurunun ayaqlanmasına bəhs etməyi istəmişdir. Əhməd bəy Ağayev-in təfəkkiri sonralar sovet hakimiyyəti illərində "panislamizim", "pantürkizm" düşüncələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sovet dövründə kommunist ideoloqlar tərəfindən Ağayev-in adının çəkilməsi, əsərlərinin çap olunması və oxunması qadağan edilmişdir.

Azərbaycan tarixində Əhməd bəy Ağayev-in adı türkcülük hərəkatının ideoloqlarından biri, qərblilik ictimai-siyasi xadim, publisist, yazıçı, hüquqşünas, islamşünas kimi qeyd olunmuşdur.

Əhməd bəy Ağayev 1869-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Atası Mirzə Həsən bəy XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənəhəli xan Cavanşirin nəslindən idi. Əhməd bəy ilk təhsilini Şuşadakı rus məktəbində almışdır. Buranı bitirdikdən sonra atası onu Tiflisdə gəndərmişdir. Burada Əhməd bəy Tiflis gimnaziyasına daxil olmuşdur.

Tiflis gimnaziyasını müvəffəqiyyətlə bitirən Əhməd bəy Ağayev Rusiyanın paytaxtı Peterburq şəhərinə getmiş və Mühəndis-Texniki İnstitutuna daxil olmuşdur. Lakin hələ gimnaziya illərindən onun humanitar elmlərə böyük həvəsi yaranmışdır. Odur ki Əhməd bəy təhsilini yarımcı qoyub humanitar elmlərlə meşğul olmaq qərarına gəlir. O, Fransanın paytaxtı Parisə yollanır. Burada dil öyrənməklə bərabər, o, hüquq məktəbində təhsil alır, daha sonra isə dünyanın ən məşhur elm-təhsil ocaqlarından sayılan Paris Sorbonna Universitetinə daxil olur. Hüquqşünas təhsilini almaya baxmayaraq o, Şərqlərin tarixi ilə dorindən maraqlanır, ərəb, fars və türk (osmanlı) dillərini mükəmməl öyrənir.

1890-cı ildən etibarən Əhməd bəy Ağayev imzası ilə Fransanın müxtəlif jurnal və qəzetlərində məqalələr çap edilməyə başlanır. Bu məqalələr əsasən Şərqləşməsi və ədəbiyyatına həsr olunmuşdur. 1892-ci ildə o, Londonda keçirilən beynəlxalq şərqşünaslıq konqressinə dəvət alır və həmin konqressdə "Şiə məzhəbinin mənbələri" adlı mövzuda çıxış edir. Bu mövzuda yazdığı məqalə məşhur Kembriç Universiteti tərəfindən bir neçə Avropa dillərinə tərcümə edilir. Qaçarlar sülaləsindən olan İran şahı isə Əhməd bəy üzük gəndərir. Ağayev-in məqalələri eyni zamanda Tiflisdə rus dilində çıxan "Kavkaz" qəzetində də çap olunurdu. Parisdə Əhməd bəy "müsləman dünyasının mümtaz siması" adlandırılan, Şərqlin böyük mütəfəkkiri, ictimai-siyasi xadimi Şeyx Comaləddin Əfqani ilə tanış olmuşdu. O, Parisdə fəaliyyət göstərən osmanlı mütəfəkkirləri ilə də tanış olmuş və sonralar "Gənc türklər" adı ilə tanınan təşkilatın yaranmasının şahidi olmuşdur. Bu tanışlıqlar onun dünyagörüşünün formalaş-

masına, sonrakı ictimai-siyasi fəaliyyətinin istiqamətinə böyük təsir göstərmişdir.

1894-cü ildə Əhməd bəy Azərbaycana qayıtmış və burada "Məşriq" qəzetinin çap edilməsi üçün icazə istəmişdir. Qəzetdə islam və türk dünyasının problemləri barədə, onların həlli yollarının axtarılması istiqamətində yazılar çap etmək niyyətində olduğunu bildirdikdə çar məmurları onun nəşrinə icazə verməmişdir. Noticədən Əhməd bəy Şuşaya getmiş və 1896-cı ildən burada realni məktəbdə fransız dilindən dərs deməyə başlamışdır. O həmçinin şəhərdə qiraətxana-kitabxana açmış, ilk teatr tamaşaları təşkil etmişdir. Qarabağın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm rol oynayan Əhməd bəy olduqca böyük nüfuz sahibi idi. Haqqında yaxşı sözlər eşidən məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev onu Bakıya dəvət edir və realni məktəbə fransız dili müəllimi vəzifəsinə dəvət etməsinə yardımçı olur. Əhməd bəy Ağayev eyni zamanda "Kaspi" qəzetində də işləmiş və hətta qəzetin ədəbi şöbəsinin müdiri olmuşdur.

Əhməd bəy özünün ən yaxşı əsərləri sayılan bir sıra kitab və elmi məqalələrini məhz bu dövrdə yazmışdır. "İslama görə və islam aləmində qadın", "İslam, axund və həftülqəyb" kitabları, "Kaspi" qəzetində dərc etdiriyi "Müsləman səhəbləri", "Müsləman xalqlarının vəziyyəti" adlı silsilə məqalələri Əhməd bəy bütün müsləman Şərqlində şöhrət qazandırmışdır. Əsərlərində müsləman dünyasının durumunu təsvir edən, bu ağır vəziyyətin səbəblərini araşdıran, islam dünyasına bəhtan atan avropalı müəlliflərə tutarlı cavablar verən Əhməd bəy çıxış yolumu maariflənməkdə və mübarizədə görürdü. Onun əsərləri Tiflisdə çıxan "Şərqi-Rus" qəzetində və hətta Hindistanın Kəlküttə və Misirin Qahirə şəhərlərində dərc olunmuşdur.

Əhməd bəy Ağayev "Nical", "Nəsr-i-marif", "Səadət" xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkil edilməsində yaxından fəaliyyət göstərmişdir.

1905 - 1907-ci illərdə Əhməd bəy "İrsad", "Hayat", "Tərəqqi" qəzetlərini nəşr etdirmişdir. O həmçinin rus dilində də "Proqress" adlı bir qəzet hazırlayıb buraxmışdır. Bu qəzetlər azərbaycanlıların milli düşüncə-

sinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Əhməd bəy məqalələrində erməni dağındakının iç üzünü açmış, onların arasından rus çarizminin dayanmasını açıq şəkildə bildirmişdir.

1906-cı ilin fevralında Qafqaz çarinişi Tiflisdə "bərsiq qurultayı" keçirəndə Əhməd bəy Ağayev Ə.Torçubaşov, Q.Qarabəyov və İ.Hacinski ilə birlikdə Bakı şəhərinin nümayəndələri kimi iştirak etmiş və azərbaycanlıların programını boyan etmişdir. Çıxış zamanı konkret faktlar gətirən Əhməd bəy erməni milləti partiyalarının buraxılmasını tələb etmiş, oks təqdirə azərbaycanlıların hərbi dəstələri yaratmağa məcbur olacağını boyan etmişdir.

"Bərsiq qurultayı" heç bir əməli noticə vermədiyindən Əhməd bəy "Difai" partiyasını təşkil etmişdir. Partiya erməni təcavüzünün qarşısını alınmasında danışıqlar yolumdan başqa, hərbi dəstələr yaratmaq yolumu da tövsiyə etmişdir. Azərbaycanlı xeyriyyəçilərin hesabına azərbaycanlılardan təşkil olunmuş bu dəstələr Naxçıvanda, Qarabağda, Zəngəzurdə erməni quldurlarının və onların havadarlarının hücumlarının qarşısını almaqda böyük rol oynamışdır. Partiyanın fəaliyyəti çar hökumətini bərk narahət etmişdir.

Bakı müsləman sahibkarlarının xahişi ilə iki dəfə Peterburqa yollanan Əhməd bəy Ağayev şəxsin imperatorun və nazirlərin qəbulunda olmuşdur. O, Nobel, Rotsşild və digər xarici neft maqnatlarının azərbaycanlıları yaşadıqları ərazilərdən zorla qovmaları barədə məlumat vermiş, bütün neft yataqlarına sahib olmaq üçün xarici şirkətlərin içkin əməllərə belə əl atdıqlarını sübut etmişdir. Noticədə azərbaycanlıların Bakı ətrafındakı torpaqlardan köçürülməsi dəyandırılmışdır. Lakin Bakıya qayıdan Əhməd bəy çar məmurlarının güclü toziyi və toziyi ilə üzölüşmüşdür.

1909-cu ildə Əhməd bəy Ağayev Türkiyəyə mühacirətə getmək məcburiyyətində qalır. İstanbulda o, "Gənc türklər"lə yaxınlaşır, "İttihad və tərəqqi" partiyasına üzv olur. "Türclümanı-həqiqət" qəzetinin redaktoru olduğu dövrdə o həmçinin "Türk yurdu" jurnalı ilə də əməklaşlıq edir. Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Gökalp, Yusif Akçura, Həmdullah

Sübhü və başqaları ilə birgə fəaliyyət göstərən Əhməd bəy türkçülük hərəkatının əsas ideoloqlarından olmuşdur. Onun bu fəaliyyəti diqqətsiz qalmamış və o, Osmanlı parlamentinə deputat seçilmişdir.

1915-ci ildə Rusiya ərazisində yaşayan əzsaylı xalqların Lozanna konfransında Azərbaycanı təmsil edən Əhməd bəy ABŞ prezidenti V. Vilsona azərbaycanlıların acınacaqlı vəziyyətindən xəbər verən müraciət çatdırılmışdır.

1918-ci ildə Azərbaycana köməyə gəndərilmiş osmanlı qoşunlarının komandanı Nuru paşanın siyasi müşaviri məhz Əhməd bəy Ağayev olmuşdur. Azərbaycandakı fəaliyyəti dövründə dövlət aparatının təşkilində öləndən gələcək köməyi əsirgəməyən Əhməd bəy Azərbaycan parlamentinə üzv seçilmişdir. Osmanlı qoşunları Azərbaycandan çıxarıldandan sonra Əhməd bəy ingilis qoşunlarının komandanı Tomsonla danışıqlar aparan

Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində olmuşdur. O, Paris sülh konfransına yollanan Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində olmuş, lakin İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs edilmiş və türkçülüğü və islamçılığı yayan bir "jurnalist və deputat" kimi Malta adasına sürgün edilmişdir. 26 aylıq sürgündən sonra Atatürkün təklifi ilə türklər tərəfindən tutulmuş ingilis əsgərləri ilə dəyişdirilən Əhməd bəy yenidən milli hərəkata qoşulmuş, qurtuluş savaşının fəal iştirakçılarında olmuşdur.

20-ci illərdə Türkiyənin mətbuat bürosunda müdir işləyən Əhməd bəy Ağayev iki dəfə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmişdir. O, Ankara Universitetinin professoru və "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Əhməd bəy Ağayev 1939-cu ildə İstanbulda dünyasını dəyişmiş və orada da dəfn edilmişdir.

Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının və musiqi folklorunun ən qədim sahələrindən biri aşiq poeziyası və aşiq həvaləsidir. Folklorumuzun hər iki sahəsinin yaradıcıları Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xosro Qasım, Sarı Aşiq, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Şəmşir, Aşiq Ali və başqaları kimi böyük sənətkarlar olmuşdur. Azərbaycan aşiqləri arasında Aşiq Ələsgərin xüsusi yeri var. Aşiq Ələsgər orijinal və təbii təşəbbüslü, bənzətsiz, istisna və s. bədii bəzi vasitələri işlətməmiş, aşiq poeziyasının bütün növlərində şeirlər qoşmuş, yeni formalar və aşiq həvaləri yaratmışdır. Aşiq Ələsgərin bədii yaradıcılığı aşiq şeirinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. O, bütün Cənubi Qafqazda, Dağıstanda və bir sıra türkdilli xalqlar arasında böyük şöhrət qazanmışdır.

Əhməd bəy Ağayev "Nical" cəmiyyətinin yaradıcılarından olmuşdur

Aşiq Ələsgər (Almomməd oğlu) 1821-ci ildə Azərbaycanın Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olub. Həzrət Ermönistan Respublikasının işğalında olan bu kənd adı dəyişdirilmiş Vardenis rayonu ərazisindədir.

Hələ gənc yaşlarında Azərbaycan aşiq poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan Aşiq Alımın şagirdi olmuş Ələsgər onun sayəsində aşiq sənəti önəmlərini dorindən öyrənmişdir. Azərbaycan musiqi və poeziyası tarixində böyük rol oynamış Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xosro Qasım, Sarı Aşiq, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Şəmşir kimi ustaların zəngin təcrübəsi və bədii irsinə arxalanan Ələsgər əvəlcə klassik aşiq həvalərini ifa etmiş və sonradan özü Aşiq Ələsgər adı ilə tanınmağa başlayanda isə aşiq poeziyasını son dərəcə gözəl əsərləri ilə zənginləşdirmişdir.

Aşiq həvaləri Azərbaycan musiqi folklorunun əsas qollarından birini təşkil edir. Müxtəlif dövrlərdə aşiqlərin repertuarında daim işlənilən kamilləşən aşiq həvaləri xalqımız tərəfindən qorunmuş və nəsil-dən-nəsil ötürülmüşdür. Beləliklə, hal-hazırda yüzdən artıq klassik həva və onların variantları mövcuddur. Əsrlərdən bəri bu həvalərdə müəyyən ucaqlıq səs münasibətləri, həmçinin xüsusi səciyyəvi xallar, quşo, melodika və kadsanslar, vaxtlar omələ gəlmişdir. Alimlərin fikrincə, şifahi xalq ədəbiyyatımızın tərkib hissəsi sayılan aşiq həvaləri xalq dastanları ilə bir vaxtda yaranmış, əvvəllər yalnız dastanlarda, sonra isə həm də müstəqil şəkildə ifa olunmağa başlanmışdır. Aşiq həvaləri məzmun və xarakterinə görə qəhrəmanlıq ruhunda, lirik və nəsihətəməz planda, satirik və komik səciyyəvi olur. Bu həvalərdə insan mənoviyyətinin ən ülvü, nəcib keyfiyyətləri, xalqın sevincə və kədəri, vətənpərvərliyi, zülm və əsarətə qarşı etirazı, qəhrəmanlıq və rəşadətli əks olunmuşdur. Aşiq həvaləri məhəbbət və qəhrəmanlıq həvalərinə bölünə bilər, əslində, məhəbbət həvalərində qəhrəmanlıq, qəhrəmanlıq həvalərində məhəbbət motivlərinə də rast gəlmək olar. "Koroğlu", "Misri", "Orta divanı" da mərdlik, cəsarət, "Qomarcan", "Gözləmə", "Cöyçөгülü" ndə oynaqlıq, şən əhval-ruhiyyə, "Dilqəmi", "Yanqı Korəmi",

"Tocnis" də lirik məhəbbət duyğuları, qüsse və həsrət motivləri ifadə edilir.

Aşiq Ələsgörün yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur. Onun şeirlərində azad və səmimi məhəbbət, nəcib insani keyfiyyətlər tərənnüm olunur. Bununla bərabər, o, sosial yönümlü şeirlər yazmış, bir sıra şeirlərində xalqın ağır həyatını təsvir etmiş, zülm və zorakılığı, ictimai ədalətsizliyi, mürəccə hakimlər və din xadimlərini, cəhalət və nadanlığı, tüfeyliliyi kəskin tənqid etmişdir. Şeirləri yüksək bədii sənətkarlıq nümunəsi olduğundan dərhal təkcə Azərbaycanda deyil, ondan kənarlarda da yayılmışdır.

Aşiq havalarının formalarının yaradılmasında başlıca prinsip variantlılıqdır. Aşiq havalarının diapazonu kiçikdir, lakin musiqi ifadələrinin sonunda diapazon genişlənir. Aşiq havalarının ritmik xüsusiyyətləri şeirin forma və vəznə ilə əlaqədardır. Onların melodiyası və ritminin müəyyənləşdirilməsində mizalardakı hecaların sayı həlledici rol oynayır. Müasir aşiqərlər ən çox işlətdiyi şeir formaları qoraylı, qoşma, təcnis, divanı, müxəmməs və s.-dir. Maraqlıdır ki, ədəbi mətnin və melodiyanın xüsusiyyətindən asılı olaraq Aşiq Ələsgər bir hava üstündə bir neçə şeir oxuya bilirdi.

Şur moqami və onun şöbələri Aşiq Ələsgörün havalarının moqam əsasında başlıca yer

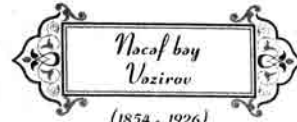
tuturdu. Onun səgah, bayatı-şiraz moqamlarında bəstələnmiş havaları da var. Musiqi ifa olunarkən əsas vasitə kimi sazdan istifadə edən ustad bözən balabanın müşayiəti ilə ifa edirdi. Müşayiətedici melodiya vokal melodiyanın ya eyni olur, ya da dəmkeş funksiyasını daşıyırdı. Onun aşiq havalarının harmonik əsasını sazın köklərindən irəli gələn akkordlar kompleksi təşkil edirdi. Bunlardan "Qaraçı kökü", "Dilqəmi kökü", "Ürfanı kökü" və s. əsas akkordlardır. Əsasən yuxarı registrdə oxuyan Aşiq Ələsgər bəndin sonunda aşağı registrdə keçir və axırncı səsi xeyli uzadırdı ki, bu da ümumilikdə aşiq havalarının ifaçılarının əksəriyyətinə xas olan cəhətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, aşiqlərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri və ustalıqlarından asılı olaraq eyni hava müxtəlif şəkildə oxunur. Azərbaycan xalq musiqisinin başqa janrları ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş aşiq musiqisinin, ilk növbədə Aşiq Ələsgər kimi yüksək peşəkarlığı ilə seçilən ustadların peşəkar musiqi sənətinə güclü təsiri olmuşdur. Belə ki, Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu", R.Qliyerin "Şahsonəm", Q.Qarayev və C.Hacıyevin "Vətən" operalarında, Q.Qarayevin 3-cü simfoniyasında, F.Əmirövrün "Azərbaycan süitəsi"ndə və başqa bəstəkarların əsərlərində aşiq havalarının üslub xüsusiyyətlərindən məhrətlə istifadə edilmişdir.

Aşiq Ələsgər orijinal və təbii təşəbbü, bənzətmə, istiarə və s. bədii təsvir vasitələri işlətməmiş, aşiq poeziyasının bütün növlərində şeir qoşmuş, yeni forma və aşiq havaları yaratmışdır. Aşiq Ələsgörün bədii yaradıcılığı aşiq şeirinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmiş, bütün Cənubi Qafqazda, Dağıstanda və bir sıra türkdillil xalqlar arasında geniş şöhrət qazanmışdır.

Aşiq Ələsgər 1926-cı ildə boya-başa çatdığı Azərbaycan torpağında - Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində vəfat etmişdir.

Aşiq Ələsgörün ədəbi irsi, digər Azərbaycan aşiqlərinin ədəbi irsi kimi toplanıb dəfələrlə nəşr edilmişdir. Bununla belə, Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox nailiyyətlərini öz adlarına çıxan bədnam qonşularımız "erməni aşiq musiqisi"nin mövcudluğu haqqında xəbərlər yayır, aşiq havalarımızı öz adlarına çıxmaq cəhdlərindən əl çəkmirlər.

(1854 - 1926)

Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında böyük rol oynamış sənətkarlardan biri Nəcəf bəy Vəzirovdur. Azərbaycan peşəkar teatrının yaradılması prosesində iştirak etmiş Nəcəf bəy sənətkar komediya və faciələrlə məşhurlaşmışdır. "Müsbəti-Fəxəddin" əsəri humanizmi, yüksək bəşəri idealları tərənnüm edən və Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciədir. N.Vəzirov həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatında burjuaziyanın daxili əlaməti ifadə edən ilk əsərini, ədəbiyyatımızda nəfə Bakası haqqında yazılmış ilk əsərini müəllifdir. O, "Əlinc", "Fəqaf", "İrəz", "Təzə həyət", "Açıq söz" qəzəllərində "Dərviş" imzası ilə felyetonlar yazmışdır.

Azərbaycan tarixinə Nəcəf bəy Vəzirov görkəmli dramaturq, publisist, leale xadimi, məarifpərvər ziyalı, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciənin müəllifi kimi daxil olmuşdur.

Nəcəf bəy Fətəli bəy oğlu Vəzirov 1854-cü ildə Qarabağın Şuşa şəhərində zadəgan ailəsindən anadan olmuşdur. İlk təhsilini elə Şuşada, dini məktəbdə alan Nəcəf bəy daha sonra Bakıya gəlmiş və 1868-ci ildə Bakı realni gimnaziyasına daxil olmuşdur.

Realni gimnaziyaları texniki təhsil verir, şagirdləri texniki peşə üzrə hazırlayırdı. Maraqlıdır ki, öz həmyaşıdları arasında dərin biliyi ilə seçilən Nəcəf bəy özündən yaşca böyük olan mütəfəkkirlərlə, məarifpərvər insanlarla təmasda olmuş, bu onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Gimnaziyanın müəllimi işləyən Həsən bəy Zərdabi ilə tanış olan və onun təsiri ilə Azərbaycan peşəkar teatrının yaradılması prosesinə cəlb edilən Nəcəf bəy bu işdə fəal iştirak etmişdir. 1873-cü ildə Bakıda görkəmli ədəb M.F.Axundzadənin "Lənkoran xanının vəzirini" və "Hacı Qara" komediyalarının ilk dəfə tamaşaya qoyulmasında N.Vəzirovun böyük zəhmətləri olmuşdur.

1874-cü ildə gimnaziyani müvəffəqiyyətlə bitirən N.Vəzirov həmin ildə Moskvaya gedir və orada Petrovski-Razumovski adına Meşə və Torpaqşünaslıq Akademiyasına daxil olur. Təbiiətə lirik olan Nəcəf bəy akademiya oxuduğu müddətdə bir çox mütərəqqi rus ziyalıları ilə əlaqə yaratmışdır. Görkəmli rus yazıçısı V.Q.Korolenko ilə dostluq edən N.Vəzirov ədəbi əsərlərdə mövcud problemlərin qabarıq formada göstərilməsini öyrənmiş, ədəbi əsərlərin təsiredici qüvvəsindən istifadə edərək sosial problemlərə ictimaiyyətin diqqətini cəlb edilməsinin vacibliyini anlamışdır. O hətta "İmdadiyyə" adlı gizli cəmiyyət də yaratmışdır ki, bu cəmiyyət mənfur çar məmurlarına qarşı mübarizə aparmalı, insan hüquqlarının tapdalanmasının qarşısını almalı idi.

Nəcəf bəy Vəzirov ilk əsərlərini təhsil illərində yazmışdır. Təəssüf ki, 1873 - 1874-cü illərdə yazdığı "Əti sənin, sümüyü mənə", "Qarağünlü", 1876-cı ildə yazdığı "Gəmi lövbərsiz olmaz" əsərləri itirilmiş və dövrümüzdə qədar gəlib çatmamışdır. Tənqidçilərin qeydlərindən məlum olur ki, "Əti

sənin, sümüyü mənim" əsərində dini məktəblərdəki təhsil üsulu və fiziki cəzalar, "Qaraqanlı" faciəsində isə köhnə oxlaq qanunları və qadın hüquqsuzluğu tənqid olunub. 1875-ci ildə yazdığı "Ev tərbiyəsinin bir sökülməsi" komediyasında müəllif kübar bir ailənin misalında bir çox zədələn ailələrinin tüfeyli həyat tərzini tənqid edib. 1878-ci ildə akademik Nəcəf bəy Vəzirov uzun müddət ölkəmizin müxtəlif bölgələrində meşəbəyi işləyib. O öz elmi təcrübələrini "Pahid" adlı elmi əsərdə toplaşdırıb.

Ədəbi fəaliyyətinə davam edən yazıçı və dramaturq 1890-cı ildə iki böyük əsər yazıb. "Daldan atılan daş topuğa dəyər" və "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz" pyeslərində ailə-məişət xitafaları, köhnə adət və ənənələr, mövhumatı törədən mühit ifşa edilərək tənqid olunub. Birinci əsərdə müəllif avamlıq və cadugərliyi tənqid atəsinə tutub, avam insanlarla bərabər, dələduzları da ifşa edib. İkinci əsərdə tənqid hədəfi kimi gəlin - qaymana münasibətlərdir. 1891-ci ildə yazdığı "Adı var, özü yox" pyesində Nəcəf bəy mülkədar həyatını geniş və bədii cəhətdən daha mükəmməl təsvir edib. Pyesdə varlı, lakin savadsız bəy, onun tüfeyli həyat sürən oğlu, onların vətənlərinə və insanlara heç bir xeyir verməməsi tənqid olunub.

1895-ci ildə Bakıya köçən N.Vəzirov burada imtahan verib, vəkillik vəsiqəsi alır və məhkəmələrdə vəkil işləməyə başlayır. Bununla bərabər, o, Azərbaycan, Rusiya və Qərbi Avropa klassiklərinin dram əsərlərinin səhnəyə qoyulmasında rejissor kimi çalışıb. 1895-ci ildə yazdığı "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" ("Hacı Qənbər") komediyasında müəllif var-dövlət ehtirasının insanı münasibətləri saxtalaşdırmasını Hacı Qənbər surətində ümumiləşdirmişdir. Mövzusu tacir həyatından götürülmüş əsərin ideyası acgözlük və tamahkarlığın tənqididir.

1896-cı ildə Nəcəf bəy Vəzirovun yazdığı "Müsiqə-Foxrəddin" əsəri humanizmi, yüksək bəşəri idealları tərənnüm edir. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciədir. Foxrəddin və Soadət kimi maarifçi gənclərin

obrazları yaradılması bu əsər Azərbaycanın bədii və ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur. Faciənin konfliktini yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. Əsərin əvvəlində müəllif onun ikinci adı kimi bu atalar sözünü də vermişdir: "Çəkmo, çəka bilməzsən, bərkdir fələyin yayı". Faciə hadisələrinin yüksək dramatik gərginliyi, güclü konfliktli və qüvvətli ümumiləşdirməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Əsərin qəhrəmanı Foxrəddinin söylədiyi sözlər məarifpərvər insanların simvolu kimi səslənir: "Məni müsəlman qardaşın nadanlığı qəm doryasına qorq eyləyir. Məgər cəmi müsəlmanın dördi mənim üçün kifayət deyil?" - "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" və "Müsiqə-Foxrəddin" əsərləri uzun müddət təkə Azərbaycanca deyil, digər Qafqaz teatrlarında, həmçinin Orta Asiya, Volqaboyu vilayətləri və İran teatrlarının səhnələrində oynanılmışdır.

1900-cü ildə tamamlanmış "Pəhləvanı-zəmano" pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında burjuaziyənin daxili aləmini ifşa edən ilk əsər kimi qəbul edilmişdir. Ədəbiyyatımızda neft Bakısı haqqında yazılmış ilk əsər olan bu komediyada işbaz dələduzlar ifşa olunurlar. "Vay şöləküm-məlləküm" (1909), "Nə əkorsən, onu biçərsən" (1911) əsərlərində ailə və oxlaq problemlərinə toxunulmuşdur. "Keçmişdə qaçaqlar" (1912), "Pul düşkünü Hacı Fərəc" (1914) pyesində çarizmə, yerli zülmkarlara, yaltaq və satqınlara qarşı vətəndaş nifrəti özünü büruzə verir.

Nəcəf bəy Vəzirovun fransız ədəbiyyatından tədbil şəklində qələmə aldığı daha iki komediyası vardır: Molyerin "Xosis" komediyasının tədbili - "Ağa Kərim xan Ərdəbili" və fransız xalq hekayəsi "Vəkil Patelin" tədbili olan "Dələduz" komediyaları.

1903-cü ildə Bakı şəhər Dumasına katib seçilən Nəcəf bəy sonralar şəhər məarif şöbəsi rəisinin müavini işləyib. 1905-ci ildən o, "Həyat", "İrşad", "Təzə həyat", "Açıq söz" qəzetlərində "Dərviş" imzası ilə felyetonlar yazmağa başlayır. Nəcəf bəy Vəzirov "Əkinçi" qəzetində fəal iştirak edib. 1905 - 1918-ci illərdə dərəcə etdiyi publisistik məqalə və felyetonlarında o, çar hökumətinin milli qir-

ğın siyasətini ifşa edir, ermənilərin torpaqlarımıza olan iddialarını rədd edir, erməni millətçilərinin çar məmurlarının əlində oynamaq olaraq onların ömrü ilə fəaliyyət göstərdiyini bildirir. Bununla bərabər, müəllif sosial problemlərdən söz açıb, Bakı fəhlələrinin həyatının ağırlığından şikayətlənib. Cənubi Azərbaycanca şah və onun məmurlarının qurduğu qəddar rejimə, mövcud özbaşınalılara etiraz bildiren publisist Təbrizdə Sottarxanın rəhbərliyi ilə başlamış milli-azadlıq hərəkatını alqışlayıb.

1913-cü ildə Bakıda Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığının 40 illiyi münasibətilə təntənəli gecə keçirilib.

İmperiyanın parçalanmasını sevinclə qarşılayan Nəcəf bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, sonra isə sovet dövründə fə-

aliyyətini davam etdirib. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra o, Bakıda Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda müəllim işləyib. "Təzə əsrin ibtidası", "Pul düşkünü Hacı Fərəc" pyesləri elə bu dövrlərdə - XX əsrin 20-ci illərində yazılıb. Bu ilk Azərbaycan sovet pyeslərində müəllif həmin sosial problemlərə toxunub, bolşevik rejiminin bu problemləri aradan qaldıracağına ümid etdiyini bildirib.

Əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilən ədib Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun "Mehdi xan Tabasarani" adlı əsəri yarımçıq qalmışdır.

Nəcəf bəy Vəzirov 1926-cı ildə Şamaxının Çuxuryurd kəndində vəfat etmiş, Bakıda dəfn olunmuşdur.

Nəcəf bəy Vəzirov öz qəhrəmanlarının dili ilə "Məni müsəlman qardaşın nadanlığı qəm doryasına qorq eyləyir" deyirdi

Məmmədza Vəkilov

(1864 - 1944)

XIX əsrin sonunda sürətlə inkişaf edən Bakıda vaxtaşırı qələxucu xəstəliklər yayılır, epidemiyalar minlərlə insanın həyatına son qoyurdu. Müxtəlif tibbi işçiləri problemi kompleks şəkildə həll etməyi təklif edir, bunun üçün şəhərin yaxşılıq bələdiyyəsi arasında profilaktik tədbirlərin qeyd olunması və xəstələrə pulsuz tibbi yardımın göstərilməsi vacibliyini vurğulayırdılar. Məlicədə "kasıblar üçün həkim" vəzifəsi təsis edilmişdir. Sənədlər bu vəzifə sahə həkimi vəzifəsinə çevrilmişdir. Bu vəzifəni tutanlar sırasında Məmmədza Vəkilov adı xüsusi qeyd olunur. İşı ciddi münasibəti, öz peşasına sevgi ilə yanaşma, prinsipiallıq, qətiyyət, dərin biliklər ona xalqın məhəbbətini, peşakar həkimlərin hörmətini qazandırmışdır.

Azərbaycan tarixinə Məmmədza Vəkilov Bakının ilk sahə həkimi, Bakıda pulsuz müalicəxanalar təşkil edən şəxs, Bakının tibbi-sanitar durumunun yaxşılaşdırılması uğrunda mübarizə aparan fədakar həkim kimi daxil olmuşdur.

Məmmədza Mənsur oğlu Vəkilov 1864-cü ildə Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olmuşdur. O, 1887-ci ildə Tiflis klassik gimnaziyasını bitirir. M.Vəkilov 1893-cü ildə Xarkov Universitetinin tibb fakültəsini bitirərək Azərbaycana qayıdır.

Azərbaycanda həkimlər iki qrupa bölünürdü: xəstəxanalarda fəaliyyət göstərən həkimlər və ailə həkimləri. Tibbi xidmətlər pullu olduğundan sadə əhali həkim köməyindən məhrum idi. Belə vəziyyətdə vaxtaşırı yoluxucu xəstəliklər yayılır, epidemiyalar minlərlə insanın həyatına son qoyurdu. Müxtəlif tibbi işçiləri problemi kompleks şəkildə həll etməyi təklif edir, yoxsullara pulsuz tibbi yardımın göstərilməsinin vacibliyini vurğulayırdılar.

1900-cü ildə Bakı şəhər Duması ilk dəfə olaraq "kasıblar üçün həkim" vəzifəsinin ştatlarını təsdiq etdi. Bu vəzifəni icra edən həkim sahə həkimi olmalı və ona ayrılan şəhər sahəsində yaşayan kasıblara pulsuz tibbi kömək göstərməli idi. Öz səmərəliliyi təqdim etmiş onlarca namizəddən duma komissiyası cəmi 2 nəfəri bəyəndi. Onlardan biri Məmmədza Vəkilov idi. 120 minlik əhəli olan Bakı şəhərində "qara camaat" a pulsuz tibbi köməyi məaşları şəhər büdcəsindən ödənilən cəmi iki həkim göstərməli idi. Vəzifə bəyənlərində deyilirdi ki, onlar xəstələrə onların evində və ya ambulator şəraitdə gəcə və ya gündüz tələb olunan tibbi köməkləri göstərəcəydilər. Arxivlərdə qalmış xəstələrin qeydiyyatı jurnalları göstərir ki, "kasıblar üçün həkim"lər gündə 12 saat işləyirdilər. Faktiki olaraq 1 ay ərzində bir həkim orta hesabla 1100 xəstəyə kömək göstərmişdir. Belə iş rejiminə təkə öz işini sevmə həkim təb görə bilirdi.

İşı sevgisi, prinsipiallığı ilə seçilən M.Vəkilov qısa müddət ərzində şöhrət qazanmışdır. Lakin onun dumaya təqdim etdiyi raportları göstərir ki, "kasıblar üçün həkim" vəzifəsinin yaradılması problemi həll etmədi. Xüsusi tibb məntəqəsinin olmaması üzündən xəstələr icarəyə götürülmüş mənzillərdə qəbul edilir, bu isə tələb olunan köməyi göstərməyə imkan vermir. Gərgin iş qrafiki xəstələrə tam tibbi köməyin göstərilməsini mümkün etmədi. Həkim onun ya-

mına gəlmiş xəstəni müayinə edir, xəstəliyini aşkarlayır, məsləhətlər verir, lakin müalicə prosesinin necə getməsinə nəzarət edə bilmirdi. Həkimin köməkçilərinin olmaması, müasir tibbi avadanlığın verilməməsi on xirdə əməliyyatları keçirməyə imkan vermir, bu isə corrahiyyədən imtina edilməsinə gətirib çıxarırdı. Vəziyyəti düzəltmək üçün şəhərin həm tibb sahəsinin təşkilində, həm də sanitariya vəziyyətinin dəyişməsinə köklü dəyişikliklər aparılmalı idi.

1902-ci ilin əvvəllərində o, Bakı şəhər Dumasına "Bakı şəhərində xəstəxanadan kənar tibbi xidmətin təşkilində islahatlar" adlı layihə təqdim etdi. Layihənin əsas məzəti ondan ibarət idi ki, həm tibbi struktur dəyişilməli, həm də xəstəliklərin yayılmasına imkan yaradan səbəblər aradan qaldırılmalıdır. Şəhərin müxtəlif hissələrində müalicəxanalar açılmalıdır ki, sadə insanlar onlara müraciət edə bilsinlər. Müalicəxananın ştatında həkimdən başqa, onun köməkçiləri də olmalı, həmçinin nəzərdə öçəxana fəaliyyət göstərməli idi. Müalicəxanalar xüsusi binalarda tibbi avadanlıqla təchiz edilmiş formada fəaliyyət göstərməli idilər.

Həmçinin layihədə Vəkilov göstərirdi ki, tibb işçiləri təkə müalicə etməməli, müxtəlif vasitələrlə sağlamlıq torzının təbliğatını aparmalıdır. Bunun üçün əhəli arasında müəhazirələr təşkil edilməli, qəzet və jurnallarda müvafiq rubrikalar fəaliyyət göstərməli, tələb olunan şəhər küçələrində tibbi xarakterli elanlar vurulmalı idi. Öz layihəsinə təkliflər paketi əlavə edən Vəkilov şəhərdə azı 6 müalicəxananın açılmasını bildirir, onların əhatə edəcəyi sahələri göstərirdi. Hər müalicəxanada 1 həkim, 1 feldşer, 1 mamaça olmalı idi.

Təqdim olunan layihə elə səlis və diqqətə həzirlənmişdi ki, duma 1902-ci ilin mayında layihəni təsdiqlədi. Şəhərdə 4 sadə tipli pulsuz müalicəxana (hər birində 1 həkim, 1 feldşer, 1 mamaça) və 2 mürəkkəb tipli müalicəxana (hər birində 1 həkim, 1 feldşer, 1 mamaça, 1 qadın həkimi və 1 göz həkimi) təşkil edildi. Müalicəxanalar açıldığından "kasıblar üçün həkim" vəzifəsi ləğv edildi. Pulsuz müalicəxanada xəstəyə tələb olunan köməyi göstərmək mümkün olmadıqda isə

həkim xəstəyə Mixaylov şəhər xəstəxanasının ambulatoriyasına təyinat verməli idi.

3-cü şəhər pulsuz müalicəxanasının baş həkimi kimi fəaliyyət göstərən M.Vəkilov bu vəzifədə 1908-ci ildə çalışmışdır. O, döndənə bildirdi ki, şəhərdə mövcud sanitariya qurumuna tələbat deyil və bu məsələ şəhər rəhbərliyinin diqqətində yayındır. M.Vəkilov statistik hesablamalar apararaq göstərmişdir ki, şəhərdə xəstəlikdən vəfat edən insanların 3/5 hissəsi yoluxucu xəstəliklərin qurbanı olur. Hər dəfə müxtəlif səbəblərdən onun təkliflərinin baxılması yubadılırdı. 1907-ci ildə şəhərdə başlanmış vaba epidemiyası təzliklə M.Vəkilov haqlı olduğunu sübut etdi. Epidemiyaya ilə mübarizə üçün şəhərdə müvafiq sanitariya-epidemioloji təşkilat yaradılmalı, artıq gəc idi: minlərlə insan bu xəstəliyin qurbanı oldu. Epidemiyaya qurtarılan sonra Məmmədza Vəkilov Bakı şəhər uprasının həkim-sanitar şöbəsinin üzvü seçildi, şəhərdə 4 sanitariya həkimi ştatı açıldı. Yoluxucu xəstəliklərlə mübarizədə bu tədbirlərin kifayət etməyəcəyini bildiren həkim epidemiyalara qarşı qətiyyətli addım atmalı olaraq sanitariya tədbirlərinə həyata keçirilməsini, sadə insanların su ilə təchizat probleminin həll olunmasını tələb edirdi.

1909-cu ildən başlayaraq M.Vəkilov 1-ci şəhər pulsuz müalicəxanasının baş həkimi vəzifəsində çalışmağa başlamışdır. 1908-ci və 1912-ci illərdə həkim-terapevt Mixaylov şəhər xəstəxanasının baş həkimi vəzifəsinə təqdim olunub, lakin təklifdən imtina etdi. 1913-cü ildə artıq Bakıda 10 pulsuz müalicəxana fəaliyyət göstərirdi, lakin bu, kifayət deyildi: hər gün həkim 90 - 100 xəstə qəbul edir, təxminən 20 - 30 xəstə kömək almadan evə qayırdı. Üstəlik, müalicəxanada xüsusilaşdırılmış tibbi kömək göstərmək imkanı yox idi. M.Vəkilov öçəxana işçilərinin tibbi təhsilə malik olmalarının vacibliyini vurğulayırdı.

Sovet hakimiyyəti illərində pulsuz müalicəxanalar rayon poliklinikalarına çevrilmişdir. "Xalqın həkimi" kimi qəbul edilən M.Vəkilov S.M.Əfəndiyev adına 2-ci şəhər poliklinikasında ömrünün axırınaqad fəaliyyət göstərmiş, həmişə xalqın hörmət və sayğısını görmüşdür.

Məmmədza Vəkilov 1944-cü ildə Bakı şəhərində vəfat edib.

Azərbaycan Tarixindən Uzun Sənəddir

Mohəmməd Əmin Rəsulzadə

(1884 - 1925)

Mohəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təşkil edəndə demişdir: "Müstəqil Azərbaycanı təmsil edən, türk hüriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa idarəetmə-şəxsiyyətini təmsil edən bu üçbucaqlı bayraq bizim baxışlarımız üstündə cəzəz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir".

1920-ci ildə Azərbaycan işğal ediləndə o, ürək ağrısı və eyni zamanda, ümidlə demişdir: "Milli bayrağın torpağı deyil, millətin vicdanına enmiş olduquna, hər kəsin bu bayrağı ruhunda, qəlbində və bəzində mühafizə etməkdə olduquna inanıram". Tarix onun haqqı olduqunu sübut etdi.

Azərbaycan tarixinə Mohəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Azərbaycan Milli Şurasının sədri, jurnalist və publisist kimi daxil olmuşdur.

Mohəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Atası Hacı Molla Ələkbər oğlunu təhsil almaq üçün Bakıdakı 2 sayılı rus-tatar məktəbinə qoyur. Məktəbin direktoru, Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından biri Sultanməcid Qənizadə məktəbdə elə bir şərait yaratmışdır ki, imperiya mühitində tələb olunan biliklərlə bərabər, şagirdlər vətənləri, doğma dilləri və tarixləri haqqında ətraflı məlumat alırdılar.

Bakı texniki məktəbinə qəbul olunan Rəsulzadə dərslərinə hazırlaşmaqla bərabər, siyasi fəaliyyət üçün də vaxt tapırdı. Artıq 1902-ci ildə o, "Müsləman Gənclik Təşkilatı" adı ilə tanınan və əsasən gənc müsəlman tələbələrəndən ibarət olan inqilabi dərnək yaratmış və onun başçısı olmuşdur. Gənclərdə milli şüuru oyatmağı qarşısına məqsəd qoyub demək 1902 - 1903-cü illərdə intibahnamələr tərtib edir və yayırdı. Rəsulzadə 1904-cü ildə Müsləman Sosial-Demokrat "Hümmət" qrupunun təşkil edilməsində yaxından iştirak etmişdir. Onun 1904 - 1905-ci illərdə çap etdiyi məqalələri sübut edir ki, o, Azərbaycan xalqı qarşısında duran tarixi vəzifələri aydın dərək edirdi. Belə ki, "Hümmət", "Təkamül", "Şərqi-Rus" qəzetlərində çap etdiyi məqalələrində o, xalqa vicdan, söz, mətbuat, cəmiyyət və itifaqlar yaratmaq əzədləqlərinin verilmişini tələb edirdi. Rəsulzadə həmçinin vətəndaşların canlarının və əmlaklarının toxunulmazlığının dövlət tərəfindən təmin olunması tələbi ilə də çıxış edirdi. Rəsulzadənin məqalələrində Rusiyanın Azərbaycanda höyətə keçirdiyi milli qırğın siyasəti kəskin şəkildə pislənilirdi.

Rəsulzadənin milli-siyasi görüşlərinin formalaşmasına Əlimordan bəy Topçubaşov, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Həsən bəy Zərdabi kimi şəxslərlə tanışlıq, "Türklaşmaq, islamlaşmaq və müasirləşmək" məfkurəsi güclü təsir göstərmişdir. 1906 - 1907-ci illərdə "Təkamül" qəzeti ilə sıx əməkdaşlıq edən Rəsulzadə silsilə məqalələrində millətlərə, xalqlara, tayfalara, siniflərə, insanlara hüquq bərabərliyi və əzədləqlə tələb edirdi. Bu tələblərini o, "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə ifadə edirdi. 1907-ci ildə Şi-

mali Azərbaycanda inqilabi çıxışlar yatırılmış, mürtəce qüvvələr tərəfindən ziyahlarımızı qətlə qoşub gücləndirilmişdir. Conubi Azərbaycanda isə, əksinə, inqilab genişlənməkdə idi. M.Ə.Rəsulzadə İrana mühacirət edir.

1908 - 1911-ci illərdə Conubi Azərbaycanda baş verən inqilabda fəal iştirak edən, Səttarxan və Bağırxanla bərabər çalışan Rəsulzadə hətta 1910 - 1911-ci illərdə Tehranda ilk gündəlik qəzet olan "İran-i nou" ("Yeni İran") qəzetinə çap etdirir, xalqın milli-demokratik oyanışına çalışır. Həmin dövrdə o, Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə İran Demokrat Partiyasının yaradılmasında iştirak etmiş, partiyanın Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdir. Demokratik əməllərə sadiq qalan Rəsulzadə İran parlamentinin yaradılmasını arzulayırdı. Lakin 1911-ci ildə Rusiya və İngiltərədən dəstək alan şah rejimi əksinqilabi çevriliş edib inqilabı boğur. Rusiya tərkibində olan Şimali Azərbaycana qayıtmağa icazə ala bilməyən Rəsulzadə bir çox inqilabçılar kimi Türkiyəyə mühacirət edir.

Rəsulzadə Türkiyədə Ə.Topçubaşov və Ə.Ağaoğlu ilə "Türk ocağı" təşkilatına daxil olur. O burada "Türk yurdu" jurnalında Cənubi Azərbaycan türklərinin mübarizəsinə həsr olunmuş silsilə məqalələrlə çıxış edir. Türkiyədə yaşadığı dövrdə Rəsulzadə türkçülük ideyaları ilə yaxından tanış olur. O, Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Milli birlik fəlsəfəsi" adlı əsərini türk dilinə tərcümə edib çap etdirir.

1913-cü ildə Rusiya imperiyasında imperatorların mənsub olduğu Romanovlar nəslinin 300 illik yubileyi təntənə ilə keçirilir. Yubiley münasibətilə II Nikolay siyasi mühacirlərə ölkəyə qayıtmağa icazə verir. Azərbaycana qayıdan Rəsulzadə çox keçir ki, "Müsavət" partiyasının sədri seçilir. Partiya fəal siyasi mübarizə xəttini tutur və nüfuzu günü-gündən artır. 1915-ci ildə Rəsulzadə "Açıq söz" qəzetini nəşr etdirməyə başlayır. Onun "Milli dirilik" adlı silsilə məqalələri ictimaiyyət tərəfindən müsbət qarşılanır. Məqalələrində o, "millət" anlayışının tərifini verərək dini deyil, dil və mədəniyyət birliliyini nəzərdə tuturdu. Milli bərişiq olmadan milli istiqlal qazanmaq qeyri-mümkündür. Rəsulzadə Azərbaycan siyasi publisistikasının ən görkəmli nümayəndələrindəndir. O,

1903 - 1920-ci illər ərzində dövrü mətbuatda 1200-dən artıq məqalə ilə çıxış etmişdir.

Tədricon "Müsavət" partiyası Azərbaycanda milli-əzədləqlə mübarizəsinin önünə keçir. 1917-ci ildə Rusiyada imperiya dağılan zaman partiya demokratik Rusiya dövləti tərkibində Azərbaycan üçün "Milli-məhəlləli muxtariyyət" tələb edir. 1917-ci ildə Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda, Rusiyada müsəlmanların Moskvada keçirilən qurultaylarında Rəsulzadə Kazan tatarlarının lideri Əhməd Salikovun "Milli-mədəni muxtariyyət" prinsipinə qarşı "Milli-məhəlləli muxtariyyət" prinsipini irəli sürür. Səsvərmə notisində Salikovun təklifi 291, Rəsulzadənin təklifi 446 tərəfdar toplayır. Bu həm Rəsulzadənin Rusiyanın türkdillə xalqları arasında olan böyük nüfuzundan, həm də onun təklif etdiyi ideyanın üstünlüklərindən xəbər verir. Rəsulzadə milli-məhəlləli muxtariyyəti milli istiqlal yolunda əsaslı addım kimi qiymətləndirirdi. O deyirdi: "Milli istiqlala malik olmayan bir millət hüriyyəti və mədəniyyətini hişf edə bilməz". Maraqlıdır ki, Rusiya respublikasının idarə edəcək Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçiriləndə Rəsulzadə həm Azərbaycan, həm də Türkiyənin ərazisindən (o vaxt Qazaxıstan və Orta Asiya vahid şəkildə bu adla mövcud idi) deputat seçilir.

1917-ci ilin iyununda "Müsavət" partiyası N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi "Türk ədəmi-mərkəziyyət" partiyası ilə birləşir. Rəsulzadə birləşmiş partiyanın sədri seçilir.

1917-ci ilin oktyabr ayında çevriliş nəticəsində Peterburqda hakimiyyətə gələn bolşeviklər Müəssisələr Məclisini ləğv edirlər, keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədləri çərçivəsində sovet dövləti yaratmağa başlayırlar. Bu zaman onlar bütün fondlara əl atır, o cümlədən silah işlətməkdən də çəkinmirlər. Bir çox digər ziyahlarımız kimi, Rəsulzadə Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin deputatı, müsəlman fraksiyasının sədri qismində onun işində iştirak edirdi. O, Qafqazın Rusiya tərkibindən çıxıb müstəqil federativ dövlət yaratmasının və Türkiyə ilə dostluq münasibətləri qurulmasının tərəfdarı idi.

"Müsavət"ın böyük nüfuzunu görən bolşevik-erməni qüvvələri 1918-ci ilin mart ayında Bakıda soyqırımı törədirlər. Mart soy-

Azərbaycan Tarixindən Uzun Sənəddir

qırımı zamanı milli-istiqlalçı qüvvələrə başçılıq edən "Müsavat"ın qərarı və "Açıq söz" qəzetinin redaksiyası dağıldı.

Zaqafqaziya Seymi dağıldığı zaman Rusulzadə Batum şəhərində Osmanlı imperiyası ilə bərabər keçirilən konfransda iştirak etdiyindən 1918-ci il mayın 27-də qiyabi yolla Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilir. Mayın 28-də İstiqlal bəyannaməsi imzalananda Rusulzadə və Məhəmməd Həsən Hacınski yenidən yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adından Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsini imzalayırlar. İyunun 4-də imzalanan bu müqaviləyə əsasən Osmanlı dövləti Azərbaycana tələb olunan bütün köməkliyi edəcəyini vəd edirdi.

1918-ci ilin iyununda Milli Şuranın müvəqqəti olaraq istefasına razılıq verən Rusulzadə Azərbaycan nümayəndə heyətinin başında İstanbulla yollarını və X.Xaməmədov və A.Sofikürdski ilə bərabər İstanbul beynəlxalq konfransında iştirak edir. O həmçinin bir sıra Osmanlı rəsmiləri ilə danışıqlar aparır. Bakının taleyi ilə bağlı gizli Rusiya - Almaniyə sövdələşməsindən xəbərdar olan Rusulzadə Bakının Azərbaycanı paytaxt şəhəri olacağını vurğulayır. onun təzliklə bolşevik-erməni qüvvələrindən azad edilməsi üçün yardım istəyir.

1918-ci il noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası işini bərpa edəndə Rusulzadə onun bütün fəaliyyətini Azərbaycan parlamentinin yaradılması istiqamətində aparır. Nəticədə dekabrın 7-də parlament fəaliyyətə başlayır. Parlamentin 1-ci iclasında dövlətin daxili və xarici siyasətinin istiqamətləri haqqında Rusulzadə proqram xarakterli nitq söyləyir. Azərbaycan parlamentində "Müsavat" fraksiyasına məhz o rəhbərlik etmiş və Azərbaycanın milli və dövlət maraqlarına cavab verən qanunların qəbulunda həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycan torpaqlarını parçalamaq istəyənlərə qarşı Rusulzadə əmansız mövqe tutmuşdu. Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Borçalıya iddialarını bildiren gürcü nümayəndəsi Azərbaycan hökumətini "qan tökməklə" hədələyəndə Rusulzadə ona kəskin cavab vermişdi: "Nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar". Ermənilər Qarabağa hücumları Azərbaycan ordusu tərəfindən müvəffəqiyyətlə alınanda, bozi par-

lament üzvləri toqquşmalara son qoyub "Qarabağ məsələsi" üzrə danışıqlara başlamağı təklif edəndə isə Rusulzadə bildirmişdi: "Bizim fikrimizə və hökumətin fikrinə görə, Qarabağ məsələsi yoxdur. Necə ki Bakı məsələsi yoxdur. Buna görə də Qarabağ ünvanı ilə olan hər növ təklifi rədd edirik". Mövcudluğu dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti bir qarış torpaq belə verməmişdir və bu işdə Rusulzadənin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

1919-cu ilde yenidən "Müsavat" partiyasının sədri seçilən Rusulzadə dövlətlər parlamentdə mövcud olan ayrı-seçkiliyə son qoymaq tələbi ilə çıxış etmişdir. 1920-ci il aprelin 27-də Sovet Rusiyasının qoşunları Azərbaycana hücum edəndə bir çox deputatlar hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verməyi təklif etmişdilər. Rusulzadə qətiyyətlə buna qarşı çıxmışdı. Xalqı müqavimətə qaldırmaq təklif etmişdi. Lakin parlament təslim olmağı qərara alır.

Sovet qoşunları Azərbaycanı işğal edəndə Azərbaycanı tərk etməkdən imtina edən Rusulzadə "Müsavat"ın gizli mərkəzini yaradır və müstəqillik uğrunda mübarizəni təşkil etməyə çalışır. Sovetlər onun hər addımını izləyir və o, tez-tez ünvanını dəyişməyə məcbur olurdu.

1920-ci il avqustun 17-də Rusulzadə Ləhcə kəndində həbs olunur, lakin İ.Stalinin göstərişi ilə azad edilərək Moskvaya aparılır. Vaxtilə Bakıda inqilabi fəaliyyətlə məşğul olan İ.Stalin onun köməyini görmüşdü və o bu yaxşılığı unutmuşdu. Moskvadan Rusulzadə Sankt-Peterburqa göndərilir, oradan isə gizli yolla Finlandiya orasına keçir. Artıq 1922-ci ildə o, Türkiyəyə gəlir və burada siyasi mühacir həyatına başlayır.

Rusulzadə mühacirətdə olan azərbaycanlıları vahid mərkəzdən idarə etmək məqsədi ilə İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzi və "Müsavat" partiyasının xarici bürosunu yaradır. 1926-cı ildə onun fəal iştirakı ilə Parisdə "Prometey" təşkilatı təsis olunur. Bu təşkilat Sovet imperiyası tərəfindən zəbt edilmiş xalqların ümumi mübarizəsini təşkil etməli idi. Onun fəal mühacir həyatı sovetləri təlaşdır və onlar Türkiyə hökumətindən Rusulzadənin fəaliyyətinin qarşısını almağı təkidlə tələb edirlər. Nəhayət, 1931-ci ildə Rusulzadə Türkiyəni tərk etməli olur.

1932-ci ildə Polşaya gələn Rusulzadə burada da sovetlərə qarşı mübarizəni təşkil etməklə məşğul idi. 1934-cü ildə onun təklifi ilə Brüsseldə Qafqaz konfederasiyası yaradılır. Bu konfederasiyaya Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz xalqlarının nümayəndələri daxil idi. Onlar ölkələrini azad etdikdən sonra vahid konfederasiya yaratmağı planlaşdırırdılar. 1936-cı ildə Varşavada "Müsavat"ın konfransını keçirən Rusulzadə "Şəxslər - müvəqqəti, ideologiya - əbədidir" sözləri ilə əzədlilik uğrunda mübarizə ideologiyasının qələbə ilə nəticələnməyinə əminliyini bildirir.

II Dünya müharibəsi başlayanda Rusulzadə Fransaya, İsveçərə, İngiltərəyə və nəhayət, Rumınyaya keçir. O, 1942-ci ildə Almaniyaya gələrək Milli Azərbaycan Komitəsinin yaradır. Azərbaycanın bolşeviklərdən azad ediləndən sonra müstəqillik əldə etməsi məsələsi istiqamətində Almaniyə rəhbərləri ilə danışıqlar aparır. Hitler buna kəskin etiraz etdikdə Rusulzadə Almaniyanı tərk edib Rumınyaya qayıtmalı olur. 1945-ci ildə gizli olaraq Almaniyanın Münhen şəhərinə gələn Rusulzadə burada "Azərbaycan demokrat birliyi" adlı anti-faşist təşkilatı yaradır. Bu təşkilat azərbaycanlı əsirləri əsir düşərgələrindən

qaçırır, sonra isə elə Rusulzadənin yaratdığı "Türkiyə - Azərbaycan" cəmiyyətinin köməyi ilə Türkiyəyə göndərir.

1947-ci ildə Türkiyəyə qayıdan Rusulzadə burada Azərbaycan Milli Mərkəzinin başçısı kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bütün azərbaycanlı mühacirləri birləşdirmək məqsədi ilə o, 1949-cu ildə Azərbaycan Kültür Dərnəyi yaratmaq qərarına gəlir. 1952-ci ildə Münhendə Ümumi Qafqaz Konfransı keçirilir və yenidən Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz xalqlarının sovetlərə qarşı birgə mübarizə aparacağı haqqında qərar qəbul edilir. 1953-cü il mayın 28-də Rusulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 35 illiyi münasibətilə "Amerikanın sösi" radiosuna və Azərbaycan xalqına müraciət edir.

Mühacirətdə olduğu dövrdə Rusulzadə "Yeni Qafqaziya", "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Qurtuluş", "Müsavat bülleteni", "Azərbaycan" jurnallarını və "İstiqlal" qəzetini nəşr etdirmişdir.

Ömrünün sonunadək Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə aparın Məhəmməd Əmin Rusulzadə 1955-ci il martın 6-da Türkiyənin Ankara şəhərində vəfat etmiş və Ankara şəhərinin Əsri qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rusulzadə, Əbdülməlik Əliyev, Əsədulla Asadov və Məhəmməd Əmin Rusulzadə

Fətəli xan Xoyski

(1875 - 1920)

Azərbaycanın XX əsə dövlət xadimləri arasında Fətəli xan Xoyski xüsusi yer tutur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, müstəqilliyimizin qazanılması, daxili və xarici siyasət sahəsindəki uğurlar, həmçinin Azərbaycanın müstəqilliyinin aparıcı dünya dövlətləri bələdindən tanınması ilk növbədə onun adı ilə bağlıdır.

Böyük zəka sahibi, qərarlı siyasətçi və məlin dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin adı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri kimi Azərbaycan tarixinə əbədi olaraq yazılacaqdır.

Fətəli xan Xoyski 1875-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Soykökü Xoy şəhərindən olduğundan Xoyski soyadı ilə tanınmışdır. Atası İsgəndər xan Xoyski Rusiya ordusunda xidmət etmiş, peşəkar zabıt olmuş, general-leytenant rütbəsində istefaya çıxmışdır. Oğluna dünyəvi təhsil vermək məqsədi ilə general onu Yelizavetpol (Gəncə) şəhərinə gəndərmiş və Fətəli burada klassik (yeni humanitar biliklər verən) gimnaziyada oxumuşdur.

Gimnaziyam bitirdikdən sonra Fətəli xan Rusiya imperiyası üçün hüquqşünaslar hazırlayan ən mötəbər elm ocağı - Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Bütün çətinliklərə mərdliklə sinə gərən Fətəli xan 1897-ci ildə universiteti birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir. Fətəli xan təyinatını Azərbaycana almış, Yelizavetpol (Gəncə) dairə məhkəməsində əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Sonralar o, Kutaisi dairə və qəza məhkəmələrində işləmiş, Zuqdidə bəlişq məhkəməsində çalışmışdır. 1904-cü ildə kollec assessoru rütbəsinə layiq görülən Fətəli xan Xoyski Yekaterinodar (Krasnodar) dairəsinə prokuror müavini təyin edilir və 1907-ci ilədək bu vəzifədə işləyir.

1907-ci ildə Azərbaycana qayıdan Xoyski Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasından Rusiya imperiyasının 2-ci Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Böyük nüfuzu sayəsində o, Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasında aparıcı rol oynamağa başlamış, fraksiyanın bürosuna seçilmişdir. Xoyski fraksiya adından Dövlət Dumasının iclaslarında çıxışlar edir, çar hökumətinin imperiyanın ucaqlarında yeritdiyi siyasəti kəskin surətdə pisləyir. O ən çox da imperiyanın ayrı-seçkilik və köçürmə siyasətinə qarşı çıxış edirdi. Onun mütəmadi çıxışları deputatların diqqətini bu problemə cəlb etmiş və başda Xoyski olmaqla Dövlət Dumasının 173 deputatı xüsusi qanun layihəsi tərtib edib atından imza atmışdı. Qanun layihəsi Rusiyada milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran bütün köhnə qanunları ləğv etməli idi. Xoyski vaxtilə Əli-mordan bəy Topçubaşov tərəfindən tərtib edilmiş müsəlman fraksiyasının proqramını da həyata keçirməyə çalışmışdır. Hər çıxışı ilə

imperiyanın türk-müsəlman əhəlisinin hüquqlarını qorumağa çalışan Xoyskinin fəaliyyəti bəzi sovinist rus deputatları tərəfindən qəzəblə qarşılanır, ona "rədd ol, get Türkiyəyə" qışqırırıldı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Xoyski fəaliyyətini davam etdirirdi. Cəmi 103 gün mövcud olmuş 2-ci Dövlət Duması Rusiya hakim dairələrinin mürtəce fəaliyyətini maneçilik törətdiyinə görə imperatorun fərmanı ilə buraxılmışdır.

Azərbaycana qayıdan Xoyski bir müddət Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində, sonra isə Tiflisdə hüquqşünas kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1913-cü ildə Fətəli xan Bakıya köçmüş və şəhər dairə məhkəməsində fəaliyyətə başlamışdır. Bu zaman o, Bakının ictimai-mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Fətəli xan xeyriyyəçi kimi də tanınırdı. 1917-ci ilin fevralında imperator hakimiyyəti devrildəndə Bakıda Müsəlman Milli Şurası yaradılmışdır. Fətəli xan onun müvəqqəti icraçı komitəsinin üzvü seçilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirilmişdir.

1917-ci ilin oktyabrında Bakı şəhər Dumasına seçkilər keçirilir. Bolşeviklərin, başqa rus partiyalarının və eləcə də ermənilərin saylarına baxmayaraq seçkilərdə müsəlman əhəlişi fəal iştirak edir və dumaya öz deputatlarını seçir. Fətəli xan Xoyski Bakı şəhər Dumasının sədri olur və onun rəhbərliyi ilə duma Bakıda qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən bolşevik Bakı Sovetinin yeganə və güclü rəqibinə çevrilir. Məhz onun sayları nəticəsində Bakıda bolşeviklər və ermənilər özbaşnalıqlar edə bilmirlər.

Qafqazda Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirildəndə 44 müsəlman deputat arasında Fətəli xan Xoyski də məclisə seçilir. Bu məclis Peterburqda işə başlamalı idi, lakin V.Leninin başçılığı ilə bolşeviklər buna imkan vermir. Seçilmiş deputatlar Tiflis şəhərində Zaqafqaziya Seymini yaradırlar və onu Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı elan edirlər. 1918-ci ilin apreldə Zaqafqaziya Federativ Respublikası yaradıldı. Onun nazirləri arasında Xoyski də var idi. O, xalq məarif naziri seçilmişdi. Bu vəzifədə olarkən Xoyski Tiflisdə yaradılması nəzərdə tutulan universitetin Bakıda açılması tələbini

irəli sürdü və bu işlə bağlı hazırlıq tədbirləri görməyə başladı. 1918-ci ilin mayında Zaqafqaziya Federativ Respublikası dağıldı və Seymin azərbaycanlı deputatları mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurası təşkil edərək mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdilər.

Qafqaz canişininin iqamətgahında keçirilən iclasda İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlı dövlət təşkil olundu. Fətəli xan Xoyski yekdilliklə cümhuriyyətin ilk hökumətinin sədri seçildi. Bu hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə bərabər, daxili işlər naziri vəzifəsində də tutdu. Xoyskinin ilk tədbiri Azərbaycanın müstəqilliyini bütün dünyaya bəyan etməkdən ibarət oldu. İyunun 16-da Bakıya köçən hökumət və Milli Şura burada çətin hərbi-siyasi vəziyyətlə üzləşdi. Birinci hökumət buraxıldı və onun əvəzinə təşkil olunan ikinci hökumətə Xoyski yenidən baş nazir seçildi; ədliyyə naziri vəzifəsini də o icra edirdi.

Hökumət çox çətin və mürəkkəb şəraitdə yeni dövlət aparatını təşkil edir, ölkədə hərbi vəziyyət elan olunur. Bakının bolşevik-erməni qüvvələri tərəfindən işğal edildiyi bir şəraitdə əsas diqqəti ordunun təşkilinə yönəldən hökumət bu sahədə qardaş Türkiyədən kömək almışdır. Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumətin ilk addımları sırasında hərbi müqəlləfiyyət haqqında qanunun qəbul edilməsi, Azərbaycan türk dilinin dövlət dili elan edilməsi, ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri dünyaya çatdırmaq məqsədi ilə Fövqləhdə Təhqiqat Komissiyasının təşkil edilməsi, Gəncə və Cəbrayıl tarixi adlarının qaytarılması xüsusi qeyd olunmalıdır. Sentyabrın 15-də Azərbaycan - türk qüvvələri Bakını bolşevik-erməni qoşunlarından azad etdikdən sonra sentyabrın 17-də hökumət Bakıya köçür. Bakıda həyata keçirilən tədbirlər sırasında Azərbaycan parlamentinin (Məclisi-Mobusan) yaradılması üçün komissiyanın fəaliyyəti, dövlət bayrağı haqqında qanunun qəbul edilməsi, dövlətin iqtisadi və inzibati həyatının bərpa edilməsi kimi vacib addımlar atılır.

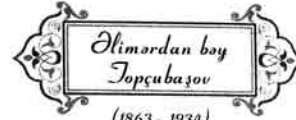
Lakin dekabr ayında ikinci hökumət də buraxılır və üçüncü hökumət təşkil olunur. Onun üzvlərini təyin edən parlament yenidən Fətəli xan baş nazir vəzifəsinə seçir. Bu

dövrde əsas vəzifə Avropa dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması idi və odur ki Fətəli xan Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini də özü icra edir. Parlamentdə mövqə tutmuş sosialist yönümlü partiyalar Xoyskini qərəzli tənqid edir, onun fəaliyyətini xoş maneçilik törədirdilər. Buna dözməyən Xoyski baş nazir vəzifəsindən istefa verir və parlamentdəki son çıxışında belə deyir: "Siz bunu bilməlisiniz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükədədir. İndi elə vaxtdır ki, Azərbaycan qalmaz, istiqlalımız gedər".

Qətiyyətli və səriştəli dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin baş nazir vəzifəsindən istefa verməsi dövlətin müqəddaratına mənfi təsir göstərdi. Ölkəsinə əlindən gələni köməyi göstərməyə çalışan Xoyski 1919-cu ilin dekabrında xarici işlər naziri təyin edildi. Onun söyləyi noticəsində 1920-ci ilin yanvarında aparıcı dünya dövlətləri Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı. Həmçinin Gürcüstan və İrənlə əlaqələr normalaşdırdı. Azərbaycanda xarici ölkələrin nümayəndəlikləri açılma-

ğa başladı. Sovet Rusiyasının bütün təzyiqlərinə sinə gərən Fətəli xan Xoyski eyni zamanda ona Azərbaycana hücum etmək üçün heç bir əsas verməmişdir. Belə şəraitdə Sovet Rusiyasının XI Qızıl Ordusu bütün bəynəlxalq normaları pozaraq Azərbaycanı əsassız hücum etdi.

Azərbaycanın işğalından sonra Tiflisə mühacirət etməyə məcbur olan Fətəli xan Xoyski burada da düşmənləri üçün qorxulu idi. Ona görə də sovetlər onu öldürmək üçün Tiflisə müzdlü erməni qatili göndərirlər. 1920-ci il iyunun 19-da Fətəli xan Xoyski Tiflisdə öldürülür. O, digər böyük azərbaycanlı, Mirzə Fətəli Axundzadənin qəbri yanında torpağa tapşırılır. Müdrik insan, sanki axırını duyurmuş kimi, hələ sağlığında belə demişdir: "Qüvvəmiz qədr vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürütlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: "Millətin hüququ, istiqlalı, hüriyyəti!"

(1863 - 1934)

Rusiya imperiyasının tərkibində olan müsəlman xalqlarının nicatını birgə mübarizədə gərən Əlimördan bəy Topçubaşov demişdir: "Biz türk övladları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Atalarımız o qədər qəhrəman millət elduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Kırım bağlarında, Kazan çöllərində və Orta Asiya ovaqlarında, atalarımızın mülkü olan öz vətənimizdə, öz torpaqlarımızda öz ehtiyaclarımızı bildirməyə imkan qalmamışdır".

Azərbaycan tarixinə Əlimördan bəy Topçubaşov Rusiyanın müsəlman-türk xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının liderlərindən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təsisçilərindən biri, parlamentin sədri, qəhrəmanlı siyasi və dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur.

Əlimördan bəy Ələkbər bəy oğlu Topçubaşov 1863-cü ildə Tiflis şəhərində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Tiflisdə almış, 1884-cü ildə 1-ci Tiflis gimnaziyasını bitirmişdir.

Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinə 1888-ci ildə qəbul olunan Əlimördan bəy bir neçə il Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində işləmişdir. 1894-cü ildə o, Bakıya təyinat alaraq şəhərin hüquq-mühafizə orqanlarında çalışmışdır. Çox keçməmişdir ki, Əlimördan bəy dövlət qulluğundan imtina etmiş və vəkil kimi fəaliyyətə başlamışdır. Dərin biliyi, peşəkərliliyi, insani keyfiyyətləri sayəsində o, şəhər ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətə qarşılanmışdır. Azərbaycan, rus, fars, fransız, ingilis və gürcü dillərini mükəmməl bilən Topçubaşov tanınmış iş adamı və görkəmli xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin diqqətini cəlb etmiş və o, 1897-ci ildə "Kaspi" qəzetinin redaktorluğunu Əlimördan bəyə tapşırılmışdır. Bu vəzifə Əlimördan bəyə Bakının ictimai-siyasi həyatı ilə yaxından tanış olmağa imkan vermişdir. Şəhərin bütün işlərində fəal iştirak edən Ə. Topçubaşov Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilmiş, bir müddət onun sədri olmuşdur.

1905 - 1907-ci illərdə müsəlman xalqlarının azadlıq mübarizəsinin təşkilində Əlimördan bəy Topçubaşovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Hökumətin azadlıq mübarizəsini boğmaq üçün müxtəlif provokasiyalarla (milli qırğın siyasəti, neft mədənlərində iğtişaşların törədilməsi, ayrı-ayrı məmurlara qarşı sui-qəsdlər və s.) güc tətbiq etmək üçün hökumətin bəhəno axtarmasını o, redaktoru olduğu qəzetdə açıq ifşa edirdi. Hökumət adına yazılan bütün xahişlər, müraciətlər bilavasitə onun iştirakı ilə tərtib və təqdim edilirdi.

Əlimördan bəy Topçubaşov müsəlman xalqlarının nicatını birgə mübarizədə görürdü. Çıxışlarının birində o demişdir: "Biz türk övladları, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Atalarımız o qədər qəhrəman millət elduqları halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Kırım bağlarında, Kazan çöllərində və Orta Asiya ovaqlarında, atalarımızın mülkü olan öz vətənimizdə, öz torpaqlarımızda öz ehtiyaclarımızı bildirməyə imkan qalmamışdır".

Fətəli xan Xoyski II Rusiya Dəvlət Dumasının müsəlman deputatları ilə

Cəfər Cabbarlı

(1899 - 1934)

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Cəfər Cabbarlı xüsusi yer tutur. Fəaliyyətinə səhifələr açaraq bəşirət adlı hələ lap gənc yaşlarında şeirlər yazır və çox beşirətli, dramaturq kimi tanınır. Onun yazdığı şeirlər folklorla və xarici səhifələrlə təmasqa gəlir. Azərbaycan sənət yazıçısı kimi fəaliyyət göstərən C. Cabbarlı Azərbaycanda sənət həkimiyatı qurulduğu sənə mənzərə üfən dövrə səslənən əsərlər yazır. Təsəvvüf deqi li, e, Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin banilərindən hesab olunur. Lakin həmişə ədəbi meşələrdə sənət qəzəməsinə baxmayaraq, o, həqiqi həqiqətlərinə sadiq qalır, xalq haqqında çox dərin və real səhifələrini qurur.

Teatr və fəridə həm də bədi rəhbər və rejissor kimi fəaliyyət göstərmiş C. Cabbarlının Azərbaycan Dövlət Teatrının və Azərbaycan kino-sənətinin inkişafında müstəsna xidmətləri vardır. Onun bədi fəaliyyəti Azərbaycan oxucusu və tələməsinə bir sıra diqqətli fəaliyyətlərinin əsərləri ilə təmas olmağa imkan vermişdir. C. Cabbarlının ədəbi-tənqidi məqalələri indi də öz aktuallığını itirməmişdir.

Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı 1899-cu il martın 22-də Abşeronun Xızı kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur. 3 yaşında ikinci atasını itirmiş Cəfəri yoxsulluq içində yaşayan, paltar yumaq və çörək bişirməklə pul qazanan anası böyüdüb boya-başa çatdırmışdır. Bakıdakı 7-ci "rus-tatar" (Azərbaycan) məktəbində təhsilini başa vurdudan sonra o, 1917-ci ildə Bakı politexnik məktəbinə daxil olmuş və buranı 1920-ci ildə bitirmişdir.

1915-ci ildən yaradıcılığa başlayan C. Cabbarlı lirik və sosial ədalətsizliyi tənqid edən şeirlər, hekayələr və pyeslər yazmışdır. Onun ilk çap edilmiş əsəri "Məktəb" jurnalında işıq üzü görmüş "Bahar" şeri sayılır. 1915 - 1916-cı illərdə o, "Babayı-Əmir" jurnalında bir sıra satirik şeirlərlə çıxış etmiş və hətta onlardan birində Bakı şəhər Dumasının üzvlərini tənqid etdiyinə görə jandarm idarəsi tərəfindən bir müddət təqib olunmuşdur. 1915-ci ildə qələmə aldığı "Vəfah Soriyyə, yaxud göz yaş çində gülüş" pyesində, 1916-cı ildə yazdığı "Aslan və Fərhad", "Mənsur və Sitarə" hekayələrində, 1917-ci ildə yazdığı "Solğun çiçəklər" pyesində müəllif sosial ədalətsizliyi və cəmiyyətdə çox kəskin şəkildə mövcud olan qadın hüquqsuzluğunu tənqid etmişdir. 1918-ci ildə təmmələdiyi "Nəsrəddin şah" tarixi dramında Cəfər Cabbarlı XIX əsrin sonlarında İranda, o cümlədən onun tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hadisələri təsvir etmiş, Nəsrəddin şahın öldürülməsini haqsızlığa qarşı xalq üsyanı kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə xüsusilə coşğun ictimai və ədəbi fəaliyyət göstərən ədəb bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olmuşdur.

1918-ci ildə 19 yaşlı Cəfər Cabbarlı Azərbaycan parlamentinin stenoqrafı və "Müsavat"ın gənclər təşkilatının rəhbəri olmuşdur. Onun "Sevdiyim" və "Azərbaycan bayrağına" adlı iki şeri müstəqil Azərbaycanın dövlət bayrağına həsr edilmiş və o zaman "Azərbaycan" qəzetində çap olunmuşdur. Şairin "Yaşıl donlu, al yanaqlı, mavi gözlü sevdiyim" adlandırdığı milli bayrağa sevgisi müstəqil ölkəsinə olan sevginin tərənnümü idi.

C. Cabbarlı 1919-cu ildə yaradılmış "Yaşıl qələm" ədəbi birliyinin üzvü olmuş, şair və dramaturq kimi məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmişdir. "Sevilmə ölkəm" şerində Azərbaycanın müstəqilliyini alqışlayan şair "Salam" şerində türkəlmək, islamlaşmaq və müasirləşmə ideyalarını irəli sürmüşdür. Bakının erməni-bolşevik qüvvələrindən azad olunmasına həsr etdiyi "Bakı müharibəsi" dramı döfələrlə təmasqa gəyilmişdir. Bu əsər qardaş türk və Azərbaycan xalqlarının azadlıq mübarizəsinə həsr edilmiş trilogiyanın tərkib hissəsi kimi yazılmışdır (1-ci və 2-ci hissələri "Ədirnə fəthi" və "Trablis müharibəsi" adlanırdı). Sonrakı dövrlərdə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğundan sonra trilogiya "mücrəd romantizm təzahürü" kimi tənqid edilmiş və hətta qadağan olunmuşdur. 1919-cu ildə yazdığı pyesində müəllif burjuva cəmiyyətdə zəhmətkeş insanların əzəlməsini təsvir etmiş, qaniçən mülkədarların irotədlikləri haqsızlıqlar noticəsində ölkənin hər şeyi, o cümlədən müstəqilliyi itirməsi təhlükəsini göstərmişdir.

Sovet hakimiyyəti qurulanda Azərbaycanda qalmaq üçün qaldığı üstün tutan Cəfər Cabbarlı 1922-ci ildə "Oqtay Eoğlu" pyesində öncə yazdığı "Aydın" da qaldırıldığı məsələyə bir daha qayıtmışdır. İnsanpərvərliyin və şəxsiyyət azadlığının ön plana çəkildiyi hər iki pyes Sovet Azərbaycanının rəhbərliyinin gözündə ədəb bir növ bəraət qazandırmışdır.

1923-cü ildə Bakı Teatr Texnikumunda təhsil alan Cəfər Cabbarlı 1924-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinə daxil olmuşdur. 20-ci illərin ortalarında "Kommunist" qəzetində tərcüməçi və ədəbi işçi kimi çalışdığı zaman ədəb tarixi mövzuya bir daha müraciət etmiş və "Qız qalası" poemasını yazmışdır. Sonralar bu poema əsasında görkəmli bəstəkar Əfərsiyab Bədəlbəyli eyniadlı balet bəstələmişdir. Bu dövrdə müəllif "Məhkum Şərqə" adlı bir şeir də yazmış və Şərq xalqlarını azadlığa səsləmişdir.

1928-ci ildə Cəfər Cabbarlı məşhur "Öd gəlini" pyesini qələmə almışdır ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk qəhrəmanlıq dramıdır. Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına və yerli feodalılara qarşı mübarizəsindən bəhs edən, dini fanatizm əleyhinə yönəlmiş,

azadlıq ideyaları ilə aşılanmış bir pyes xalq istiqalyyəti uğrunda mübarizəyə səslənən əsərlərdəndir.

C. Cabbarlının yaradıcılığında qadın ədəbi məsələsi əsas yerlərdən birini tutur. O bu mövzuda əvvəlcə bir neçə hekayə - 1924-cü ildə "Gülzar" və "Dilər", 1927-ci ildə isə "Dilbər" hekayələrini qələmə alır və nəhayət, "Sevil" yazır. İlk dəfə 1928-ci ildə təmasqa gəyilmiş "Sevil" pyesində qadın sosial-mənəvi könləkdən xilas olması problemi ön plana çəkilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində geniş təbliğ edilən bu əsər əsasında bədi film və film-opera çəkilmiş, görkəmli bəstəkar Fikrət Əmirov pyesə bəstələmişdir. C. Cabbarlı "Almaz" (1931) pyesində də qadın azadlığı məsələsinə toxunmuşdur.

Xalqın Cabbarlı yaradıcılığında ən çox sevdiyi əsərlərdən olan "1905-ci ildə" pyesini yazdığı 1931-ci ildə yazıb təmmələmiş. Bu əsər Azərbaycan xalqının ən ağırlı problemlərindən birinə - ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq iddialarına həsr olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində yazıldığından əsərdə ilk baxışdan xalqlar arasındakı "əbədi dostluq"dan bəhs edilir. Lakin Cabbarlının sonotkarlığı ondadır ki, o, Rusiyanın rəsmi idarələrini ermənilərə fitva verməsini, onları silahlandıraraq azərbaycanlılara qarşı yönəltməsinə çox böyük ətəqlilə qələmə almışdır. Müəllif fitnəkar milli nifaq siyasətinin necə acınacaqlı nəticələr verməsini ürkə ağırsı ilə açıq göstərmişdir.

Cəfər Cabbarlının XX əsrin 30-cu illərində yaradığı əsərlərin əksəriyyəti yeni sovet quruluşunun yaradılmasına həsr olunmuşdur. Belə ki, 1932-ci ildə təmasqa gəyilmiş "Yaşar" pyesində Azərbaycan kəndində yeniliklə könləliyin mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Əsərdə elmin kəndə köməyi məsələsi qabarq şəkildə göstərilmişdir. "Dönüş" pyesində isə C. Cabbarlı sonotkarın ictimai mövqeyi məsələsinə ön plana çəkilmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Gülsəbah adlı rejissor olmasına baxmayaraq, əsər sanki avtobiografik xarakter daşıyır. Əsərdə baş qəhrəman könləliyi ətalət və mühafizəkarlıq adlandıraraq qətiyyətlə rədd edir və yeni həyat qurmağa can atır. Real həyatda isə Cəfər Cabbarlı böyük mənəvi iztirablar keçirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda artıq kollektivləşmə siyasəti günü-gündən sürətlənir, insanlar zorla

kolkox və sovxozlara üzv yazılırdılar. Bu siyaətə qarşı müqavimət də gündən-günə genişləndirdi. Hətta üzsanlar da baş vermişdi. Belə şəraitdə sovet rəhbərləri mövcud problemləri müvəqqəti problemlər, mübarizə aparınları isə köhnəliyin tərəfdarı olan mürtəce qüvvələr adlandırıldı. Cabbarlı yaxşı anlayırdı ki, sovet rejiminin apardığı mübarizə onun xalqının mənavi köklərini baltalayır, onu "sovet xalqı"nın amorf, öz adət-ənənələrindən qoparılmış bir tərkib hissəsinə çevirir. Həqiqəti yazacağı təqdirdə necə böyük təqiblərə məruz qalacağını yaxşı anladığından o, mücərrəd, ilk baxışdan Azərbaycana daxil olmayan, uzaq bir bölgəyə həsr olunmuş əsər yazmağa başlayır. "Əfqanıstan" adlı bu pyes onun son və yarımçıq qalmış işlərindən olur.

Cəfər Cabbarlının dramaturgiyasının əsas məziyyəti onun xalq həyatı ilə üzvi surətdə bağlı olmasıdır. Onun yaratdığı güclü xarakterlər, müsbət və mənfəi obrazlar silsiləsi, personajların canlı, koloritli dili Gəbbarlı dramaturgiyasına ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır. Yeniliyə doğru irəliləyən insanları aqışlayan ədib onların dolğun obrazlarını öz əsərlərində canlandırmağa çalışmışdır. Yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmiş Cəfər Cabbarlının əsərlərinin təsiri ilə Azərbaycanda yeni nəsil dramaturqlar yetişmişdir.

Onun ədəbi irsi, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli yer tutur.

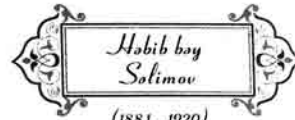
Azərbaycan teatrının inkişafında da Cabbarlının böyük xidmətləri var. 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrına bədii hissə müdiri təyin edilən dramaturq teatrla birlikdə qastrollarda olmuş, səhnə üçün Şekspirin "Hamlet" və "Otello", Şillerin "Qaçaq-lar", Bomaşenin "Fığaronun toyu", Afinogenovun "Qorxu", Slavinin "Müdəxilə" əsərlərini tərcümə etmişdir. Onun L.Tolstoy və M.Qorkidən çox gözəl tərcümələri var. İstedadlı teatr rejissoru olan Cabbarlı həmçinin "Şahsənəm" operasının librettosunu yazmışdır. O, kino sənətinə böyük maraq göstərmişdir. Cəfər Cabbarlı "Hacı Qara", "Sevil", "Almaz", "1905-ci ildə", "Ölümlər" kinosenariləri üçün ssenarilər yazmış və ilk üç filmi həm də rejissoru olmuşdur.

Ədəbi-tənqidi məqalələrində Cabbarlının Azərbaycan klassik və sovet ədəbiyyatı, teatr sənəti barəsində qiymətli mülahizələri var. 1932-ci ildə əməkdar incəsənət xadimi adına layiq görülən ədib 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin üzvü seçilmişdir. Cabbarlının son əsəri - "Füzro" hekayəsi ölümündən sonra, 1935-ci ildə işıq üzü görmüşdür.

Cəfər Cabbarlı 1934-cü il dekabrın 31-də qəfildən, 35 yaşında İkon Bakıda vəfat etmişdir.

Cəfər Cabbarlının bir çox əsərləri "Hacıbəyli qardaşları" teatrında tamaşaya qoyulmuşdur

1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal ediləndə bəhsəkilər ilk növbədə Milli Ordumuzun zabitlərini məhv etməyə başlamışlar. Hədislərinin şahidi Ə.Əsasov: "Kənarlınski yazırdı: "Səssən özüm tərəfindən qətləndirilmiş siyahıya gərə, bəhsəkilərin Azərbaycanda ələliq dövründə ancaq hərbi rütbəliyərdən məhv edilənlər: generallar - 12, polkovnik və podpolkovniklər - 27, kapitan və ştabs-kapitanlar, poruçik və podporuçiklər - 46, proprəşik və podproprəşik - 148, əslən 266 əsəli rütbəli zabitlər (hamısı müsəlman)... 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda qirmizi terrordən 48 min adam öldürülmüşdü ki, bunun da cəx hissəsi zabitlərin payına düşürdü". Gullandırmış Azərbaycan generalları arasında o dövərdə qəzəna hərbi akademik təhsili olan generalımız Həbib bəy Solimov da olmuşdur.

Azərbaycan tarixində Həbib bəy Solimov ilk hərbi akademik təhsil almış azərbaycanlı, bəhsəvik-erməni qüvvələrinin məğlub edilib və Ermənin əzəd olmasında, Muğanda bəhsəvik qüvvəsinin qətlində, Qarabağda erməni bəsvəzümünü qarşısının alınmasında bərlənmiş qərləmli sərkərdə, Azərbaycan Milli Ordusunun qərləndirilməsində qərxəndəni işlək olan işləkətək kimi daxil olmuşdur.

Həbib bəy Hacı Yusif oğlu Solimov 1881-ci ildə Naxçıvanda anadan olub. I Dünya müharibəsində o, igidliyi ilə fərqlənir və komandanlığın diqqətini cəlb edir. Az bir vaxtda Həbib bəy podpolkovnik rütbəsinədək yüksəlir. Lakin o, hərbi təhsilini davam etdirmək qərarına gəlir, Rusiya ordusunun ən yüksəksoviyyəli hərbi təhsil ocağı olan Baş Qərargahın Nikolayev Hərbi Akademiyasına daxil olur. Olduqca çətin imtahanlardan uğurla keçən Solimov təhsil illəri zamanı özünü hərbi elminə yaxından bələd pəşəkər zabit kimi göstərir. Hərbi Akademiyanı müvəffəqiyyətlə bitirən polkovnik Həbib bəy Rusiya imperiyası və onun ordusu qarçalandıqdan sonra Azərbaycana gəlir.

Ölkədəki ağır vəziyyətdə tanış olan Solimov hökumətin adına ürok ağrısı ilə bələ bir raport yazır: "1. Günüün şüarı ancaq bu olmalıdır: hər şey ordun üçün. 2. Kağızda deyil, rəsmi şəkildə bir korpus yaratmaq lazımdır".

Müsəlman Korpusu tərkibində ilk döyüşlərdə fərqlənən Həbib bəy Azərbaycana gəlmiş Nuru paşanın diqqətini cəlb edir və o, sərkərdəmizi Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hissələrinin qərargah rəisi təyin edir. Bakı istiqamətində Azərbaycan - türk qəşunlarının əzədliq yürütsündə Solimov Cənub qrupunun komandanı təyin olunur və ən ağır Gəncə - Bakı istiqamətində dəmir yolu boyunca irəliləmək əmri alır. Novai, Ağbulaq, Ələt stansiyalarını əzəd etdikdən sonra Bakıya doğru irəliləyir, Bakının düşmənlərdən təmizlənməsində şəxsi fəalliq göstərir. Türk hərbçilərinin xətilərində Solimov "cəsur, təcürbəli, döyüş texnikasını yaxşı bilən, igid işləkərdə" kimi xatırlanır.

Milli Ordunun Baş Qərargah və Dəftərxana rəisi Həbib bəy təşkilatçılıq qabiliyyəti və Milli Ordunun qərləndirilməsində xüsusi səylərinə görə 1919-cu ilin fevralında general-mayor rütbəsi verilib. O, 1918 - 1920-ci illərdə milli ordumuzda xidmət edən, milliyətçə Litva tatarı general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviçdən sonra ikinci general idi ki, ali hərbi təhsili vardı.

1919-cu ilin iyulunda Muğanda və Lənkərandə Azərbaycan milli hakimiyyətini təməmməq istəməyən rus silahlı qüvvələri bəhsəviklərin təhriki ilə silahlı qiyam qaldıraraq

canub bölgəsini Rusiyaya birləşdirmək barəsində bəyanat verir. Qiyamçıları yerlərinə oturtmaq üçün töclil surətdə təşkil edilən briqadaya komandan təyin olunan Səlimov onları darmadağın edir, qənimət kimi götürdü-yü 1 toyqarını, 24 topu və 60 pulemyotu Azərbaycan ordusunda istifadəyə verir. Bu uğurlu əməliyyatdan sonra o, Muğan və Lənkəranı qısa müddətə vali təyin edilir.

1920-ci il martın 22-də - Novruz bayramı axşamı Ermənistan silahlı qüvvələri və qiyamçı ermənilər Şuşa, Laçın, Xankəndi, Xocalı, Əsgoran və başqa yaşayış məskənlərinə generallar Dro Kanayan, Dəli Qazarı və Droqonun başçılığı ilə hücum edirdilər.

Dərhal Qarabağə göndərilən Səlimov teleqramda yazırdı: "Təkrar edirəm, məsələ çox ciddidir, artıq Ermənistan və Azərbaycan arasında Qarabağda müharibə gedir". Hərbi nazirin əmri ilə türkiyədən 20 minə yaxın əsgər və zabıt olan Qarabağ Ərazi Qoşunları təşkil olunur və onlara H.Səlimov komandan təyin edilir. Tapodan-dırmağadək silahlanmış düşmən hücumunun qarşısı alınır, ona ağır zərbələr vurulur. Bundan sonra Azərbaycan hərbi hissələri aprelin 3-də əks-hücumə keçir. 12 günlük ölüm-dirim savaşında erməni qüvvələri darmadağın edilir, generallar Dəli Qazarı və Droqon öldürülür, Dro qaçmaqla canını qurtarır. Qarabağın bütün məntəqələri üzərində yenidən üçrəngli bayrağımız dalğalanır.

Bu vaxt qəhbəyə gələn hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov xain düşmən üzərində çalışan qələbəyə görə əsgərlərimizi təbrik edərkən demişdi: "Qəhrəman əsgərlər, mən şəxsən Almaniya cəbhəsində bir çox döyüşlərdə olmuşam. Fəqət sizin qədr qəhrəman əsgərlərə az-az təsadüf etmişəm. Siz mənim ümidlərimi qüvvətləndirdiniz. Siz canımızla gənc Azərbaycan ordusunun namusunu müdafiə etdiniz".

1918 - 1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusunun yaranmasında əvəzsiz xidmətləri olan general Səlimovun şöhrəti Qarabağ döyüşlərindən sonra bütün Azərbaycana yayılır. Cümhuriyyət dövrünün ən görkəmli sərkərdələrindən biri, general-mayor Həbib bəy Səlimov nə kabinet, nə də məiyyyət generalı olmuşdur. Milli ordumuzun ilyarımlıq fəaliyyətində daim ön cəbhədə vuruşmuş, fitri hərbi istedadı ilə Azərbaycanın müstəqilliyinə təvəzüz et-

mək istəyən silahlı düşməni məhv etmişdir. Ömrü boyu vətəno sudaqətlə xidmət edən general ailə qurmağa belə vaxt tapa bilməmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası qoşunları tərəfindən işğal edilir. Mənlərlə zıyalımız Türkiyə, Fransa və Almaniya mühacirətdə gedir. Səlimov vətəninə tərək etməkdən imtina edir və Azərbaycanda qalır. Həbib bəyin bilik və bacarığında faydalanmağa çalışan sovetlər onu Naxçıvana hərbi komissar təyin edirlər. Lakin Səlimov Rusiyanın yeridirdiyi siyasətə, Azərbaycanda rəhbər vəzifələrə qeyri-millətlərin nümayəndələrinin, ilk növbədə ermənilərin təyin edilməsinə, təcridən Azərbaycan Ordusunun rus-erməni hissələri ilə əvəz olunmasına qarşı kəskin etiraz edir.

1920-ci il sentyabrın 1-də həbs olunan general Həbib bəy Səlimovə qarşı yalançı ifadələr toplanmağa başlayır. Tədqiqatçı Ş.Nəzirli-nin Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivlərində əşkar etdiyi cinayət işi Səlimovun ömrünün son aylarını döyrənməyə imkan verir. Ona qarşı irəli sürülən bütün böhtançı ittihamları general rədd etmişdir. Belə olanda cəlladlar yeni ittihamları irəli sürürlər. O, 1918-ci ildə türk generalı Nuru paşaya ilə barabər bolşeviklərə qarşı döyüşlər aparmaqda, Muğanda bolşevik qiyamını yatırmaqda, Cümhuriyyət Ordusunun təşkil olunmasında, Sovet hökumətinə qarşı nifrət bəsləməkdə, Sovet vaxtı Azərbaycan xan və bəyləri ilə oturub-durmaqda ittiham edilir və "əksinqilabçı" adlandırılır. Səlimov bütün sadalananları qürurla təsdiqləyir və onları cinayət əməlləri deyil, votən qarşısında borcun yerinə yetirilməsi kimi qəbul etdiyini bildirir. Üç ay yarım həbsdə saxlanılan işğəncələr generalın mübariz ruhunu qıra bilmir və o əvvəlki kimi Sovet hökumətinə əslində qanunsuz, işğalçı hökumət hesab etdiyini bildirir.

XI Qızıl Ordunun hərbi tribunalı general-mayor Həbib bəy Yusif oğlu Səlimovun güllələnməyə məhkum edir, əmlakının isə müsadirə olunması barədə qərar çıxarır. 1920-ci il dekabrın 30-da saat 10:30-da Səlimov güllələyirlər. Əmlakının müsadirəsi zamanı məlum olur ki, məşhur generalın heç evi də yox imiş, o, qaradaşının ailəsi ilə birgə yaşayırmış və iki qaradaşın iki desyatın torpağı və üç desyatın dədə-baba bağ sahəsi var imiş (1 desyatın - 11 kv. m).

Ömrünün sonunadək kommunizm ideyasına sadıq qalan Nəriman Nərimanov hesab etirdi ki, bu ideya ümumi bərabərliyə və son nəticədə bütün problemlərin aradan qaldırılmasına, ədalətli cəmiyyətin qurulmasına gətirib çıxaraçaq. Lakin real həyatda o, bolşeviklərin yerlədə kommunizmin bənlənəsi uğrunda əslində lərzə sığası qürüldiklərini, bu sığasızın necə ağır nəticələr verdiyini görmüşdür. Lenin və onun əhəllərlərinin kommunizm ideyalarını lədracən həyata keçirməyə nə vaxtı, nə də həvəsi vardı. Lenin qəlbə qit, zor hesabına ləlləliq qəstlərdirdi. Bunları dərk edən Nərimanov "millətçilikdə" qünaqləndirilmiş, ənin ideyaları isə ləqərəllə "nərimançılıq" adlandırılmışdır. O, ən qayası ümidlərinə qanılmış və səndə özü də onların qurbanı olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Nəriman Nərimanov qürkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi, maarif-pərvər şəxs, yazıçı, publisist, hakim kimi daxil olmuşdur.

Nəriman Nəcəf oğlu Nərimanov ilk təhsilini Tiflis müsəlman ruhani məktəbində almışdır. O zaman Rusiya imperiyası ərazisində ən qabaqcıl pədaqoqi məktəb Qori müəllimlər seminariyası hesab olunurdu. Bu seminariya-da imperiyanın ən yaxşı müəllim-metodistləri dərş deyir, burada hazırlanan bütün dərş vəsaitləri imperiyanın ərazisində yayılırdı. Gənc Nəriman burada o dövr üçün qabaqcıl biliklərə yiyələnmiş, ədəbiyyatla tanış olmuşdur.

1890-cı ildə Qori seminariyasını bitirən Nərimanov Tiflis quberniyası Borçalı qəzasının Qızılhacılı kəndinə müəllim təyin olunur. Lakin qaynar təbiətə malik ziyalımla, təbii ki, bir kənd mühtii dərşq deyir. Odu ki o, 1891-ci ildə Bakıya köçür, burada dərş deyir və xalqın maariflənməsi uğrunda mübarizəyə başlayır. Azərbaycanlılara haqəratlı baxan məmurlarla mübarizədə o, xalqın təhsil almaq, savad artırmaq hüququnun həyata keçirilməsinə tələb edir. Müvafiq icazə aldıqdan və bir neçə tərəqqipərvər varlı azərbaycanlıda işi qatdıqdan sonra o, 1894-cü ildə Bakıda türk-müsəlman əhəllisi üçün ilk xalq qiraət-xanası təşkil edir. Onun fondlarında həm Şərş, həm rus və Avropa ədəbiyyatı var idi.

Mütəmadi olaraq publisistik məqalələrli çıxış edən Nərimanov Azərbaycan və rus dillərini döyrənlər üçün dərşliklər yazmışdır. 1894-cü ildə Nərimanovun "Nadənliq" pyesi Azərbaycan dilində çap olunmuş, 1895-ci ildə tənəşəyə qoyulmuşdur. Tənəşədən gələn gəliri Nərimanov qiraət-xanaya sərf etmişdir. Onun "Dilin bəlləsi" ("Şəmdən bəy"), "Bahadır və Sona" əsərləri bütün Azərbaycan gənş yayılmışdır. Əsərlərində dövrün sosial-psixoloji problemlərini irəli çəkən Nərimanov hətta tarixi əsərlərində də onları qəbarıq şəkildə verirdi. 1899-cu ildə çap etdirdiyi "Nadir şah" pyesinde mütəlləqiyətin bütün mənfii cəhətləri ələ aydın və dürtüst qələmə almışdır ki, uzun illər boyu çar məmurları ehtiyat edib onun tənəşəyə qoyulmasına icazə verməmişlər. Nərimanovun əlmi-publisistik fəaliyyəti cəmiyyətin otalotdən qurtulmasına, türk-müsəlman əhəllisinin milli oyaşına xidmət edirdi. Elə buna görə də sonra-

lar Üzeyir Hacıbəyli Nərimanovu "ustad dramaturq" adlandırmışdır.

Daim yeni biliklərə can atan Nərimanov 1896-cı ildən etibarən Bakı realni məktəbində dərş deyə-deyə humanitar elmləri öyrənir və 1902-ci ildə ekstern yolu ilə imtahan verərək Bakı kişi gimnaziyasının attestatını alır. Elə həmin ildə o, həməd şəhərində yerləşən Novorossiya Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Tələbəlik dövründə Nərimanov teatr truppası yaradır və tamaşalar qoyur.

Bu zaman o həm də siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışdır. İnqilabi hərəkatlərə görə universitet müvəqqəti bağlanmış və Nərimanov Bakıya qayıtmışdır. "Hümmət" sosial-demokrat təşkilatına qoşulan Nərimanov həmçinin İranda "İctimai-amiyyun" partiyasının yaradıcılarından olmuşdur. Sonralar bu partiya İran inqilabi dövründə aparıcı rol oynamışdır. 1906-cı ildən etibarən "İrşad" və "Həyat" qəzetlərində onun siyasi məqalələri çap edilmişdir. Nərimanov Qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci qurultayının fəal təşkilatçılarından biri olmuşdur.

1906-cı ildə Odessaya qayıdıb orada təhsilini başa vuran Nərimanovun "Nadir şah" əsəri Volqaboyu, Türkiyənin, Cənubi Qafqazın iri şəhər teatrlarında, həmçinin Tehranda tamaşaya qoyulmuşdur. 1908-ci ildə Bakıya qayıdan Nərimanov şəhər xəstəxanasında işləmiş, hakimiyyət fəaliyyəti ilə bərabər, siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Rusiya sosial-demokratları ilə yaxınlaşan Nərimanov Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) nizamnaməsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1909-cu ildə təyinatı Tiflisə verilən Nərimanov burada hakim-terapevt işləmiş, lakin İran inqilabçıları ilə əlaqədə günahlandırılaraq həbs edilmişdir. 6 ay həbsdə saxlanıldıqdan sonra o, Həştərxana sürgün edilmişdir. Burada hakimiyyət fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, o, mədəni-kütləvi tədbirlərə iştirak etmiş, inqilabi fəaliyyətini də dayandırmamışdır. Həştərxan Xalq Universitetinin sədri seçilən Nərimanov şəhər dumasının üzvü olmuşdur. Onun fəaliyyətinin səs-sorağı hər yana yayılmışdır. Hətta Fransada çap olunan "Paris" qəzetində qeyd olunurdu ki, "Həştərxan quberniyasında

yaşayan müsəlman əhalisi arasında N. Nərimanovun təbliğati böyük uğur qazanmışdır.

1913-cü ildə Nərimanov Bakıya qayıdır, hakimiyyətlə bərabər, "Nicat" cəmiyyətində fəaliyyət göstərir, ədəbi dərşlər yaradır. 1917-ci ildə Nəriman Nərimanov "Hümmət" təşkilatı Komitəsinin sədri və RSDFP Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdir. O, həməd Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Bürosunun tərkibinə daxil edilmişdir. "Hümmət" qəzeti onun redaktəsi ilə nəşr olunurdu.

Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilən Nərimanov I Dünya müharibəsində əsir götürülüb Bakıda saxlanılan türk əsgərlərinə qayğı ilə yanaşı, eyni zamanda S.Şaumyanın başçılığı ilə bolşevik-erməni quldurlarının hərəkatlarının qarşısını almağa çalışır. Möhöz onun söyləri nəticəsində 1918-ci ilin əvvəllərdə tərəflər arasında danışıqlar aparılmış, qarşıdurmanın aradan qaldırılması üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin bolşevik-erməni qüvvələri verdikləri əhdə pozmuş və Bakıda mart qırğınları törətmişlər. Odu ki Nərimanov Bakıda fəaliyyət göstərən ermənilərdən ibarət hərbi hissələrin ləğv olunması haqqında göstəriş imzalamışdır, lakin Rusiya bolşeviklərinin lideri V.Leninin dəstəyindən istifadə edən Şaumyan bu göstərişə əməl etməmişdir.

Bolşevik-erməni liderlərinin siyasətinə etiraz edən Nərimanov əvvəlcə şəhər təsərrüfatı komissarı təyin edilmişdir. Ağır xəstələndikdən sonra isə ümumiyyətlə Həştərxana göndərilmişdir. Onun Bakıdan uzaqlandırılması məqsəd ilə Şaumyan və əlallatların cinayətlərinə rəvac vermək idi. Həştərxanda müxtəlif vəzifələrdə fəaliyyət göstərən Nərimanov "Biz Qafqaza hanstı şüarlaşdırırıq?" proqram xarakterli məqaləsi ilə kommunizm ideyasına sadiqliyini göstərmişdir. O hesab edirdi ki, bu ideya ümumi bərabərliyə və son nəticədə bütün problemlərin aradan qaldırılmasına, ədalətli cəmiyyətin qurulmasına gətirib çıxaracaq.

1919-cu ilin avqustunda Moskvaya çağırılan Nərimanov Rusiya Xarici İşlər Komissarının (nazir vəzifəsinin analogu) Şərq məsələləri üzrə müavin vəzifəsində işləmiş, həmçinin Leninin bu məsələlər üzrə müşaviri olmuşdur. O, bolşeviklərin yerlərdə kom-

münizm adı ilə əslində terror siyasətini yürütməsini, bu siyasətin ağır nəticələr verməsini vurğulamışdır. Nərimanovun fikrinə, güc tətbiq etmədən Azərbaycanda ideal kommunizm sovet respublikası qurulmalı, insanların güzəranı yaxşılaşdırılmalıdır. Belə olduqda digər Şərq ölkələri də Azərbaycanın nümunəsi ilə sovet rejimləri yaradacaqlar. Lakin Lenin və onun əlallatlarının Nərimanovun dediklərini həyata keçirməyə nə vaxtı, nə də həvəsi var idi. Nərimanovun biliklərini yüksək qiymətləndirən Lenin təkcə güc, zor hesabına fəaliyyət göstərməyə öyrəşmişdir.

1920-ci ilin apreldə Azərbaycan hərbi yolla işğal edilmiş, burada repressiyalar başlanmışdır. Nərimanov Azərbaycanda yaradılan sovet respublikasının idarəetmə orqanlarına qiymətli olaraq seçilsə də, ona Bakıya qayıtmağa icazə verilmirdi. Yalnız repressiyaların birinci dalğası başa çatdıqdan sonra o, mayın 16-da Bakıya gələ bildi. Azərbaycanın gördüklərindən dahətə gələn Nərimanov Lenina gəndəriyyə teleqramlarda yazırdı: "Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər". Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqlarının bir çoxunun xaricə getməsinə möhöz Nərimanov imkan yaratmış və bununla da onları sovet repressiyaya məşinməyindən xilas etmişdir. Lakin Lenin bütün səlahiyyətləri S.Kirov və S.Orconikidze kimi qatillərə vermişdi. Nərimanov "millətçilikdə" günahlandırılmış, ideyaları isə həqarətlə "nərimanovçuluq" adlandırılmışdır.

Azərbaycan dilinə dövlət statusunun verilməsini, dino toxunmamağı, mədəni-maarif işlərinin keçirilməsini, milli ziyalıların qorunmasını tələb edən Nərimanov getdikcə daha artıq dərəcədə Moskvanın və onun Azərbaycandakı nümayəndələrinin təzyiği ilə üzlişirdi. Artıq Zəngəzuru itirmiş Azərbaycan indi də Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan, Zaqatala və Bakının itirilməsi təhlükəsi qarşısında idi. Bunların qarşısı yalnız Nərimanovun gərgin fəaliyyəti nəticəsində alınmışdır. Azərbaycan neftinin 15%-nin respublikanın maarifi və səhiyyəsinə sərff olunmasını o tələb etmişdir. Ölkəmizdə rəhbər vəzifələrdə ermənilərin, rusların və d. millətlərin nümayəndələrinin təyin edilməsinə qarşı da o çix-

miş, Azərbaycana ağır zərbələr vuranları "kommunist cildinə girmiş daşnaklar" adlandırmışdır. Moskvada Azərbaycanla bağlı qərarlar qəbul edilərkən Azərbaycan nümayəndəsinin dəvət olunmamasını təhçir hesab edən Nərimanov Moskvanı hətta üsyanların başlayacağı ilə hədələyirdi.

Azərbaycan neftinə azərbaycanlıların yiyə durmasını tələb edən Nərimanov Bakı - Tiflis - Batum neft kəməri və Bakı - Culfə dəmir yolunun tikintisini başa çatdırmışdır. O, Şərq xalqlarının Bakıda keçirilən I-ci qurultayında fəal iştirak etmiş və sovetlərin Şərq siyasətində dorin təhçir buraxdığını göstərmişdir. Rusiya ilə Türkiyə arasında dost əlaqələrin qurulmasında onun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Moskvadan İstanbula yollanan hər bir dövlət heyəti, səlahiyyətlü şəxs Bakıda Nərimanov tərəfindən təlimatlandırılırdı. Bakıda saxlanılan ingilis əsirlərinin Maltada saxlanılan türk əsirlərinə dəyisdirilməsi də onun söyləri nəticəsində baş tutmuşdur (ingilislər və türklər vətənlərinə qayıtmışdılar). İngilis əsirliyində saxlanılan Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti (Qars respublikası) liderlərinin azad edilməsində də onun böyük xidmətləri olmuşdur. Türkiyəyə və Atatürko rəğbət bəsləyən Nərimanov fəaliyyəti türk mətbuatında geniş işiqləndirilir. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarı ilə ona fəxri qılınç təqdim olunmuşdur. 1921-ci ildə Nərimanovun soyi ilə imzalanmış Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvana olan təzyiqlər aradan qaldırılmış və bunun qarantı kimi Türkiyə çıxış etmişdir.

Azərbaycanı Sovet Rusiyasının müttəfiqi görmək istəyən Nərimanov ölkəmizin müstəqilliyinin ləğv edilməsi və Rusiya tərkibinə qatılmasına qəti etiraz edirdi. O belə tədbir həyata keçirilərsə, tutduğu vəzifələrdən istefa verəcəyini bildirdi. Nərimanovun fəaliyyəti Moskva və onun Azərbaycanda olan nümayəndələrinin hiddətləndirsə də, xalq arasındakı böyük nüfuzu, təkcə Azərbaycanda deyil, Şərq və Qərblölkələrində tanınması onu dərhal aradan qaldırmağa imkan vermirdi. Odu ki onu Azərbaycanda tədrisçən aralamaq qərar qəbul edildi.

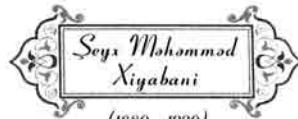
1922-ci ildə o, sovet nümayəndə heyəti tərkibində Genuya konfransında iştirak et-

miş, yenidən yaradılmış SSRİ dövlətini idarə edəcək qurumun - Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dörd sədrindən biri seçilmişdir. SSRİ hökumətində Norimanov bütün ölkədən gələn şikayətlərə baxılmasına və müvafiq tədbir görülməsinə nəzarət edirdi. Faktik olaraq milyonlarla insanların son ümid yeri o idi. Moskvada onun rəhbərliyi ilə "Yeni Şorç" jurnalı və Şorçünəşliq Elmi Cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. 1925-ci ildə məhz onun təklifi ilə Böyük Sovet Ensiklopediyasının yazılmasına başlanılmışdır. "Ucraqlarda inqilabımızın tarixinə dair" iri məktub-məqaləsində Norimanov sovet hakimiyyətinin törətdikləri vəhşilikləri cəsarətlə göstərmiş və yazmışdır: "Bu sənədin işi üzü görməyə imkanı yoxdur, lakin vaxt gələcək ki, tarix müqəssirləri axtaracaqdır". O həmçinin yazırdı: "Hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edəcək partiya yoxdur.... Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir...

Orconikidze və Stalinin simasında biz türklərə etibar edilmiş və Azərbaycanın taleyi erməni daşnaklarına tapşırılır".

1925-ci ilin avqulında Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi və elmi-ədəbi fəaliyyətinin 30 illiyi Moskvada təntənə ilə qeyd edildi və həmin ilin martında, o qəfləton vəfat etdi. Müəmmalı şəkildə qəfləton vəfat edən Nərimanovun zəhərləndirilərək öldürülməsi, özünü pis hiss etdikdə ona həkim yardım göstərilməməsi fikri xalq arasında geniş yayılmışdır. O, martın 23-də Moskvada, Qızıl meydanı Kremlin divarı yanında dəfn olunmuşdur. Onun dəfn günü bütün SSRİ-də matəm günü elan edilmişdir.

Stalin hakimiyyəti tam olmaqdan sonra "nərimanovçuluq"ü dəstəkləyənlər bir-bir aradan götürülmüşdür. Hətta uzun illər Nərimanovun adının çəkilməsi qadağan edilmişdir. Onun fəaliyyəti yalnız 1955-ci ildən sonra tədqiq edilməyə başlanmışdır.

Cənubi Azərbaycanda qayıyan azərbaycanlılarda milli özünüdərk inkişafında Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi azadlıq hərəkatının əsas rolunu oynamışdır. Hələ 1905 - 1911-ci illərdə Səltənətlə çiyin-çiyinə vuruşmuş Xiyabani haqqında mənasız Azərbaycan şah rejimindən azad edilməsində, demokratik qüvvə inkişafında qərarda, Azərbaycanda demokratik fikirlərin qeyd-qaçılmasına gətirilən inqilabçılara o deyirdi: "Azərbaycan baş qazana bənzəyir: o, qeyzdir, lakin qeyz do soyuqur".

1920-ci ilin aprel - sentyabr aylarında onun başçılıq etdiyi milli-azadlıq hərəkatı son nəticədə məğlub olsa da, Azərbaycan xalqının imperyalist ağalığına, şah rejiminə qarşı milli istiqlal uğrunda mübarizə tarixində vacib yer tutur. Xiyabaninin təklifi ilə yaradılan silahlı dəstələr Şarəlsan, Səltənə, Urmıya istiqamətində erməni və aysərlərin azərbaycanlılara qarşı tələtdikləri soyqurum siyasətinin qarşısını almışdır.

"Azadistan", yəni Azadlıq ölkəsi adlandırılmış Cənubi Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, səhiyyə, məarif, ədliyyə və digər xarakterli islahatlar keçirildi.

Məhəmməd Xiyabani 1880-ci ildə Cənubi Azərbaycanın mərkəzi şəhəri Təbrizdə anadan olmuşdur. Atası Hacı Əbdülhəmid tacirliklə məşğul olduğundan şəhərdən-şəhərə köçürdü. Məhəmməd ilk təhsilini Xam-nə şəhərində məktəbdə almışdır.

O dövrdə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının, Cənubi Azərbaycan isə İran dövlətinin tərkibində olsa da, vətənimizin hər iki hissəsi arasında sıx əlaqələr mövcud idi. Cənubi Azərbaycandan gəlmiş minlərlə fəhlə Bakının neft mədənləri və zavodlarında işləyir, Şimali Azərbaycandan sənaye malları, Cənubi Azərbaycandan isə orzaq malları gətirib-aparan tacirlər qızğın ticari fəaliyyət göstərirdilər. Tacir Hacı Əbdülhəmid Şimali Azərbaycandan keçərək Rusiyanın Port-Petrovsk (indiki Mahaçqala) şəhərinə gəlmiş və burada ticarət məntəqəsi açmışdır. Oğlu Məhəmməd atasına bu işlərdə kömək edirdi. O hələ yeni-yetməlik çağlarından belə noteyə gəlmişdi ki, Rusiya və onun tərkibində olan Şimali Azərbaycanda çap olunan ədəbiyyatı oxumaq üçün rus, Avropada çap olunan ədəbiyyatı oxumaq üçün fransız dilini öyrənmək vacibdir.

Təbrizə qayıtdıqdan sonra Məhəmməd mədrəsədə ruhani təhsili almışdır. Bu sahədə fəaliyyətini davam etdirərək o, müctəhid dərrəcəsinə çatmışdır. Bununla bərabər, Şeyx Məhəmməd rus və fransız dillərini də öyrənmişdi. Dərin bilikləri sayəsində Təbrizin Təlibiyyə mədrəsəsinə işə qəbul edilən Şeyx Məhəmməd burada nücum elmindən (astronomiya) dərs deyir. Vətəninin ağır-aclarına şəriq olan gənç şah rejiminin özbaşınalıqlarına, xarici şirkətlərin İranın daxili işlərinə qarışmasına, ölkənin səfalət içində olmasına qarşı çıxış edir.

O dövrdə İranın iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olan Təbriz ölkədəki inqilabi hərəkatlarda da mərkəz rolunu oynaymışdır. Təsədüfi deyil ki, 1905 - 1911-ci illər İran inqilabının əsas hadisələri Cənubi Azərbaycanda cərəyan etmiş, Təbriz inqilabın mərkəzi olmuşdur. Şeyx Məhəmməd İran inqilabı dövründə siyasi həyata qədəm qoymuş, inqilabın fəal iştirakçısı

Nəriman Nərimanov Bakı liseyinin qızılqazının şagirdləri ilə

rından olmuşdur. 1908 - 1909-cu illərdə Təbrizdə baş verən döyüşlərdə o, Səttarxanın başçılığı altında iştirak etmiş. Təbrizin Xiyaban məhəlləsinin müdafiəsini təşkil edib qalib gəldiyinə görə Xiyabani adını qazanmışdır. Xalq arasında böyük nüfuzə malik olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani 1909-cu ildə Azərbaycan milli öncümlərini (yerli özünüidarəetmə orqanı) üzvü seçilmişdir. Bu sahədəki fəaliyyət onun hörmətini artırmış və o, 2-ci çağırış İran Məclisinə deputat seçilmişdir. Bu dövrdə Şeyx Məhəmməd demokratik islahatlar keçirilməsi məqsədi ilə yaradılan İran Demokratik Firqəsinə (İDF) üzv yazılmışdır. Lakin məlumdur ki, Rusiya və İngiltərə dövlətlərindən kömək alan mürtəce şah rejimi okünqilabi çevriliş etmiş, inqilabi silah gücünə boğmuşdur. Şeyx Məhəmməd Xiyabani Cənubi Azərbaycanı tərək etmək məcburiyyətində qalmışdır.

1911-ci ildə mühacir kimi Rusiya örazisinə keçən Xiyabani Bakı, Port-Petrovsk, Tiflis şəhərlərində yaşamışdır. Burada o, inqilabi fikirlərin necə yayılmasının, gizli siyasi təşkilatların fəaliyyət göstərməsinin, Azərbaycan ziyalıları arasında milli-azadlıq ideyalarının yaranmasının şahidi olmuşdur.

1914-cü ildə Şeyx Məhəmməd Xiyabani Təbrizə qayıdaraq ədəbi-fəlsəfi dərmək yaratmışdır. Əslində, bu dərməyin üzvləri şah rejiminə qarşı mübarizə yolları barəsində düşünür, gizli siyasi fəaliyyətlə məşğul olurdular. Tərəfdaşlarının sayını artıran Xiyabani gətdikcə fəaliyyət sahəsini genişləndirir. O, İran Demokratik Firqəsinin Azərbaycan əyalət komitəsinin sədri seçilir.

1917-ci ildə Rusiyada fevral inqilabının baş verməsi və qar hakimiyyətinin devrilməsi Şeyx Məhəmməd Xiyabani tərəfindən rəğbətli qarşılınmış və alqışlanmışdır. Onun başçılıq etdiyi komitə açıq fəaliyyətə başlamışdır. İlk növbədə inqilabi ideyaların xalq arasında yayılmasına önəm verən Xiyabani bu sahədə fəaliyyətini genişləndirir. 1917-ci il aprelin 9-da İran Demokratik Firqəsinin Azərbaycan əyalət komitəsinin rəsmi nəşr orqanı olan "Təcəddüd" ("Yeniləmə") qəzeti çap olunmağa başlayır. Qəzetdə Xiyabaninin və komitənin digər üzvləri-

nin məqalələri çap olunur, şah rejiminin iç üzü açılır, şah momurlarının xarici şirkətlərlə iyrənc sövdələşmələri pislənilir. Lakin komitənin fəaliyyəti çox vaxt İran Demokratik Firqəsinin Tehranda oturan liderləri tərəfindən məhdudlaşdırılırdı. Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələrdən bixəbər olan, onlara gec reaksiya verən və öz proqramlarında azərbaycanlıların maraqları ilə az hesablaşan bu liderlər, Xiyabaninin fikrincə, komitənin fəaliyyətinə onqol tərəkirdilər.

Bələ olduğu halda firqə üzvləri 1917-ci il avqustun 24-də İDF Azərbaycan əyalət komitəsinin geniş iclasında Azərbaycan Demokratik Firqəsi (ADF) müstəqil elan edilir, Xiyabani partiyanın mərkəzi komitəsinin sədri seçilir. ADF Cənubi Azərbaycan örazisinə yeridilmiş Antanta qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmaqla bərabər, onların milli ədavət siyasətinə qarşı da çıxış edirdi. Bələ ki, avropalılardan kömək alan erməni silahlı dəstələri aysorlarla birləşərək Cənubi Azərbaycanın şimal-qərbində Azərbaycan türk əhalisinə qarşı soyqırım siyasətini həyata keçirir, kəndləri yandırırıldı. Xiyabaninin təklifi ilə yaradılan silahlı dəstələr dərhal Şərəfxan, Solmas, Urmiya istiqamətlərinə yeridilir, buradakı quldur dəstələrini dağıdır və bununla da qətl-qarətlərin qarşısını alınır.

Bu dövrdə Xiyabani özünün siyasi-nəzəri platformasını açıqlayır. "Təcəddüd məsləki" adlandırdığı bu platforma imperialist ölkələrinin İrandakı ağalığına, şah hakimiyyətinə, feodal geriliyinə, sosial ədalətsizliyə qarşı yönəlmişdi. Xiyabaninin tələbi əsl xalq hakimiyyət sisteminin təşkil edilməsi idi. 1917 - 1920-ci illərdə öz platformasını dinc yolla həyata keçirməyə çalışan Xiyabani bunun mümkünsüzlüyünü anlayır. Şimali Azərbaycanda yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başının üstünü almış qara buludların mövcudluğu göstərdi ki, mürtəce qüvvələr öz məqsədlərinə nail olmaq üçün heç nə ilə hesablaşmırlar. Bələ şəraitdə ADF silahlı üsyana hazırlaşmağa başlayır.

Üsyana başçılıq etmək üçün ilk növbədə ictimai idarə həyətini təşkil olunur. 1920-ci il

aprelin 7-də Təbrizdə başlayan üsyən sürətli bütün Cənubi Azərbaycana yayılır. Hər yerdə şah tərəfdaşları tutduqları vəzifələrdən qovularlar. İctimai idarə həyətini faktik olaraq müvəqqəti hökumət kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. İyunun 23-də onun osasında Milli Hökumət təşkil edilir, Xiyabani Milli Hökumətin sədri seçilir. Cənubi Azərbaycan "Azadistan", yəni Azadlıq ölkəsi adlanmağa başlayır. Yeni iş yerlərinin açılması, pul islahatının keçirilməsi, bank-maliyyə sisteminin yaradılması, bolodiyə seçkilərinin keçirilməsi istiqamətində işlər aparılır, torpaq islahatı başlanılır. Həmçinin səhiyyə, maarif və ədliyyə sahələrində tədbirlər həyata keçirilir.

Milli-azadlıq və demokratik hərəkat İngiltərənin İrandakı rəsmi nümayəndələrini və İran hökumətini təşviş salmışdı. Hərə-

katın gətdikcə genişlənməsi, Milli Hökumətin tədbirlərinin xalq arasında rəğbətli qarşılınması onları qorxudurdu. Noticədə birgə sayırlı hərəkatı silah gücünə boğmaq qərar alınır.

1920-ci il sentyabrın 12-də Cənubi Azərbaycana hücum başlanılır. Azsaylı fədalı dostları müqavimət göstərsələr də, qüvvələr nisbəti qeyri-bərabər olduğundan Təbriz şəhəri tutulur, axıra qədər müqavimət göstərən Xiyabani həlak olur.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi hərəkat məğlub olsa da, o, Azərbaycan xalqının imperialist ağalığına, şahlıq rejiminə qarşı, milli istiqlalıyyət uğrunda mübarizə tarixində mühüm yer tutur. İran örazisində yaşayan azərbaycanlıların milli özünüdərk prosesinin inkişafında Xiyabaninin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Təbriz üsqəncələri

Şifəliyi fikəsi ilə 1937-ci ildə başlamış "böyük terror" dövlət repressiyalar dalqısı minlərlə Azərbaycan ziyalısını - yazıçı, alim, dövlət xadimlərini haqlamağa səbə olmuşdur. Azərbaycan düşünən fəqihlərini məhv etməklə imperiya xalqımıza kəlsə yazıqlığını salmaq, onun bir millət kimi varlığını son qəpəyini planlaşdırırdı. Təxminən hecətləmələr qəslətir ki, XX əsrin 30 - 40-cü illərində 40 mindən artıq Azərbaycanlı repressiyaların qurbanı olmuşdur. Bu qurbanlardan biri də Hüseyn Cavid (Rasizadə) idi.

Hüseyn Cavidin adı Azərbaycan tarixinə böyük şair, dahi dramaturq və görkəmli məarif xadimi, Azərbaycanın ilk mənzum faciəsinin müəllifi kimi qızıl hərflərlə yazılmışdır.

Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə 1882-ci ildə Naxçıvanda, tanınmış ruhani ailəsində anadan olub. İlk təhsilini Naxçıvanda məhəlləxanada alıb, 1895-ci ildə atası onu Məhəmmədağlı Sidiqinin "Təbriyyə" adlı məktəbinə qoyub. Burada təhsil yeni qaydalarla həyata keçirildi. İlk şeirlərini də təhsil dövründə o, "Gülçin" və "Salik" toxollusu ilə yazmışdır. 1898-ci ildə məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən Hüseyn Rasizadə Conubi Azərbaycana getmiş, Təbrizin Talibiyə mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. Özünü dolandırmaq və təhsilini davam etdirmək üçün o burada ticarətlə də məşğul olmuşdur. 1903-cü ildə mədrəsəni müvəffəqiyyətlə bitirərək o, ali təhsil almaq məqsədi ilə İstanbula getmişdir. 1909-cu ildə Hüseyn İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsini bitirmişdir. Təhsil illərində ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl öyrənən Hüseyn Şorq və Qərib ədəbiyyatı ilə, həmçinin təsvüvüv fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuşdur.

Naxçıvana qayıtdıqdan sonra burada əldə etdiyi xüsusi məktəbdə dərslər deməyə başlayan Hüseyn Rasizadə çox keçir ki, Tiflisə yollanır. Tiflisdə o, Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin məktəbində, sonra isə Gəncədə "Məktəbi-ruhaniyyə" də müəllim işləyir.

Bu dövrdə lirik-romantik şeirlərini Cavid toxollusu ilə yazmağa başlayan Hüseyn onların "Şorqi-Rus", "İrşad", "Füyuzat", "Haqiqət", "Məktəb", "İqbal", "Yeni İqbal" qəzet və jurnallarında çap etdirmişdir. "Naxçıvanda nələr gördüm", "Naxçıvana no lazım", "Həbsi-hal", "Nakamlıq" məqalələrində müəllif dövrün problemlərini və xalqın ağır güzəranını qələmə almışdır.

Hüseyn Cavid 1913-cü ildə "Ana" faciəsini və "Keçmiş günlər" şeirlər toplusunu çap etdirmişdir. "Ana" əsərində sadə insanlarda olan nəciblik, sədaqət, mərdlikdən danışılır. Cavid 1912-ci ildə yazdığı "Maral" ("Zavallı qadın") faciəsində şəxsiyyət və qadın azadlığı məsələsini qaldırır. "Öksüz Ənvər", "Çoban türküsü", "Kiçik sorsori", "Dün və bu gün", "Görmədim" və s. şeirlərində şair cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizlik və bu ədalətsizliyin insanların taleyini təsirini göstərmişdir. "Məsud və Şəfiqə" serində Ba-

ki neft mədənlərində çalışan fəhlələrin dövlətsizliyi sahibkarların tüfeyli, firavan həyatı ilə qarşılaşdırılır. 1912-ci ildə çap edilən "Son nəsin, kisin deyənlər" poemasında Cavid ədalətsizliyin loğv edilmə yollarını araşdırmış, işıqlı cəmiyyətin yaradılmasının mümkünliyünü vurğulamışdır. I Dünya müharibəsi əfəsinə və gedişində yazdığı "Məzlumlar üçün", "Hərb ilahi qarşısında" şeirlərində işğalçı müharibəçilər pislənir, onlara nifrət bildirilir.

Hüseyn Cavid təkcə şair yox, daha çox dramaturq kimi tanınmışdır. Onun fəlsəfi və tarixi faciələri, ailo-mişqət dramaları Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratmışdır. Onun əsərləri eyni zamanda Azərbaycan teatrının inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə olan "Şeyx Sonan" (1914) əsərində Cavid mürtəce din xadimlərinin insanları bir-birindən ayırmaq üçün uydurduqları çürük ehkamlara qarşı etiraz etmişdir.

1915-ci ildən etibarən Hüseyn Cavid Bakıda yaşamış, "Şəfa" məktəbində müəllim vəzifəsində çalışmış, "Açıq söz" qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdir. Dövrün siyasi hadisələri onun əsərlərinə və dünyagörüşünə təsir göstərməyə bilməzdi. 1917-ci ildə yazdığı "Şeyda" dramında və 1918-ci ildə qələmə aldığı "Haqqın sən mübarizə ilə ala bilərsən" poemasında Hüseyn Cavid ilk dəfə "Haqq verilmir, alınır" ideyasını səsləndirmişdir. O, insanları hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyir, istismarçılarla mübarizədə inqilabi yolun ləhbəd olmasını bildirir.

1918-ci ildə yazdığı "İblis" faciəsi Hüseyn Cavidin yaradıcılığında mühüm yer tutur. İblis surətində müəllif dövrün mürtəce qüvvələrinin, özünü düşünüb xalqı unudanların, insanları məhvəviyyətinə tapdalayanların, "iyirmicinci əsrin mədəni vəhşiləri"nin obrazını ümumiləşdirmişdir. Bakıda bolşevik-erməni qüvvələrinin törətdikləri cinayətlər öhdə böyük təsir göstərmiş, bir daha sübut etmişdir ki, firavan, müstəqil həyat arzulan xalq buna uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Hüseyn Cavid 1918-ci ildə Naxçıvana qayıtmış, "Rüdəyyə" məktəbində müəllim işləmişdir. Erməni daşnaklar və onların havadarlarının Naxçıvana və Zəngəzurda olan id-

dialarına qarşı mübarizə aparən Araz-Türk Cümhuriyyətinin təşkilində Hüseyn Cavid yaxından iştirak etmişdir.

1919-cu ildə Cavid Bakıya dönrək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin məarif və təhsil işlərində fəal iştirak etmişdir. Müəllim işləməyində davam edən yazıçı "Bakı və ət-raf rayonların müəllimlər ittifaqı" idarəsinin üzvü seçilmişdir. Həmin ildə o, Azərbaycan ədəblərini "Yaşıl qolom" birligində oxumuşdur. 1919-cu ildə Hüseyn Cavid Abdulla Şaiqlə birlikdə "Ədəbiyyat dərsləri" adlı dərslik nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə onun yaradıcılığı məktəb proqramlarına daxil edilmişdir. Belə ki, orta məktəbdə onun "Qız məktəbində", "Çiçək sevgisi", "İlk başa", "Öksüz Ənvər", "Kiçik sorsori" əsərləri öyrənilirdi.

1920-ci ildə Cavid mürtəce qüvvələrlə törətdiyi tərəflər arasında gedən mübarizəni, məarifpərvər, təmizqəlblil insanların qələbəsini əks etdirən əsərlər yazmışdır. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın işğal edilməsi onun yaradıcılığında dönüş oldu. 1920-1930-cü illərdə o, Azərbaycanın və ümumilikdə türk xalqlarının qəhrəmanlıq keçmişini törənən edən əsərlər yaratmış, onlar vasitəsilə xalqı mübarizəyə səsləmişdir. Belə əsərlər arasında "Azar" dastanı, 1922-ci ildə yazdığı "Peyğəmbər", 1925-ci ildə bitirdiyi "Topal Teymur" tarixi dramları xüsusi yer tutur. Cavid bu dövrdə yazdığı siyasi-lirik və lirik-epik şeirlərində də müstəmləkə zülmünün iytrənc səfirlərini açıq şəkildə göstərmişdir. Onun bu mövzuda yazdığı əsərlərdən "Nil yavrusu" xüsusi yer tutur. 1926-cı ildə Almaniya da müalicəyə olmuşdur.

Tarixi dramlar üzərində işini davam etdirən Cavidin 1933-cü ildə yazdığı "Soyavuş", 1935-ci ildə yazdığı "Xoyyam" dramları tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxımda ciddi dönüş idi. Bu əsərlərdə müəllif istibdadla qarşı üsyan edən kütləni, üsyan başçılarını və azadlıq müəllimlərini qəhrəman kimi seçmişdir. 1936-cı ildə Hüseyn Cavid yazdığı "İblisin intiqamı" əsərində faşizmin baş qaldırması okşını faşizmi. O, uzagqorontlik faşizmin bəşəriyyətdə gətirəcəyi bəladən xəbər verməmiş, insanları onun qarşısını almağa çağırmışdır.

Hüseyn Cavid 1930-cu ildə yazdığı "Telli saz" dramı və "Kor neyzen" poeması ilə Cənubi Azərbaycanda şah rejiminin yaratdığı zülmü təsvir etmiş, bu rejimə qarşı aparılan azadlıq mübarizəsindən söz açmışdır.

1937-ci ildə repressiyalar dalğası başlandı Cavid ilk həbs olunanlar sırasında idi. Onun vətənpərvərlik ideyaları, türk dünyasının birləşməsi və bir zaman şah-şəhroətini özünə qaytarmaq çağırışları qırmızı imperiyamı bərk narahət edirdi. Pantürkizm və panturanizmdə günahlandırılan Cavid guya xalqlar arasında nifaq salmaq kimi absurd ittihamları qəbul etmədi. Ona qarşı Türkiyənin xeyrinə casusluq etmək kimi ittiham irəli sürüldü, lakin müstəntiqlər bu bəhtəni təsdiqləyən sübut-dəlil tapa bilmədilər. Ən dözülməz həbsxana rejimi belə Cavidin sındıra bilmədi

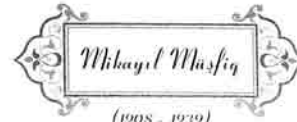
və o, cəsarətlə ona qarşı sürülən ittihamları rədd etdi. Məhkəmə Hüseyn Cavidə 8 il cəza müddəti kəsdi və o, 1938-ci ildə Maqadana göndərildi. 1940-cı ildə İrkutskə köçürüldü.

Ağır işgəncələrə, sort və amansız həbsxana həyatına dözməyən Hüseyn Cavid 1941-ci il dekabrın 5-də Rusiyanın İrkutsk vilayətinin Tayset rayonu Şevçenko kəndində vəfat etdi.

1956-cı ildə Cavidin saxta ittihamlarla həbs edildiyi sübuta yetirildi və ona bəraət verildi. Cavidin 100 illik yubileyiərəfəsində cənəzəsi Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə İrkutsk vilayətindən Naxçıvana gətirildi, buradakı ev-muzeyinin yaxınlığında dəfn edildi. 1996-cı ildə böyük sənətkarın qəbr üzərində möhtəşəm məqbərə ucaldıldı.

Naxçıvanda Hüseyn Cavidin məqbərəsi

Azərbaycan sənət peşəkarlarını qurucularından sayılan Mikayıl Müşfiq XX əsrin 20 - 30-cu illərində ən şərəfli, ən tək seçilən və oxunan şairlərdən biri olmuşdur. Cusa, lakin mənalı ömür yaşamış Müşfiq 10 şeir kitabı çap etdirə bilməmişdir. 30-cu illərin amansız repressiya məzını Azərbaycanın intellektual potensialına böyük zərbə vurmuşdur. Repressiyalar siyasətində Azərbaycan xalqı özünün yüksək intellektual səviyyəli, milli ruhlu iki nəslinin ən gələcəkli nümayəndələrini itirmişdir. "Xalqa xəyranal", "alsınqılalı bəliqıl", "müsavətlərlə alaça", "xarici dövəllərə casusluq" dənqələri ilə minlərlə Azərbaycan ziyalı məhv edilmişdir. Hüseyn Cavid, Əli Nəzəri, Əhməd Cavad, Təqə Şahbazi, Salman Mümtəz, Ulvi Rəcəb və daha neçə-neçə sənət və elm adamlarının məhv edilməsi Azərbaycan xalqının inkisafına ağır zərbə vurmuşdur. Həmin repressiyanın qurbanlarından biri də Mikayıl Müşfiq olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Mikayıl Müşfiq gələnkəli şair, epik ləvhələr, lirik ricalər ustası kimi daxil olmuşdur.

Mikayıl Müşfiq (Mikayıl İsmayilzadə) 1908-ci ildə Xızı kəndində anadan olmuşdur. Atası Ə.İsmayilzadə hörmətli müəllim və istedadlı şair imiş. Yetim qalan Müşfiq yaxın qohumlarının himayəsində böyümüşdür. Təhsilini rus-azərbaycan məktəbində almış Müşfiq humanitar elmlərə böyük maraq göstərməklə bərabər, rus dilini də mükəmməl öyrənmişdir.

1920 - 1927-ci illərdə Müşfiq Bakı dərülmüəllimində, 12 nömrəli ikidərəcəli məktəbdə oxumuşdur. Bu məktəblər müəllim peşəsinə yiyələnməyə imkan verirdilər. Savadsızlığın ləğvinə böyük diqqət yetirən sovet hakimiyyət orqanları yeni təhsil ocaqlarının açılmasına hər cür şərait yaradırdılar. Məktəblərin proqramı sovet hakimiyyətinə sadıq şəxsiyyətlər yetişdirmək istiqamətində qurulmuşdu.

Mikayıl Müşfiq V.I.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna daxil olur. 1931-ci ildə institutun dil və ədəbiyyat şöbəsini bitirərək Bakı məktəblərində müəllimlik etməyə başlayır.

M. Müşfiq ilk şeirlərini 20-ci illərin ortalarından çap etdirməyə başlamışdır. Tənqidçilər gənc şairin böyük istedadını qeyd etməklə yanaşı, şeirlərində lirikanın üstün olduğunu ona irad tuturdular. Şairə məsləhət görürdülər ki, o, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını daha qabarıq göstərməyə çalışsın. Onun işiq üzü görmüş ilk şeir toplusu Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasına həsr olunmuş "Bir gün" kitabı olur. Kitab o dövrün ictimai mühitə tərəfindən mühüm hadisə kimi qarşılanır. Tənqidçilər qeyd edirdilər ki, müasirlik, xəlqçilik, humanizm Müşfiq poeziyasının canında və qanındadır.

Məhəbbət lirikası Müşfiqin poeziyasında mühüm yer tuturdu. Onun "Sənin gözlərin", "Ulduzlar", "Şirin qız", "Yenə o bağ olaydı", "Ürək", "Maral", "Sənin güllülərin", "Nə deməkdir?" kimi şeirləri dillər əzbəri idi. Yaradıcılığına xas coşğun hiss, həyəcan, gələcək arzusu ilə qanadılan xəyal onun şeirlərinə romantik bir vəsət verirdi. 1930-cu ildə işiq üzü görmüş "Külöklər" kitabı Azərbaycan poeziyasına bənsorsiz bir lirik şairin gəldiyini göstərirdi. Lakin respublikanın rəhbərliyi inqilab, xalqlar dostluğu, qadın azadlığının tərənnümü, beynəlxalq imperalizmin

ifşası və s. problemlərə həsr olunmuş şeirlər tələb edirdi.

1932-ci ildə Mikayıl Müşfiq Azərbaycan xalqının ağır keçmişindən və yeni həyat quruculuğundan bəhs edən "Buruqlar arasında", 1933-cü ildə "Əfşan", "Çoban", "Dağlar faciəsi", 1935-ci ildə "Səhər", "Sındırılan saz" və s. poemalarını yazır. Tələb olunan mövzulara həsr olunanlarına baxmayaraq, bu poemalarda epik vəsüətə yanaşı, lirika da qüvvətli idi. 1932-ci ildə işıq üzü görmüş "Günün səsləri" şeirlər kitabında toplanmış şeirlərinin də əsas "qüsuru" kimi lirikanın mövzunu üstələməsi göstərilirdi. 1934-cü ildə Müşfiqin "Şeirlər" kitabı çap olunur. O bu kitabda özünü bir daha epik lövhələr, lirik ritmələr ustası kimi göstərməyi.

Müşfiq poeziyası orijinal sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və diqqəti cəlb edir. Yüksək emosionallıq, qeyri-adi abəhədarlıq və yığcamlıq Müşfiq şeirinin əsas bədii keyfiyyətləridir. Lakin bu lirika, ümumiyyətlə, şairin bütün istedadı sovetlərə işləməli, sovetlərin ideologiyasını dostqəlməli idi. Hər halda, o dövrdə respublikanı idarə edən şəxslər belə düşündürdülər. Ancaq şair onların istədikləri kimi ola bilmirdi. O, dövrlə ayaqlaşmağa, hissələrini gizlətməyə, tələb olunan istiqamətdə şeirlər yazmağa çalışdı. 1936-cı ildə hətta hind xalqının milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsinə həsr olunmuş "Azadlıq dastanı" poemasını yazır. Poemada ingiliz imperialistlərinin ifşa olunması rəhbərlik tərəfindən yaxşı qarşılanır, lakin poemadakı bəzi ifadələr şairin bolşevik imperializmə işarə etməsini göstərməkdədir. Bu işə ətrafı həyəcan siqnalı kimi qəbul edilmiş, Müşfiqin adı "qara siyahı"lara salınmışdır.

M. Müşfiq uşaqlar üçün "Pambıq", "Bir may", "Pioner", "Məktəbli şərqisi", "Zəhra üçün", "Pioner sarayı" kimi şeirlər yazmışdır. Uşaqlar üçün nəzərdə tutduğu "Qaya", "Vuruşmalar" poemaları, "Şəngül, Şüngül, Məngül", "Kəndli və ilan" mənzum nağılları da xalq arasında ona böyük populyarlıq qazandırmışdır. Müşfiqin əsərləri SSRİ xalqları dillərinə tərcümə olunmuşdur. Müşfiq şifahi xalq ədəbiyyatına da, klassik ədəbiyyata da yaxşı bələd olmuş, ənənələri davam və inkişaf etdirmişdir. Onun Firdovsi, Ömər Xeyyam, A.S. Puşkin, M.Y. Lermontov, T.Q. Şevçenko

və S.Y. Marşakdan gözəl bədii tərcümələri var. 1937-ci ildə Mikayıl Müşfiq 11-ci kitabını - "Cağlayan"ı çapa hazırlayırdı. Lakin bu zaman respublikada artıq repressiya külökləri tüğyan edirdi. "Mədəni inqilab", "Din əleyhinə mübarizə", "Rədd olsun tar!", "Rədd olsun kamança!" şüarları altında keçirilən kampaniyalarda milli-mənəvi dəyərlərə hücumlar təşkil edilir, xalqın məniyyətinə böyük zərbə vurulurdu. Əlifbanın dəfələrlə dəyişdirilməsi, məktəblərdə ruslaşdırma siyasətinin aparılması son notədə Azərbaycan xalqının özünəməxsus cəhətlərini məhv edib, onun "sovet xalqı" anlayışı ilə bildirilən mücərrəd kütlənin tərkib hissəsinə çevrilməsi məqsədini güdürdü.

Kommunist partiyasının diktaturasına qarşı mübarizə aparılan, sovetlərin siyasətini tənqid edənlər repressiyalar burulğanında məhv edilirdi. Özünü dünyada ən azad dövlət, ən humanist cəmiyyət kimi təbliğ edən bir ölkədə hər an insan haqları və azadlıqları pozulur, ölkənin "doğma" vətəndaşları ilə qeyri-insani rəftar edilirdi. Kütləvi repressiyalar açıq-fikirli, istedadlı, qabaqcıl ziyalılara, təcürbəli və qabiliyyətli dövlət və hərbi xadimlərə qarşı yönəlmişdi. Bir çox hallarda sadə insanlar da repressiyaların qurbanları olurdular. Azərbaycan SSR-in hüquq-mühafizə orqanlarına rəhbərlik edən Qriqoryan, Markaryan, Sumbatov-Topuridze, Malyan və başqaları on minlərlə azərbaycanlıyı məhv etmiş və ya sürgünə göndərmişdilər. Repressiyalar notəsində Azərbaycan xalqı özünün yüksək intellektual səviyyəli, milli ruhlı iki nəslinin ən görkəmli nümayəndələrini itirmişdir. "Xalqa xəyanət", "əksinqilabi fəaliyyət", "müsavatçılarla əlaqə", "xarici dövlətlərə casusluq" damğaları ilə minlərlə Azərbaycan ziyalı məhv edilmişdir. H. Cavid, Ə. Nəzmi, Ə. Cavad, T. Şahbazi, S. Mümtaz, Ü. Rəcəb və daha neçə-neçə sənət və elm adamının məhv edilməsi Azərbaycan xalqının inkişafına ağır zərbə vurmuşdur.

Cəfəng, uydurma bəhanələrlə həbs edilənlər arasında Mikayıl Müşfiq də olmuşdur. Şairə olmanın işgüncələr verilməsi, qondarma ittihamlar irəli sürülməsi, nəhayət, ölüm cəzası kəsilmişdir. 1939-cu il martın 12-də bu dəhşətli hökm icra edilmişdir: XX əsrin ən görkəmli Azərbaycan şairlərindən Mikayıl Müşfiq güllələnmişdir.

Vəli bəy Yadigarov

(1898 - 1971)

Olduqca zəngin hərbi təcrübəsinə olan Vəli bəy Yadigarov az tanınmış sərkərdələrindən biridir. I Dünya müharibəsində iştirak etmiş, Azərbaycan Milli Ordusu sıralarında Qarabağ uğrunda vuruşmuş, sovetlərə qarşı uşaqlarda təbliğ edilmiş Vəli bəy müharibəsinə qədər Polşa ordusu sıralarında ənənəvi azadlıq və müstəqilliyi uğrunda vuruşmuşdur. 1920 - 1921-ci illərdə sovetlərə qarşı, 1941 - 1945-ci illərdə faşistlərə qarşı igidliklə döyüşmüş həm yerli, həm sovetlər Polşanı işğal edəndə Arqentinaya mühacirətə gəlmiş, orada vəfat etmişdir. Polşa hökumətinin göstərişi ilə xüsusi hava repressiya cəzası Varsava qatirilmiş və orada latın dili şəkildə dəfn olunmuşdur.

Görkəmli sərkərdə, azadlıq uğrunda son nəfəsindəki mübarizə aparən insan, Azərbaycan Avropa tənqidatçıları arasında Vəli bəy Yadigarovun adı Azərbaycan tarixinə qeyd edilmişdir.

Vəli bəy Sadıq bəy oğlu Yadigarov 1898-ci ildə Borçalının Tokoli kəndində zəngin ailəsində anadan olmuşdur. Məşhur Azərbaycan şorşunası Mirzə Cəfər Topçubaşova qohumluğu çatan atası Sadıq bəy oğlanlarını hərbi məktəblərə qoymuşdur. Vəli bəy 1909-cu ildə Tiflis hərbi gimnaziyasına qəbul edilmiş və 1916-cı ildə burada oxumuşdur.

Vəli bəy 1916-cı ildən Rusiyanın Əlahiddə Qafqaz Korpusunun süvari hissələrində xidmət etməyə başlamışdır. I Dünya müharibəsinə Qafqaz Cəbhəsində qarşılayan gənc kornet cəbhəyə göndərilmiş və məşhur Brusilov hücumunda iştirak etmişdir. Bir müddət I-ci Dağıstan süvari alayında xidmət etdikdən sonra Vəli bəy Artilleriya Zabit Məktəbinə göndərilir. Lakin bolşeviklərin Peterburqa çevrilişi və Rusiyanın parçalanması notəsində onun ordusu iflic vəziyyətinə düşmüşdür. Bütün Rusiya ərazisində bolşeviklər tərəfindən qurulmuş postlarda keçmiş çar zabitlərinin axtarışı, onları qətlə yetirirdilər. Min bir azıya qədər Vəli bəy 1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycan gəlir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını sevinclə qarşılayan Yadigarovlar nəslindən 8 nəfər zabit Milli Orduda xidmət etmişdir. Onlardan biri, Vəli bəyin böyük qardaşı Davud bəy Qarabağ və Zəngəzur döyüşlərində göstərdiyi igidliyə görə 1919-cu ildə general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür. Azərbaycanca gələn Vəli bəy dərhal Milli Ordunun sıralarında xidmət etmək arzusunu bildirmişdir. 3-cü Şəki süvari alayı təşkil ediləndə o bu alayda eskadron komandiri vəzifəsində çalışmağa başlamışdır.

1920-ci il martın 22-də, Novruz bayramı axşamı Ermənistan silahlı qüvvələri və qıyamçı ermənilər Şuşa, Laçın, Xankəndi, Xocalı, Əsgoranə hücum edirlər. Başda general-mayor H. Solimov olmaqla Qarabağ Ərazi Qoşunları təcridatçı dırmağadək silahlanmış düşmənin hücumunun qarşısını alır, müdafiə döyüşlərində ona ağır zərblər vurur. Azərbaycan hissələri aprelin 3-də əks-hücumə keçir. 12 günlük ölüm-dirim döyüşlərində erməni qüvvələri darmadağın edilir. Qarabağın bütün məntəqələri üzərində yenidən üçrəngli bayrağımız dalğalanır. Bu döyüşlərdə

Vəli bəy Yadiqarovun eskadronu xüsusilə fərqlənir. 3-cü Şəki süvari alayının komandiri polkovnik Tonkiyev martın 26-da general-mayor Həbib bəy Salimova göndərdiyi məktubda yazırdı: "Bu gün - martın 26-da artilleriya və tüfəng hazırlığından sonra Çaylı və Bürcü kəndləri tutulmuşdur. Ermənilər Çaylıdan qərba - dağların şərq ətəklərinə çəkilmişlər. Ermənilərdən bir neçə döyüşçü öldürülmüşdür. Bizim tərəfdən isə bir neçə partizan yaralanmışdır. Düşmənin çoxsaylı süvari dostosini başlıovlu qaçmağa məcbur etmiş 1-ci yüzliyiün korneti Vəli bəy Yadiqarovun çəvik süvarilərinin hücumunu xüsusi qeyd etmək istəyirəm".

1920-ci ildə Azərbaycan Sovet Rusiyası qoşunları tərəfindən işğal edilir. Azərbaycan Milli Ordusunun zabitlərinin əqibəti müxtəlif olur. Kimisi Mehmandarov kimi, "Vətəndən ayrılmğa heç bir əsasım yoxdur" deyərək vətəndə qalmaq qərarına gəlir və repressiyaların qurbanı olur. Kimisi Türkiyə, Fransa, Almaniyaya və başqa ölkələrə mühacirətə gedir, müxtəlif peşə sahibləri olur. Bir qisim zabit isə onların vətənlərinə təcavüz etmiş bolşeviklərə qarşı üsyanlar vasitəsilə mübarizə aparmaq qərarına gəlir. Belələri sırasındadır Vəli bəy Yadiqarov da var idi. O, 1920-ci ilin yayında 3-cü Şəki süvari alayının döyüşçüləri ilə məşhur Qarabağ üsyanında iştirak edir, düşməne ağır zərbələr vurur. Üsyan yatırıldıqdan sonra silahı yerə qoymayan Vəli bəy Gürcüstana keçir və bolşeviklərə qarşı gürcü ordusu sıralarında mübarizə aparmağa hazır olduğunu bildirir. Lakin Gürcüstanı da Azərbaycanın əqibəti gözləyirdi.

Gürcüstan işğal edildəndən sonra Vəli bəy Türkiyəyə keçir. Azərbaycanlılar burada dost və qardaş kimi qəbul edilir, onların bir çoxu Atatürkün ordusunda azadlıq yürüşündə iştirak edir. Lakin Türkiyənin Rusiya ilə normal diplomatik münasibətə olmasa Vəli bəyi qane etmirdi. Bu zaman Sovet Rusiyasının qoşunları Polşaya hücum edir. "Polşa xalqlarına azadlıq" gətirəcəyini vəd edən sovetlər əslində ora ölüm və fəlakət gətirirdilər. Vətənin işğal altında olmasın, sovetlərin əlinə keçmiş qardaşlarının repressiyalara məruz qalmasını bilən və qisas hissi ilə yaşayan Vəli bəy Polşaya keçmək qərarına gəlir.

Çox böyük çətinliklərlə Rumıniyaya, oradan isə Polşaya keçən Vəli bəy burada yaxşı qarşılınmışdır. Keçmiş Rusiya ordusunun zabiti Pilsudski vaxtilə azərbaycanlılarla bir hissədə xidmət etmişdi və onlara xüsusi rəğbəti vardı. Sovet - Polşa müharibəsinin ilk günlərində 20-dən artıq azərbaycanlı zabit Polşa ordusuna qəbul edilir; Vəli bəy də o cümlədən. Özü də o, Polşa ordusunun süvari hissələrinə qəbul edilir.

Vəli bəyin Polşa ordusu sıralarında necə xidmət etməsi barədə 6 iyul 1990-cı il tarixli "Jiçe Varşava" qəzeti yazırdı: "Ötən şənbə Varşava qəbiristanlığında Vəli bəy Yadiqar müsəlman-tatar qaydası ilə dəfn olunmuşdur. Dəfn fəxri qarovulun müşayiəti ilə hərbi şöhrəti qaydaları ilə keçirilmişdir. Mərhumu son mənzilə yaxın qohumları, dostları, keçmiş alaydaşları yola salmışlar. Yayılm atəşi açılmış, orkestr Şopenin dəfn marşını çalmışdır. Cənazə üzərində müsəlman ayinini Varşava və Belostok yeparxiyasının imamı Aleksandr Əli Şaletski icra etmişdir. Bəs polkovnik Yadiqar kimdir? Müsəlmandır. Azərbaycan knyazıdır..."

Bu qərib Polşa ordusu heyətində vuruşmuş, K.Somskovski adına 7-ci Ulan alayının zabiti olmuşdur. O, 1920-ci ildə tabeliyində olan hissə ilə birlikdə Azərbaycanı tərk etmə məcburiyyətində qalmış, 1921-ci ilin mart ayında Polşada sığınacaq tapmış, müqavilə ilə polyak ordusu sıralarına daxil olmuşdur. Qrozəndə Süvari Məktəbini və Varşava Ali Hərbi Məktəbini bitirdikdən sonra 7-ci süvari polkunun komandir müavini təyin edilmişdir. Polyak qızıyla evlənmiş, polyak dilini öyrənmişdir. Keçmiş alaydaşları onu son dərəcə yüksək mədəniyyətə, sağlam həyat tərzinə malik insan, həm də olduqca tələbkar zabit kimi xatırlayırlar. Vəli bəy Polşaya hücum etmiş hitlerçi qəsbkarlara qarşı 1939-cu il sentyabrın 11-də təşkil olunmuş müdafiə kampaniyasında iştirak etmiş, Mazovetski süvari briqadasının qərargah rəisi olmuşdur. Polşanın işğalından sonra Armiya Krayovanın tərkibinə daxil olan "Jelen" polkunun komandiri kimi Varşava üsyanında (1944) iştirak etmişdir. Müharibədən sonra Vəli bəy Yadiqar Argentinaya mühacirət etmiş, 19 il əvvəl -

1971-ci il dekabrın 3-də Buenos-Ayresdə vəfat etmişdir.

Öz vəsiyyəti ilə Polşada təkrar dəfn edilmişdir. Dəfn mərasimində mərhumun qızı - Züleyxa xanım Yadiqar-Kalinoskaya da olmuşdur. O hal-hazırda milliyətçə polyak olan əri ilə İspaniyada yaşayır".

İkinci vətəni Polşa uğrunda mərdliklə vuruşan Vəli bəy 1945-ci ildə Polşaya sovet qoşunları yeridildəndə onlara tabe olmaq istəməmiş, istefa orizoləri yazmış və 1949-cu ildə istefaya çıxaraq Argentinaya yollanmış, burada Polşa və Qafqaz mühacirləri cəmiyyətlərinin fəal üzvü olmuşdur.

Vəli bəy 1933-cü ildə Varşavada "Mustafa Axmatoviç adına tatar-ulan alayının hərbi tarixi oçerki" adlı kitab yazmış və Polşa, Kırım, Litva, Rusiya müsəlmanlarının Polşada xidmətinə əks etdirmişdir. Kitab 1990-cı ildə Varşavada təkrarən nəşr olunmuşdur.

Zəngin döyüş bioqrafiyası illərində Vəli bəy Azərbaycanın "İgid nişanı" ordeni, Polşanın 4 ordeni ilə təltif edilmişdir.

Vəli bəy Yadiqarov 1971-ci ildə Buenos-Ayresdə vəfat etmiş, 1990-cı ildə məzarı Varşava mərkəzi qəbiristanlığına köçürülmüşdür.

1918-ci ildə Azərbaycan uğrunda döyüşdə

Aslanov Həzi Əhad oğlu

(1910 - 1945)

1942-ci ilin sonu - 1943-cü ilin avqustunda II Dünya müharibəsinin gedişində əsli dəniz baş verdi. Stalinqrad ətrafında gedən döyüşlərdə almanların feldmarşal Paulyusun başçılıq etdiyi 330 minlik hərbi qruplaşması mühasirəyə alınaraq darmadağın edildi. Bu qələbənin qazanılmasında azərbaycanlı sərkərdə Həzi Aslanovun müstəsna xidməti olmuşdur. Müharibənin gedişində ən ağır döyüşlərdən qalib çıxmış Həzi Aslanov iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, ona general-mayor rütbəsi verilmişdir. Moskva'da Zirehli Tank Qoşunları Akademiyasını bitirmiş Aslanov o dövərdə Sovet Ordusunun ən görkəmli tankçı sərkərdələrindən sayılırdı. Lakin 1945-ci ilin yanvarında onun müəmməl ölümü bu görkəmli şəxsiyyətin ləyaqət və bəsliliyini yarımçıq qoydu.

Azərbaycan hərbi tarixinə Həzi Aslanov cəsur döyüşçü, görkəmli sərkərdə, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş ilk və yeganə azərbaycanlı tank qoşunlarının təlimatçısının yeni üsul və metodlarını yaradılmış şəxs kimi daxil olmuşdur.

Həzi Aslanov 1910-cu il yanvarın 2-də Lonkaran şəhərində anadan olub. Uşaqlıqdan hərbi sənətinə böyük maraq göstərən Həzi 1924-cü ildə Azərbaycan komandirlər məktəbinə daxil olur. Təhsil illərində bilik və bacarığı ilə seçilən Həzi kursda birinci imiş. Nəzəri və praktik məşğələlərdə daim qabaqcıl olan Həzi SSRİ-nin Leninqrad şəhərinə göndərilir və orada təhsilini davam etdirir. Odövrkü sovet qoşunlarının ən müasir tankları sayılan BT-5 və BT-7, T-26 tanklarını mükəmməl öyrənən Aslanov 1930-cu ildə təyinatını SSRİ-nin Qərb hərbi dairələrindən birinin tank hissələrinə alır.

SSRİ-nin Avropa ilə həmsərhəd bölgələri Qərb hərbi dairəsinə daxil idi. Bu istiqamət ən təhlükəli hesab olunur, burada yerləşən hərbi hissələrə ən yaxşı zabitlər göndərilirdi. Aslanovun komandirlik etdiyi hərbi hissələr daim öz döyüş hazırlığının səviyyəsi ilə seçilirdi.

1941-ci ildə faşist Almaniyasının qoşunları SSRİ-yə hücum edəndə ilk zərbə Qərb hərbi dairələrinə vuruldu. SSRİ-nin siyasi və hərbi rəhbərliyinin səhvləri ucubandan sovet hərbi hissələri ağır vəziyyətə düşdü, bir çox yerlərdə almanlar tərəfindən mühasirəyə alındı. Hərbi aviasiya və tank hissələri sərhadən kənar qəzəblənən sovet qoşunları ağır döyüşlərlə geri çəkilməli oldu.

H.Aslanov müharibənin ilk günlərindən başlayaraq döyüşlərdə iştirak etmiş, döfələrlə fərqlənmiş, medallarla təltif edilmişdir. 1941-ci ilin yayında müharibəni kapitan rütbəsində qarşılayan Aslanova artıq 1941-ci ilin sonuna podpolkovnik rütbəsi verilmişdir. Moskva ətrafında aparılan döyüşlərdə Aslanov ilk ordeninə layiq görülmüşdür. Belə ki, onun komandanlıq etdiyi tank taburu almanların mühasirəsinə düşmüş iri sovet hərbi birləşməsinə mühasirədən çıxarmışdır. Mühasirəni yaranan Aslanovun taburu düşməne sarsıdıcı zərbələr vurmüşdur. O həmçinin artıq partladılmaq üçün hazırlanmış 50 avtomatın mermi və sursatı mühasirədən çıxarmağa nail olmuşdur. Bu igidliyinə görə Həzi Aslanov Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif edilmişdir.

1942-ci ilin ağır döyüşlərində yüksək hərbi qabiliyyəti ilə fərqlənən Aslanov 55-ci tank alayının komandiri təyin edilir və Rostov və Taqanroqda göstərdiyi şücaətlərə görə yeni orden və medallarla təltif olunur. Aslanovun sərkərdəlik məharətini görən ali komandanlıq onu öz hissəsi ilə müharibənin ən ağır nöqtəsinə - Stalinqrad şəhərinə göndərir. Stalinqrad şəhəri alınmadısa, almanlar Volqa çayını nəzarətdə saxlar və SSRİ-nin Asiya hissəsinə keçə bilirdi. Bu səbəbdən də Stalinqrad müharibəsi strateji əhəmiyyətə malik idi. Odur ki müharibənin ən ağır döyüşləri bu şəhərin payına düşür. 1942-ci ilin payızında burada müdafiə olunan sovet hərbi hissələri noyabr ayında əks-hücum keçirlər. Əks-hücum nəticəsində başda feldmarşal Paulyus olmaqla düşmənin 30 minlik qruplaşması mühasirəyə alınır. Onları mühasirədən çıxarmaq üçün Hitler ora feldmarşal Manşteynin başçılığı ilə böyük tank qüvvələri göndərir. Bu tank qüvvələrinin qarşısında təkə Aslanovun tank alayı dayanırdı. Əgər o geri çəkilsəydi, Paulyusun qoşunları mühasirədən çıxmaq imkanı qazanardı. Qüvvələr nisbətində qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq, Aslanov döyüşü qəbul edir və sovet qoşunlarının əsas hissələri köməyə gələndə döyüşlərdən çəkilir. Bu igidliyə görə o, SSRİ-nin ən ali mükafatı - Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülür. Onun alayı "qvardiya tank alayı" adlandırılaraq sovet qoşunlarının say-seçmə hissələri sıralarına daxil edilir.

Stalinqrad vuruşmasından sonra xeyli irəliləyən sovet qoşunları Kursk şəhəri yaxınlığında almanlar tərəfindən dayandırılır. 1943-cü ilin yayında bu dəfə Rusiyanın bu şəhəri uğrunda ağır döyüşlər başlanır. Almanlar təşəbbüsü ilə keçirməyə, sovet qoşunları isə düşməni müqavimətini qırıb irəliləməyə çalışırlar. Ən dəhşətli toqquşma Kursk yaxınlığında yerləşən Proxorovka kəndi yanında baş verir. Burada hər iki tərəfdən 1200 tank üz-üzə gəlir. Uzaq və yaxın məsafələrdən bir-birlərinə atəş açan tankçılar mermiləri qurtardıqda tanklarını düşmənin tankına çırpırmışlar. Kursk döyüşlərində Həzi sonralar "Aslanov fəndi" adını al-

mış fondini təbiiq etməyə başlayır. Belə ki, o, tankların tamamilə yeni düzülüş və döyüş formasını təklif edir və bu üsulu təbiiq düşmənin üzərində qələbə qazandırır. İndiyənədək hərbi məktəblər və akademiyalarda "Aslanov fəndi" adlanan həmin üsulu gələcək zabitlərə öyrədirlər.

Mahir sərkərdəlik qabiliyyətinə görə Aslanov SSRİ-nin paytaxtı Moskva şəhərinə göndərilir və orada Zirehli Tank Qoşunları Akademiyasını uğurla bitirir. Beləliklə, artıq polkovnik Aslanova iri tank birləşmələrinə komandanlıq etmək hüququ verilir.

1944-cü il döyüşlərində polkovnik Həzi Aslanov 35-ci qvardiya tank briqadasının komandiri vəzifəsində Belorusiya şəhərlərini işğalçılardan azad edir. O döyüşlərdə Həzinin briqadası düşməne sarsıdıcı zərbələr vurur, böyük sayda hərbi texnika və ləvazimat qənimət götürür. Buna görə ona tank qoşunları qvardiya general-mayoru rütbəsi verilir. Həm sovet sərkərdələri, həm də almanlar o zaman onu "cinah zərbələrinin ustası" adlandırmışlar.

1944-cü il iyunun 23 - 30-da məhz Aslanovun briqadası ilk olaraq Berezina çayını keçmiş və Plesən şəhərini, eləcə də 508 digər yaşayış məntəqəsini düşməndən azad etmişdir. Bu döyüşlərdə fərqlənən Həzi Aslanov ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına təqdim olunmuş və sənədləri rəhbərliyə göndərilmişdir.

Belorusiya tam azad ediləndən sonra Aslanov briqadası İL Pribaltikaya göndərilir. Onun briqadası İLX Baqramyanın tabeliyinə verilir. Əslən Azərbaycanca olan, Şəmkirin Çardaqlı kəndində böyüyüb başa çatmış bu nankor erməni generalı azərbaycanlılara həmişə xor baxmış, bacarıqlı azərbaycanlılara qışqançlıq və paxıllıqla yanaşmışdır. Bu zaman döyüşlər Litva, Latviya, Estoniya ərazilərində gedirdi. Bu döyüşlərdə Aslanovun briqadası xüsusilə fərqlənmişdir.

1945-ci il yanvarın 24-də Mitava (indiki Yelqava) şəhəri yaxınlığında Həzi Aslanov ağır yaralı elan olunur: guya, onun yanında top mermisi partlamışdır. Müharibə iştirakçıları bilir ki, insanın yanında top mermisi partlayanda partlayış dalğası və yüzlərə qol-pə onun bədəninə tənimmaz hala salır. Yaralı

nan anda Aslanovun əyində olmuş gödəkçə Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunur və həmin gödəkçənin yalnız ürək nahiyəsində cəmi bir dələk vardır. Aslanovun müəmmalı şəkildə yaranmasının səbəbləri indiyədək araşdırılmayıb.

Tibbi sənədlərdən aydın olur ki, Aslanovun yarası ölümcül deyilmiş və ona vaxtında yardım göstərilseydi, həyatını xilas etmək olarmış. Lakin Aslanova adıçə sarğı qoyulur, cərrahi əməliyyat isə qeyri-müəyyən, daha doğrusu, güllük səbəblərdən ləngidilir. Nəticədə Həzi Aslanov qan itkisindən keçirir. Həzi Aslanova ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adının verilməsi haqqında təqdimat sənədləri isə naməlum səbəbdən itirilir. Yalnız 1991-ci ildə, ölümündən 46 il sonra xal-

qımızın igid oğluna ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Müharibə illərində general-mayor Həzi Aslanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı medalı, Lenin ordeni, 3 dəfə Qırmızı Bayraq, 2 dəfə Suvorov ordeni, Aleksandr Nevski ordeni, 1-ci dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni, 2 dəfə Qırmızı Ulduz ordeni, həmçinin müxtəlif medallarla təltif edilmişdir.

Həzi Aslanov Bakıda, Şəhidlər xiyabanında dəfn edilib.

Azərbaycanın hərbi tarixinə Həzi Aslanov cəsur döyüşçü, görkəmli sərkərdə, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş ilk və yeganə azərbaycanlı, tank qoşunlarının tətbiqinin yeni üsul və metodlarını yaratmış şəxs kimi daxil olmuşdur.

Həzi Aslanovun tank hissəsi hücumda

Azərbaycanın görkəmli sərkərdələri arasında general Tərhan bəy Əliyərbayovun adı xüsusi qeyd olunur. O, 64 illik emir yolunda iki böyük müharibənin və lokal toqumaların iştirakçısı olub: I Dünya müharibəsində, 1918 - 1920-ci illərdə Azərbaycan Milli Ordusunda və Ercük Vətən müharibəsində (1941 - 1945) vuruşub. I Dünya müharibəsini tabor komandiri vəzifəsində bitirən, Milli Orduda alay komandiri vəzifəsində çalışan, II Dünya müharibəsində qələbəni diviziya komandiri və korpus komandaninin müavini vəzifəsində qarşılayan Əliyərbayov respublikada milli hərbi kadrların hazırlanmasında seçilib.

Azərbaycan tarixinə Tərhan bəy Əliyərbayov iki cəhan müharibəsində iştirak etmiş, Azərbaycan Milli Ordusunun təşkilində fəaliyyət göstərmiş görkəmli sərkərdə kimi daxil olmuşdur.

Tərhan bəy Əliyərbayov 1892-ci il noyabrın 28-də Şamaxı şəhərində zadəgan ailəsində anadan olub. 1908-ci ildə Şamaxıdakı altılık şəhər məktəbini bitirmiş Tərhan bəy ordu sıralarına könüllü olaraq piyada kimi yollanmışdır.

1911-ci ildə 3-cü Qafqaz piyada alayının əlaçı əsgəri olan T.Əliyərbayovu Tiflisdəki Mixaylovsk hərbi piyada məktəbinə oxumağa göndərdilər. 4 illik təhsili zamanı birincilər sırasında olan, bütün fənləri müvəffəqiyyətlə qavrayan Tərhan bəy hərbi məktəbi birinci dərəcəli diplomla bitirdi. O, Qafqaz hərbi dairəsinin tərkibində olan 205-ci piyada alayında təlim komandiri vəzifəsində xidmətə başladı.

1914-cü ildə I Dünya müharibəsi başlandı Əliyərbayovun xidmət etdiyi 205-ci alay Qərb cəbhəsinə göndərilir. Əzmkarlığı yüksək qiymətləndirilən bölük komandiri Əliyərbayova şabs-kapitan rütbəsi verilir və o, piyada tabor komandiri kimi məsul vəzifəyə təyin edilir. Həmin döyüşlərin gedişində Tərhan bəy dəfələrlə orden və medallarla təltif edilmiş və üç dəfə yaralanmışdır.

1916-cı ilin yayında alayı ilə məşhur Brusilov hərəmində iştirak edən Əliyərbayov qızğın döyüşlərdə sinəsindən ağır yaralanır. Həkimlər onun tam sağalacağına əmin deyildilər. Bir müddət Brest hərbi hospitalında müalicə olunduqdan sonra onu müalicəsini davam etdirmək üçün Bakıya göndərirlər. Yarasının ağırlığına, müharibə qanunları ilə yaşayan Bakıda lazımı dərmanların çətinliklə tapılmasına baxmayaraq Əliyərbayov ayağa qalxır və yenidən hərbi xidmət barədə düşünməyə başlayır.

Rusiya imperiyasının parçalandığı, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı bir vaxtda Əliyərbayov bu hadisələrdən konarda qala bilməzdi. O bildirdi ki, yenicə ordu yaratmağa başlayan Azərbaycanda milli zabit kadrlarına böyük ehtiyac var. Elə buna görə də 1918-ci ilin avqustunda Tərhan bəy könüllü olaraq Milli Orduya gəlir və 2-ci piyada alayının komandir köməkçisi vəzifəsində təyin edilir. Onun alayı ölkədə sabitliyi bərpa etməklə, döyüş hazırlığını artırmaqla məşğul olur. 1919-cu ilin yayında Rusiyanın əfqvardiyacı generalı A.Denikinin ordusunun Azərbaycana hücum təhlükəsi yarananda 2-ci piyada

alayı sərhədlərimizin mühafizəsini gücləndirmək üçün Qusarda yerləşdirilir. T.Əliyərbəyov tabeliyində olanları qələbə ruhunda tərbiiyə edir. Lakin ölkənin siyasi və hərbi rəhbərliyinin gördüyü tədbirlər nəticəsində Denikin Azərbaycanca hücum fikrindən vaz keçir. Xidmətlərinə görə Əliyərbəyova rotmistr rütbəsi verilmis və o, Bakı Hərbi İdarəsinin rəis müavini təyin edilmişdir.

1920-ci ilin yazında Sovet Rusiyası qoşunları Azərbaycana daxil olanda o həmin vəzifədə idi. Sovetlər onu bir neçə ay həbsdə saxlasalar da, heç bir ittiham irəli sürə bilməmiş və hərbi kadrlara olan tələbatı nəzərə alaraq yeni yaradılan Azərbaycan Qızıl Ordusu sıralarına daxil etmişlər. Azərbaycan hissələrinə daim yüksək döyüş hazırlığı səviyyəsində saxlamağa müvəffəq olan Əliyərbəyov Moskvaya - M.V.Frunze adına Hərbi Akademiyada ali komanda heyəti kurslarına göndərilmişdir. 1927-ci ildə kursları bitirdikdən sonra o, Bakıya qayıtmış və mayor rütbəsində Azərbaycan dağ-atıcı diviziyasında xidmətini davam etdirmişdir.

Azərbaycan diviziyasının komandiri Cəmşid xan Naxçıvanski və hərbi komissar Hüseyn Rəhmanov ona verdiyi attestasiyada yazmışlar: "Ali komanda heyəti kursunu bitirən Tərən bəy Əliyərbəyov biliyi və bacarığı ilə diviziyanın hərbi məşq və manevrlərində yüksək komandirlik məharəti ilə iştirak edir". Pedaqoji keyfiyyətləri ilə seçilən Əliyərbəyova Azərbaycan Neft İnstitutunda (indiki Neft Akademiyası) tələbələrə hərbi işə hazırlamaq tapşırılmış və o bu işi can-başla yerinə yetirmişdir.

1937-ci ilin təlatümlü hadisələri başlayanda Əliyərbəyovun da başının üstünü qara buludlar almış, o, vəzifədən-vəzifəyə köçürülmüşdür. Zədənən ailəsinə mənsub olması ona "xalq düşməni" damğası vurmağa kifayət idi. Lakin Moskvaya - M.V.Frunze adına Ali Hərbi Akademiyaya göndərilməsi onu yerli cəlladların əlindən xilas edir.

1941-ci ildə Tərən bəy akademiyanı bitirəndə artıq Böyük Vətən müharibəsi başlamışdı. Cəbhəyə səfərbər olunan polkovnik ilk döyüşlərdə fərqlənir. 1942-ci ildə Şimali Qafqazda yaranan ağır hərbi vəziyyəti nəzərə alaraq SSRİ rəhbərliyi azərbaycanlılar

dan ibarət milli diviziyaların sayını artırmışdı. Milli zabitlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün azərbaycanlı zabitlər bu hissələrə təyinat alırdılar. T.Əliyərbəyov 416-cı milli Azərbaycan atıcı diviziyasının komandir müavini, üç ay sonra isə komandiri təyin edilir. Məharətlə idarə olunan diviziya 1942-ci ilin noyabrında ilk hərbi əməliyyatlara başlayır və 44-cü ordunun tərkibində az bir vaxtda Şimali Qafqazda 350 km-lik döyüş yolu keçir, onlarca şəhər və kəndi düşməndən azad edir.

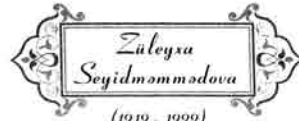
Daha sonra T.Əliyərbəyov İrana yeridlən 402-ci milli atıcı diviziyaya komandir təyin edilir. Diviziya həm də cəbhələrdə vuruşan milli Azərbaycan diviziyaları üçün zabit və əsgər kadrlarını hazırlayırdı. Tərən bəyin yetişdirdiyi milli hərbi kadrların soracağı bütün cəbhələrdən gəlirdi. Onlar öz sərkərdəlik məharətlərinə görə ilk növbədə Tərən bəyə təşəkkürünü bildirirdilər.

1944-cü ildə 58-ci korpusun komandir müavini kimi məsul vəzifədə çalışan Tərən bəy Əliyərbəyova general-mayor rütbəsi verilməmişdir. O özünün komandirlik bacarığını bütün vəzifələrində parlaq şəkildə nümayiş etdirib, xidmət etdiyi hərbi hissələrdə böyük nüfuz və hörmətə malik olub. Peşəkar hərbi, igid general Tərən bəy Əliyərbəyov hərbi işinin yenilikləri ilə daim maraqlanır, yeni-yeni hərbi fəndlər təklif edirdi. Onların bəziləri cəbhələrdə tətbiq olunurdu.

Xidmət illərində Tərən bəy dəfələrlə təltif edilmişdir. Çar Rusiyasının "Müqəddəs Anna" ordeninin 4-cü və "Müqəddəs Stanislav" ordeninin 3-cü dərəcələri, Sovet İttifaqının Lenin ordeni, Qırmızı Bayraq, Qırmızı Ulduz ordenləri və çoxlu medallar məşhur sərkərdənin sinəsinə bəzəyirdi.

Cəmi altmış dörd il ömür sürmüş, I və II Dünya müharibələrində iştirak etmiş, Azərbaycan Milli Ordusunun təşkilində əməli fəaliyyət göstərmiş general Tərən bəy Əliyərbəyov respublikada tanınmış şəxslərdən olub. Əsl monada eli, obası və doğma xalqı üçün əvəzsiz xidmətlər göstərən general Tərən bəy Əliyərbəyov müharibədən sonra da məsul vəzifələrdə çalışmış, öz biliyi, bacarığı və kristal təmizliyi ilə seçilmişdir.

General-mayor Tərən bəy Əliyərbəyov 1956-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir.

(1919 - 1999)

Qəhrəman qadınlarımız da Azərbaycan tarixinin bir çox şərəfli səhifələrini yazmışlar. Etlə qadınlardan biri də təyyarəçi Zuleyxa Seyidmammadova idi. Şanlı döyüş yulə keçmiş bu təyyarəçi və paraşütçü Şərq qadını haqqında məlumatları alt-üst etmiş, azərbaycanlı qadınların rəşadətini bir daha sübuta qeyd etmişdir.

Azərbaycan tarixinə Zuleyxa Seyidmammadova vəfatının ilk təyyarəçi və ilk paraşütçü qadınlarından, II Dünya müharibəsinin qəhrəmanlarından biri, həmçinin qələbəli dərslə və ictimai xadim kimi daxil olmuşdur.

Zuleyxa Həbib qızı Seyidmammadova 1919-cu ildə Bakıda anadan olub. 1934-cü ildə orta məktəbi bitirən Z.Seyidmammadova M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutuna daxil olub. Ailəsi onun institutu bitirib Bakı zavodlarının birində mühəndis kimi çalışacağını düşündü. İnstitutda oxuduğu dövrdə Zuleyxa Azərbaycanın ilk tələbə aeroklubuna yazılır və təyyarələrdə uçuşmağı öyrənir. O dövrdə respublika rəhbərliyi aviasiyanın inkişafına böyük diqqət yetirir, yaxşı anlayırdı ki, bu gün aeroklubunda vaxt keçirən tələbələr sabah hərbi və ya məliki aviasiya sıralarına daxil ola bilərlər. Dərslərə böyük həvəslə yanaşan Zuleyxa Seyidmammadova sonralar Azərbaycanın ilk qadın təyyarəçilərindən oldu.

Təyyarəçiləri havaya buraxmadan əvvəl onlar paraşütə davranmağı öyrəndilər. Paraşütçülük dərslərinə böyük diqqət yetirən Z.Seyidmammadova idman yarışlarında da iştirak edirdi. İnstitutun son kursunda o artıq Bakı aeroklubunda paraşütçü-tələməçi işləyirdi. 1935-ci ildə paraşütçü-tələməçi kimi Rusiyaya göndərilən Z.Seyidmammadova Moskvada paraşütçülərin ilk ümumittifaq toplantısında iştirak edib. Şərq, müsəlman qadınların cəsarətlə paraşütə tullanması hamıda heyvət doğurur, o dövrün mətbuatı bu faktları sensasiya kimi qiymətləndirirdi. Sovet dövlətinin rəhbərləri ilə paraşütçülərin görüşündə İ.Stalin, S.Orconikidze, M.Kalinin və b. azərbaycanlı qadınların cəsarətinə heyran qalmışdılar. O dövrdə Z.Seyidmammadovanın fəaliyyəti sovet quruluşunun nailiyyəti kimi qeyd olunur, mətbuatda geniş şərh edilir.

1938-ci ildə institutu mühəndis-neftçi peşəsi üzrə bitirən Z.Seyidmammadova artıq peşəkar təyyarəçi olmaq qərarına gəlir. Səkit, stabil heyəti, o dövr üçün prestijli vəzifəni qoyub Moskvaya yollanır və SSRİ aviasiya kadrları hazırlayan ən mötəbər elm və təhsil ocağı olan N.E.Jukovski adına Hərbi Hava Akademiyasının şturman fakültəsinə daxil olur. Müharibə başlayanda Hərbi Hava Akademiyasını bitirən Z.Seyidmammadova akademiya qalmaq təklifini almış, təklifi qəbul edərkən müəllim kimi çalışmışdır. O, Moskvanı havadan qoruyan və əsasən akademiya işçilərindən və müdavimlərindən təşkil

edilən qırcı təyyarəçi alayına göndərildi, qırcı eskadriyasında şturman vəzifəsində çalışmağa başladı.

Müharibənin ilk dövründə sovet rəhbərliyinin buraxdığı səhvlər ucbatından sovet aviasiyası böyük itkilər vermişdi. Müharibənin ilk günü 1200 təyyarə məhv edilmişdi ki, onların da böyük əksəriyyətini almanlar elə aerodromlarda bombalamışdılar. Təyyarəsiz qalmış pilotlar piyada hissələrin tərkibində döyüşlərdə iştirak edir, bir çoxu həlak olurdu, bu isə sovet aviasiyasına daha bir zərbə idi. 1941-ci ilin payızında, cəbhələrdə ağır döyüşlər gedən dövrdə qadınlardan ibarət hərbi təyyarə hissələri yaratmaq ideyası yarandı. Mülki və hərbi aviasiyada çoxlu qadın var idi, lakin onların döyüşlərə göndərilmirdilər. Arxa cəbhədə yeni aviasiya məktəbləri və kursları açmaq, onların müdavimləri təyyarəçi kimi hazırlıq keçdikdən sonra qadın aviasiya hissələrini geri çağırmaq olardı. Bu ideya qəbul edildikdən sonra onun həyata keçirilməsi istiqamətində əməli iş aparılmağa başlandı.

Qadın təyyarəçilərin sayı 3 aviasiya alayını yaratmağa imkan verirdi. Qısa müddət ərzində qırcı, homlə, yüngül bombardmançı (gəcə bombardmançıları) alaylarını yaratmaq qərarı qəbul edildi. İndiyədək dünya aviasiyası tarixində qadınlardan hərbi aviasiyaya qəbul edilməsi təsadüfi hallarda baş vermişdi, sırf qadınlardan ibarət aviasiya hissələrinin yaradılmasında isə söhbət belə gedə bilməzdi. Tapşırığı yerinə yetirmək ən məşhur sovet təyyarəçilərindən olan M.M.Raskovaya tapşırıldı. SSRİ-də ilk qadın-şturman, ən məşhur rekord uçuşlarının iştirakçısı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı M.Raskova hərbi aviasiyaya aidyyəti olan qadınları ətrafına topladı və onların köməyi ilə mülki aviasiyada işləyən, həmçinin aeroklubları təzəcə bitirən qadın təyyarəçiləri Moskva ətrafında yerləşən aerodromların birində toplağa başladı. Ona bu işdə bir neçə təcrübəli təyyarəçi qadın, o cümlədən Z.Seyidməmmədova kömək edirdi.

Qırcı eskadriyanın şturmanı Züleyxa Seyidməmmədova 1941-ci ilin oktyabrında M.Raskovanın sərəncamına göndərildi. Qadınlardan ibarət qırcıların seçilib hazırlanmasına o cavab verdi. Artıq 1941-ci ilin noyabrında şerti adı "122-ci aviasiya qrupu"

olan hərbi hissə təşkil edildi. Onun tərkibinə 586-cı qırcı alay, 587-ci bombardmançı alay, 588-ci gəcə bombardmançı alayı daxil idi. 1942-ci ilin yazınadək alayların şəxsi heyəti gərgin məşqləri davam etdirdi.

Z.Seyidməmmədova 586-cı qırcı alayın şturmanı oldu. Alay 144-cü aviasiya diviziya-sının tərkibində döyüşlərə atıldı. Stalinqrad uğrunda gedən döyüşlər, Voronej, Kostroma üzərində gedən döyüşlərdə Züleyxa Seyidməmmədova təkcə alayın şturmanı kimi deyil, bilavasitə təyyarəçi kimi iştirak edirdi. Həmçinin hər döyüşdən əvvəl təyyarəçilərin təlimatlandırılması, öyrədilməsi onun vəzifəsi idi. 1943-cü ilin yayında o, Kursk üzərində döyüşlərdə iştirak etdi. Burada gedən qızın hava döyüşlərində faşist Almaniyasının ən məşhur aviasiya hissələri məhv edildi. Səma döyüşlərində çox vaxt radioefirdə "Sokol" ("Şahin") çağırışını eşitmək olardı. Bu, Z.Seyidməmmədovanın çağırış kodu idi.

586-cı qırcı alay Volqadan Vyanyayadək döyüş yolu keçdi, 4419 döyüş uçuşu keçirdi, 125 döyüş apardı, 38 alman təyyarəsi vurdu. Şəxsən 500 döyüş uçuşu keçirən Z.Seyidməmmədova bir neçə alman təyyarəsini vurmuşdu. Qələbədən sonra qadınlardan ibarət aviasiya hissələri ləğv edildi. Züleyxa Seyidməmmədova da 1945-ci ilin dekabrında kapitan rütbəsində istefaya çıxdı və Azərbaycana qayıtdı.

1946-cı ilin əvvəlində Z.Seyidməmmədova Bakı şəhər Partiya Komitəsində işə qəbul edildi. Sonralar o, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərkibində müxtəlif məsul vəzifələrdə işləməyə başladı. Xarakterinə xas qətiyyət, müharibə illərində qazandığı insanları səfərbər etmək, təşkilatlandırmaq qabiliyyəti ona çox kömək edirdi. Ona tapşırılan bütün işləri canla-başla yerinə yetirirdi.

1952 - 1974-cü illərdə o, Azərbaycan SSR sosial təminat naziri vəzifəsində işləmişdir. 1970-ci ildə "Təyyarəçi qadının qeydləri" kitabı işıq üzü görmüş və rəğbətə qarşılanmışdır. O, Lenin ordeni, iki Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" və başqa orden və medallarla təltif edilmişdir.

Züleyxa Seyidməmmədova 1999-cu ildə vəfat etmişdir.

Əhsənvi partizan Mehdi Hüseynzadənin adı belə Azərbaycanda deyil, bütün SSRİ-lə tanınmışdır. Onun təşkil etdiyi başlıqat-laxətlat qrupu almanlara qəca-qündüz aman vermir, onlara ağır zərər salırdı. O, həlak olanda heç kəs, hətta almanlar belə, onun ölümünə inanmamışdılar.

Azərbaycan tarixinə Mehdi Hüseynzadə əhsənvi partizan, məhir rəssam, lirik şeirlər qazan şair kimi daxil olmuşdur.

Mehdi Honifoğlu Hüseynzadə 1918-ci ildə Bakı şəhərində doğulmuşdur. Atası Honifo Bakının köhnə məhəllələrindən birində böyüyüb boya-başa çatmışdır. O uzun illər Bakı şəhəri milisinin cinayət-axtarış idarəsində işləmiş, amaliyyatların birində quldur gülləndən həlak olmuşdu. Artıq orta məktəbdə oxuduğu dövrdə Mehdinin rəssamlıq qabiliyyəti özünü büruzə vermiş və hamı ona mütləq rəssam olmağı məsləhət görmüşdür.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra Mehdi Hüseynzadə Azərbaycan rəssamlıq məktəbinə daxil olmuş və 1936-cı ildə oranı bitirmişdir. Lakin çılğın gənc həyatda öz yolunu axtarmaqda davam edirdi. O əvvəlcə Bakıda V.I.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna daxil olmuşdur. Bir az keçdikdən sonra Leningradda (indiki Sankt-Peterburq) yerləşən Mehdi müvafiqiyatlı Xarici Dillər İnstitutuna daxil olmuş və burada oxumuşdur. II Dünya müharibəsi başlayanda o hələ təhsilini başa vurmamışdı.

1941-ci ildə ordu sıralarına çağırılan Mehdi Hüseynzadə ali təhsilli olduğundan ona hərbi məktəbdə daxil olmaq təklif edilirdi. O, Tbilisi piyada hərbi məktəbinə daxil olur və qısamüddətli kursları bitirdikdən sonra leytenant rütbəsinə alır.

1942-ci ilin avqustunda Mehdi Hüseynzadə azərbaycanlılardan ibarət 223-cü milli atıcı diviziyaaya təyinat alır. Qeyd etmək lazımdır ki, müharibədən əvvəl milli diviziyalar yaratmaq ideyasına mənfə yanaşan sovet dövlətinin rəhbərliyi müharibənin ilk dövründə ağır məğlubiyyətlər şəraitində milli diviziyaların yaradılmasına icazə vermişdi. Mehdi Hüseynzadə 223-cü diviziyanın 1041-ci atıcı alayında tağım komandiri vəzifəsində döyüşə atılır.

1942-ci ilin son aylarında almanlar Qafqaz istiqamətində yeni, daha möhtəşəm və güclü hücumu başlayır. Hərbi aviasiya və tanklarda üstün olan almanlar Bakıya - neft mədənlərinə doğru irəliləyirdilər. Onların qarşısında milli Azərbaycan diviziyaları dayanırdı. Çox vaxt aviasiya və artilleriya dəstəyi olmadan, tanklar sardan korluq çəkən, cüzi döyüş sursatı ehtiyatına malik olan bu

diviziyalar vətən qarşısında borcu axıradək yerinə yetirirdilər. Diviziyaların böyük itkiləri verirdilər. Onlarda 14 - 12 min döyüşçü ovozina, 150 - 200 döyüşçü qalmışdı. Belə diviziyaların gəriyə - Azərbaycan qaytarılır, burada yeni döyüşçü və zabitlərlə təmin edilir və yenidən döyüşə göndərilirdilər. Kerç döyüşlərində ağır itkilər vermiş 77-ci diviziya, Feodosiya desant əməliyyatında ağır itkilər vermiş 396-cı diviziya, Mozdok döyüşlərində ağır itkilər vermiş 402-ci diviziya şəhərlər qazanmış və düşmənin Azərbaycanı doğru hər addımını cəhənnəmə çevirmişdilər.

Ön xətdə vuruşan Mehdi Hüseynzadə 1942-ci il dekabrın ortalarında evə - doğmalarına göndərdiyi məktubda yazırdı: "Mən cəhəddən yazıram. Burada ağır döyüşlər gedir. Faşistlərin döşətili cinayətlərinin sayı hesabı yoxdur. Mən sizə söz verirəm ki, son damla qanımadək vuruşacağam, sizin adınıza batırmayacağam. Hələlik olsam, qəhrəman kimi həlak olacağam. Siz hələ mənim bərdəndə eşidəcəksiniz. Hələlik, sağ olun". Bu onun doğmalarına göndərdiyi son məktubu idi. Bu dövrdə sovet hərbi hissələri əks-hücum keçmişdilər: düşmənin Stalinqrad ətrafında cəmlənmiş böyük hərbi qruplaşmasını mühasirəyə almağa cəhd edirdilər. 223-cü diviziyanın 1041-ci alayı Stalinqrad yaxınlığında yerləşən Kalaç şəhəri istiqamətində irəliləyirdi. Almanlar arasına əks-həmlələr təşkil edir, mühasirə halqasını yarmağa çalışırdılar. Dekabrın 29-da böyük qüvvə ilə hücum atılan düşmənin leytenant Mehdi Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi tağının mövqelərini hədəfə almışdı. Ağır döyüşdən sonra tağın məhv edildi, lakin geri çəkilmədi. Həmin gün Mehdi Hüseynzadənin adı SSRİ Müdafiə Nazirliyinin arxiv məlumatlarına həlak olanlar sırasında salındı. Şahidlər onun səngəri yanında ağır mərmirin partladığını görmüş və Mehdi'nin həlak olduğunu zənn etmişdilər. Hərbi hissə gəriyə çəkildiyindən onu torpağın altından çıxarmağa imkan olmamışdı.

Lakin Mehdi həmin döyüşdə sağ qalmışdı. Ağır yaralanmış sovet leytenantı alman əsgərləri tərəfindən səngərdən çıxarılmış və əsir düşərgəsinə göndərilmişdi.

Məlumdur ki, müharibənin ilk dövründə almanlar minlərlə əsirləri ya güllələyir, ya da konslagerlərə göndərilirdilər. Lakin SSRİ-nin tərkibinə daxil olan respublikaların Avropada yaşayan mühacir liderləri 1941-ci ilin sonunda Almaniyanın siyasi rəhbərliyi ilə görüşmüş və sovetlərə qarşı vuruşmaq əzmində olan döyüşçüləri milli legionlara yazıb cəhəllərə göndərməyi təklif etmişdilər. Belə legionlardan biri də Azərbaycan legionu idi. Bu legionla daxil olan və azərbaycanlılardan təşkil edilən hərbi hissələrin döyüşçüləri sovetlərdən bu və ya digər zülmərlər görmüş və həm özlərinin, həm repressiya olunmuş doğmalarının, həm də vətənlərinin qisasını SSRİ-dən almağa çalışırdılar. Lakin legionun tərkibində elələri də var idi ki, onlar konslagerlərdə yaxa qurtarıb, partizanların yanına qaçmaq arzusu ilə faşistlərlə olaşq yaradırdılar. Hər halda, legionun yaradılması minlərlə azərbaycanlın ölümünə xilas etmişdi. Ukraynada əsir düşərgəsində saxlanılan Mehdi Hüseynzadə Azərbaycan legionu tərkibinə yazılmışdı. Hələ müharibədən əvvəl alman dilini öyrənmiş zabit almanların ona etibarından istifadə edərək legionun tərkibində anti-faşist qrup yaratmışdı. Legion Polşada təlimlər keçdikdən sonra İtaliya ilə Yuqoslaviya arasında yerləşən və o dövrdə İtaliyanın ərazisi sayılan Triyest şəhərinə göndərilir. Burada Mehdi və yoldaşları qaçmaq imkanı qazanırlar və yerli partizanlara qoşulurlar.

1944-cü ilin əvvəlində bir neçə sınaq tapşırığını yerinə yetirən Mehdi partizan briqadası tərkibində azərbaycanlılardan ibarət kəşfiyyat qrupu yaradır və fəaliyyətə başlayır. O, "Mixaylo" adı ilə tanınırdı. Hitlerçilərə qarşı mübarizədə cəsurluğu ilə şöhrət qazanan Mixaylo inanılmaz qəhrəmanlıqlar göstərirdi. Alman zabitləri paltarında düşmənlər arasında sərbəst hərəkət edən azərbaycanlı partizan kəşfiyyat məlumatları toplayırdı, təxribat qrupunun başında qərarlaşırdı, körpüləri, hərbi əşyaları, döyüş sursatı anbarlarını minalayıb partladırırdı. Onun başçılıq etdiyi qrup İtaliyanın Udine şəhərindəki həbsxanaya hücum etmiş və 700 hərbi əsiri azad etmişdi. Partizan hissələri Yuqoslaviya Xalq Ordusu adı altında birləşdirildikdə Mehdi Hüseynzadə onun tərkibində 31-ci

partizan diviziyasının kəşfiyyatçı-təxribat qrupunun komandiri təyin edilmişdi. Qrupun tərkibinə azərbaycanlılar Tağı Əlizadə ("İvan Çyormy" toxollusu ilə tanınırdı), Sadıq Nədirli, Cavad Həkimli, Mikayıl Quluboyov, Fərrux Sultanov ("Fədyə" toxollusu), Qədir İsgəndorov, Rza Orucov, Ənvər Məmmədov, Şamil Əryanov, Vəli Ləzgiyev, Qasım Əmrahov, gürcü David Tatuşvili, rus Qriqori Dyaçenko, ukraynalı Viktor Ponomarenko, Jənya Zaporjets, İtaliyalı Mario daxil idilər.

Mehdi Hüseynzadənin başçılıq etdiyi kəşfiyyatçı-təxribat qrupunun fəaliyyəti almanları lərzəyə salmış, onun rəhbərliyinə adı isə dillər özbəri olmuşdu. Mehdi Hüseynzadə və onun tabeliyində olan kiçik qrupun komandiri Tağı Əlizadənin ("İvan Çyormy") başına əsərlər böyük mükafat qoymuşdular. Lakin cəsur partizan düşməni ağır zərbələr vururdular. Qorisiya şəhərinin Rənçer kəndində pusqaya düşərək son damla qanımadək vuruşmuş Tağı Əlizadə həlak olanda və onun meyidi almanların əlinə keçəndə

Mehdi Hüseynzadə silahdaşları ilə birgə əməliyyat hazırlayıb meyidi ələ keçirir və torpağa tapşır.

1944-cü il noyabrın 16-da ödəvkrü Yuqoslaviyanın tərkib hissəsi olan Sloveniyanın Vitovle kəndində pusqaya düşən Mehdi Hüseynzadə axıradək vuruşur, son gülləsi ilə özüni vurur. Heç kəs, hətta almanlar belə, əfsanəvi partizanın ölümünə inanmır, onu Vitovle kənd qəbiristanlığında dəfn edir və qarovul qoyurlar. Partizan Şamil Əryanovun başçılıq etdiyi qrup qarovulu məhv edib Mixaylonun cəsədini kənddən çıxarıb və noyabrın 19-da Çepovani kəndində torpağa tapşır.

Kəşfiyyat-təxribat qrupu isə Ənvər Məmmədovun başçılığı ilə Sloveniya sovet qoşunları tərəfindən azad ediləndə kəşfiyyatçı göstərir. Maraqlıdır ki, Vitovle və Çepovani kəndləri Mehdi Hüseynzadənin doğma diviziyası, 223-cü milli Azərbaycan atıcı diviziyası tərəfindən azad edilmişdir.

1957-ci il aprelin 11-də Mehdi Hüseynzadəyə ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Mehdi Hüseynzadənin partizanlıq təşkilatının əsərləri

Adil İsgəndərovun Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Realizm, epikal və təsli ilədə vasitələri, monumentallıq onun yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri idi. Teatr və kinoda maraqlı obrazlar yaratmış. Azərbaycan rejissorluq məktəbinin peşəkərləy sənətinin inkişafı üçün xeyli iş görmüş, ədəbiyyatımıza ən dəyərli nümunələrini sənəta həyatına vermiş, səvət dövrü Azərbaycan teatr və kinosunda milli ruh qatmış Adil İsgəndərov Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının və "Azərbaycanfilm" kinostudiyasının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Azərbaycan tarixində Adil İsgəndərov görkəmli teatr rejissoru, istedadlı teatr və kino aktyoru, bəxşəli təşkilatçı və peşəkər kimi daxil olmuşdur.

Adil Rza oğlu İsgəndərov 1910-cu ildə Gəncə (o dövrdə Azərbaycan Rusiyanın tərkibində olduğundan Şəhər Yelizavetpol adlanırdı) şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsil aldıqdan sonra o, Bakıya gəlmiş və 1931-ci ildə burada Teatr Texnikumunu bitirmişdir. Lakin seçdiyi sənət yolunda irəliləmək üçün orta təhsilin əldə etməsi hiss edincə o, Moskvaya yollanmışdır. Adil İsgəndərov A.V.Lunaçarski adına Moskva Dövlət Teatr Sənəti İnstitutuna daxil olmuş və 1936-cı ildə oranı rejissor diplomu ilə bitirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Moskvada təhsil aldığı illərdə o, Moskva Bədiiyyat Teatrında və Vaxtanqov adına teatrda rejissorluq təcrübəsi keçmişdir.

1936-cı ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra Adil İsgəndərov M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının rejissoru təyin edilmişdir. Gənc rejissorun birdən-birə belə məsul vəzifəyə təyin edilməsi bir sıra səbəblərlə izah olunurdu. Belə ki, o zaman respublikada peşəkər rejissorlar az idi, üstəlik, onların bəziləri təzo-təzo genişlənən repressiya dalğasının qurbanı olmuşdular. Ona görə də digər sahələrdə olduğu kimi, teatrda da məsul vəzifələrə gənclər təyin edilirdi. Artıq 1937-ci ildə A.İsgəndərov teatrın baş rejissoru və direktoru təyin olunmuşdu. Bözi sahələrdə təcrübəsiz şəxslərin məsul vəzifələrə təyin edilməsi özünü doğrultmasa da, teatrda özünü doğrultdu.

Adil İsgəndərovun ilk rejissorluq işi A.Korncükun pyesi əsasında "Polad qartal" tamaşası olmuşdur. 1936-cı ildə səhnələşdirilən bu tamaşa tənqidçilərin müsbət rəyəni qazanmışdır. Onlar gənc rejissorun istedadını və novatorluğunu xüsusi qeyd etmişlər. 1937-ci ildə A.İsgəndərov M.İbrahimovun "Höyat" pyesini səhnəyə qoymuşdur. Bir çox istedadlı aktyorların repressiya qurbanı olmasına, onların gənc və təcrübəsiz aktyorlarla əvəzlənməsinə baxmayaraq, gənc rejissor uğurlu aktyor truppası təşkil edərək gözəl tamaşa hazırlamağa nail olmuşdur.

1938-ci il rejissor Adil İsgəndərov yaradıcılığının bəlkə də ən uğurlu ili sayıla bilər. Həmin il o, Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesini səhnələşdirmişdir. Azərbaycan milli rejissorluq sənətinin ən parlaq nümunələrindən

biri olan bu tamaşam 28 yaşlı bir gəncin səhnələşdirməsi sənət möcüzəsi kimi qəbul edilmişdir. Geniş bədii ümumiləşdirmələr, tipik xarakterlər və mizanlar, xalq dramına xas özəmətli səhnələrlə zəngin olan bu tamaşa indiyədək əhəmiyyətini itirməmişdir. Xalqımızın ən sevimli tamaşalarından birinə çevrilən "Vaqif" tamaşası uzun illər səhnədə döşünmüş, tamaşaçıların zövqünü oxşamışdır. Belə ki, 1977-ci ildə tamaşa 1000-ci dəfə oynanılmışdır.

"Vaqif" tamaşasına görə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1938) fəxri adına layiq görülən Adil İsgəndərov yeni-yeni tamaşalar qoyur. 1939-cu ildə o, S.Vurğunun "Xanlar", 1940-cı ildə görkəmli Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cəbbarlının "Aydın", 1941-ci ildə yəndə S.Vurğunun "Fərid və Sərin" pyesləri əsasında maraqlı tamaşalar hazırlayır. II Dünya müharibəsi illərində onun rəhbərlik etdiyi teatrın aktyorları ayrı-ayrı təşviqat qruplarının tərkibində cəbhələrdə, hospitallarda tamaşalar verir, vətənpərvorlik ruhunda səhnələr oynayırdılar. Zabit və əsgərlərin döyüş ruhunun yüksəldilməsində, onlara qələbəyə inamın, düşməne nifrətin aşılmasında belə tamaşaların böyük rolu olmuşdur.

1945-ci ildə müharibə qurtardıqdan dərhal sonra Adil İsgəndərov aktyor truppası təşkil edərək gərgin məşqlərə başlayır. Çox keçir ki, teatrın səhnəsində yazıçı M.S.Orudubadinin "Dumanlı Təbriz" əsəri çox böyük uğurla oynanılır. Molumdur ki, 1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda M.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə milli oyanış başlanmış, orada bir sıra demokratik islahatlar keçirilmişdi. Şimali Azərbaycandan Təbrizə yollanan Azərbaycan ziyalılarının hərtərəfli fəaliyyəti noticəsində şah rejiminin yürütdüyü farslaşdırma siyasətinin qarşısı alınmış, milli oyanış prosesini icimai həyatın bütün sahələrində özünü göstərmişdi. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının Təbrizdə göstərdiyi tamaşalar da bu məqsədə xidmət edirdi. M.S.Orudubadinin "Dumanlı Təbriz" əsərində Cənubi Azərbaycanda cərəyan edən inqilabi proseslərdən xəbər verildi. 1947-ci ildə Adil İsgəndərov C.Cəbbarlının "1905-ci ildə" və Ə.Məmmədcanlıyın "Şərqi səhəri" əsərlərini tamaşaya qoyur. Sovet təbliğat məşinun tələb etdiyi inqilabi mövzuda hazırlan-

malına baxmayaraq, tamaşalar həm də Azərbaycanlıların mübarizətini nümayiş etdirirdilər. 1948-ci ildə A.İsgəndərov SSRİ Dövlət mükafatına layiq görüldü.

1949-cu ildə teatrın səhnəsində A.İsgəndərovun yeni rejissor işi göstərildi. Bu dəfə o, dünya klassikinə müraciət etmişdi - V.Şekspirin "Otello" əsərini səhnələşdirmişdi.

Teatrın böyüməsi, inzibati işlərin çox vaxt aparması, üstəlik, Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunda dərsməsi Adil İsgəndərovun rejissorluq fəaliyyətinə təsirsiz qalmır. Belə ki, növbəti tamaşasını o yalnız 1953-cü ildə hazırlayır. Bu, türk yazıçısı Nazim Hikmətin "Türkiyoda" əsəri idi. Həmin ildə rejissor M.Hüseynin "Cavanşir", bir il sonra isə C.Mocnunbəyovun "İliç buxtası" əsərini səhnələşdirir. Paralel olaraq A.İsgəndərov Azərbaycan Rus Dram Teatrı və Azərbaycan Opera və Balet Teatrında da əsərlər tamaşaya qoymuşdur. 1959-cu ildə Adil İsgəndərov SSRİ xalq artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan Adil İsgəndərov 50-ci illərdə Azərbaycan kinolarında çəkilmək üçün dəvətlər alır. Onun yaradıcılığına xas olan realizm, orijinal və təsiri ilədə vasitələri, monumentallıq bir kino aktyoru kimi də ona şöhrət qazandırır. O, 1958-ci ildə "Qara daşlar" və "Uzaq sahillərdə", 1961-ci ildə "Məhəbbət dastanı", 1963-cü ildə "Romeo qoşundur" və "Mən qarş edəcəyəm", 1966-cı ildə "26 Bakı komissarı", 1971-ci ildə "Axırncı aşırım", 1976-cı ildə "Dərviş Parisi partladı", 1977-ci ildə "Arxadan vuran zərbə" filmlərində yadda qalan obrazlar yaratmışdır. Müxtəlif səpkili bədii filmlərdə istər məni, istərsə də müsbət obrazlar yaradan Adil İsgəndərov kinoaktyor kimi Azərbaycan kinosu tarixində böyük iz qoymuşdur.

1964-cü ildə A.İsgəndərov özünü kino rejissoru kimi də sınamışdır. O, "Əhməd haradadır?" filminin quruluşu rejissoru olmuşdur.

Azərbaycan teatr sənətinin problemlərinə həsr olunmuş bir sıra məqalələrinin müəllifi olan Adil İsgəndərov 1956-cı ildə professor adına layiq görülmüşdür.

1966-cı ildə Adil İsgəndərov C.Cəbbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyasının di-

rektoru təyin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxtdan etibarən Azərbaycan kinosunda yeni dövr başlayır. Belə ki, əvvəllər Azərbaycan kinolarının oksoriyyotinin rejissorları və baş rolların ifaçıları ya Moskvadan, ya da SSRİ-nin digər respublikalarından dəvət edilirdi. A.İsgəndərov isə milli rejissor və aktyor kadrlarından geniş istifadə etməyə üstünlük verir. Bir çox istedadlı gənclərimizi təcrübə qazanmaq üçün Moskvaya göndərir. Onlar Azərbaycana qayıtdıqdan sonra isə milli kinomuzun inkişafına xidmət edirlər. Təsəffüf deyil ki, məhz Adil İsgəndərovun direktor olduğu dövrdə (1966 - 1974) "Azərbaycanfilm" kinostudiyasında milli ruha və müasir kino sənətinin tələblərinə cavab verən filmlər çəkilmiş, yeni-yeni milli rejissor və aktyor kadrları yetişdirilmişdir.

Belə ki, H.Seyidbəylinin "Nəsimi", T.Tağızadənin "Yeddi oğul istəyirəm" və "Də-

də Qorqud", Ş.Mahmudbəyovun "Şərikli çörək", K.Rüstəmbəyovun "Axırncı aşırım", Ə.İbrahimovun "Ulduzlar sönmür" kimi uğurlu filmlərinin yaranmasında Adil İsgəndərovun bir kinostudiya direktoru və bədii şurasının sədri kimi müəyyən xidmətləri olmuşdur. Onun təşkilatçılığı və milli vətənpəşarının bədii, sənədli, elmi-kütləvi filmlər, televiziya və multiplikasiya filmləri, "Mozalan" kinojurnalı istehsal olunmağa başlamışdır. Azərbaycan filmləri döfələrlə ümumittifaq və beynəlxalq kinofestivallarda mükafatlar qazanmış, bir çox ölkələrdə müvəffəqiyyətli nümayiş etdirilmişlər.

Fəaliyyəti illərində Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordenləri, həmçinin medallarla təltif edilmiş Adil İsgəndərov 1978-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

XX əsrdə kimya elminin inkişafında azərbaycanlı alim Yusif Məmmədliyevin müəyyən xidmətləri olmuşdur. O, yüksək təhlili və sintez quruculuğuna istisnaolunmıyən yeni üsulları tapmış, ən qatın zəruri belə aradan kimyəvi məhsul hazırlamış, texnika və məişətlə istifadə olunan plastik kütllərin təzə nəsəllərini icad etmiş, Nəftlən neftin müalicəsi effektiv məhsul əldə etmişdir.

Yusif Məmmədliyevin adı qərəkəndli kimyəvi müəssisənin və təhsil sisteminin qurucularından biri kimi Azərbaycan tarixinə qeydələnmişdir.

Yusif Heydər oğlu Məmmədliyev 1905-ci ildə Azərbaycanın Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. Doğma şəhərində orta təhsil aldıqdan sonra dəqiq elmlərə və təbiət elmlərinə böyük maraq göstərən gənc Bakı şəhərinə gəlmiş və 1926-cı ildə Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunun kimya fakültəsini bitirmişdir.

Təyinatını Gəncə (o zaman Kirovabad adlandırılırdı) şəhərinə alan Y.Məmmədliyev bir müddət burada pedaqoji texnikumda kimya müəllimi işləyir. Çox keçir ki, o, qədim Azərbaycan şəhəri İrəvana göndərilir. O zaman şəhər Yerevan adlanır və Rusiya imperiyasının siyasətini davam etdirən sovetlər burada erməniləşdirmə siyasətini aparırdı. Azərbaycanlılar müxtəlif vasitələrlə işdən çıxarılar, evləri öllərindən alınır, ermənilərin sayı günü-gündən artırıldı. Buna baxmayaraq XX əsrin 20 - 30-cu illərində burada minlərlə azərbaycanlı yaşayırdı və təhsil alırdı. Yusif Məmmədliyev bir müddət Yerevan Pedaqoji İnstitutunda kimya müəllimi işləmişdir.

Kimya elminə olan böyük marağı, nəhayət, onu Moskvaya şəhərinə aparır. Burada o, SSRİ-nin ən böyük və məşhur təhsil ocağı olan M.Lomonosov adına Moskvada Dövlət Universitetinə daxil olur. Təhsilini bitirdikdən sonra Azərbaycana qayıdan Y.Məmmədliyev 1932 - 1933-cü illərdə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda müəllim işləyir. Elmi rəhbəri, məşhur sovet kimyaçısı N.D.Zelinskiyin məsləhəti ilə elmi iş üzərində çalışmağa başlayan gənc müəssisə 1933-cü ildən Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neft Emalı İnstitutunda işləməyə başlayır. Çox keçir ki, o, elmi konfranslarda, konqres və simpoziumlarda iştirak edir, özünü perspektivli alim kimi tanıdır.

Y.Məmmədliyevin əsas elmi işləri neftin və neft qazlarının katalitik emalı sahəsi ilə bağlı olmuşdur. Karbohidrogenlərin xlorlaşdırılma və bromlaşdırılmasının yeni üsullarının kəşfi neftdən daha çox məhsul istehsal etməyə, əvvəllər tullantı sayılan maddələrdən yeni, təbiətdə olmayan maddələr əldə etməyə imkan verirdi. Y.Məmmədliyev bu istiqamətdə elmi araşdırmalar aparır və 1936-cı ildə müvəffəqiyyətli dissertasiya

Adil İsgəndərov "Axırncı aşırım" filmində

müddəfi edib kimya elmləri namizədi elmi dövrəsinə layiq görüldü. İlk kitabı çap olunur. Kitab belə adlandı: "Azərbaycan qazları və onlardan kimyəvi istifadə". Gənc alimin təklif etdiyi yeni üsullar və onların tətbiqi xalq təsərrüfatına böyük gəlir gətirə bilirdi və bunu nəzərə alan respublika rəhbərliyi alimin fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradır.

Yusif Məmmədaliyevin gərgin əməyi öz bəhrəsini verir, o, neft qazlarını xlorlaşdırmaqla karbon tetra-xlorid, metilxlorid, metilen-xlorid adlanan yeni maddələr alır. Alim eyni zamanda bilavasitə neft və onun tərkib hissələri ilə də təcrübələr aparır. Onun elmi fəaliyyətinin nəticəsi o zaman bütün SSRİ alimlərinin heyratə gətirmişdi. Belə ki, aromatik parafin və tsikloparafin karbohidrogenlər üzərində aparılan təcrübələr aviasiya yənaçaqlarının yüksəkkeyfiyyətli komponentlərinin sənaye miqyasında sintezinə imkan yaratmışdı. Başqa sözlə desək, o dövrdə olduqca bahalı olan yüksəkkeyfiyyətli aviasiya benzininin daha sürətli və ucuz ödə olunma üsulu kəşf edilmişdi. Beləliklə də həm ölkədə istehsal edilən aviasiya benzininin həcmi artırılır, həm də ekoloji baxımdan böyük xeyir ödənilirdi: əvvəllər neft tullantıları sayılan və Abşeron torpaqlarını və Xəzəri çirkləndirən maddələr indi istehsalata yönəldilirdi.

Böyük Vətən müharibəsi başladıqdan sonra hərbi sənayeyə cəlb olunan Y.Məmmədaliyev aviasiya benzini üzərində işini davam etdirdi. Müharibənin ilk dövründə Qroznı və Mozdok neft mədənlərini itirmiş SSRİ-də neft hasilatı azalmış, lakin hərbi texnikanın neft məhsullarına olan tələbatı artmışdı. Belə bir şəraitdə vəziyyəti Azərbaycan neftçiləri və Y.Məmmədaliyevin başçılığı ilə fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimləri xilas etdilər. Y.Məmmədaliyevin izopropilenbenzolun sintezi ilə bağlı elmi araşdırmaları nəticəsində sovet hərbi aviasiyası yüksəkotanlı yənaçaqla təmin olundu. Bu işə aviasiyamıza səmada hərbi üstünlüyü ələ keçirməyə və bununla da bütün müharibənin gedişinə təsir göstərməyə imkan verdi. 1942-ci ildə öz ixtirası üzrə elmi iş yazan alim kimya elmləri doktoru adına layiq görüldü, elə həmin il də professor adı aldı. Y.Məmmədaliyevin digər nailiyyəti yeni

növ yandırıcı möhlülün ödənilməsi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, onun ixtira etdiyi kimyəvi möhlül ən qalın zireh lövhələrini belə əridirdi. Bu möhlül adı şüşə qabzlarda alınan tanklara qarşı tətbiq edilirdi və müharibənin ağır dövründə düşmən tankları ilə mübarizədə əvəzsiz idi. Məxfi hərbi işlərlə bərabər, neft emalının yeni üsulları üzərində işləyən Y.Məmmədaliyevin 1943-cü ildə "Toluolun sintezi" adlı kitabı çap edilir.

Müharibə qurtarana yaxın - 1945-ci ildə Azərbaycan SSR-də elmin inkişaf səviyyəsini nəzərə alan Moskva Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil etməyə icazə verdi. Elə həmin il Y.Məmmədaliyev akademik adına layiq görüldü. 1945-ci ildə o, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Neft İnstitutunun direktoru təyin edildi.

Alimin müharibədən sonrakı elmi fəaliyyəti də uğurlu olmuşdur. Belə ki, Bakı neftinin benzin fraksiyasının katalitik aromatləşdirilməsi istiqamətində işləyən Y.Məmmədaliyev yuyucu maddələr almışdır. Tədqiqatlarını davam etdirən ixtiraçı alim piroliz məhsullarından plastik kütlə ödə etmişdir. Hal-hazırda bütün boşoriyyət plastik kütlədən hazırlanmış əşyalardan geniş istifadə edir. İndiki texnika və məişətimizi plastik kütlədən hazırlanmış əşyalarsız təsəvvür etmək çətinidir. Lakin çox az adam bilir ki, belə kütlənin bəzi növlərinin alınmasında Azərbaycanlı alim - Yusif Məmmədaliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Elmi ixtiralarına görə alim 1946-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycanda aparılan geoloji kəşfiyyatın nəticələri ilə daim maraqlanan Y.Məmmədaliyev Xəzər sahillərindən çox-çox uzaqlarda - Naftalanda aşkarlanmış neft üzərində də tədqiqatlar aparırdı. Məhz o sübut etmişdir ki, bu neftin ən böyük qiyməti onun müalicəvi əhəmiyyətindədir.

1947-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti seçilən Y.Məmmədaliyev Azərbaycan elminin istiqamətləndirilməsində, milli alim kadrlarının hazırlanmasında böyük əməli işlər görmüşdür. 1954 - 1958-ci illərdə o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə universitet dünya səviyyəli təhsil oca-

ğına çevrilmiş, yeni korpuslarda laboratoriyalar, fənn tədrisi kabinələri, eksperimental bazalar təşkil edilmişdir. Əvvəllər yalnız tədris müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən universitet uğurlu elmi axtarışlar həyata keçirməyə başlamış və SSRİ elmi-tədris müəssisələri sırasında layiqli yer tutmuşdur.

1958-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilən Yusif Məmmədaliyev bir çox xarici ölkələrdə beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmişdir. Onun çıxış və mühazirələri daim maraqla qarşılanmışdır. 1958-ci ildə yenidən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti seçilən alim bu vəzifədə öləndən gələnə etmişdir. Respublika üçün yüksəkixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasında onun səyləri uğurla nəticələnmişdir.

ödəvkrü elmin elə sahəsi yox idi ki, orada Azərbaycanlı alimlər fəaliyyət göstərməsinlər. Elmlər Akademiyasının elmi potensialının artırılması istiqamətində apardığı işlər Y.Məmmədaliyevin 1960-cı ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan elminin inkişafı" adlı kitabında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan və ümumən SSRİ elminin inkişafına görə Y.Məmmədaliyev Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni. "Şərəf nişanı" ordeni və çoxlu medallarla təltif edilmişdir.

Yusif Məmmədaliyev 1961-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

1964 - 1967-ci illərdə onun üç cilddən ibarət "Seçilmiş əsərləri" çap edilmişdir.

Yusif Məmmədaliyevin şəxsi əşyaları

Mustafa
Topçubaşov

(1895 - 1981)

Dünya tıbb elmində Mustafa Topçubaşovun xüsusi yeri və əhəmiyyəti var. Öldüyü xəstəliklərin müalicəsi, periferik ilic xəstəliyinin və portal hipertenzianın xüsusiyyətləri və müalicə üsullarının araşdırılması istiqamətində onun geridığı işlər dünya olimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Tıbb elminin bu sahələrində Topçubaşov hamını heyranlandıran orijinal diaqnostika və cərrahi üsullar kəşf etmişdir. Onun 1941 - 1945-ci illərdə tibbiq etdiyi hərbi cərrahiyə metodları isə minlərlə yaralı hərbət qaytararaq imkən vermişdir. 70-ci illərdə o, birincilə srasında uzaqgörənlikli bildirmişdir ki, ekoloji problemlərin arınması insaqların sağlamlığına mənfi təsirlər və bəla davam edəcəsi, ayrı-ayrı fərdlərin deyil, hətta xalqların sağlamlığının pisləşməsinə səbəb olacaq.

Mustafa Topçubaşov Azərbaycan tarixində minlərlə sağla və yaralı hərbət qaytararaq sağlamlıq, yeni tibbi üsulları kəşf etmiş alim və görkəmli icimai xadim kimi özünə layiq şərəfli bir yer tutmuşdur.

Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşov 1895-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanda anadan olmuşdur. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən 40 min erməni İrəvandan və 80 min erməni Türkiyədən Azərbaycana köçürülmüş, onların böyük qismi İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda yerləşdirilmişdir. Rusiya məmurları Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq, gələcəkdə İrəvan erməniləşdirib erməni dövlətinin paytaxtı elan etmək planlarını gizlətməmişdilər. Buna baxmayaraq XIX əsrin sonlarında İrəvanda minlərlə azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı.

İlk təhsilini İrəvanda aldıqdan sonra Mustafa Kiyev Universitetinin tıbb fakültəsinə daxil olur və oranı müvəffəqiyyətlə bitirir. 1920-ci ildə Azərbaycana qayıdan Topçubaşov Azərbaycan Dövlət Universitetinin tıbb fakültəsinin fakültə cərrahlığı klinikasında ordinator kimi fəaliyyətə başlayır. 1923-cü ildə o, assistent təyin edilir və 1930-cü ilədək bu vəzifədə çalışır. Bu dövrdə Topçubaşov patoloji məsələlər, cərrahi problemlərdə rəndən maraqlanırdı. Onun tibbdə seçdiyi istiqamət öddəşi xəstəliklərinin müalicəsi, periferik ilic xəstəliyinin və portal hipertenzianın xüsusiyyətləri və müalicə üsullarının araşdırılması ilə bağlı idi. Bu istiqamətdə Topçubaşov hamını heyranlandıran orijinal diaqnostika və cərrahi üsul kəşf edir.

1937-ci ildə M.Topçubaşov dünyada ilk dəfə olaraq analgeziyanın müalicə üsulunu kəşf edir. Bu üsülden indi də geniş istifadə olunur. 1940-cı ildə cərrah Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülür.

1941-ci ildə faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum edir. Sovet dövlətinin tərkib hissəsi olan Azərbaycanın faşizmin bəşəriyyət üçün necə böyük təhlükə törətdiyini yaxşı anlayan minlərlə oğul və qızları könüllü olaraq cəbhələrə yollanırdı. Azərbaycanın bütün iqtisadiyyatı cəbhə üçün işləməyə başlayırdı. Azərbaycan tıbb işçilərinin də faşizm üzərində qələbənin qazanılmasında böyük rolu olmuşdur. Cəbhəyə göndərilən hərbi hissələr həkim, feldşer, tıbb bacısı və sanitari kadrları ilə burada təmin edilir, bütün lazımi tibbi avadanlıq və vasitələrlə təchiz olunurdu.

Müharibə illərində Bakı şəhərində 70 tiri hərbi hospital yaradılmışdı. Bütün cəbhələrdən bura minlərlə yaralı gətirilirdi. Gecəgündüz çalışın Azərbaycan hokimləri minlərlə yaralıya sağalmağa nail olmuşdular. Mustafa Topçubaşov hərbi-səhra cərrahiyyəsinin yeni-yeni üsullarını icad etməklə bərabər, hospitallarda keçirdiyi əməliyyatlarla minlərlə yaralı ölümündən xilas etmişdir. Hərbi hokim kimi fədakar fəaliyyətinə görə M.Topçubaşov 1943-cü ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

1945-ci ildə M.Topçubaşov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Eksperimental Tibb İnstitutunun direktoru təyin edilən M.Topçubaşov 1948-ci ilədək bu vəzifədə çalışmışdır. M.Topçubaşovun 1949-cu ildə icad etdiyi bir aparat insanın bədəninin daxilində düşmüş kənar oşyaların aşkarlanıb aradan qaldırılmasına imkan verirdi. 1949-cu ildə cərrahın bu aparat barəsində rus dilində yazdığı kitab SSRİ alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Alim təkcə ölkə daxilində deyil, SSRİ-dən kənar da elmi tədbirlərdə iştirak edir, onun nailiyyətləri dünya alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Bolqar hokim və alimlərinə əməli köməklik göstərmiş M.Topçubaşov 1951-ci ildə Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının müxir üzvü seçilmişdir. Onun elmi işləri Avropa dillərinə tərcümə edilirdi.

1951 - 1956-cı illərdə M.Topçubaşov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti seçilmişdir. İkinci dəfə bu vəzifəyə alim 1969-cu ildə seçilmiş və həyatının son günlərinədək bu vəzifədə çalışmışdır.

Respublikada böyük hörmət sahibi olan Mustafa Topçubaşov döfələrlə deputat seçilmişdir. 1955 - 1959-cu və 1967 - 1971-ci illərdə o, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri olmuşdur. Parlamentin sədri kimi məsul vəzifədə çalışın M.Topçubaşov xalqın bir sıra problemlərinin həllində yaxından iştirak etmişdir.

1960-cı ildə M.Topçubaşovun elmi fəaliyyəti Sovet İttifaqı miqyasında yüksək qiymətləndirilmişdir. O, SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının akademiki seçilmişdir. Həmin ildə ona həm də Azərbaycanın Cərrahlar

və Uroloqlar Cəmiyyətinin fəxri sədri adı verilmişdir. Tibb sahəsində ən yüksək pillələrə qalxmasına baxmayaraq məşhur cərrah yolumdan elmi tədqiqatlarını davam etdirirdi. 1961-ci ildə onun rus dilində çap olunmuş "Portal hipertenzianın və onun cərrahi müalicəsi" kitabı tibb elmində inqilab kimi qiymətləndirilir. Alim-cərrah yeni, daha optimal üsul təklif etməklə minlərlə xəstəyə qsa müddət ərzində şəfa tapmaq imkanı verirdi. Bir çox ölkələrdən minlərlə hokim və xəstələrdən gələn təşəkkür məktubları və teleqramlar buna sübutdur.

1975-ci ildə görkəmli hokim və alim M.Topçubaşov SSRİ-nin ən yüksək mükafatı - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adı verilmişdir. Bu dövrdəkdə o artıq dörd Lenin ordeni, 5 digər orden, onlarca medalla təltif edilmişdir.

1976-cı ildə o, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiya heyətinin üzvü seçilmişdir. Bu, Azərbaycanın ilk ensiklopediyası idi. Bəzi çatışmazlıqları nəzərə almasaq, ensiklopediyanın tərtib edilməsi Azərbaycanın elmi-ictimai həyatında böyük hadisə idi. M.Topçubaşov bu ensiklopediyanın əsasın tibb elminə aid olan, tibb terminlərinin şərh edən məqalələrini toplayırdı, onların səviyyəsinə görə cavabdehlik daşıyırdı.

Bununla belə, elmi fəaliyyətinin davam etdirən alim ömrü boyu topladığı təcrübəsini homkarları ilə bölüşmək məqsədi ilə elmi əsərlər yazır və çap etdirirdi. "Tibbdə uzumüddətli analgeziya" (1979), "Ətraf mühit və sağlamlıq" (1979), "Ürək-damar xəstəlikləri və onların qarşısının alınması" (1980) kimi əsərləri elmi ictimaiyyətin böyük diqqətinə səbəb olmuşdur. Alimin son əsəri "Xüsusi cərrahlıq" adlı kitabı olmuşdur. "Ətraf mühit və sağlamlıq" kitabında o uzaqgörənliklə bildirmişdir ki, ekoloji problemlərin arınması insaqların sağlamlığına mənfi təsir göstərir, ayrı-ayrı fərdlərin deyil, hətta xalqların sağlamlığının pisləşməsinə səbəb olur. O, həttdən təbii qalaraq ekoloji problemlərə yol verməməyə çağırır, mövcud problemlərin həllə qalaraq aradan qaldırılmasının vacibliyini bildirdi.

Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşov 1981-ci ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan Tarixindən Ulu Səsiyyat

**İmam
Mustafayev**
(1910 - 1998)

1956-cı ildə Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatında böyük hadisə baş verir: respublikada Azərbaycan dili dövlət dili elan edilir. Bunun ardınca azərbaycanlıların milli şüurunun oyaq-dılması, milli məniyyətin bərpə edilməsinə qənaətlənmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Bu dövrdə respublikanın rəhbəri qələmkəli alim İmam Mustafayev idi.

Azərbaycan tarixində İmam Mustafayev qərətkəmli genetik və seleksiyaçı, yeni məhsuldar bitki növlərini yaradıcısı, həmçinin sənətparvə dəstək xadimi kimi daxil olmuşdur.

İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev 1910-cu ildə Azərbaycanın Qax şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsil aldığıdan sonra bioloq olmaq arzusu ilə yaşayın gənəcə bə istiqamətdə ali təhsil almış və elmi fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışdır.

İ. Mustafayevin elmi tədqiqatı buğda, arpa, çovdar və egiopsların toplanması və öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Genetika sovet elminin on gənə sahələrindən biri idi. Genetikanın inkişaf etdirilməsini hələ XX əsrin 30-cu illərində N. I. Vavilov təklif etmiş və yeni-yeni bitki sortlarının əldə olunmasını mümkünlüyünü bildirmişdi. Lakin SSRİ-də o dövrdəki mühit onun həbsi və Stalin qəzamatlarında məhv edilməsi ilə nöqtələndi. Genetika "burjua dövlətlərinin uydurması" adlandırılmış, Stalinin əhəllətlərindən biri - Lisenko isə genetikə ilə məşğul olan alimlərə qarşı geniş kampaniyaya başlamışdı. Genetika ilə bağlı tədqiqatlar ayrı-ayrı alimlər tərəfindən yarıqizli formada, digər elmi tədqiqatların tərkib hissəsi kimi aparılırdı. Belə yarıxəlvətli-yarıcaq fəaliyyət göstərən alimlərdən biri də İ. Mustafayev idi.

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda dekan, kafedra müdiri, elmi işlər və tədris hissəsi üzrə direktor müavini vəzifələrində çalışmış alim Azərbaycan SSR dövlət nəzarəti komissarının 1-ci müavini, Azərbaycan SSR xalq torpaq komissarının 1-ci müavini işlədiyi dövrlərdə Azərbaycan kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının artırılmasına çalışmışdır. Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı naziri təyin ediləndə o, respublikada kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan bütün tədbirlərin elmi əsaslarla aparılmasına nail olmuşdur. 1953-cü ildə Stalinin vəfat etməsi, onu əvəz etmiş N. Xruşşovun mövcud rejimi nisbətən yumşaldıb genetikanın inkişafı üçün imkan yaratmış sovet, o cümlədən Azərbaycan alimləri tərəfindən yeni məhsuldar bitki sortlarının ərəşəyə gətirilməsinə imkan vermişdir. Xruşşov İ. Mustafayevin kənd təsərrüfatı naziri vəzifəsində məhsuldar fəaliyyətini nəzərə alaraq ondan inzibati-siyasi vəzifələrdə istifadə etmək qərarına gəlir. Bir müddət Azərbaycan Kommunist Partiyasının Gənəcə Vilayət Komitəsinin 1-ci katibi işləmiş alim 1954-cü ildə respublikanın rəhbəri, yəni

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1-ci katibi təyin edilmişdir.

Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə İ. Mustafayev özünü əsl vətənpərvər kimi göstərmişdir. Ona qədər mərkəzi dövlət aparatında oksor vəzifələri azərbaycanlılar yox, qeyri-millətlərdən olanlar turdu. O, məsul vəzifələrdə azərbaycanlıları təyin edərkən respublikada aparılan kədr siyasətində köklü dəyişikliklərə başlamışdır.

1956-cı ilin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mirzə İbrahimov Azərbaycanca Azərbaycan dilinin acınacaqlı vəziyyətdə olması ilə bağlı silsilə məqalələrlə çıxış edir. Döğrudən də, Azərbaycan dilinə həqarətlə baxılır, hətta iş o yərə çatırdı ki, poçt idarələrində Azərbaycan dilində yazılmış məktub və teleqramlar qəbul edilmirdi. İ. Mustafayevin rəhbərliyi ilə aparılmış tədbirlər nəticəsində həmin ilin avqustunda Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. O dövrdə belə qərarın qəbul edilməsi böyük cəsarət tələb edirdi. SSRİ-də belə qərarın iki respublikada - Azərbaycanda və Latviyada qəbul edilmişdir. 1959-cu ilin mart ayında qəbul edilmiş digər qanuna əsasən, Azərbaycanda bütün məktəblərdə, o cümlədən də rus məktəblərində Azərbaycan dilinin mütləq öyrənilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi SSRİ rəhbərliyinin narazılığına səbəb olmuşdur. Azərbaycanca yaşayış Azərbaycan dilini öyrənmək istəməyən qeyri-millətlərin, ilk növbədə ermənilərin şikayətlərinə əsasən Azərbaycana yoxlamalar gəlmiş, lakin bu qərarın dəyişilməsinə nail ola bilməmişdilər.

Qaradağ - Tbilisi və Qaradağ - Yerevan qaz komorinin layihəsinə qarşı çıxış edən İ. Mustafayev qəti olaraq bildirmişdir ki, ilk növbədə Azərbaycanın bütün şəhər və kəndləri qazla təmin edilməli, yalnız bundan sonra qaz kənarə verilməlidir. Belə şəraitdə SSRİ rəhbəri N. Xruşşov çıxışlarının birində Azərbaycanda əhəlinin 1/3-nin azərbaycanlılar, 1/3-nin slavyanlar, 1/3-nin ermənilərdən ibarət olması barədə yalançı rəqəmlər göstərmiş, Bakıda azərbaycanlıların çox az olması iddia edərkən Bakının Azərbaycandan alınıb SSRİ tabeliyində olan bir şəhər olması təklif etmişdir. Hamıya aydın idi ki, bu təklif qə-

bul edilso, Bakı Azərbaycan üçün həmişəlik itiriləcək və vaxtilə Dərbənd kimi Rusiyaya birləşdiriləcək. İ. Mustafayevin rəhbərliyi altında respublikada güclü təbliğat kampaniyası təşkil edilmiş, Bakının qədim Azərbaycan şəhəri olması, onun Azərbaycandan ayrılmasına yol verilməməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Sübut edilmişdir ki, əslində, Azərbaycanda ruslar əhəlinin 13,5%-ni, ermənilər və digər xalqların nümayəndələri isə əhəlinin 12%-ni təşkil edirlər.

Bilavasitə İ. Mustafayevin dəstəyini hiss edən Azərbaycan tarixçiləri vətən tarixinə yənidən baxılmasını tələb etmişlər. Yeni yazılan kitablarda artıq S. Şaumyan, S. Kirov, S. Orconikidze kimi Azərbaycan xalqının düşmənləri qabardılmış, N. Norimanov, Ç. İldırım və digər azərbaycanlıların fəaliyyəti dəba gəniz işıqlandırılmışdır. Bakı şəhərinin tarixini Azərbaycanın tarixindən ayırmaq, guya, beynəlmilətli şəhər olduğundan Bakının öz xüsusi inkişaf yoluna malik olması kimi fikirlər cəfəngiyyət adlandırılmış, Azərbaycan tarixinin Moskvada deyil, Azərbaycanda azərbaycanlı alimlər tərəfindən yazılacağı bildirilmişdir.

Azərbaycan rəhbərliyi dövlətlə Moskva və çəçirilib danlansa da, arxalarında xalqın dəstəyini hiss etdiyindən nə İ. Mustafayev, nə də onun silahdaşları oqoidlərdən dönməmiş, həyata keçirdikləri tədbirləri ləğv etməmişdilər. Nəticədə İ. Mustafayev, onun yaxın silahdaşları Mirzə İbrahimov, Şıxəli Qurbanov və digərləri 1959-cu ildə vəzifələrindən azad edilərək Emlər Akademiyasının müxtəlif institutlarına elmi işçi kimi göndərilmişdilər. Onların xalq arasında böyük rəğbət qazanması SSRİ rəhbərliyi onlara qarşı daha ciddi repressiya tədbirlərinin həyata keçirilməsindən çəkirdirmişdir.

Siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırılan İmam Mustafayev özünü bütünlüklə genetikanın inkişafına həsr etmişdir. Azərbaycan SSR Emlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya İnstitutunda şöbə müdiri vəzifəsində çalışmış alim 1965-ci ildə professor, 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Emlər Akademiyasının akademik seçilmişdir. 1971-ci ildən alim Azərbaycan SSR Emlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmağa başlamışdır.

Yeni məhsuldar buğda sortlarının yaradılması istiqamətində iş aparən İ. Mustafayev həmçinin Azərbaycanın müxtəlif torpaq-ıqlım şəraitində buğdalarda forma və növlərin əmələgəlmə prosesinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi axtarılarla məşğul olmuşdur. O, egişlərlərin çovdarla çarpazlaşdırılması nəticəsində ilk dəfə olaraq cinslərarası fertil hibridlər yetişdirilməsinə nail olmuşdur. İ. Mustafayev "Sevinc", "Cofəri", "Zoğal-buğda", "Arzu", "Gürgən-1", "Turanikum-186", "Qızıl buğda", "Turgidum-7" və s. yeni buğda sortları yetişdirmişdir. Bir sıra elmi əsərin, o cümlədən 6 monoqrafiyanın müəllifi olan alimin nailiyyətləri Azərbaycandan kənar da yüksək qiymətləndirilirdi. Elmi tədqiqatlarına görə o, Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordenləri, medallar, o cümlədən N.İ. Vavilov adına medal, Xalq Təsərrüfatı

Nailiyyətləri Sərgisinin 3 böyük qızıl medalına layiq görülmüşdür.

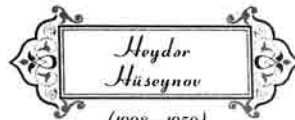
Onun yazdığı "Azərbaycanda buğdaların seleksiyası", "Azərbaycanın buğda kolleksiyası", "Azərbaycan bir çox buğda növlərinin vətənidir" elmi əsərləri respublikada aparılan genetik tədqiqatların nailiyyətlərini özündə əks etdirirdi. Bu istiqamətdə çalışan yeni milli elmi kadrların hazırlanmasında İ. Mustafayevin xidmətləri böyükdür.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiya heyətinin üzvü olan İ. Mustafayev Azərbaycanın elmi-ictimai həyatında böyük hadisə olmuş ensiklopediyanın səhifələrində könd təsərrüfatı, genetikə və seleksiyaya ilə bağlı məqalələrin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə cavabdehlik daşmışdır.

İmam Mustafayev 1998-ci ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

İmam Mustafayev elmi fəaliyyətlə məşğul olarkən

XX əsə Azərbaycan elminin ən qəribəli nümayəndələrindən olan Heydər Hüseynov sözün tam mənasında həqiqi qərbani əlləndirə bilər. Sovet mühlində alim üçün mümkün olan bütün şəraitə çatan, respublikada kommunist ideologiyasının öyrənilməsi və tətbiqinə cavabdeh olan alim sonda özündə qıvva laparəq bu rejimə qarşı çıxmış və rejimin də qərbani elmişdir. Onun müəmməli elimi Azərbaycan elmi üçün böyük iki idi.

Heydər Hüseynovun adı Azərbaycan tarixində qərbani filosof, Azərbaycanda falsəfi və ictimai fikrin inkişaf tarixini öyrənməyə çalışan alim, Azərbaycanda filosof kadrlərinin qəbşməsinə mühüm xidmətləri olmuş pədağç, ictimai xadim kimi daim xatırlanacaqdır.

Heydər Nəcəf oğlu Hüseynov 1908-ci ildə Azərbaycanın qədim İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın tərkib hissəsi olan bu ərazi 1918-ci ildə ermənilərə verilmiş və beləliklə, Azərbaycanın qərbni üçün təhlükə meydanı yaranmışdır. Orta təhsil aldığıdan sonra Heydər Hüseynov Azərbaycana gəlmiş, burada Azərbaycan Dövlət Universitetinə daxil olmuşdur. Humanitar elmlərə böyük maraq göstərən tələbə 1931-ci ildə universiteti müvəffəqiyyətlə bitirmişdir.

1931 - 1932-ci illərdə Heydər Hüseynov Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantı olmuşdur. Filosof olmaq qərarına da məhz aspirantura illərində gəlmişdir. O dövrdə Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikalarda sovetlərin ideologiyasının öyrənilməsinə və yayılmasına böyük diqqət yetirilirdi. Fəlsəfə kafedralarında təhsil alanlar əksər hallarda sovet ideologiyasının təməl daşını təşkil edən marksizm-leninizm ideyalarını öyrənməli, onların əsasında elmi işlər yazmalı, bu ideologiyani əhali arasında yaymalı idilər. Heydər Hüseynov aspiranturada uğurlu elmi iş yazdıqdan sonra Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutuna təyinat almışdır.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın hələ müstəqil Elmlər Akademiyası yox idi, 1935-ci ildə Moskva respublikada yalnız SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının təşkilinə icazə vermişdi. Həmin filialın tərkibindəki Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunun əhəmiyyətli mövqeyi vardı. O zaman sovet ideologiyasına cavab verən əsərlər əsasən Rusiya alimləri tərəfindən yazılırdı. Onların əsərləri sonradan respublikalarda mütləq milli dillərə tərcümə ediləməli idi. Bu səbəbdən də respublikalarda rus dilindən tərcümə işlərinə kömək edən lüğətlərin yazılmasına böyük diqqət yetirilirdi, bununla bərabər, yeni-yeni terminlər və hadisələr haqqında xalqa xəbər verən ensiklopediyalar tərtib edilirdi. Təbii ki, bu ensiklopediyalarda əsas diqqət sovetlərin, onun ideologiyasına, nailiyyətlərinə həsr olunurdu, milli xüsusiyyətlər isə kölgədə qalırdı.

Olduqca məhsuldar işləyən, bir neçə ildə sərbəst deyən, sovetlərin ideologiyasını yaxşı bilən Heydər Hüseynov kommunist rejiminin bütün tələblərinə cavab verdiyindən onu 1936-cı ildə işlədiyi institutun direktoru təyin edilir. Lakin gənc alim rəhbərliyin göstərdiyi mövzuları öyrənməklə kifayətlənmir. Əsl vətənpərvər bir insan olan H. Hüseynov yarığizli şəkildə qədim və orta əsrlərdə, həmçinin Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edildiyi dövrdə milli ziyalıların yazdığı əsərləri axtarır, onların ədəbi və elmi irsini araşdırmağa çalışır. 1938-ci ildə onun nəşr etdirdiyi "Mirzə Fətəli Axundovun fəlsəfi görüşləri" adlı elmi monoqrafiyası böyük səs-küyə səbəb olur. O dövrdə M.F. Axundov (Axundzadə), A. Bakıxanov, İ. Qutqaşınlı və d. ziyalılarımız pəsilənir, çarizmin sadiq qulları və ya millətçi kimi damğalanırdı. İlk dəfə Hüseynov bu önəyay son qoymağa çalışır və buna nail olur. Təbii ki, Stalin repressiyalarının tüğyan etdiyi bir dövrdə o, ziyalılarımızın bütün fəlsəfi fikirlərini, müsəlman və türk dünyasının inkişafı ilə bağlı mülahizələrini verə bilməzdi və odur ki onların əsərlərindən yalnız sovetlərin qəzəbinə səbəb olmayacaq parçaları göstərirdi. Hər halda, onun xidməti ondan ibarət idi ki, bir çox ziyalılarımızın adlarını unudulmaqdan, əsərlərini tapdalanmaqdan xilas edirdi. 1939-cu ildən etibarən o bir-birinin ardınca Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Kazım bəy, Həsən bəy Zərdəbi və digər ziyalılarımız haqqında silsilə məqalələr yazır və mətbuatda çıxış edir.

Həmin ildə o, institutda hazırlanmış "Azərbaycanca-rusca lüğət" in redaktoru olmuşdur. Dövrün alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilən bu əsər sayəsində Hüseynov SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının sədr müavini seçilmişdir. O həm də Azərbaycan xalqının qatillərindən biri, S.M. Kirovun adı verilmiş Azərbaycan Dövlət Universitetində fəlsəfədən dərslər deyirdi.

İlk məqalələrini marksizm-leninizm klassikləri irsinin təbliğinə həsr edən, onların əsərlərini Azərbaycan dilinə çevrilib

nəşr edilməsində xüsusi fəallıq göstərən, dialektik və tarixi materializm problemləri və rus inqilabi demokratik ideologiyası ilə çox sıx məşğul olan Heydər Hüseynov tədricən Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixinin öyrənilməsi ilə məşğul olmağa başlayır, bəzi hallarda isə onun gəldiyi nəticələr sovet ideologiyası ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Elə bu səbəbdən də 1940-cı ildə o, Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunun direktoru və SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının sədr müavini vəzifələrindən uzaqlaşdırılır. Azərbaycanın odovrkü rəhbəri Mir Cəfər Bağırov onu olduqca yüksək qiymətləndirirdi. O dövrün repressiyalar dalğası yalnız M.C. Bağırovun ona olan yaxşı münasibəti sayəsində alimi vurmadı. Lakin o, tənbehlərdən ciddi noticələr çıxarmalı idi.

1941-ci ildə Almaniya SSRİ üzərində hücum edəndə Azərbaycan alimləri gəccə-gündüz qələbə üçün işləyirdilər. H. Hüseynovun 1941-ci ilin əvvəlində çapa verdiyi "Dialektik və tarixi materializm haqqında" əsəri hələ müharibədən əvvəl işıq üzü gördü. Müharibə illərində alim əsasən faşist ideologiyasına qarşı yönələn elmi-kültüvi kitabçaya və məqalələrə çap etdirir. 1941-ci ildə onun "Faşizmin irqi nəzəriyyəsi", "Faşizmin düşmənidir" və "Faşist cəlladlarının "fəlsəfəsi", 1942-ci ildə "Faşizmin məhvi labüddür" kimi kitabları nəşr olunur. Elə bu zaman, müharibə illərində dəyişicülərimizi konkret tarixi misallarla ruhlandırmaq üçün H. Hüseynovun təklifi ilə məşhur sərkərdə Əli ağa Şıxlinskiyin xatirələri qələmə alınmış və nəşr edilmişdir. Ə. Şıxlinski 1943-cü ildə vəfat edəndə yəndə məhz alimin təklifi ilə onun dəfni tənənəli şəkildə keçirilmişdir. 1944-cü ildə doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş H. Hüseynov həmin ildə professor adına layiq görülmüşdür. Azərbaycan Dövlət Universitetində fəlsəfə kafedrasının müdiri işləyən H. Hüseynov əvvəllər olduğu kimi, Azərbaycan filosofları haqqında material toplamaqda davam edirdi. Maraqlıdır ki, məhz onun təklifi ilə universitetin tarix fakültəsi nəzdində əvvəlcə fəlsəfə şöbəsi, sonra isə müstəqil fəlsəfə kafedrası yaradılmışdır.

1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradılarda Heydər Hüseynov akademik adına layiq görülmüş və akademiyanın vitse-prezidenti seçilmişdir. Həmin ildə o, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi yanında Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru təyin edilmişdir. 1946-cı ildə alim dərciddillik "Rusca-azərbaycanca lüğət" in redaktoru olmuşdur. Onun "Marksist dialektik metod" (1945), "Nizamının sosial görüşləri haqqında" (1946), "Azərbaycan və rus xalqlarının tarixi həmröyliyi haqqında" (1946) əsərləri dərin məzmunu ilə seçilirdi. Onların bazirlərindən hətta ali məktəblərdə dərslik kimi istifadə edilirdi. 1948-ci ildə alim SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan mədəniyyəti nümayəndələrinin zəngin irsini öyrənmək arzusu ilə alixib-yanan alim sovetlərin yaratdığı cansız mühitdə xalqımızın mədəni irsini istədiyi kimi öyrəniyə bilməməsinə çox əziyyət çəkirdi. Ölkədə kommunist ideologiyasının öyrənilməsinə cavabdeh olan H. Hüseynov yaxşı bilirdi ki, kommunist partiyasının müdaxələrinə qarşı ən xırd çıxış belə onun sonu olacaqdı. Lakin o, həqiqəti açıq demək qorarı-

na gəldi. 1949-cu ildə "XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" adlı elmi əsəri işıq üzü görün kimi böyük səs-küyə səbəb oldu. Əsərdə Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrinin əsas inkişaf mərhələləri müəyyənəşdirilmiş, M.Ş. Vəzəh, A. Bakıxanov, M.F. Axundov və başqalarının dünyagörüşü səciyyələndirilmişdir. Alim tarixi faktlara əsaslanaraq Azərbaycan ziyalılarının böyük elmi irsini olduğu kimi göstərmiş, onlara, həmçinin türk və müsəlman dünyasının tarixi şəxsiyyətlərinə vurulan damğaları ağı yalan olmasını sübut etmişdir; misal üçün, sovet tarixşünaslığında Şeyx Şamilin ingilis xəfiyyəsi kimi qələmə verilməsini cəfəngiyat andlandırmış, onun azadlıq mübarizəsinin lideri olması, Azərbaycanla sıx əlaqədə olub ölkədən dərək almasını üzə çıxarmışdır. Kitab çıxandan sonra sovet repressiya aparatı, təbii ki, dərhal işə salındı; alimin məsələsi müxtəlif səviyyəli idarələrdə müzakirə olunmağa başlandı. Həmin onun vəzifələrindən çıxarılaçağını gözlədiyi bir vaxt qəfil xəbər gəldi ki, Heydər Hüseynov 1950-ci il avqust ayının 15-də bağ evində özünü sui-qəsd etmiş və həlak olmuşdur.

Bela bir qurultayda Heydər Hüseynovun iştirakını sən qeyd olmuşdur

Seyidcəfər
Pişəvəri

(1892 - 1947)

"D səhrivər", "Cüzil səhrivər" nallı bədi əsərlər, ana dili, ədəbiyyat, pedaqogika və s. məsələlərə dair məqalələrin müəllifi Seyidcəfər Cavadzadə Pişəvəri (Xalkal) həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda daha çox demokratik islahatlar keçirmək istəyən, Cənubi Azərbaycanın mədəni müstəqilliyinə cənab olan siyasətçi kimi tanınır.

Seyidcəfər Pişəvəri Azərbaycan tarixinə öz adını Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın qərbəmlı xadimlərinin biri və publisist kimi yazmışdır.

Seyidcəfər Seyidcəvad oğlu Cavadzadə Pişəvəri 1892-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Xalkal vilayətinin Zaviyə kəndində anadan olub. Doğma kəndində ilk təhsilini aldıqdan sonra atası Bakıya köçmək qərarına gəlir. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda işsizlik dəhşətli dərəcəyə çatmışdı və minlərlə azərbaycanlı Bakıya gələrək neft mədənlərində, zavod və fabrikalarda işə düzülürdü. 1905-ci ildə Pişəvərinin ailəsi, nəhayət, Bakıya köçür. Burada pedaqoji təhsil aldıqdan sonra iş axartmağa başlayan Pişəvəri 1913 - 1917-ci illərdə Xırdalan kəndində müəllimlik edir.

Rusiya imperiyası və onun tərkibində olan Şimali Azərbaycanda çərəyən edən siyasi hadisələr Pişəvərdən də yan keçmir. O, 1917-ci ildə siyasi fəaliyyətə qoşulur və tədricən kommunist ideologiyasına inanmağa başlayır. Seyidcəfər inanırdı ki, ümumi bərabərlik hökm sürən, şəxsi mülkiyyətin olmadığı bir dövlət yaradılsa, bütün problemlər öz həllini tapar.

1918-ci ildə Pişəvəri Bakıda "Ədalət" kommunist təşkilatına daxil olur. Bu təşkilat Bakı kommunistləri tərəfindən Volqaboyu, İran, Orta Asiyadan Azərbaycana köçüb gəlmiş fəhlələr arasında təbliğat işi aparmaq məqsədi ilə yaradılmışdı.

Elə həmin 1918-ci ildə Pişəvəri Cənubi Azərbaycana qayıdır. O təkcə burada deyil, bütün İranda inqilabi təbliğat aparmaq məqsədi ilə şəhərdən-şəhərə köçməyə başlayır. 1918 - 1920-ci illərdə Pişəvəri İrannın iri şəhərlərində "Ədalət" in yerli təşkilatlarının yaradılmasına yaxından iştirak edir. Həmin illərdə o, "Ədalət" partiyasının rəsmi orqanı "Hürriyyət" qəzetinin redaktoru olur, həmçinin "Kəndçi", "Kommunist", "Yoldaş", "Əxbar" qəzetlərində məqalələr çap etdirir.

1920-ci ildə Təbrizdə Şeyx Xiyabani hərəkatı başlayanda Pişəvəri Xəzərin cənubunda yerləşən Rəştə gedir, burada inqilab qaldırmağa çalışır. Şah rejimi və Rəştədə olan ingilislərin müqavimətinə baxmayaraq o, Gilan Respublikasının yaradılmasında iştirak edir, hətta bu respublikanın müvəqqəti hökumətinin xarici işlər komissarı təyin olunur. Pişəvəri hesab edirdi ki, inqilab bütün İranı bürüməli, şah rejimi devrilməlidir. Lakin xa-

rici dövlətlərdən dostok alan mürtəce qüvvələr hücumə keçərək inqilabi hərəkatı boğurlar.

1920-ci ilin iyununda Pişəvəri Ənzolıda İran Kommunist Partiyasının yaradıcılarından biri olmuşdur. Seyidcəfərin mübarizliyini, işgüzarlığını və eyni zamanda kommunizm ideyalarına sadiqliyini bilən yoldaşları onu partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvü seçmişlər. Pişəvəri həm də "Kommunist-e İran" qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Ümumirən inqilabi ideyasını həyata keçirməyə cəhd göstərən Pişəvəri 1921 - 1922-ci illərdə Tehranda çıxan ilk marksist qəzetin redaktoru olmuş, İsfahanın "Vətən" toxuculuq fabriki fəhlələrinin tətillərində rahatlıq təmin etmişdir. Pişəvərinin inqilabi hərəkatı şah məmurlarını çoxdan, özü də bərk narahat edirdi və tətillərindən sonra o təqib olunmağa başlandı. Buna baxmayaraq Pişəvəri inqilabi fəaliyyətini dayandırmadı.

1930-cu ilin dekabrında həbs edilən Pişəvəri Tehrannın "Qəsr-e Qacar" həbsxanasına salındı, lakin o yulundan dönmədi. Öz həyat təcrübəsini ümumiləşdirərək o belə qənaətə gəlmişdi ki, inqilabi tədricən keçirmək lazımdır: inqilaba hazır olan vilayətlərdə inqilabi müsbət dəyişikliklər olunarsa, digər vilayətlər də bu inqilaba qoşular. Onun fikrinə, daha çox əziyyət çəkən Cənubi Azərbaycana İrannın digər vilayətlərinə nisbətən inqilaba daha çox hazırdır. Belə ki, burada hakim zümrələrin zülmündən savayı, xalq milli zülmə də məruz qalırdı.

1940-cı ildə Pişəvəri həbsdən buraxılır, lakin Kaşan şəhərinə sürgünə göndərilir. 1941-ci ildə Tehranda "Ajr" qəzetinin redaktoru işləmiş Pişəvəri İrana ingilis və sovet qoşunları yeridildəndə Cənubi Azərbaycana qayıdır. Belə ki, II Dünya müharibəsinin başlanğıcında İran şahı Rza şah alman faşistlərinin dəstəklədiyindən ingilis və sovet qoşunları onu devirmiş, hakimiyyətə oğlu Məhəmməd Rzani gətirmişdilər. Əslində isə İranı bu qoşunlar idarə edirdi. Parlament və hökumət onların nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi, siyasi azadlıqlar qismən bərpa edilirdi.

Cənubi Azərbaycana yeridilən sovet qoşunlarının tərkibində azərbaycanlılar çox idi.

Herbi quvullada olan Azərbaycan ziyalıları Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə gəlir, Azərbaycan dili, tarixi və mədəniyyəti haqqında müəhazirələr oxuyur, mədəni-kültüvi tədbirlər təşkil edirdilər. Bunların sayəsində Cənubi Azərbaycanda milli oyanış baş verirdi. Şah məmurları bunun qarşısını almaqda aciz idilər.

1941-ci ilin sentyabr ayından Təbrizdə kortəbii çıxış və mitinqlər keçirilirdi. Lakin onlar yalnız yaradılmış partiya və ictimai təşkilatların, çoxlu qəzet və jurnalların fəaliyyəti noticəsində getdikcə müəşəkkil bir şəkəldə düşürdülər. Cənubi Azərbaycanda ən çox tanınan "Azərbaycan cəmiyyəti" və onun qəzeti "Azərbaycan" idi. "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru Pişəvəri idi. Artıq 1942 - 1944-cü illərdə Azərbaycan dilində onlarca qəzet və jurnal çap edilir, Azərbaycan dili yalnız ünsiyyət dili olmaq səviyyəsindən ədəbi dil və siyasi təşkilatın vasitəsinə çevrilirdi. Məktəblərdə, dövlət idarələrində ana dilindən geniş istifadə olunurdu.

1945-ci ilin yayında müttəfiq qoşunları İrandan çıxarılmağa başlandı və bundan ruhlanan mürtəce qüvvələr demokratik islahatları son qoşmaq üçün fürsət əldə etmək üçün onları. Onlar etnik toqquşmalar yaratmağa, demokrat liderləri fiziki məhv etməyə, quldur dəstələri yaradaraq terror təşkil etməyə, hətta yarımkəçəri həyat sürən tayfalarla oturaq əhali arasında toqquşmalar yaratmağa çalışırdılar. Bunun qarşısını almaq üçün iyun - sentyabr aylarında Azərbaycanın bir çox yerlərində silahlı fədati dəstələri yaradılmağa başlandı.

1945-ci ilin avqustunda Pişəvərinin Azərbaycan SSR-in (Şimali Azərbaycan) rəhbəri Mir Cəfər Bağirovla görüşü olur. Bağirov baş verən hadisələri Azərbaycana birləşdirmək üçün yaxşı bir fürsət kimi qəbul edir, Pişəvəri isə sovetlərin onu aldadacağından ehtiyatlına baxaraq tədricən keçirilən islahatların tərəfdarı olduğunu bildirir. Hər halda, Bağirov Cənubi Azərbaycana tələb olunan köməyi göstərəcəyini vəd edir.

1945-ci il sentyabrın 3-də Pişəvərinin iştirakı ilə Azərbaycan Demokrat Fırqası (ADF) yaradılır. Pişəvəri onun Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilir. O, İrannın siyasi həya-

Azərbaycan Tarixindən Uzun Sənəddər

tının demokratikləşməsinə, xalq kütlələrinin mənafeyinə cavab verən ictimai-iqtisadi islahatların keçirilməsini, İran dövləti tərkibində Cənubi Azərbaycana inzibati-təsərrüfat, mədəni muxtariyyət verilməsini tələb edir. Eyni zamanda, partiyanın verdiyi boyanmada inqilabi çevriliş yolu rədd edilir, ictimai-iqtisadi islahatların tokamül yolu ilə keçirilməsinin vacibliyi bildirilir.

ADF-in oktyabrın 2 - 4-də keçirilən qurultayında demokratik islahatların keçirilməsi bəyan edildi. Təbrizdə, daha sonra isə bütün Cənubi Azərbaycanda hakimiyyət dəyişdi, şah tərəfdarları hakimiyyətdən getməli oldular. Görülmüş tədbirlər nəticəsində qan axıdılmadı, silah işlədilmədi. Noyabrın 21-də təşkil edilən xalq konqresi özünü müəssisələr məclisi elan etdi, seçkilər keçirdi. 1945-ci il dekabrın 12-də Təbrizdə çağırılmış Azərbaycan Milli Məclisinin tapşırığı ilə Pişovəri hökumət təşkil etdi və o, Azərbaycan Milli Hökumətinin baş naziri oldu.

Milli Məclis və hökumətin keçirdiyi tədbirlər sırasında bunlar xüsusi qeyd olunmalıdır: yerli orqanların seçkilər əsasında təşkil edilməsi; aqrar qanuna əsasən kondillərə torpaqların paylanılması; fəhlə və köndlilərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması; müəssisələrə fəhlə nəzarətinin təşkili; Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması; 1946-cı ilin iyununda Təbriz Universitetinin təsis edilməsi. Keçirilmiş tədbirlər həm İranın şah rejimini, həm də iri dövlətləri narahat edirdi. Onlar demokratik Azərbaycan görmək istəmirdi, üstünlük, parçalanmış Azərbaycanın birləşməsindən qorxurdular. İnformasiya blokadasına alınan Azərbaycan üzərinə İran qoşunları yeridildi, ölkədə represiyalar başlandı. Minlərlə azərbaycanlı onların qurbanı oldu, bir qismi isə Şimali Azərbaycana qaçdı.

Bakıya gələn Pişovəri 1947-ci il iyunun 11-də müəmmal şəkildə avtomobil qəzasında həlak oldu.

1946-cı ildə Təbrizdə şah rejiminin qurbanları

Mohammədhüseyn Şairiyar

(1906 - 1988)

Mohammədhüseyn Şairiyar XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsidir. Azərbaycan və fars dillərində gəzəl şeirlər yaratmış şairin ədəbi irsi siyasi və sosial problemlərə bəsr olunmuş, həmçinin e, lirik şeirlər də yazmışdır. Fars dili dildə qütbə sənətkarlığı qatıldığı əsərlərdə klassik Azərbaycan və fars şeri ənənələri yeni poetik axtarışlarla özvi vəhdətdə birləşmişdir. Şairin farsca qəzəli lirik şeirləri XIV əsr məşhur qəzəl ustası Hafizdən sonra İran lirikasının ən gəzəl nümunəsi sayılır.

Humanizm, ədalət, azadlıq, mənəvi salıq, mülkinlik məsələləri Şairiyarın poeziyasının seçici cəhətləridir.

Azərbaycan tarixinə Məhəmmədhüseyn Şairiyar görkəmli şair, XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi, şeirlərində sosial məsələlərə qanışı, Azərbaycanın birləşdirilməsi məsələsini də qaldıran şair kimi daxil olmuşdur.

Mohammədhüseyn Hacı Mirəğa oğlu Şairiyar 1906-cı ildə Təbrizdə vəkil ailəsində anadan olmuşdur. Şairiyar uşaqlıq illərini Heydərbaşa dağının otoklərindəki Xoşgünabada və Səngilavada keçirmişdir. İbtidai və orta təhsilini Təbrizdə mədrəsədə almış, daha sonra Tehran universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Burada Süroyyə adlı bir tolobo qızı sevmiş, onunla evlənmək istəmiş, bu isə qızın varlı qohumlarının qəzəbinə səbəb olmuşdur. Onlar universitetin rəhbərliyinə təzyiq göstərmiş və Şairiyar sonuncu kursda təhsilini yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdur.

M.Şairiyar 1932 - 1935-ci illərdə dövlət qulluqçusu kimi Nişapurda, Xorasanın müxtəlif şəhərlərində və Məşhəddə çalışıb. 1934-cü ildə atasını, az keçmiş isə anasını itirən Şairiyar "Atamın mətəmində" və "Eyvay anam" kimi böyük təsiredici qüvvəyə malik şeirlərini yazıb. 1935-ci ildə Tehranda kond təsərrüfatı bankında işə düzələn şair ömrü boyu maddi ehtiyac içində yaşayıb. 1953-cü ildə o, Təbrizə qaayıb.

Şairin ilk kitabı 1931-ci ildə nəşr olunub. Sonralar şairin dördcildlik divanı, ikicildlik seçilmiş əsərləri, iki hissədən ibarət "Heydərbaşaya salam" poeması, "Azərbaycan dilində əsərləri" toplusu çapdan çıxıb. Şairiyarın şeirlərində klassik Azərbaycan şairlərinin yarıdıcılığı dərin iz buraxmışdır. Şair S.Ə.Şirvaninin "Gəlim" rədifli qəzəlinə ana dilində nazirə yazmışdır. Şairin fars dilində yazdığı "Yoxdur" rədifli qəzəli isə məzmunca M.P.Vaqifin məşhur "Bayram oldu" qəsmasını xatırladır. Şairiyarın "Yetim" şeri isə M.Ə.Sabirin "Ey dərbəddər gözib ürəyi qan olan çocuc" mısrası ilə başlayan satirası ilə səsləşir.

M.Şairiyar şeirlərini Azərbaycan və fars dillərində yazırdı. Hər iki dildə yüksək sənətkarlıq yaratdığı əsərlərdə şair klassik Azərbaycan və fars şeri ənənələrini yeni poetik axtarışlarla özvi vəhdətdə birləşdirmişdir. Şairin farsca yazdığı lirik şeirləri XIV əsr məşhur qəzəl ustası Hafizdən sonra İran lirikasının ən gəzəl nümunəsi sayılır. Şairiyarın farsca lirikasında qəzəl janrı əsas yer tutur. "Sızlayır əhvalıma sübhə qəddər tarım monim" mısrası ilə başlayan "Monim" rədifli qəzəlində şair həmin qəmli günlərini təsvir edib.

M.Şəhriyarın ictimai məzmunlu şeirləri daha çoxdur. Belə şeirlərində o, ölkədəki zülm və ədalətsizliyi, ictimai bəlaləri yanayana qələmə alır.

Şair "Elm və hikmət", "Kəmalülmülkün ziyarəti" məsnəvilərində yaradıcı ziyalıların acınacaqlı taleyindən bəhs edir. "Gecənin əfsanəsi", "Qardaşın oğlu Hüsnəngə" məsnəviləri fəlsəfi məzmun daşıyır. "Eynşteyn mürciəti" adlı kiçik poema təsirli bağışlayan məsnəvisində şair bəşəriyyət üçün tələpəli məsələ olan atom bombasından söz açaraq xalqları uzaqgörənliklə ayıq-sayıq olmağa çağırır.

Sovet Azərbaycanına rəğbət hissi ilə yaşayan şair onun tarixini öz tarixi kimi qəbul edirdi. Onun 1943-cü ildə yazdığı "Stalinqradd qəhrəmanları" poeması müharibə mövzusunda. Şair alman faşistlərini şər rəmzi olan Əhriməne bənzədir, onlar üzərində qələbə çalan qəhrəmanları alqışlayır. Şairin "Divani-türki" adlı kitabında ana dilində yazdığı şeirləri toplanmışdır. "Türkün dili" adlı şeirində o öz ana dili haqqında deyirdi: "Türkün dilətək sevgili, istəklilə dil olmaz".

Məhəmməd-hüseyn Şəhriyar ana dilindəki bir sıra şeirlərini Şimali Azərbaycanda yaşayan ədib qardaşlarına - Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahimə, şərqşünas alim Rüstəm Əliyevə mənzum məktub şəklində yazmışdır. Şairin "El bülbülü", "Döyünmə-söyünmə", "Gözüm aydın" kimi şeirlərində Sovet Azərbaycanındakı qardaşları ilə görüşmək istəyi ifadə olunmuşdur. Onun "Ayırlıq" xəri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətlidir:

*Bizi yandırır yaman ayrılıq,
Bu darıxdıran duman ayrılıq,
Başa sovurur saman ayrılıq,
Aman ayrılıq, aman ayrılıq.*

Ömrü boyu Şimali Azərbaycana və onun paytaxtı Bakını görmək həsrəti ilə yaşayan şairin İran şah rejimi Sovet Azərbaycanına qısa müddətə getməyə icazə vermiş, lakin sonra qadağan etmişdir. Ümidlə səfərə hazırlaşan Şəhriyar bu qadağa ağır təsir etmişdir və o bunu "Qafqazlı qardaşlar ilə görüş" şeirində göstərmişdir. Şairin S.Rüstəm, M.Rahim, B.Vahabzadə, N.Xəzri ilə mənzum yazışması ədəbi-bədii xüsusiyyətlərinə görə də maraqlıdır. Bu məktublarda qardaşlar və məhəbbət hissləri, ayrılıq həsrəti səmimi və təsirli ifadə edilir.

M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı məşhur şeirlərindən biri də "Səhəndiyyə"dir. Cənubi Azərbaycanın Səhənd dağına müraciətə yazılmış bu şeirdə şair doğma yurdun gözəlliklərindən danışır.

Şəhriyarın 1954-cü ildə yazdığı "Heydər-babaya salam" poeması bütün müasir Cənubi Azərbaycan poeziyasında yeni mərhələdir. Poemada Şəhriyar Cənubi Azərbaycanın təbiətinin gözəllikləri, xalqın adət və ənənələri, ana yurduna tükənməz odlu məhəbbəti əlvan poetik boyalarla, canlı xalq dilində tərənnüm etmişdir. Poemanın ən böyük məziyyəti onun xəlqiliyindədir. Əsərdə müasir Cənubi Azərbaycan kəndinin sosial ziddiyyətləri, xalqın acınacaqlı həyatı ürkə ağrısı ilə təsvir edilmiş, onun kədər və sevinci, arzu və nisgili əks olunmuşdur. Şairin bu poeması Cənubi Azərbaycan və milli həyatımız barəsində poetik bir ensiklopediya təsirini bağışlayır. Heydər-baba dağına müraciət formasında yazılmış poema iki hissədən ibarətdir. Poemanın məhz dağa müraciətə yazılmasını şair belə izah edir: "Dağ göylərə yaxındır. O, təbiətin şah əsərlərindən biridir. Şairin göylərə qalxan nalələrini əks etdirib bütün Yer üzünə yayaraq hamının qulağına çatdırmağı təkcə o bacarır". Əsərdə xalqımızın faciəli taleyi, tarixi ədalətsizlik, Azərbaycanın ikiye bölünməsi ilə bağlı məsələlər də diqqətli cəlb edir. Poemanın əvvəlində xüsusiyyətlərindən biri xalqın gələcəyinə dərin inam hissəsinin ifadəsidir. Şair Heydər-baba dağına təmsalında bütün Azərbaycanı ümumiləşdirərək qulları mürd oğulları sayısında öz səadətine qovuşacağına inanır. Poema xalq danışığı dilində yazılmışdır. Əsərin əsas ideyası vətənpərvərlik, doğma yurda sonsuz məhəbbət hisslərinin aşılmasındadır. Poema Cənubi Azərbaycanda anadilli poeziyaya geniş yol açmışdır. Cənubi və Şimali Azərbaycanda ona çoxlu nəzirlər yazılmışdır.

Şəhriyarın yaradıcılığı İraq və Türkiyədə də şöhrət qazanmışdır. 1978-ci ildə İranda şah rejimi devrildikdən sonra yerli hökumət şairə toqatı təyin etmişdir.

Müasir Cənubi Azərbaycan və İran ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən olan Məhəmməd-hüseyn Şəhriyar 1988-ci ildə Təbrizdə vəfat etmiş və məşhur "Şairlər qəbiristanlığı"nda dəfn edilmişdir.

(1883 - 1958)

Azərbaycanda tibb elminin inkişafı, milli tibb kadrlarının hazırlanmasında Mirasodulla Mirqasimov böyük rol oynamışdır. Ali təhsilli həkim artıq I Dünya müharibəsinin gedişində hərbi cərrahiyyə sahəsində zəngin təcrübə toplamışdır.

Sonrakı illərdə cərrah işləyən Mirasodulla Mirqasimovun əsas diqqəti, elmi fəaliyyəti sidikdaşı xəstəliyinin etiologiya, klinika və müalicəsinin öyrənilməsinə, irinli peritonitlərə, urologiya və cərrahlığın digər aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Mirasodulla Mirqasimov görkəmli həkim, Azərbaycanda müasir tibb elminin əsasını qoyanlardan biri, yüksəkixisaslı tibbi kadrların hazırlanmasında xüsusi xidmətləri olan pedaqoq, Azərbaycanda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş ilk alim-cərrah, cərrahlıq sahəsində Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərsliyin müəllifi, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti kimi də xiləlmüşdür.

Mirasodulla Mirəloşqor oğlu Mirqasimov 1883-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. Orta təhsil aldığıdan sonra o, təhsilini davam etdirmək üçün Rusiyanın ali məktəblərindən birinə qəbul olunmaq qərarına gəlir. M.Mirqasimov Odessa şəhərinə gələrək burada Novorossiya Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Həmin fakültədə bir çox Azərbaycan həkimləri, o cümlədən Nəriman Nərimanov təhsil almışdır. Təhsil illərində tibb cərrahiyyə sahəsində maraqlı göstəriciləri Mirasodulla Mirqasimov 1913-cü ildə universiteti uğurla bitirmişdir.

Təyinatını Odessa şəhərinə alan gənc cərrah 1913 - 1916-cı illərdə Odessada həkim işləmişdir. Artıq I Dünya müharibəsinin gedişini bir dövrə Odessa hospitalarında çoxlu sayda yaralıları və xəstələri var idi və tibb işçiləri gəca-gündüz işləyirdilər. Burada Mirqasimov hərbi cərrahiyyə sahəsində zəngin təcrübə toplamışdır.

1916-cı ildə Bakıya gələn həkim burada hərbi lazaretdə fəaliyyətə başlayır. Qafqaz cəbhəsindən gətirilən minlərlə yaralı Bakı hospitalları və lazaretlərində yerləşdirilir, tibb işçilərinin çatışmazlığı şəraitində onlara lazım olan köməklik göstərilirdi. 1917-ci ilin sonlarında Bakıda bəlbəşvək və daşnakların sovet hakimiyyəti qurulanda M.Mirqasimov hərbi lazaretdən çıxır və indiki I No-İ doğum evində cərrah vəzifəsində çalışmağa başlayır. Bu, ziyalı insanın sovet hakimiyyətinin törətdiyi cinayətlərə qarşı etiraz addımı idi. 1918-ci ildə Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaradılmasını alqışlayan Mirqasimov cərrah kimi fəaliyyətini davam etdirirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində cərrah işləyən Mirasodulla Mirqasimovun əsas diqqəti, elmi fəaliyyəti sidikdaşı xəstəliyinin etiologiya, klinika və müalicəsinin öyrənilməsinə, irinli peritonitlərə, urologiya və cərrahlığın digər aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə nəzdində əvvəlcə namizədlik, 1927-ci ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş M.Mirqasimov tibb elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür. O, Azərbaycanda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmiş ilk alim-cərrahdır.

Tibb fakültəsində dosent kimi çalışan alimin 1928-ci ildə işi üzü görün fundamental elmi əsəri "Azərbaycanda sidikdaşı xəstəliyinin yürülməsinə dair materiallar" adlandırdı ("Материалы к изучению мочекаменной болезни в Азербайджане"). Əsərdə alim tərəfindən toplanmış faktlar təhlil edilir, xəstəliyin yaranma səbəbləri, xüsusiyyətləri, fəsadları, müalicə yolları araşdırıldı. 1929-cu ildə M.Mirqasımov universitetin tibb fakültəsinin professoru seçilmişdir.

1930-cu ildə universitetin tibb fakültəsi bazasında Azərbaycan Tibb İnstitutu açıldı. Mirəsodulla Mirqasımov burada hospital cərrahiyyə kafedrasının professoru və müdiri seçilmiş, uzun illər bu vəzifədə çalışmışdır. 1933-cü ildə alimin "Qıscaca ümumi cərrahiyyə kursu" monoqrafiyasını işiq üzü gördü. Əsər cərrahlıq sahəsində Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərslik kimi qəbul edilmişdir. Onun müəllifi Azərbaycanca müasir tibb elminin əsasını qoyanlardan biri kimi respublikə rəhbərliyinin diqqətini cəlb etmişdir. Üç il ərzində Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü kimi çalışan M.Mirqasımov bu mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının işini milli rühdə qurmağa çalışırdı. O dövrdə mövcud olan şərait buna imkan vermədi və alim yenidən tibbə qayıtdı.

1934-cü ildə Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüş Mirəsodulla Mirqasımov Azərbaycanca milli tibb kadrlarının hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. Onun köməkliyi ilə minlərlə azərbaycanlı gənc tibb fakültələrinə qəbul edilir, hokim kimi fəaliyyət göstərir, ən istedadlıları isə tibb elmi ilə məşğul olurdular.

1941-ci ildə fəal Almaniyası Sovet İttifaqına hücum edəndə alimin artıq 58 yaş var idi. Yaşını və tutduğu vəzifələri, topladığı təcrübəsini nəzərə alaraq Bakı hospitalarından birində cərrah kimi fəaliyyətinə imkan yaradıldı. 1941-ci ildə o, "Ölkənin müdafiəsində cərrahiyyənin rolu" ("Роль хирургии в обороне страны") adlı kitab çap etdirir. Burada müəllif ilkin tibbi yardımın yaranmasının həyatının xilas edilməsində böyük rolunu qeyd edir.

Müharibənin qalibiyyətə qurtaracağı və Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsini nəzərə alan SSRİ rəhbərliyi respublikada

Elmlər Akademiyası yaratmağa icazə verir. 1945-ci ildə Mirəsodulla Mirqasımov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti seçilir.

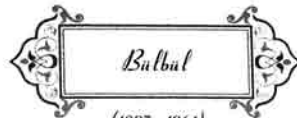
Azərbaycanda elmi təfəkkürün mərkəzi olan Elmlər Akademiyasının yaradılması böyük hadisə idi. Yaradılarda onun tərkibində 4 şöbə var idi: neft və geokimya elmləri, neft və fizika-texniki elmlər, bioloji və kond təsərrüfatı elmləri, icimai elmlər. Onların tabeliyində 16 institut, 2 bölmə, 2 muzey, mərkəzi akademik kitabxana və s. qurumlar fəaliyyət göstərirdi. Elmlər Akademiyasının ilk ümumi yığıncağı 1945-ci il martın 31-də keçirildi və həmin gün Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaranma tarixi hesab edilir. Azərbaycanca milli Elmlər Akademiyasının yaradılması elmi tədqiqatların inkişafı və dərinləşdirilməsi üçün yeni-yeni imkanlar açır, elmin nailiyyətlərini respublikanın inkişafında daha geniş tətbiq etməyə imkan verirdi. Fəaliyyətə başlayanda akademiyanın 15 hoqqi üzvü, 1975-ci ildə isə 49 hoqqi üzvü və 41 müxbir üzvü var idi. Azərbaycan alimləri həm sovet, həm də ümumbəşəri elmin inkişafına layiqli töhfələr vermişlər.

Tibbi araşdırmalara bilavasitə rəhbərlik edən M.Mirqasımov insan və heyvan fiziologiyası, bioloji vacib olan birləşmələrin strukturu, fiziki quruluşu və kimyəvi tərkibi istiqamətində alimlər yetişdirdi.

1955-ci ildən Beynəlxalq Cərrahlar Assosiasiyasının hoqqi üzvü seçilən Mirəsodulla Mirqasımov qarın yatalağı xəstəliyi sahəsində tədqiqatlar aparırdı. 1957 - 1959-cu illərdə onun "Qarın yatalağının cərrahiyyəsi" ("Хирургия брюшного тифа") adlı kitabının 1-ci və 2-ci cildləri nəşr edildi. Tibb elmində böyük rezonans doğurmuş əsər bu təhlükəli xəstəliyin cərrahi yolla müalicəsindən başqa, ümumilikdə aradan qaldırılması istiqamətində kompleks tədbirləri də işıqlandırdı.

Akademik Mirəsodulla Mirqasımovun geniş və çoxəhətlili fəaliyyəti Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, Qırmızı Ulduz ordeni və medalla qiymətləndirilib.

Mirəsodulla Mirqasımov 1958-ci ildə Bakıda vəfat edib və Fəxri xiyabanda dəfn olunub.

(1897 - 1961)

Azərbaycan vokal sənətinin inkişafında Bülbülün paradiçəli mühüm rol oynamışdır. Geniş səs imkanlarına malik olan Bülbülün ifadəçiliyində milli vokal üslubu ilə italyan vokal məktəbi arasında ümumi şəkildə birləşmişdir. Azərbaycan, Qərbi Avropa və rus bəstəkarlarının opera tamaşalarında Bülbülün əsas partiyaları ilə olmuş, Azərbaycan opera sənətinin inkişafına yeni təkan vermişdir. Bülbül Azərbaycan xalq mahnılarını, bəstələri də böyük sənətkarlıqla ifa etmişdir. Həmçinin Azərbaycan bəstəkarlarının kamera-vokal əsərlərinin populyarlaşmasında Bülbülün xüsusi rolu var. Musiqi sahəsində dərin elmi biliklərinə malik Bülbül Azərbaycan milli vokal məktəbi ənənələrinin tədqiqatçı, rus və Avropa opera mədəniyyəti ilə bu ənənələrin sintezi və s. vacib musiqisənətçi məsələlərinə aid bir çox əsərin müəllifidir. Bülbülün təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində xalq musiqisini əhatə edən elmi-tədqiqat kabinetini qurulmuş, Azərbaycan xalq mahnılarının qorunub-saxlanılmasında, təbliğ edilməsində kabinetin böyük rolu olmuşdur.

Bülbülün Azərbaycan opera müğənnisi, lirik-dramatik tenor, xanənda, musiqi fəhrləri tədqiqatçısı, Azərbaycan peşakar vokal məktəbinin banisi kimi Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri var.

Bülbül (Murtuza Məşədi Rza oğlu Məmmədov) 1897-ci ildə Şuşada anadan olub. Azərbaycan musiqisinin ən görkəmli nümayəndələrini yetirmiş Şuşada böyüyüb boya-baş çatmış Murtuza artıq kiçik yaşlarından "Bülbül" deyə çağırılırdı; xalq ona bu adı məharətli zəngülərlərinə görə vermişdi. Gənc Bülbül də operada öz qüvvəsini sınamaq qərarına gəlir. O bir müddət həvəskar teatr tamaşalarında iştirak edəndən sonra peşakar səhnəyə ayaq basır.

Bülbülün peşakar teatr səhnəsində ilk çıxışı M.Əmirovun 1916-cı ildə Gəncədə tamaşaya qoyulmuş "Seyfölmük" operası ilə bağlıdır. Böyük uğur qazanmış tamaşa hamını gənc xanənda barədə danışımağa vadar edir. Üzeyir bəy Hacıbəyli ilə tanışlıq isə Bülbülün müğənni həyatında dönüş yaradır. 1920-ci ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrının solisti Bülbül Ü.Hacıbəylinin "Leyli və Məcnun", "Əli və Kərəm", Z.Hacıbəyovun "Aşıq Qorib" operalarında İbn Səlam, Kərəm, Qorib rollarını oynayıb.

Ü.Hacıbəylinin məsləhəti ilə Bakı konservatoriyasına (sonralar - Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası) daxil olan Bülbül məşhur musiqisənətlər A.Drozdo-Polyayev və N.Speranskiyin sinfində təhsil almış, 1927-ci ildə konservatoriyaya müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Vokal texnikasını daha da təkmilləşdirmək üçün Bülbül dövlət tərəfindən Milan, məşhur La-Skala teatr və musiqi məktəbinə göndərilmişdir. 1931-ci ildə o burada Delliponti və P.Qranidon dərslər almışdır. Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Bülbül Azərbaycan Opera və Balet Teatrında opera tamaşalarında oynamaqla bərabər, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında dərslər demişdir.

Bülbülün yaradıcılığı Azərbaycan vokal sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Geniş səs imkanlarına malik olan Bülbülün ifadəçiliyində milli vokal üslubu ilə italyan vokal məktəbi ənənələri ümumi şəkildə birləşmişdir.

Azərbaycan operasında lirik-dramatik tenor kimi tanınan Bülbülün geniş diapazonlu, gözəl, məlahətli, axıcı səsi, həmçinin ifaçı-aktyor istedadı Azərbaycanın sərhədlərindən konarda belə yüksək qiymətləndirilib. O, SSRİ-nin bir çox bölgələrində qastrollarda

olmuş, Moskva və Leningradın ən məşhur səhnələrində tamaşalar vermişdir. Mütəxəssislər qeyd edirdilər ki, müğənni həm də böyük aktyorluq istedadına malikdir.

Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu" operasında Bülbülün yaratdığı Koroğlu obrazı Bülbülün opera yaradıcılığının zirvəsi sayılır. O, romantik ruhlu xalq qəhrəmanının daxili aləmini hərtərəfli açmışdır. Bülbülün ifasında Koroğlu partiyası Azərbaycan musiqili teatr tarixində mühüm bir mərhələdir. Opera Azərbaycanın hüduqlarından konarda da böyük rəğbətə qarşılanmışdır. Bülbül bir çox digər operalarda da əsas partiyaları ifa etmişdir. Belə ki, o, Ü.Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operasında Əsgər, R.Qülyeriyin "Şahsənəm" operasında Qərib, M.Maqoməyevin "Nərgiz" operasında Əlyar, Ə.Bədəlbaylinin "Nizami" operasında Nizami, Niyazinin "Xosrov və Şirin" operasında Fərhad, Q.Qarayevin və C.Hacıyevin "Vətən" operasında Aslan obrazlarını məharətlə yaratmış, onların partiyalarını böyük ustahlıqla ifa etmişdir. 1938-ci ildə SSRİ xalq artisti adına layiq görülən Bülbülə 1940-cı ildə professor adı verilir.

II Dünya müharibəsi sona çatandan sonra Bülbül bir çox xarici ölkələrdə qastrollarda olmuş, Azərbaycan musiqisinin nailiyyətlərini təbliğ etmişdir. Bülbülün repertuarında Qərbi Avropa və rus klassiklərinin əsərləri də var idi. O, J.Bizenin "Karmen", C.Verdinin "Riqoletto", J.Masnenin "Verner", C.Puççininin "Toska", N.A.Rimski-Korsakovun "May gecəsi", S.V.Raxmaninovun "Aleko" operalarında əsas partiyaları ifa etmişdir.

Bülbül Azərbaycan xalq mahnılarının, təsniflərinin əvəzsiz ifaçısı olmuşdur. Onun ifa etdiyi "Süsen sünbül", "Yaxan düymələ", "Qara gözəl", "Çal-oyuna", "Segah" və s. təsnifləri xalq tərəfindən hər zaman sevilmiş, rəğbətə qarşılanmışdır.

Azərbaycan bəstəkarlarının kamera-vokal əsərlərinin populyarlaşmasında Bülbülün xüsusi rolu var. O, A.Zeynallının "Ölkəm", Ü.Hacıbəylinin "Sənsiz", "Sevgili canan" romanslarının ilk ifaçısı olmuş və zəngin bəyazlarla təkrarolunmaz musiqi obrazları yaratmışdır. İndiyədək homin romanslardan söz düşəndə həmişə onların ilk ifaçısı yada düşür.

1950-ci ildə Bülbül SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

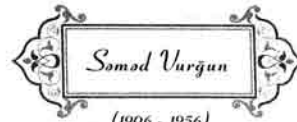
Bununla belə, Bülbül yalnız xanəndə və opera müğənnisi olmamışdır. Musiqi sahəsində dərin elmi biliklərə malik olan Bülbül Azərbaycan milli vokal məktəbi ənənələrinin tədqiqi, rus və Avropa opera mədəniyyəti ilə bu ənənələrin sintezi və s. vacib musiqişünaslıq məsələlərinə aid bir çox əsərin müəllifidir.

Vətənpərvərliyi ilə seçilən Bülbül hələ 1932-ci ildə Azərbaycan xalq musiqisini öyrənməyi və təbliğ etməyi təklif etmişdir. Xatırlamaq yerinə düşər ki, o dövrdə Azərbaycanda qurulmuş mürtəce rejim milli ənənələrin, milli xüsusiyyətlərin qəbardılmasına qarşı çıxır, bu istiqamətdə iş görənəri isə "mil-lotçi" damgası ilə təqib edir və repressiyalar məruz qoyurdu. Azərbaycanın xalq musiqisinin az qala qadağan edildiyi bir dövrdə, saz, tar, kamança kimi musiqi alətlərinin ləğv edilməsi kampaniyasının aparıldığı bir şəraitdə xalq musiqisini öyrənməyi təklif etmək insandan böyük cəsarət tələb edirdi. Vətən əşqi, öz xalqının adət-ənənələrinə, zəngin mədəni irsinə olan dərin hörməti Bülbülə bu cəsarəti vermişdir. Çox çək-çevirdən sonra onun təşəbbüsü, nəhayət ki, qəbul edilmişdir.

Azərbaycan ziyalılarının dəstəyinə arxalanan Bülbülün rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində xalq musiqisini öyrənen elmi-tədqiqat kabineti yaradılmışdır. 1945-ci ildə kabinet Azərbaycan SSR Elmələr Akademiyası İncəsənət İnstitutuna verilmiş, onun nəzdində fəaliyyəti davam etdirilmişdir. Kabinet 1938-ci ildə Bülbülün redaktəsi ilə "50 Azərbaycan el mahnısı" və 1956, 1958-ci illərdə "Azərbaycan xalq mahnıları" adlı toplusları çap etdirmişdir.

Dövlət tərəfindən 2 dəfə Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, "Şərəf nişanı" ordeni, İtaliyanın Qaribaldi ordeni və medallarla təltif edilən Bülbülün ən böyük qazanması xalqın ona və onun sənətinə olan sevgisi, bütün dünyada musiqişünasların, opera xadimlərinin böyük hörməti olmuşdur.

Bülbül 1961-ci ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxrli xiyabanda dəfn olunmuşdur. Onun vətəni, Azərbaycanın musiqi beşiyi Şuşa şəhəri hal-hazırda erməni işğalçılarının əlindədir.

(1906 - 1956)

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çalınan bir şair lapıdır ki, vətənpərvərlik, beynəlmillətlik, humanizem, yüksək xalqilik və səriqəp, həyat həqiqəti və romantik arzuları Səməd Vurğun sənətinə birləşdirilməyə nail olmuş.

Azərbaycan tarixinə Səməd Vurğun (Səməd Yusif oğlu Vəkilov) görkəmli şair, alim və ictimai xadim kimi daxil olmuş.

Səməd Yusif oğlu Vəkilov 1906-cı ildə Qazax rayonunun Yuxarı Saqlahlı kəndində anadan olmuş. İlk təhsilini kənddə aldıqdan sonra 1918-ci ildə Qazax müəllimlər seminarısına daxil olmuşdur. 1924-cü ildə seminarıyanı bitirən Səməd əvvəlcə Qazax, sonra Quba, daha sonra isə Gəncədə müəllimlik etmişdir. Elə bu dövrdə o, ilk şeirlərini yazmağa başlamışdır. "Vurğun" təxəllüsü ilə yazdığı ilk şeirlərdən küskünlüklə yanaşı, təbiətə hədsiz aludəçilik, vurğunluq vardı. Məhəbbət lirikası S.Vurğun yaradıcılığının bu dövrü üçün daha xarakterik idi. O, 1924-cü ildən etibarən ilk şeirlərini dərc etdirməyə başlayır. Səməd Vurğunun ilk şeirləri xalq tərəfindən rəğbətə qarşılandı da, onun bu şeirləri yalnız 1957-ci ildə toplanaraq ayrıca kitab şəklində dərc olunmuşdur. Həmin kitab "Çiçək" adlanır.

Çox keçir ki, Səməd Vurğun yaradıcılığında ictimai, siyasi mövzulara da yer ayırır. Səməd Vurğun artıq 1927-ci ildə "Həzır olunuz" və "Oktyabr", 1928-ci ildə "Andım", "İrəli", "İngilis", 1929-cu ildə "Uzaqlara doğru", 1930-cu ildə "Raport", 1931-ci ildə "Ölən şeirlərim" kimi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən şeirlər yazmışdır. Bu dövrdə təhsilini davam etdirən şair 1929 - 1931-ci illərdə II Moskva Dövlət Universitetində, sonra isə 1931 - 1933-cü illərdə V.I.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur.

1930 - 1934-cü illərdə çap olunmuş "Şairin andı" (1930), "Fənat" (1932), "Könül dəfəri" (1934) kitablarında toplanmış şeirlər şairin yeni həyat quruculuğuna səmimi-qəlbədən inanmasını, onun bədii töfəkkürünün ictimai-siyasi hadisələrə kökləndiyini göstərir.

1934-cü ildə Səməd Vurğun Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının məsul katibi vəzifəsinə seçilir və bu vəzifədə 1937-ci ildəki fəaliyyət göstərir. Şairin həyatında bu illər ən ağır dövrlərdən biri idi. Siyasi rəhbərlik ədəbiyyat işçilərinə təzyiq göstərməyi, "partiya və hökumətə" lazım olan əsərlər yazmağı tələb edir, incoqəlbliyi şairi insandan sındırmağı bacarmır və istəmir. Stalinin repressiya maşını işə düşdükcə şairin gözləri önündə neçə-neçə şair və yazıçı dostu həbs edilir və birdəfəlik yoxa çıxırdı. Daxili izti-

rablar keçirən şair üzde bunu göstərmir, ovləki kimi ictimai-siyasi şeirlər yazırdı. Onun 1934-cü ildə yazdığı "Ölüm kürsüsü" adlı poeması bolqar kommunisti G.Dimitrov üzərində Almaniya da keçirilmiş məhkəməyə və onun şərhlənməsinə hasr olursa da, əslində Səməd Vurğunun gözləri önündə baş verən hadisələr əks etdirirdi. Faşizmin məğlubiyyətinə inamını bildirən şair sanki bütün repressiv quruluşların, o cümlədən də sovet quruluşunun möhvə məhkum olduğunu qabaqcadan xəbər verir.

Şairin 1935-ci ildə çap edilən "Azərbaycan" şeri, "26-lar" və "Talıştan" poemaları, 1937-ci ildə işıq üzü görən "On iki dekabr" şeri və "Bəsti" poeması, 1938-ci ildə ictimaiyyətə təqdim olunan "Mavzoley" şeri sosialist quruculuğunun lirik-romantik tərənümünü kimi qəbul edilirdi.

Eyni zamanda, Səməd Vurğun romantik qəhrəmanlıq dramı janrına üz tutur. Bu janr tarixi xalq qəhrəmanlarını vəsf etməklə yanaşı, xalqın qəhrəmanlıq keçmişindən söz açmağa imkan yaradırdı. Milli xüsusiyyətlərin qəbardıması ilə bağlı hər bir şeyin təqib olduğu bir dövrdə tarixi qəhrəmanlar barəsində yazmaq hünər və ustalıq tələb edirdi. Öz əsərləri ilə xalqın qürür hissini oyatmağa çalışan şair həm də elə yazmalı idi ki, onu pantürkizm və digər "cinayətlərdə" günahlandırmasınlar. Belə şərhlərdə Səməd Vurğun 1937-ci ildə "Vaqif", 1939-cu ildə "Xanlar", 1941-ci ildə "Fərhəd və Şirin" poemalarını yazır. Bu əsərlərdə o, qəhrəmanları vəsf etməklə bərabər, xalqın həyatını təsvir edir, onun mübarizəsinin, mənavi qüdrətini göstərirdi. Mənzum faciə səpkisində yazılmış bu tarixi dramlarda mütərəqqi şəxslərin azadlıq və istiqlalyyət, insan səadətində uğrunda mübarizəsi geniş bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə təsvir olunmuşdur. Xalq və qəhrəmanların vəhdətə təsviri - Səməd Vurğunun tarixi qəhrəmanlıq dramlarının mühüm cəhətlərindəndir. Poemalarına görə şair 1941-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülür.

1941-ci ildə faşist Almaniya SSRİ-yə hücum edəndə SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycanın minlərlə oğul və qızları faşizmle mübarizəyə yollanırdı. Azərbaycanlılar həm arxa, həm də ön cəbhədə hünər göstə-

rirdilər. Onlara mənəvi dəstək olmaq üçün Azərbaycan mədəniyyət xadimləri onların gələnini ösrgəmirdilər. Onların səylərini birləşdirmək və istiqamətləndirmək Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqına həvalə olunmuşdu. Bu qurumun üzürünə düşən vəzifələri böyük məsuliyyətlə olunduca işğuzar və vətənpərvər sonahtək yerinə yetirə bildirdi. Odur ki Səməd Vurğun İttifaq sədr təyin olunur. Faktik olaraq müharibə illərində bütün Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edilməsi və onların həyata keçirilməsi ilk növbədə görkəmli şairimiz adıyla bağlıdır. Yüzlərcə konsert briqadaları təşkil edilərək cəbhələrə göndərilirdi. Onlar ön xətdə dayanar hissələrdə, hospitalalarda, cəbhə üçün işləyən müəssisələrdə mədəni tədbirlərlə çıxış edirdilər.

Səməd Vurğun sovet qoşunlarının İrana yeridilməsindən istifadə edərək Azərbaycanın odövrük rəhbəri Mir Cəfər Bağırovun tapşırığı ilə Cənubi Azərbaycanda təbliğat işlərini təşkil edir, milli oyanışa, milli və mədəniyyətə qayıdışa can atırdı. Parçalanmış Azərbaycanın birləşməsinə ürəkənd arzulayan şair Cənubi Azərbaycanda milli dilə məktəb və qəzetlərin açılmasında, Təbriz Universitetinin yaradılmasında, milli ədəbiyyat və incəsənətin formalaşmasında Arazənd cənubda yaşayan azərbaycanlılara əlindənd gələnd köməkliliyi göstərmişdir.

Təşkilati işlərlə bərabər, şair yaradıcılığına da davam etdirir. Onun "Vətən keşiyində", "Ananın öyüdü", "Moskva", "Şəfqət bacısı", "Qəhrəmanın hünəri", "Qızınanın hünəri", "Səadət uğrunda", "Ukrayna partizanlarına", "Mənə belə söyləyirlər" kimi şeirləri qələbəyə inam ruhu ilə əşlanılmışdı. 1944-cü ildə yazdığı "Bakının dastanı" poeması xalqımızın arxa cəbhədəki fədakar əməyinin qələbənin qazanılmasındakı rolundan söz açırdı.

Bu dövrdə şair müharibəyə nifrət bildirən fəlsəfi səpkili şeirlər də yazmışdır. Onların arasında "Bütün xalqlar, qəbilələr od içindənd çıxacaqdır", "Həyat fəlsəfəsi", "Yağın, ürək, gələcəyin toy bayramı", "Göyərçin", "Dörd söz" kimi şeirlər həyatın ölüm üzərində, xeyirin şər üzərində, həqiqətin yalan üzərində qələbəsinə həsr edilmişdir. Keçmişə qürurla yanaşaraq gələcəyə ümidlə baxmağı

tövsiyə edən şair ümumbəşəri kateqoriyalardan hər bir xalqa şamil edilməsinin vacibliyini bildirir, hər bir xalqın öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququnu təbii sayırdı. 1945-ci ildə yazdığı "İnsan" mənzum romantik-fəlsəfi dramı bəşəriyyətə müharibələrin necə böyük ziyan vurduğunu göstərir.

Fədakar əməyinə görə 1942-ci ildə dövlət mükafatına, 1943-cü ildə "Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi" fəxri adına layiq görülən şair A.S.Puşkinin "Yevgeni Onegin", Ş.Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan", Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poemalarını, həmçinin M.Qorki, T.Şevçenko, Xaqani, Cəmbül kimi klassiklərin əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

Səməd Vurğun Azərbaycan, rus, SSRİ xalqları və dünya ədəbiyyatı klassikləri haqqında, bədii yaradıcılıq, ictimai-siyasi və mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuş elmi, ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələr yazmağa başlayır. Onun 1954-cü ildə sovet yazıçılarının II qurultayında etdiyi "Sovet poezi-

yası haqqında" məruzəsi böyük maraqla qarşılandı. Elmi fəaliyyətinə görə fəxri elmlər doktoru adına layiq görülən şairə 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki adı verilir.

Müharibədən sonra şairin yazdığı "Zəncinin arzuları" (1948), "Muğan", "Köhnə dostlar" (1949), "Leninin kitabı" (1950), "Aygün" (1951), "Zamanın bayraqları" (1952 - 1953) poemaları, "Avropa xatirələri" (1950) şeirlər silsiləsi, "Şair, no tez qəaldın sən!" (1953), "Mən tələsmirəm" (1954), "Gökəkçə" (1955) şeirlərində sülh, milli-azadlıq, demokratiya uğrunda mübarizə, gələcəyə nikbin baxış, insanın zəka və kamalının qələbəsinə dərin inam səslənir. Onun son əsəri hələ 1931-ci ildə qələmə aldığı "Komsomol poeması" (1931 - 1956) olur.

1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti seçilən şair bir çox ictimai təşkilatların üzvü idi.

Səməd Vurğun 1956-cı ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Səməd Vurğun kələkçü qadınlarla görüşdə

Səttar Bəhlulzadə

(1908 - 1974)

II Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan rəssamlığında bütün janrlar - tematik, yağıl, perçək, manzərə, nəfərət və s. nəzərə alınaraq geniş dərəcədə inkişaf etmişdir. Bir sıra rəssamlarımız öz ipodriçliq əsərlərini məhdudlaşdırmadan müxtəlif janrlarda uğurla çalışmışlar. Eyni rəssamlardan biri də Səttar Bəhlulzadə olmuşdur. Məznu və janr müxtəlliliyi, bədii təsvir vasitələrinin rəngarəngliyi onun sənətini saçıqıplandıran mühüm kəşfiyyatlarıdır. Səttar Bəhlulzadə təsəvvürat rəssamı hesab olunur. O, təbiətin zəngin boyalarından, günün müxtəlif çəlgələrindən, ilin fəsilələrindən aldığı təsəvvürat maharətlə vərə bilirdi. Müşahidəçi rəssam hər dəfə yeni-yeni manzərələr kəşf edir, təbiətin gözəlliklərini insan əməyi ilə əlaqələndirirdi. Onun manzərələrində poetik əhval-ruhniyyə və kompozisiya quruluşu, işlədiyi boyalarda isə kəlcət çox qüvvəlidir. Səttar Bəhlulzadə real təbiət manzərələrini rəssam təxəyyülünün məhsulu olan şərti təsvir formaları ilə üstəlik əlaqələndirirdi.

Azərbaycan tarixinə Səttar Bəhlulzadə geyirədi istedad sahibi, dahi bir rəssam kimi daxil olmuşdur.

Səttar Bəhlul oğlu Bəhlulzadə 1909-cu ildə Bakının Əmircan kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsil aldığından sonra o, 1927 - 1931-ci illərdə Azərbaycan Rəssamlıq Məktəbində oxumuşdur. İstedadlı gənc rəssam yaradıcılığı o dövrdə artıq yaxşı tanınan və sevilən rəssam Əziz Əzimzadənin rəhbərliyi ilə "Kommunist" qəzetində başlamışdır. 1931 - 1933-cü illərdə qəzetdə onun müasir məzmunlu ilk karikaturları çap olunmuşdur. Lakin ustada ona qabiliyyətini boyakarlıqda sınamaq, bunun üçünsə təhsilini davam etdirməyi məsləhət görmüşdür.

Beləliklə, gənc Səttar Moskvaya yolları və Moskva Dövlət Rəssamlıq İnstitutuna daxil olur. Burada o, 1933 - 1940-cü illərdə məşhur rəssamlar V.A.Favorski və Q.M.Şaqalın rəhbərliyi altında ümumən rəssamlıq sənətini, o cümlədən də boyakarlığın sirlərini öyrənir.

Vətəna qayıdaraq-qayıtmaz rəssam faşist Almaniyanın SSRİ-yə hücumu keçməsi xəbərini eşidir. Respublikamızın elm və mədəniyyət xadimləri ilə birlikdə, Azərbaycan xalqlarını da bu dövrdə bütün qüvvələrini rəssamlığı qələbəyə ruhlandıran sənət əsərləri yaratmağa sərf edirlər. Siyasi-təşviqat plakatları çəkir, səyyar rəsm sərğiləri yaratmaq sahəsində yorulmaq bilmirlər. Vətən müharibəsinin əhəmiyyətli sənət əsərlərini yaratmağa sərf edirlər. Siyasi-təşviqat plakatları çəkir, səyyar rəsm sərğiləri yaratmaq sahəsində yorulmaq bilmirlər. Vətən müharibəsinin əhəmiyyətli sənət əsərlərini yaratmağa sərf edirlər.

1941 - 1945-ci illərdə Səttar Bəhlulzadə "Babək üsyanı", "Foteli xan" əsərlərini çəkir. Bu əsərlərdə o, torpaqları uğrunda canlarını fəda etməyə hazır olmuş tarixi şəxsiyyətləri təsvir etmişdir. "Bəzz qalası" müdafiəsi" lövhəsi boyaların ahəngi, koloritin dürüstlüyü ilə fərqlənir, eyni zamanda, vətən torpağına məhəbbət hissi aşılayır.

Müharibədən sonrakı illərdə Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılığında təbiət təsvirlərinə meyli getdikcə güclənir, o, manzərə janrında daha bitkin əsərlər yaratmağa başlayır. 1946 - 1947-ci illərdə respublika bədii sərğilərində rəssamın Abşeron etidlləri - "Buzovnada neft mədənləri", "Əmircan", "Bakıda atəşfənlilik" və s. əsərləri nümayiş etdirilir. Ton-qidçilər yeni üslubda işləyən istedadlı rəssa-

mın getdikcə daha artıq püstələşdiyini qeyd edirlər.

Səttar Bəhlulzadə təsəvvürat rəssamıdır. O, təbiətin zəngin boyalarından, günün müxtəlif çəlgələrindən, ilin fəsilələrindən aldığı təsəvvüratları yalnız ona məxsus xüsusi maharətlə vərə bilirdi. Onun "Qədim atəş" (1967), "Odlu torpaq", "Əbədi məşəllər", "Abşeron tağı" (1970) manzərələrində fərdi təsəvvüratdan doğan lirik hisslər, həyəcanlar həlledici rol oynamır.

Azərbaycanımızın müxtəlif rayonlarını qarış-qarış gəzən rəssam bir çox təbiət manzərələri yaratmışdır. Rəssamın ilhamı gətirən təbiət motivləri rəngarəngdir. O, səfəli dağ manzərələrini, meyvə bağlarını, bərkətli pambıq tarlalarını, baharın gözəlliyini, payızın qızılı rənglərini döna-döna, hər dəfə də vurğunluqla tərənnüm etmişdir. "Doğma düzənliklər" (1957), "Gölməçələrdə ördəklər" (1955) şairinə manzərələrində Lənkəranın təbiətini əks etdirən rəssam "Yuxarı Daşaltı" (1955), "Cıdır düzü" (1957), "Dumanlı dağlar" (1957), "Yaşıl xalça" (1957) lövhələrində Qarabağın səfəli yerlərini fırcasının möcüzəsi ilə kətan üzərində canlandırmışdır.

Müşahidəçi rəssam hər dəfə yeni-yeni manzərə motivləri tapır, təbiətin gözəlliklərini insan əməyi ilə əlaqələndirirdi. Bu mənada rəssamın Abşeron təbiətinə həsr etdiyi "Neft daşları" manzərə silsiləsi onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Həmin silsilə Xəzərdə salınmış əfsanəvi neft şəhəri haqqında poetik təsəvvür yaradır. Bəhlulzadənin gəncin yaradıcılıq axtarışlarının məhsulu olan "Xəzər gözəli" (1960), "Suraxanı atəşgahı" (1970), "Əfsanəvi torpaq" (1971) əsərlərində rəssam təcrid rəng palitrasını zənginləşdirmiş, koloritin dekorativliyinə nail olmuşdur. "Xəzər üzərində axşam" (1958) manzərəsi rəssamın geniş şöhrət qazanmış əsərlərindəndir. Mavi, gümüşü dumanlar arasından göy dənizin sothi üzərində yüksələn əfsanəvi estakada və neft buruqları sanki zühür edir. Bu qərribə manzərə təbiətin sonayə ilə vəhdətini göstərən şairinə nəğmə kimi səslənir.

Səttar Bəhlulzadənin lirik, poetik manzərələr ustası olmasını 1947 - 1953-cü illər-

də yaratdığı "Qudyalçay sahili", "Qudyalçay vadisi", "Qızbonövşəyə gedən yol", həmçinin "Kəpəzin göz yaşları" (1965), "Vətənimin baharı" (1967), "Azərbaycan nağılı" (1970), "Şahnabat" (1973), "Naxçıvan. Axşamçağı Ordubad bağlarında" (1974) manzərələri birmənalı şəkildə təsdiqlənmişdir. O, real manzərə motivlərini rəssam təxəyyülünün məhsulu olan şərti təsvir formaları ilə əlaqələndirməyi bacarmışdır. Manzərələrin koloritində açıq rənglərin vəhdəti (ağ, mavi, çəhray, yaşıl və s.) əsas yer tutur. "Muğanda bahar" (1961), "Bağlar arasında" (1960), "Çiçəklənən torpaq" (1960), "Torpağın arzusunu" (1964), "Nağıl" (1970) və s. əsərlərində doğma torpağa və onu dəyişdirən zəhmət adamlarına hədsiz məhəbbət ilə ilk baxışda aşkar duyulur.

Məhsuldar fəaliyyətinə və yüksək sənətinə görə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (1960), Azərbaycan SSR xalq rəssamı (1963) fəxrli adlarına layiq görülmüş rəssam 1972-ci ildə yekdilliklə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı verilmişdir. O, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

Səttar Bəhlulzadənin tabloları respublika ümumittifaq, habelə rəssamın fərdi sərğilərində göstərilmişdir. Əlcəzir, Misir, Livan, Suriya, Tunis, Norveç, Almaniya, Çexiya, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, İraq, Kuba, Kanada, Belçika, Fransa, Yaponiya və s. ölkələrdə keçirilən sovet təsviri sənəti sərğilərində nümayiş etdirilmişdir.

1964-cü ildə Praqada onun grafika əsərlərindən ibarət fərdi sərğisi təşkil olunmuşdur. Hal-hazırda Səttar Bəhlulzadənin əsərləri R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində və Azərbaycan Dövlət Şəkil Qalereyasında, eləcə də Moskva və s. şəhərlərin muzeylərində və çox böyük hissəsi şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Görkəmli Azərbaycan rəssamı, müasir Azərbaycan boyakarlıq sənətində manzərə janrının yaradıcılarından və ən böyük ustalarından biri Səttar Bəhlulzadə 1974-cü ildə Moskvada vəfat etmiş, Əmircana gətirilərkə doğma kəndində dəfn olunmuşdur.

Fikrət Əmirov

(1922 - 1984)

Azərbaycan musiqisinin inkişafında Fikrət Əmirovun yaratdığı mühüm yer tutur. Onun əsərlərində xalqın tarixi keçmiş və müasir həyatı dərin əksini tapmışdır. Bəstəkarın musiqisi üçün dramatik, qümrənist obrazlar, xüsusilə lirik-psixoloji lövhələr seçiyəvidir. Azərbaycan musiqi folklorunu dərinlən duyan Fikrət Əmirovun əsərləri milli musiqiyə xas intonasıya və ritmlərlə zəngindir. Onun harmonik musiqi dilində Azərbaycan xalq musiqisinin məqam xüsusiyyətləri aydın hiss olunur. Fikrət Əmirovun yaradıcılığında Azərbaycan milli musiqi ənənələri ilə dünya musiqi mədəniyyətinin nailiyyətləri üzvi şəkildə birləşmişdir. Simfonik yaradıcılıq sahəsində çətin olan F.Əmirov özünü instrumental konsert janrında uzaq illər Azərbaycan bəstəkarı kimi qələbə bilməmişdir. Onun yazdığı simfonik muğamlar muğam janrının simfonikləşdirilmək baxımından çox əhəmiyyətli idi.

Azərbaycan tarixinə Fikrət Əmirov yaradıcılıq musiqi sənətinin müstəqil janrlarını əhəmiyyətli dərəcədə gətirən bəstəkar kimi daxil olmuşdur.

Fikrət Məşədi Cəmil oğlu Əmirov 1922-ci ildə Azərbaycanın Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Əslən şuşalı olan atası Məşədi Cəmil Azərbaycanın tanınmış tarzəni, bəstəkarı idi. Musiqiçi kimi Mir Möhsün Novvabın musiqi məclislərində püxtələşən Məşədi Cəmil Pri-baltikada işlədiyi dövrdə bir çox Azərbaycan muğamlarını qrammofon valarına yazmış, bəzi muğamları İstanbulda nota salmışdır. O, Azərbaycan musiqi təhsil ocaqlarının yaradılmasında da böyük rol oynamışdır.

F.Əmirov ilkin təhsilini Gəncədə (sovet dövründə bu şəhər Kirovabad adlanırdı) almış, burada Musiqi Məktəbinin tar sinfini bitirmişdir. Daha sonra 1938 - 1939-cu illərdə o, Bakıya köçərək Bakı Musiqi Məktəbində oxumuşdur. Fikrət Əmirov ciddi şəkildə hazırlaşmağa başlamış, lakin 1941-ci ildə faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu onun planlarını dəyişmişdir. Yüz minlərlə azərbaycanlı kimi, F.Əmirov da cəbhəyə yollanmış və vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirərək qələbə ilə vətəno dönmüşdür. Bir neçə sənət dəyişdikdən sonra, nəhayət, musiqiyə olan həvəsi üstün gəlir və o, yarımçıq qoyduğu işi davam etdirmək qərarını verir. Fikrət Əmirov Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına daxil olur və 1948-ci ildə professor B.Zeydmanın bəstəkarlıq sinfini müvəffəqiyyətlə bitirir. Hələ təhsil aldığı illərdə o, "Ürəkaçanlar" və "Gözün aydın" musiqili komediyalarını yazır. Əsərlərinin yüksək səviyyəsinə nəzərə alaraq onun Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasına bədii rəhbər təyin edilir. Həmin dövrdə yazdığı konsertləri onun xalq mahnı və rəqslərinin üslub xüsusiyyətlərindən nəcə sənətkarlıqla istifadə etdiyini göstərir və F.Əmirov özünü instrumental konsert janrında yazan ilk Azərbaycan bəstəkarı kimi tanıdır.

F.Əmirovun simfonik yaradıcılığı rəngarəngdir. 1947-ci ildə yazdığı "Nizami" simli simfoniyası fəlsəfi mahiyyət kəşb edir, öz lirizmi, təsirliliyi, aydın və incə musiqi üslubu ilə fərqlənir. O həm də simfonik muğam janrının yaradıcısı kimi tanınır. "Şur" və "Kürd ovşarı" simfonik muğamlarında ilkin mənəbəyə istinad edərkən və əsərləri özünəməxsus bəstəkarlıq texnikası, yaradıcı təxəyyülü ilə zənginləşdirmiş, orkestr boyalarını əlvanlı-

ğna nail olmuşdur. F.Əmirovun yaradıcılıq axtarışları qiymətləndirilmiş və o, 1949-cu ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Onun 1950-ci ildə yazdığı "Azərbaycan süitəsi" aşiq musiqisi intonasiyalarını, xalq rəqslərinin oynaq, gümrəh ruhunu ifadə edir. 1953-cü ildə Fikrət Əmirov şah əsərlərindən biri olan "Sevil" operasını yazır. C.Cabbarlının eyniadlı pyesi üzrə yazılmış bu opera sovet operaları sıradan fərqli yer tutur. Lirik-psixoloji səpkidə bəstələnmiş "Sevil" operasında qəhrəmanların taleyi inqilabi hadisələrlə sıx əlaqədə verilməmişdir. Operada qəhrəmanın azadlığı, yeni həyata qovuşması parlaq musiqi dili ilə göstərilmişdir. Opera dramaturji yığcamlığı, xalq ruhuna yaxın gözəl melodiyaları ilə seçiyəvənir. "Sevil" operası Moskvada P.I.Çaykovski adına konsert zalında Ümumittifaq Radiosu və Televiziyasının simfonik orkestri, xoru və solistləri tərəfindən 1963-cü ildə rus dilində ifa olunmuş, 1970-ci ildə ekranlaşdırılmış, 1977-ci ildə Səmərqənddə tamaşaya qoyulmuşdur.

1957-ci ildə F.Əmirov E.Nəzirova ilə birgə əərb mövzuları əsasında fortepiano ilə orkestr üçün konsert yazır. Bu konsertin tərəvətli musiqisi, orkeströvokası və fortepiano partiyasındakı orijinal tapıntılar diqqətə xüsusilə cəlb edir. Bəstəkar kamera-vokal və instrumental musiqi janrında da bir sıra maraqlı əsərlərin müəllifidir. Forteapiano üçün 2 prelüd, "12 miniatur", Ü.Hacıboyov və A.Zeynallının xatirəsinə həsr edilmiş elegiyalar, variasiyalar, uşaq lövhələri, 2 eks-prompt və s. instrumental əsərləri, "Ulduz", "Gülərəm gülün", "Azərbaycan elləri", "Mən sənə araram", "Reyhan", "Gülür ellər" və s. romans və mahnıları Azərbaycan musiqi xəzinəsinin inciləridir.

Fikrət Əmirov "Seyx Sənan", "1905-ci ildə", "Vaqif", "Xanlar", "Cavanşir" və s. dram tamaşalarına, "Səhər", "Böyük dayağ", "Mən ki gözəl deyildim" və s. kinofilmlərə yaddaqalan musiqi bəstələmişdir.

1956 - 1959-cu illərdə Azərbaycan Opera və Balet Teatrının direktoru işləmiş F.Əmirov XX əsrin 60-cı illərində yazdığı yeni-yeni əsərləri ilə dinləyiciləri sevindirməkdə davam edirdi. Kompozisiyasına görə simfonik mu-

ğamların süita-rapsodiyasını xatırladan "Azərbaycan kapriçiosu", "Simfonik rəqslər" sübet edirdi ki, muğam janrını simfonikləşdirməyə sahəsində Əmirov əvəzsiz sənətkardir. "Gülüstən - Bayt-Şiraz" simfonik muğamında o, muğam şöbələrinin kontrast ardıcılığı prinsipini saxlamış, melodikasını kiçik lövhələrlə səhərdək muğamı səbəstə inkişaf etdirmişdir. 1959-cu ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının katibi seçilən F.Əmirov 1965-ci ildə SSRİ xalq artisti fəxri adına layiq görülmüşdür.

XX əsrin 70-ci illərində yazdığı əsərlərdə bəstəkar bu ənənəni davam etdirmişdir. "Nəsimi dastanı"nda o, xoreografik poeması üçün faciəvlik, orijinal musiqi obrazları, dərin musiqi dramaturgiyasını ifadə edə bilməmişdir. Onun "Xəzəri fəth edənlər" vokal-xoreografik poeması Azərbaycan zəhmətkeşlərinin fədakar omayına həsr olunmuşdur. 1974-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına layiq görülmə bəstəkar həmin ildə SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının katibi seçilmişdir.

Fikrət Əmirovun əsərləri, xüsusilə simfonik muğamları Niyazi (Azərbaycan), K.Rojdestvenski (Rusiya), L.Stokovski (ABŞ), Ş.Münş (Fransa), K.Aberndor (Almaniya) kimi məşhur dirijorların repertuarına daxil olmuş. SSRİ-nin və bir çox xarici ölkələrin konsert salonlarında səslənmişdir. Fəaliyyəti illərində F.Əmirov Lenin ordeni və 2 dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Fikrət Əmirovun yaradıcılığı Azərbaycan musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun əsərlərində xalqın tarixi keçmiş və müasir həyatı dərin əksini tapmışdır. Bəstəkarın musiqisi üçün dramatik, yumoristik obrazlar, xüsusilə lirik-psixoloji lövhələr seçiyəvəvidir. Azərbaycan musiqi folklorunu dərinlən duyan bəstəkarın əsərləri milli musiqiyə xas intonasıya və ritmlərlə zəngindir. F.Əmirovun yaradıcılığında Azərbaycan milli musiqi ənənələri ilə dünya musiqi mədəniyyətinin nailiyyətləri üzvi şəkildə birləşmişdir. Azərbaycan xalq musiqisinin bir çox nümunələrini nota salıb işləməkdən başqa, Əmirov əərb musiqi intonasiyaları və ritmlərindən bəhrələnərək "Min bir gecə" baletini yazmışdır.

Fikrət Əmirov 1984-cü ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxrli xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan, eləcə də dünya musiqi sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış şəxslər arasında Qara Qarayevin adı xüsusi qeyd olunur. Fəaliyyəti dövründə opera, balet, kantata, simfonik poema, rəqəms, mizəli, simfoniya, külləvi məhdətlər, filmlərə və dram əsərlərinə yazılmış müxtəlif mövzulu sənətlər yaratmış qeyri-adi bəstəkar əksər əsərlərində milli musiqi ilə bəslənmiş və müasir musiqi üslublarının izi birləşən, müvafiq rəqəmsli sənəti nail olmuşdur. Ehtisablı musiqiçilərin ənənəvi quruluşunun aparıcı xüsusiyyətlərini, Azərbaycan SSR Bəstəkarlar İttifaqının sədri, SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının katibi işlədiyi dövrdə, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında dərslədiyi müddətdə Qara Qarayev müasir Azərbaycan bəstəkarlığı məktəbinə başçılıq etmişdir. Bir çox Azərbaycan bəstəkarları onun uşaq mahnılarıdır.

Azərbaycan tarixinə Qara Qarayev isledahl bəstəkar, qeyri-adi musiqişünas, peşəkar və ictimai xidmət kimi daxil olmuşdur.

Qara Əbülfəz oğlu Qarayev 1918-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Atası Azərbaycanın tanınmış uşaq həkimi, respublikada qadın və uşaq mədənci müəssisələrinin təşkilatçılarından biri olmuşdur. Uşaqda musiqiyə olan hədsiz həvəsi gördükdə ona həyatda seçdiyi yolla getməsinə maneçilik törətmişdir.

Qara Qarayev ilk musiqi təhsilini Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdindəki fəhli fakültəsində almışdır. Bu fakültə ilkin musiqi təhsili verməklə bərabər, dinləyicilərin konservatoriyaya daxil olmaq üçün hazırlayırdı. 1933 - 1938-ci illərdə Qara Qarayev həmin konservatoriyada müvəffəqiyyətlə oxumuşdur. Burada ona tanınmış müəllimlər, məsələn, bəstəkarlıq üzrə R.Rudolf, Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları üzrə Ü.Hacıbəyli dərsləmişdir. Artıq bu dövrdə o özünün ilk musiqi əsərlərini yaratmağa başlamışdır. 1938-ci ildə yazdığı "Könül mahnısı" kantatası Azərbaycan musiqisində yeni düşüncəli bəstəkarın doğulmasını göstərdi.

XX əsrin 40-ci illərinin 2-ci yarısı Q.Qarayevin yaradıcılığının yetkinləşmə dövrü olmuşdur. Bu dövrdə P.Çaykovski adına Moskva Konservatoriyasında D.Şostakoviçin bəstəkarlıq sinfində təhsil alan Q.Qarayev yaradığı musiqi əsərlərinin eksperimental fəhizim üzərində qazanılmış qələbə və bu qələbədə Azərbaycan xalqının rolunun tərənnüm edilməsi ilə bağlı olmuşdur. O, 1943 və 1946-cı illərdə 1-ci və 2-ci simfoniyalarını yazmış, 1945-ci ildə isə C.Hacıyevlə birgə "Vətən" operasını bitirmişdir.

1946-cı ildə P.Çaykovski adına Moskva Konservatoriyasında təhsilini başa vurdudan sonra vətəne qayıdan Qara Qarayev Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında dərslə deməyə başlamışdır. Bəstəkarın yazdığı musiqi əsərləri dərindən ideya-fəlsəfi mözmunu ilə dinləyiciləri cəlb edirdi. 1947-ci ildə yazdığı və zərifiyyəti ilə seçilən simli kvartetində aşiq və muğam sənəti xüsusiyyətləri əksini tapmışdır. Bəstəkarın melodik dilinin səlisliyi və ifadəliliyi ilə seçiyənən "Leyli və Məcnun" simfonik poemasında Nizaminin eyniadlı əsərinin humanist ideyası ustalıqla ifadəsini tapmışdır. Yaradığı əsərlərə görə Qara Qarayev 2 dəfə - 1946 və 1948-ci illər

də SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Bəstəkar 1952-ci ildə "Yeddi gözəl" baletini Nizaminin eyniadlı poeması üzrə yazır. Bu balet sovet musiqisinin ən yüksək nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Baletdə milli musiqinin moqam-intonasiya sistemi və balet janrının xüsusiyyətlərindən möharətlə istifadə olunmuşdur. Onun musiqisində janr lövhələri ilə epiklik, psixologizm ilə faciəvi pafos, lirika ilə grotesk vahid dramaturji konsepsiyaya tabe olmaqla vohdat təşkil edir. 1952-ci ildə təməmlədiyi "Alban rapsodiyası"nda Q.Qarayev M.Qlinka və A.Rimski-Korsakovun simfonik lövhələrində xas əhəngləri inkişaf etdirmişdir. O, melodiya, ritm, moqam, polifoniya, orkestr palitrası, musiqi forması sahəsində yeni ifadə vasitələri axtarırdı. Onun novatorluq axtarışları Azərbaycan xalqının musiqi tərəkürü xüsusiyyətlərinə, eləcə də ötən əsrlərin bəstəkarlıq məktəbləri və musiqi çorayanlarının ən yaxşı nailiyyətlərinə əsaslanırdı.

Bəstəkarın P.Abrahamsın eyniadlı romanı üzrə 1958-ci ildə yazdığı "İldırım yolları" baletini onun yaradıcılığında tam yeni mərhələ idi. O bu janrda ilk dəfə olaraq Cənubi Afrika xalqlarının azadlıq mübarizəsini təsvir etmiş, zəngin obrazlar yaratmışdır. Q.Qarayev Cənubi Afrika musiqi folkloruna bəsləsləqlə yanaşmış, onu müasir musiqinin mürəkkəb ifadə vasitələri ilə işləmişdir.

1953-cü ildə Azərbaycan SSR Bəstəkarlar İttifaqının sədri seçilən Qara Qarayev müasir Azərbaycan bəstəkarlığı məktəbinə başçılıq etmişdir. R.Hacıyev, A.Babayev, A.Molikov, H.Xanmammadov, X.Mirzəzadə, V.Adiğözəlov və digər Azərbaycan bəstəkarları onun yetirmələri idi. Elmi fəaliyyətlə məşğul olan bəstəkar Azərbaycan musiqisinin inkişafı problemlərinə həsr olunmuş bir çox məqalə və məruzələr yazmışdır. O həmçinin Ü.Hacıbəylinin, S.Prokofyevin, D.Şostakoviçin yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra elmi əsərlərin də müəllifidir. 1957-ci ildə konservatoriyanın professoru, 1959-cu ildə Azərbaycan SSR Elm Ətraf Akademiyasının akademik seçilən Q.Qarayev 1959-cu ildə həm də SSRİ xalq artisti fəhri adına layiq görülmüşdür.

Əksər əsərlərində insanın gözəllik uğrunda mübarizəsinə göstərməyə çalışmış bəstəkar

əsrin ictimai problemlərini də ustalıqla əçmişdir. Bununla belə, böyük bəstəkar dövrün tələbinə uyğun bir sıra musiqi əsərləri də yaratmışdır. Onların sırasında S.Vurğunun sözlərinə yazdığı "Zamanın bayrağı" kantatası (1959), "Klassik süita" (1967), 26 Bakı komissarının xatirəsinə həsr olunmuş oda (1968) və V.I.Leninin anadan olmasının 100 ilyinə həsr olunmuş oratoriya-plakatu (1970) göstərilə bilər. Qara Qarayevin musiqi dili sahəsində gətirdiyi yeniliklər Azərbaycan, eləcə də dünya musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun kamera orkestrini üçün yazdığı 3-cü simfoniyası (1965), skripka ilə orkestr üçün konserti (1967), "Zərifiyyət" monoperası (A.Barbüşün novellaları əsasında, 1971), "Doşluq himni" kantatası (1972), "Coşğun qaskoniyalı" mizəli (E.Rostanın "Sirano de Berjerak" pyesi əsasında, 1973) bunu bir dəfə sübut edir.

1962-ci ildə SSRİ Bəstəkarlar İttifaqının katibi seçilən Qara Qarayev 1967-ci ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür

Qara Qarayev kinofilmlərə və dram əsərlərinə yazılmış müxtəlif mövzulu süitaların müəllifidir. "Rəqs müəllimi", "Nikbin faciə", "Qoribə adam", "Antoni və Kleopatra" dramlarına yazdığı musiqilər konkret sənət əsasında yaradılmasına baxmayaraq, hər biri müstəqil əsər kimi şöhrət qazanmışdır. "Tarixin ibrət dərsi", "Uzaq sahillərdə", "Mateo Falkone", "Qoçya", "Xəzər neftçiləri haqqında dastan", "Vyetnam", "Dənizi fəth edənlər", "Don Kixot" kinofilmlərinə yazdığı musiqilər həm də janr etibarilə orijinaldır.

Klassik əhənglərə xüsusi diqqət verməklə yanaşı, ən müxtəlif formalara müraciət edən müəllif kütləvi mahnı və estrada musiqi janrlarında da əsərlər yaratmışdır.

Qara Qarayevin musiqisi ümumdünya şöhrəti qazanmış, baletləri SSRİ-nin və bir sıra dünya teatrlarının səhnələrində tamaşaçı qoyulmuşdur. 1978-ci ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş bəstəkar 2 dəfə Lenin ordeni, həmçinin Oktyabr İnqilabı və Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri ilə də təltif edilmişdir.

Qara Qarayev 1981-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Rəşid Behbudov

(1915 - 1988)

Hal-hazırda "səhna sənəti", "musiqi perfonmansı" və bu kimi sənəti terminlərlə bəzələnən musiqi-tamaşa janrını ilk dəfə Azərbaycan səhnəsinə gətirənlə xanənda və musiqişünas Rəşid Behbudov qətiyyətdir. Maraqlıdır ki, o, bir çox məhənlərin qiymətli sənəti kimi lentə keçirdirdi; bu tip filmlərə hal-hazırda "klip" və "videoklip" deyirlər. Azərbaycan opera və estrada müğənnisi, xalq məhənlərinin gözəl ifaçısı, lirik tenor Rəşid Behbudov Azərbaycan vokal məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindəndir.

Azərbaycan tarixində Rəşid Behbudov opera və estrada müğənnisi, xalq məhənlərinin ifaçısı, musiqişünas, öz məhənləri ilə bəzi Azərbaycan bədii filmlərinə şəhət qatmış kinorejissor kimi daxil olmuşdur.

Rəşid Məcid oğlu Behbudov 1915-ci ildə Tiflis şəhərində dünyaya göz açmışdır. Onun atası, əslən şuşalı olan Məcid Behbudov Azərbaycan xalq məhənlərinin mahir bilicisi və ifaçısı kimi tanınmışdır. Orta məktəbi Tiflisdə bitirdikdən sonra Rəşid elə buradaca 1930-cu ildə ifaçılıq fəaliyyətinə başlamışdır.

1938-ci ildə Rəşid Behbudov Yerevan filarmoniyasının rəhbərliyindən dəvət alır. O zaman bir çox Azərbaycan sənətçiləri bu şərəfdə yaşamış və işləmişdir. Onların yaratdıqları həmin əsərlərin bir çoxunu indi ermənilər öz adlarına çıxırırlər.

Rəşid Behbudov 1938-ci ildən Yerevan filarmoniyasının solisti olmuş, həmçinin Ermənistan Dövlət Opera və Balet Teatrında çıxış etmişdir. Çoxlu sayda azərbaycanlının yaşadığı Yerevanda onun hər konserti alışğalarla qarşılanırdı. Bununla belə, gənc müğənni erməni mədəniyyət xadimlərinin qışqıncılığı ilə üzəlişirdi. Burada azərbaycanlı sənətçinin inkişafı üçün şəraitin olmadığını görən müğənni Bakıya köçür. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının solisti Rəşid Behbudov gərgin əməyi sayəsində 1946-cı ildə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı olur. O həmçinin M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının solisti kimi də çıxış etməyə başlayır. Rəşid Behbudovun bir müğənni kimi təkə Azərbaycanca deyil, ondan kənarlarda da tanınması möhüz bu teatr və filarmoniyanın adı ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan xalq məhənlərinin, Azərbaycan bəstəkarlarının vokal əsərlərinin SSRİ-də, həmçinin xarici ölkələrdə populyarlaşmasında Rəşid Behbudovun xidmətləri böyükdür. Bununla bərabər, onun repertuarına SSRİ və dünya xalqlarının, eləcə də özünün məhənləri də daxil idi. O, dünyanın bir çox ölkələrində ya qastrollarda olduqda və ya tədbirlərdə iştirak etdikdə həmin ölkənin dilində azı bir-iki məhni oxuyurdu. Belə ki, onun repertuarında 50-dən artıq xarici məhni var idi.

Zəngin çalarlı gözəl səsə malik olan müğənni lirik tenor idi. Peşəkar musiqiçilər qeyd edirlər ki, onun ifaçılığına hissələrin təbiiyi və dolğunluğu, həmçinin səmimiyyət xasdır. Əksər Azərbaycan xanəndələri üçün

səciyyəvi olan improvizasiya xüsusiyyəti Rəşid Behbudovun yaradıcılığında özünü orijinal şəkildə göstərmişdir. Onun ifa etdiyi hər bir musiqi əsəri tamaşa toausratı bağışlayır, dinləyici sanki həmin musiqi əsərində söylənilənləri öz gözləri ilə görürdü. R.Behbudovun ifasında məşhur opera partiyaları özünəməxsus tərzdə elə bir sənətkarlıqla səslənir ki, ondan sonra bu partiyaları ya "Rəşidin məhənləri", ya da "Rəşidin partiyası" adı ilə tanıyırdı. Belə ki, o, Azərbaycan Opera və Balet Teatrında F.Əmirovun "Sevil" operasında Balax, Ü.Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operasında Əsgər partiyalarının ən mahir ifaçısı idi. Opera ustası kimi o, Moskva Dövlət Musiqili Teatrına dəvət almış və bir müddət orada çalışmışdır.

Rəşid Behbudov kino aktyoru kimi də özünü sınamışdır. 1945-ci ildə onun iştirakı ilə çəkilən "Arşın mal alan" bədii filmində o, baş rolun ifa etmişdir. Film dünyanın hər yerində, onlarca ölkədə nümayiş etdirilmiş, baş rolun ifaçısına böyük şöhrət gətirmişdir. Gözləyən aktyor ansamblı, Şorq əlvanlığı, Azərbaycan musiqiçiləri bu filmi sədevr əsərlərdən birinə çevirmişdir. Azərbaycan kinosu möhüz bu filmə (rejissor - R.Təhmasib) dünya ekranlarına çıxmışdır.

1958-ci ildə R.Behbudov "Sevimli məhni" bədii filmində çəkilmişdir. Ona əsl tamaşaçı məhəbbəti qazandıran kino əsəri "Baxtiyar" bədii filmi olmuşdur. Sadə bir azərbaycanlı oğlanın sənə və işgüzarlığı sayəsində hamı tərəfindən sevilən müğənni olmasınla həsr edilən bu film bir çox parçalan avtobioqrafik və R.Behbudovun sənət yolunu qismən də olsa əks etdirir. Kinofilmə onun ifasında səslənmiş məhənlər tezliklə xalq arasında populyarlıq qazanmışdır. 1974-cü ildə Rəşid Behbudov "1001-ci qastrol" bədii filmində çəkilmişdir.

Azərbaycan Opera və Balet Teatrının və Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının yazılmamış qanunlarına əsasən, onlar klassik musiqi əsərlərinin ifasını tələb edirdilər. R.Behbudov isə klassik musiqi ilə bərabər, xalq məhənlərini, eləcə də estrada janrında yazılmış məhənləri də ifa etmək istəyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli məhənləri ifa etmək üçün Azərbaycanda o dövrdə xüsusi musiqi

ocağı yox idi. 1957-ci ildə Rəşid Behbudov Azərbaycan Dövlət Konsert Ansamblının yaradılmasına nail oldu. Burada o, xoşladığı və xalq tərəfindən rəğbətli qarşılanan janrlarda məhənlər yaratmaq imkanı qazandı. O həmin ansamblın ilk rəhbəri olmuş və 1959-cu ilədək bu vəzifədə çalışmışdır. Sovet rejiminin sənət və mənasız qanunları çərçivəsindən çıxmaq, azad, sərbəst yaratmaq istəyi onun müxtəlif yollar axtarmasına vadar edirdi.

1959-cu ildə R.Behbudova SSRİ xalq artisti fəxri adı verilmişdir. 1966-cı ildə Rəşid Behbudov özünün təşkil etdiyi Azərbaycan Dövlət Məhni Teatrını yaradır və özü də teatrın həmsolisti, həm də bədii rəhbəri olur. O dövrdə SSRİ-də bu sənəti teatr yox idi. Teatrda musiqi və estrada sənətinin müxtəlif janrları ilə balet, pantomima və s. üzvi surətdə birləşdirilirdi. Hal-hazırda "səhna sənəti", "musiqi perfonmansı" və bu kimi cənbəti terminlərlə bəzələnən musiqi-tamaşa janrını ilk dəfə R.Behbudov Azərbaycan səhnəsinə gətirmişdir. Teatrda hazırlanan hər bir məhni doğrudan da tamaşaçı kimi qəbul edilirdi. Bəli, o, musiqinin gələcək inkişaf mərhələlərini qabaqcadan, uzaqgörənliklə duymuşdu. Maraqlıdır ki, teatrda hazırlanan bir çox məhənlər kiçikmetrajlı sənəti film kimi lentə köçürülürdü. Bu tip filmlərə hal-hazırda "klip" və "videoklip" deyirlər.

Rəşid Behbudov Albaniya, Bolqarıstan, Belçika, Misir, Efiopiya, Hindistan, Çin, Finlandiya, İraq, İran, Türkiyə, Çili, Argentina və s. ölkələrdə qastrollarda olmuş, onun iştirakı ilə keçirilən konsertlər irqından və milliyyətdən asılı olmayaraq bütün insanlar tərəfindən böyük rəğbətli qarşılanmışdır.

1987 - 1988-ci illərdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı başlayanda, onu böyümək məqsədi ilə mürtəce qüvvələr "Qarabağ problemi" adlı uydurma problem ortaya atanda, Ermənistanın milyonlarla soydaşımız qovulanda Rəşid Behbudov böyük sarsıntılar keçirdi. Əslən qarabağlı olan, uzun müddət Ermənistanında fəaliyyət göstərmiş, xalqların dostluğuna səmimi-qəlbədən inanmış bir insana həmin hadisələr olduqca böyük ozab verdi və onun səhəhotinə mənfi təsir göstərdi. Nəticədə görkəmli müğənnimiz 1988-ci ildə vəfat etdi və Fəxrli xiyabanda dəfn olundu.

Sovet dövründə Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında böyük səmərəli olan görkəmli sənətkarlar sırasında Ilyas Əfəndiyevin adı xüsusi qeyd olunur. Ç. quruluşluğa nəsr əsərləri ilə başlayıb, sənətkar dramaturgiyaya daha çox meyil etmiş və dramaturq kimi şöhrət qazanmışdır. Dramaturgiyamızda lirik-psixoloji üslubun inkişafı ən çox bu sənətkarın dram əsərləri ilə bağlıdır. Ilyas Əfəndiyevin dram əsərlərinin əksəriyyəti bəylik-ucurluq tamaşaya qoyulmuş və Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan tarixinə Ilyas Əfəndiyev görkəmli yazıçı, lirik-psixoloji üsluba üstünlük verən dramaturq kimi daxil olmuşdur.

Ilyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyev 1914-cü ildə Azərbaycanın qədim Qaryagin rayonunda anadan olmuşdur. O dövrdə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində olduğundan I.Əfəndiyevin doğma şəhəri XIX əsrdə rus generalı Qaryaginın şərəfinə Qaryagin şəhəri adlandırılıb. 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin müvafiq qərarı ilə Qaryagin şəhərinə onun tarixi adı - Cobrayıl - qaytarılıb. Burada orta təhsilini başa vurub I.Əfəndiyev bir az işlədikdən sonra XX əsrin 30-cu illərində Bakıya gəlir. O, müəllim olmaq arzusunda idi.

1938-ci ildə Ilyas Əfəndiyev V.I.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) coğrafiya fakültəsini bitirir. Lakin o özüni daha çox yazıçılıqda simayır. Belə ki, yazdığı ilk kiçikhəcmli əsərləri dost-taşaqlar tərəfindən rəğbətli qarşılandığından o, peşəkar yazıçılara müraciət edir və müsibət rəy alır.

1939-cu ildə onun "Kənddən məktublar" adlı ilk povest və hekayələr kitabı işıq üzü gördü. Bu, gənə yazarı üçün böyük hədiyyə idi. Kitabdakı "Qarımış oğlan", "Uxajor", "Mıxə İman" və s. hekayələrdə yazıçı XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan kəndinin adamları arasında ki münasibətlərdən bəhs edir, mənəvi təmizlik məsələlərinə xüsusi fikir verir. I.Əfəndiyev ixtisası üzrə işləyir və boş vaxtlarında yazıçılıqla məşğul olurdu. Sonralar o, "Ədəbiyyat qəzeti", "İnqilab və mədəniyyət" jurnalının redaksiyalarında, Azərbaycan Radio Komitəsində, kinostudiyada və Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır.

II Dünya müharibəsi dövründə yazdığı hekayələr "Aydınlıq gecələr" kitabında toplanaraq 1945-ci ildə nəşr edildi. Böyük rezonans doğuran kitab ictimaiyyəti yeni, istedadlı bir yazıçının gəlişindən xəbər verirdi. "Durna", "Sən ey qadın məhəbbət", "Tar" hekayələrində yazıçı müharibə dövrü insanların daxili aləminə əks etdirə bilmişdir. "Qarı dağı", "Aparlı sellor Saranı" hekayələrinin mövzularını müəllif şifahi xalq ədəbiyyatından götürmüşdür. Ilyas Əfəndiyevin "Yun şal", "Qırçı və qızılgül" hekayələri lirik məzmunu və poeziya ruhlu obrazları ilə seçilir.

Tədricən I.Əfəndiyev Azərbaycan teatrı üçün pyeslər yazmağa başlayır. Yeni ictimai proseslər, insanların psixologiyasında baş verən dəyişikliklər, yeniliklə köhnənin mübarizəsi onun "İşıqlı yollar" (1947), "Bahar suları" (1948) və "Atayevlər ailəsi" (1954) pyeslərində əks olunmuşdur. Dramaturqun əsərlərində daxili təmizlik, mənəvi ucaqlıq kimi keyfiyyətlər aşılır. Bəzi əsərlərdə həyatda düzgün yol tutmayan, var-dövlət hərisi olan insanlardan da danışılır. Sənətkar bu cür adamların təmsalında həmvətənlərinə ibrət dərsi verir, onları düzliyə və təmizliyə çağırır. Onun "Büllür sarayda" pyesi bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir.

1958-ci ildə Ilyas Əfəndiyev özünün ilk romanını yazmışdır. "Söyüdüli arx" romanında o, mühafizəkar təsəvvürləri tənqid etmiş, onların inkişafa necə böyük zərər vurduğunu göstərmişdir. 1960-cü ildə yazıçısı öməkdar incəsənət xadimi fəxrı adı verilib və həmin ildə onun növbəti əsəri - "Körpüsəlanlar" romanı çap olunub. Bu romanda, həmçinin 1963-cü ildə işıq üzü görmüş "Dağlar arxasında iş dost" romanında zəngin məənəviyyatlı insanların dolğun bədi obrazları yaradılmışdır. Bu romanların qəhrəmanları ucqar rayonlarda çalışan ustalar, fəhlələr, körpüsəlanlar, mədəniyyət işçiləri, ümumiyyətlə, qurucu insanlardır. Onları birləşdirən əsas cəhət təmiz daxili əməllərdir.

Comiyyotda baş verən ictimai proseslərə həssaslıqla yanaşan, müasir mənəvi-əxlaqi problemlərə qiymət verməyə çalışan I.Əfəndiyev 1964-cü ildə "Sən həmişə manimləsən", 1967-ci ildə "Manim günahım", 1968-ci ildə "Unuda bilmirəm", 1969-cu ildə "Məhv olmuş gündəliklər" pyeslərini yazmışdır.

"Mahnı dağlarda qaldı" (1971) pyesində yazıçı Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində baş verən gərgin siyasi mübarizəni əks etdirir, bu mübarizənin sadə insanların, ayrı-ayrı ailələrin taleyində necə faciələrlə əks olunduğunu göstərir. 1972-ci ildə yazıçı Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına layiq görülür.

Ilyas Əfəndiyevin 1973-cü ildə yazdığı "Qarıba oğlan" və 1976-cı ildə qələmə aldığı "Bağlardan gələn səs" pyesləri Azərbaycan dramaturgiyasında psixoloji dramın nümunələridir. "Qarıba oğlan" əsəri yazıçının

yazdığı yeganə komediyaadır. Bu dövrdə yazıçı ömək adamlarına, onların problem və düşüncələrinə həsr olunmuş əçerklər, həmçinin ədəbi-tənqidi məqalələr yazmışdır.

Yazıçının əsərləri bir neçə xarici dilə tərcümə edilmiş, dramları müxtəlif sovet şəhərlərinin səhnələrində oynanılmışdır. "Sən həmişə manimləsən" pyesi Bolqarıstanda tamaşaya qoyulmuş və böyük uğurla oynanılmışdır.

I.Əfəndiyevin pyeslərinin çoxu müasir mövzuda olsa da, "Xurşidbanu Natəvan", "Şeyx Xiyabani", "Tənha iydə ağacı", "Hökmdar və qızı" pyesləri tarixi mövzularda həsr olunub. Bu əsərlər arasında ən məşhuru "Xurşidbanu Natəvan" pyesidir. Əsər XIX əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli xadimlərindən Natəvana, onun xalqın rifahı üçün gördüyü nəci və xeyrli işlərə həsr olunmuşdur. Müəllif Natəvanı xalqın səadətini və məariflənməsini yolunda böyük fədakarlıq göstərən mübariz və vətənpərvər bir insan kimi təqdim edir. Natəvan həm də ailəsinin ürəkənd sevon alıcınab bir qadındır. İki hissədə ibarət pyesdə Natəvanın bir şairə kimi fəaliyyətinə də geniş yer verilir.

1976 - 1978-ci illərdə yazılmış "Sarıköynöklə Valehin nağlı" ikihissəli romanında "şəxsiyyət və comiyyət" mövzusu müasir ideya-estetik tələblər təsəvvüsündə həll olunmuşdur. Romanın mövzusu bilavasitə tikinti ilə bağlı olsa da, müəllif insanların əxlaq və məənəviyyatlarındakı səciyyəvi cəhətlərin təsvirinə daha geniş yer vermişdir.

1979-cu ildə Ilyas Əfəndiyev Azərbaycan SSR xalq yazıçısı fəxrı adına layiq görüldü.

Fəaliyyəti dövründə Ilyas Əfəndiyev Oktyabr İnqilabı, Qırmızı Əmök Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordenləri və medallarla təltif edilmiş.

Ilyas Əfəndiyev 1996-cı ildə Bakı şəhərində vəfat edib və Fəxrı xiyabanda dəfn olunub.

Görkəmli ədəbin doğma şəhəri Cobrayıl Sovet hakimiyyəti illərində Füzuli adlandırıldı (n.əşur Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin şərəfinə). Hal-hazırda bu şəhər Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin işğal altındaadır.

Niyazi

(1912 - 1984)

Azərbaycan milli dirijorluq məktəbinin formalaşması və inkişafı Niyazinin adı ilə bağlıdır. Orijinal istedad sahibi olan Niyazi yüksək musiqi mədəniyyəti, dərin erudisiya və güclü iradəyə malik böyük sənətkar idi. Onun interpretasiyasında klassik və müasir əsərlər yeni çalarlar, dərinlik, idadlı və yüksək temperamental səsəndir. Niyazinin repertuarında Avropa, rus, sovet klassiklərinin, müasir bəstəkarların əsərləri mühüm yer tuturdu.

Azərbaycan ifaçılıq sənətinin inkişafında, milli musiqinin təbliğində Niyazinin xidməti böyükdür. Niyazi Azərbaycan bəstəkarlarının bir çox simfonik və musiqili sahə əsərlərinin, kantata və oratoriyalarının ilk ifaçısı olmuş, bu əsərlərin şərh edilməsində orijinal ifaçılıq üslubu yaratmışdır. Azərbaycan musiqisində ilk simfonik əsərlərin müəlliflərindən olan Niyazi milli simfonizmin təşəkkülə və inkişafına əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun yozumunda milli bəstəkarların bir çox əsərləri, o cümlədən U.Hacıbəylinin "Koroğlu" operası dünya musiqi mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olmuşdur.

Azərbaycan tarixində Niyazi (Niyazi Tağızadə-Hacıbəyli) məşhur dirijor, bəstəkar, icraçı xadim kimi daxil olmuşdur.

Niyazi Tağızadə-Hacıbəyli 1912-ci ildə Tiflisdə anadan olub. Onun atası Zülfüqar bəy Hacıbəyli Azərbaycanın görkəmli musiqi xadimlərindən olmuşdur. Niyazinin əmisi Üzeyir bəy Hacıbəyli onun uşaq yaşlarından musiqiyə həvəs göstərməsinə diqqət yetirmişdir. Ümumi təhsil aldıqdan sonra Niyazi Moskva şəhərinə yollanır və 1926-cı ildə Qnesinlər adına Musiqi Texnikumuna daxil olur. 1931-ci ildə buranı bitirdikdən sonra o, Leningrad Mərkəzi Musiqi Texnikumunda, sonra isə Yerevan (övvəllər bu Azərbaycan şəhəri İravan adlanırdı) konservatoriyasında təhsilini davam etdirmişdir.

1933 - 1934-cü illərdə Niyazi Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının aspiranturasında oxumuşdur. O, təzəcə yaranan Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestrinin təşkilində fəal iştirak etmişdir. Niyazi 1938-ci ildən həmin orkestrin bədii rəhbəri və baş dirijoru təyin olunmuşdur. Eyni zamanda onun ifaçılıq fəaliyyəti Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, o, 1937 - 1948-ci illərdə teatrın dirijoru vəzifəsində çalışmışdır.

Niyazinin bəstəkarlıq və dirijorluq fəaliyyəti 30-cu illərdən başlamışdır. Orijinal istedad sahibi olan Niyazi yüksək musiqi mədəniyyəti, dərin erudisiya və güclü iradəyə malik böyük sənətkar idi. Niyazinin repertuarında Qərbi Avropa, rus, sovet klassiklərinin, müasir bəstəkarların əsərləri mühüm yer tuturdu. Azərbaycan ifaçılıq sənətinin inkişafında, milli musiqinin təbliğində Niyazinin xidməti böyükdür.

Niyazi Z.Hacıbəylinin "Aşiq Qərib", Ü.Hacıbəylinin "Arşın mal alan" və s. əsərlərinin yeni redaksiyalarını hazırlamış, Azərbaycan xalq mahnılarını ("Xumar oldum", "Qaragilə", "Ay bəri bax", "Küçülərə su soppışəm" və s.) simfonik orkestr üçün işləmiş, 1935-ci ildə "Rast" və "Şur" muğamlarını nota salmışdır. Niyazi 1934-cü ildə "Zaqatala süitəsi"ni yazmış, 1944-cü ildə ikihissəli "Qəhrəmanlıq" simfoniyası üzərində işini bitirmişdir. Azərbaycan musiqisində ilk simfonik əsərlərin müəlliflərindən olan Niyazi milli simfonizmin təşəkkülü və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Niyazinin

1942-ci ildə yazdığı "Xosrov və Şirin" operası musiqi dramaturgiyasının çoxplanlı olması, psixoloji gərginliyi, xor səhnələri və opera epizodlarının ifadəliliyi ilə fərqlənir. Onun 1949-cu ildə yazdığı "Rast" simfonik muğamı dramaturji bitkinliyi, güclü emosional təsiri, zəngin melodikası, xüsusilə harmonik dilinin əlvanlığı və ifadəliliyi ilə fərqlənir. "Rast" müəllifin idarəsi ilə bir çox xarici ölkələrdə səslənmiş, Çexiyada "Suprafon", ABŞ-da "Rikordi" musiqi şirkətləri tərəfindən qrammofon valına yazılmışdır.

1951 - 1952-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının dirijoru işləmiş Niyazi 1951 və 1952-ci illərdə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan milli dirijorluq məktəbinin formalaşması Niyazinin adı ilə bağlıdır. Onun yozumunda milli bəstəkarların bir çox əsərləri, o cümlədən Ü.Hacıbəylinin "Koroğlu" operası dünya musiqisinin qızıl fonduna daxil olmuşdur. Niyazi M.Maqomayevin "Nərgiz", Q.Qarayev və C.Hacıyevin "Vətən", F.Əmirovun "Sevil", P.Çaykovskinin "Qaratoxmaq qadın", A.Borodin "Knyaz İqor", J.Bizenin "Karmen", C.Puççininin "Bohema", B.Smetananın "Satılmış gəlin" operalarını, S.Hacıbəyovun "Gülşən", Q.Qarayevin "7 gözəl", "İldırımly yollarla" baletlərini tamaşaya hazırlamışdır.

1959-cu ildə SSRİ xalq artisti adına layiq görülmüş Niyazi 1961-ci ildə S.M.Kirov adına Leningrad Opera və Balet Teatrının baş dirijoru təyin olunmuşdur. SSRİ-nin ən məşhur teatrlarından birinə rəhbərlik etmək o dövrdə onun bir musiqiçi kimi böyük nüfuzundan xəbər verirdi. O burada A.Məlikovun "Məhəbbət əfsanəsi" baletinin ilk tamaşasını hazırlamışdır. Həminin P.Çaykovskinin "Yatmış gözəl" və S.Prokofyevin "Daş çiçək" baletlərinin yeni quruluşuna dirijorluq etmiş, həmin baletlərlə Parisin "Grand-Opera", Londonun "Kovent-Qarden" teatrlarında qastrol tamaşaları vermiş və böyük uğur qazanmışdır.

Müqavilə əsasında xarici ölkələrdə işləmək təklifi alan dirijor ona bir azərbaycanlı kimi doğma olan Türkiyəni seçmişdir. Niyazi P.Çaykovskinin "Yevgeni Onegin" və "Qaratoxmaq qadın", C.Verdinin "Aida" operalarına Ankara Opera və Balet Teatrında,

türk bəstəkarı Ə.Saygunun "Koroğlu" operasına İstanbul Opera Teatrında ilk quruluş vermiş, onun ilk tamaşasına və "Yunus İmro" oratoriyasına dirijorluq etmişdir.

İfaçılıq sənəti tanınmış sənətkarlar D.Şostakoviç, Ş.Q.Şarayev, K.Sekki, B.Tarcan, V.Dobias və b. tərəfindən yüksək qiymətləndirilən Niyazi Azərbaycanca qayıdaraq Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının bədii rəhbəri və baş dirijoru təyin edilmişdir.

Niyazinin "Konsert valsi" və s. simfonik əsərləri, fortepiano ilə orkestr üçün konserti klassik musiqi əsərləri hesab olunur. O, "Təbrizim", "Dağlar qızı", "Vətən haqqında mahnı", "Arzu" mahnılarının müəllifidir. Niyazi Ə.Haqverdiyevin "Dağlan tifaq", C.Cabbarlının "Almas", S.Vurğunun "Vaqif", A.Korneyçukun "Polad qartal" dram tamaşalarına, həmçinin "Almas", "Kəndlilər", "Fətəli xan" və s. kinofilmərə yazılmış musiqilərinin müəllifidir. Niyazi 1967-ci ildə Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı, 1972-ci ildə Azərbaycan Lenin komsoolmu mükafatı laureatı olmuşdur.

Niyazi məşhur hind filosofu R.Taqorun "Çitraçoda" fəlsəfi dramı üzrə "Çitra" baletini yazmışdır. Bu balet böyük uğurla bir çox şəhərlərdə nümayiş etdirilmişdir. Baletdə Niyazi hind xalq musiqisinin ritm və intonasionalarında, orkeströvkdə hind musiqi alətlərinin səslənməsini xatırladan təmblərdən istifadə etmişdir. 1974-cü ildə Niyazi Hindistanda beynəlxalq Nehru mükafatına layiq görülmüşdür.

Niyazi Azərbaycan musiqisinin ifaçılıq problemlərinə dair bir çox məqalələrin müəllifidir. O həmçinin Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının redaksiya şurasının üzvü olmuşdur.

1979-cu ildə Niyazi Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının direktoru təyin olunmuş, 1982-ci ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Fəaliyyəti dövründə Niyazi 2 dəfə Lenin ordeni, Oktaybr İnqilabı, Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordenləri, Bolqarıstanın Kirill və Mefodi ordeni, Macarıstanın B.Bartok adına medalı ilə təltif edilmiş, 1982-ci ildə Tbilisinin fəxri vətəndaşı seçilmişdir.

Niyazi 1984-cü ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Azərbaycan Tarixindən Uza Sənətçiyat

XX əsr Azərbaycan elminin inkişafında akademik Tofiq İsmayılovun böyük xidmətləri vardır. Çoxpalı hərbi-sənaye müəssisələrində çalışmış, e dördüncü yeni elmi kosmik tədqiqatlarla ciddi məşğul olmuş alim səvət kosmik aparatlarında fəaliyyət edən bir sıra cihazların yaradılmasında iştirak etmişdir. Azərbaycanla kosmik tədqiqatları genişləndirən, burada bu sahə ilə bağlı elmi-tədqiqat və elm-istehsalat müəssisələri qurandan Tofiq İsmayılov XX əsr Azərbaycan elminin adını ucaltmış, azərbaycanlı alimlərin təkcə anasını elm sahələrində deyil, ən yeni tədqiqat sahələrində də uğurlar qazandıqını sübut etmişdir. Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsində fəal iştirak edən, respublikanın müstəqilliyi və arazi bütövlüyü uğrunda cəsarətli qərarlar qəbul edən alim əs bu yolda 1991-ci ilin 20 noyabrında şəhid oldu.

Azərbaycan tarixinə Tofiq İsmayılov görkəmli alim, Azərbaycanda aerokosmik tədqiqatların əsasını, həmçinin kosmik təbiətşünaslığın əsasını qoymuş akademik, tanınmış ictimai xadim, vətənpəvər dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur.

Tofiq Kazım oğlu İsmayılov 1933-cü ildə Bakı şəhərində anadan olub. 1941-ci ildə SSRİ Faşist Almaniyaşının təcavüzünə məruz qalanda I sifət gedən Tofiq müharibənin tam mahiyyətini anlamasa da, onun gətirdiyi iztirablar, mahnı-yıyotlarla üzləşib. Cəbhə xəttindən uzaq olan Bakı müharibə qanunları ilə yaşayırdı, azərbaycanlılar qələbə naminə hom cəbhələrdə vurusur, həm də arxa cəbhədə işləyirdilər. 1951-ci ildə orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən Tofiq İsmayılov Moskva Rabita Elektrotexnika İnstitutuna daxil olur. Onun təhsil aldığı radiotexnika fakültə ön perspektivli hesab olunur, buranı bitirən bir çox tələbər təkcə Rabita Nazirliyi xətti ilə deyil, SSRİ-nin güc nazirliklərində işə götürüldülər. Təbii ki, bunun üçün onlardan öz işlərinin peşəkari olmaq tələb olunurdu.

1956-cı ildə institutu bitirən Tofiq İsmayılov Moskvada hərbi-sənaye kompleksinə aid qapalı müəssisədə çalışmağa başlayır, qısa müddət ərzində burada sex raisi vəzifəsinə-dək yüksəlir. Moskvanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edən T.İsmayılov Moskvanın Frunze rayonu Şurasının deputatı seçilir.

Əmək fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, T.İsmayılov 1959-cu ildə Moskvada aspiranturaya daxil olur. Onun sahəsinə aid qapalı hərbi-sənaye müəssisəsi Bakı şəhərində açılanda işə o, Bakıya təyinat alır və 1965-ci ildə doğma şəhərə qayıdır. Əmək fəaliyyəti ilə bərabər, elmi araşdırmalarını davam etdirən T.İsmayılov bəzi elmi əsərlər çap etdirir. O, 1966-cı ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına işə dəvət olunur. Qısa müddətdə özünü bilikli, bacarıqlı və eyni zamanda, fəal işçi kimi göstərən T.İsmayılov akademiya elmi yeniliklərin təbiqi şöbəsinə müdir təyin edilir. 1969-cu ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən T.İsmayılov Elmlər Akademiyasında işi ilə paralel olaraq Politexnik İnstitutunun radiotexnika kafedrasında dərş deyirdi.

1973-cü ildə onun rəhbərliyi ilə Elmlər Akademiyasında "Kaspi" Elmi-Texniki Mərkəzi yaradılır. Dövlət sifarişli üzrə kosmik sahə ilə bağlı tədqiqatlar aparıb mərkəz təzliklə respublikada bu yeni sahə ilə bağlı ən effektiv təşkilata çevrilir. Ətrafında gənc və eyni zamanda bilikli və fəal alimləri birləşdi-

rən T.İsmayılov sovet kosmik aparatlarında tətbiq edilən bir sıra cihazların yaradılmasında iştirak etmişdir. Artıq Sovet İttifaqı səviyyəsində ad qazanan elmi mərkəz 1975-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəzdində Aerokosmik İnformasiya Elmi-Tədqiqat İnstitutuna çevrilir. Tofiq İsmayılov institutun direktoru təyin olunur.

Ciddi elmi tədqiqatlar aparın institut bir sıra müstəqil araşdırmalar aparmış, əldə olunmuş nəticələr ön görkəmli sovet alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Institutun bir sıra əməkdaşları Moskvaya, kosmik sahə ilə bağlı araşdırmalar aparın elmi institutlara dəvət edilmişlər. Eyni zamanda respublikada institutun nəzdində ən müasir avadanlıqla təchiz olunmuş elmi-tədqiqat laboratoriyaları, hətta qapalı istehsal müəssisələri də yaradılmışdır. Çox az adam bilir ki, bütün dünyada ən mükəmməl sayılan sovet kosmik aparatlarında Azərbaycanla, Tofiq İsmayılovun rəhbərlik etdiyi institutda layihələndirilmiş və elə Azərbaycanda da istehsal edilmiş müxtəlif cihazlar qoyulmuşdur. Tam əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanla aerokosmik tədqiqatların əsasını möhür Tofiq İsmayılov qoymuşdur.

1978-ci ildə Aerokosmik İnformasiya Elmi-Tədqiqat İnstitutu, ona tabe olan bütün müəssisələrlə birgə, Azərbaycan Aerokosmik Agentliyi statusunu almışdır. Respublika aparatçı elmi-tədqiqat və elm-istehsalat müəssisəsinə çevrilən agentliyin baş direktoru Tofiq İsmayılov təyin edilmişdir. Respublikada ən iri elmi mərkəzlərdən biri olan agentlik artıq ümumdünya əhəmiyyətli tədqiqatlar aparırdı. Kosmik aparatların uçuşlarını tənzimləyən elmi cihazlarla bərabər, agentlik kosmik fəzadan Yer və su səthinin müşayiət edilməsi, okean və dənizlərin dibinin öyrənilməsi, planetimizin ekoloji durumunu müəyyən edilməsinə imkan verən cihazlar yaradır və istehsal edirdi.

Görkəmli tədqiqatçı təbiətin ekoloji monitorinqinin keçirilməsinə kosmik tədqiqatların imkanları və əhəmiyyətini uzaqgörənliklə anlayır, bu sahədə tədqiqatları genişləndirirdi. Xəzər dənizinin kosmosdan öyrənilməsi istiqamətində keçirilən tədqiqatlar öz unikalığı ilə seçilirdi. Onların nəticəsində Xəzərin təbii sərvətləri daha dəqiq öyrənil-

miş, dənizin ekoloji durumu olduqca dəqiq qiymətləndirilmişdi. Hələ XX əsrin 70 - 80-ci illərində T.İsmayılov Xəzər dənizi və ətraf ərazilərə təhlükə yarada biləcək amillər barəsində xəbərdarlıq etmiş, onların qarşısının alınması yollarını göstərmişdi. Faktik olaraq möhür Tofiq İsmayılovun təşəbbüsləri və onların həyata keçirilməsi ilə Azərbaycanla kosmik təbiətşünaslığın əsası qoyulmuşdur.

1979-cu ildə Tofiq İsmayılov doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edir, texnika elmləri doktoru adına və professor elmi dərəcəsinə layiq görülür. Çox keçmədən, ixtira etdiyi cihazların birinin böyük əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, ona Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı verilir. Qazandıqları uğurlarla kifayətlənməyən alim rəhbərlik etdiyi agentliyin apardığı elmi axtarıları daha da dərinləşdirir, eyni zamanda, yeni sahələrə əhatə etməyə çalışırdı. O yaxşı anlayırdı ki, müasir elm artıq parakəndə halda inkişaf edə bilmir, mütləq müxtəlif elm sahələrinin sintezi, dərün inteqrasiyası tətbiq edilməlidir.

Əməkdar elm xadimi adına layiq görülmə alim 200-dən artıq elmi əsər yaratmış, onun müəllifi olduğu monoqrafiya və elmi məqalələrin bir çoxu indi də öz aktuallığını itirməmişdir. 1989-cu ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademikini yüksək elmi adına layiq görülmə alim Beynəlxalq Mühəndis Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Fəaliyyəti illərində Sovet İttifaqının bir çox ordeni və medallarına layiq görülmə alim kosmonavtika sahəsində ön görkəmli töhfə nişanları sayılan K.G.Siolkovski, S.B.Korolyov və Y.A.Qaqarin medalları ilə də təltif edilmişdir.

Görkəmli alim respublikanın ictimai həyatında da fəal iştirak edirdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilən T.İsmayılov ölkəmizdə baş verən proseslərin dərin həssaslıqla yanaşdırdı. Ermənistanın Azərbaycanla təcavüzü, Qarabağ və ətraf əraziləri Azərbaycanla qorub Ermənistanla birləşdirmək kimi cəfəng şüarlar onu narahat etməyə bilməzdi. Moskvada Sovet İttifaqı rəhbərliyinin ikili siyasətini, erməni siyasətçilərinin oyunlarını dəstəklənməsini görən alim bütün bunların Azərbaycanla necə böyük təhlükə törədəcəyini yaxşı anlayırdı. Çıxış yolunu azadlıq mübarizəsində görən Azərbaycan xalqı bu yolda

bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə sine gərəcəyini nümayiş etdirdi. 1990-cı ilin qanlı 20 Yanvar günü xalqımızın tarixinə faciə və eyni zamanda milli qürur günü kimi yazıldı: xalqımız müstəqilliyini tələb edir və bütün təhlükələrə baxmayaraq öz amalından dönmürdü. Bu isə imperiya qüvvələrini qorxudur və onlardan rəvac alan erməni daşnakları öz terrorçu aməllərinə davam edirdilər. Respublikanın odövrkü rəhbərliyi isə Moskvanın deydiyi ilə durub-oturur, hətta öz xalqının istəyinə qarşı çıxış edirdi.

Xalqın ümidi Tofiq İsmayilov kimi ziyalılara idi. 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycanda müstəqillik ab-havası artıq hiss ediləndə müstəqil dövlətə tələb olunan strukturlar yaradılmağa başlandı. Oktyabrın 16-da Tofiq İsmayilov dövlət katibi təyin edildi, oktyabrın 18-də isə Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət elan olundu.

Azərbaycan Respublikasının üzvləşdiyi ən böyük təhlükə erməni təcavüzünün genişlənməsi idi. Sovet ordusu hissələrinin komoyi ilə erməni quldur dəstələri Yuxarı Qarabağda

Azərbaycan kəndlərinə hücumlarını genişləndirirdilər. Bütün xəbərdarlıqlara məhəl qoymayan respublika rəhbərliyi isə öz vətəndaşlarını düşmən qarşısında əliyalın buraxmışdı. Rəhbərliyə öz ordumuzun yaradılmasının vacibliyini sübut etmək üçün respublikanın yüksək dövlət və hökumət nümayəndələri Yuxarı Qarabağa yollandılar. Dövlət katibi Tofiq İsmayilov, baş prokuror İsmət Qayıbov, daxili işlər naziri Məhəmməd Əsədov, digər hökumət nümayəndələri bir vertolyotla, heç bir mühafizə olmadan, təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilmədən Yuxarı Qarabağa göndərildilər. 1991-ci il noyabrın 20-də Ağdamın Qarakənd kəndi üzərində vertolyot vuruldu, onun içində olanlar həlak oldular. Xalqımızın müasir tarixində ən ağır faciələrdən biri olan Qarakənd faciəsini odövrkü respublika rəhbərləri ört-basdır etməyə, onu təbii amillərə bağlamağa (guya, vertolyot dağa çırpılıb və s.) çalışsalar da, hadisənin terror aktı olduğu məəyyən olundu. Bu faciə nəticəsində Azərbaycan xalqı öz layiqli ziyalılarını itirdi; onların arasında akademik Tofiq İsmayilov da var idi.

Akademik Tofiq İsmayilov general Karim Karimovla birlikdə

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Azərbaycan şərqşünaslığı elminin keşifçilərindən biri olan akademik Ziya Bünyadov Azərbaycan olimləri sırasında xüsusi yer tutur. II Dünya müharibəsində Berlinədək dəyiş uclu keçmiş, dünya şərqşünaslığı elminə etiraz əsərlər təqdim etmiş Ziya müəllim fundamental tədqiqatları ilə Azərbaycan şərqşünaslığı məktəbinin səhrətini əlkanın hüdədlərindən çox-çox uzaqlara yığaraq orta əsrlər Şərqi və Ərəb xələfi, Azərbaycan, Qafqaz və Orta Asiya tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis kimi dünyada tanınmış, vələndə və ondan bənzər qəniş esxuc kulləllərinin rəşbatını və məhəbbətini qazanmışdır.

Görkəmli şərqşünas alim, Azərbaycanda medişevist tarixçi məktəbinin banisi və rəhbəri, haqq nəhaqqın aydınlaşdırmaçı, mərd insan və əsl vələndəş Ziya Bünyadovun adı Azərbaycan tarixində şərəfli yerlərdən birini tutur.

Ziya Musa oğlu Bünyadov 1923-cü ildə Astara şəhərində hərbi tərəcəmçi ailəsində anadan olmuşdur. Atası hərbi xidmətdə olduğundan ailə mütəmadi olaraq müxtəlif şəhərlərə köçürdü. Ziya orta məktəbi Göyçay şəhərində bitirmişdir. Baktı Hərbi Piyadalar Məktəbinə daxil olmaq üçün sonadlırdə yaşını iki il artırmış və beləliklə, 1939-cu ildə hərbi məktəbə daxil ola bilmişdir.

1941-ci ildə faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu ilə əlaqədar olaraq hərbi məktəblərdə zabıtları qısaltdılmış kurslar əsasında hazırlayır və dərhal cəbhəyə göndərilirdilər. 1941-ci ildə leytenant Ziya Bünyadov da təyinatla cəbhəyə yollanır. Əvvəlcə təqim, sonra isə bölük komandiri olmuş gənc zabıt Şimali Qafqaz, Ukrayna, Moldaviya, Belorusiya ərazilərinin almanlardan azad edilməsində iştirak etmişdir. Döyüşlərdə o, kontuziya almış və iki dəfə yaralanmışdır. Polşa ərazisində gedən döyüşlərdə fərqlənmiş Ziya Bünyadov 1945-ci il fevralın 27-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdür. Qələbədən-qələbəyə irəliləyən zabıt Berlin uğrunda gedən döyüşlərdə də fərqlənmişdir.

1945-ci ilin mayında mayor Ziya Bünyadov Berlin şəhərinin Pankov rayonunun komendant köməkçisi təyin edilmişdir. O, Berlinin təsərrüfat və mədəni həyatının bərpa olunmasında fəal iştirakına görə Almaniyanın "Vaffenbrudersaft" və "Artur Bekker" medalları ilə təltif edilmiş və fəxri adlara layiq görülmüşdür.

1946-cı ildə sovet ordusu sıralarından tərxis olunan Ziya Bünyadov N.Nərimanov adına Moskva Şərqşünaslıq İnstitutuna daxil olmuş, orada təhsil almış, daha sonra 1950-ci ildə oranın aspiranturasına daxil olmuşdur. Elə o zaman da o, həyatını şərqşünaslıq elmi ilə bağlamaq qərarına gəlmişdir. Ziya Bünyadov məşhur şərqşünas Y.Belyayevin rəhbərliyi ilə namizədlik dissertasiyasını yazaraq 1954-cü ildə müdafiə etmişdir. Həmin ildə Bakıya qayıdan alim Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda baş elmi işçi vəzifəsində işə qəbul edilmişdir. 1958-ci ildən etibarən isə o, Azərbaycan Dövlət Universitetinin

şorqşunlaşq fakültösinin müollimi kimi fəaliyyətə başlamışdır.

1960-cı ildə Ziya Bünyadov alban tarixçisi Mxitar Qoşun "Alban xronikası" adlı əsərini tərcümə edərək onun möhüz alban müöllifi olmasını sübut etmiş və Mxitar Qoşu "erməni salnaməçisi" adlandırılana tutarlı cavab vermişdir. 1964-cü ildə o, "Azərbaycan VII - IX əsrlərdə" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiya Azərbaycan tarixinin Ərəb xilafəti dövrünə dair sovet tarixşünaslığında yazılmış ilk tədqiqat əsəri idi. Burada geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş nadir mənbələrin və yazılı abidələrin dərin tədqiqatı və təhlili sayosində ərəb işğalı ərofosında və xilafət dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatı hərtərəfli təhlil olunmuş, bir sıra mühüm problemlər ətrafı şəkildə öz həllini tapmışdır. Əsərdə xalq kütlələrinin xilafətə qarşı mübarizəsinə xüsusi yer verilmiş, Babokin başçılıq etdiyi xürrəmlər hərəkatı geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu dərin tədqiqat Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmağa çalışana, ilk növbədə erməni "tarixçilərinin" uydurmalarna tutarlı cavab olmuş, Azərbaycanın çətin tarixi dövrünün real hadisələrini bərpa etməyə imkan vermişdir. Həmin ildə Ziya Bünyadov Yaxın və Orta Şərç Xalqları İnstitutunun Şərçin orta əsr tarixi şöbəsinə müdir təyin edilmişdir. 1965-ci ildə SSRİ Ali Attestasiya Komissiyası ona professor adı vermişdir.

1965-ci ildə "Azərbaycan VII - IX əsrlərdə" əsəri kitab şəkildə nəşr edilib yayılmış və alimə Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üzrə ciddi tədqiqatçı və mütəxəssis şöhrətini qazandırmışdır. 1967-ci ildə Ziya Bünyadov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. 1970-ci ildə alim "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri (ictimai elmlər seriyası)" jurnalının baş redaktoru təyin olunmuşdur.

1971-ci ildə Ziya Bünyadov XIV - XV əsrlər Azərbaycan səyyahı Əbdürüşid Bakuvinin əsərini tərcümə edərək elmi dövrüyyəyə daxil etmişdir. Əsər Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsinə ilkin mənbə kimi indiyədək öz aktuallığını itirməmişdir. 1973-cü ildə Ziya Bünyadov XIII əsr müöllifi Şixabəddin Nəsovinin "Sirat əs-Sultan"

əsərini tərcümə edərək elmi dövrüyyəyə daxil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə etdiyi bütün əsərlərdə alim mətinin doqıq tərcüməsi ilə kifayətlənmir, xüsusi əlavələrdə qədim terminlərin izahını verir, kitaba tarixi şəxsiyyətlər və coğrafi adlar haqqında müfəssəl məlumatlar da yazır. Nəsovinin əsərində Azərbaycan tarixinin ən qanlı dövrlərindən biri - monqolların votonimizə yürüş etdiyi dövr haqqında söhbət açılır. Əsərin elmi dövrüyyəyə daxil edilməsi bu dövr tarixinin bir çox qaralıq qalan məqamlarını araşdırmağa imkan verir. 1976-cı ildə Z.M.Bünyadov Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki seçilmişdir.

1978-ci ildə Ziya Bünyadov "Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136 - 1225-ci illər)" adlı monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir. Alimin çoxillik əməyinin məhsulu olan bu sanballı tədqiqat işində səlcuq dövründə Azərbaycanın iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı araşdırılmışdır. Kitabda Azərbaycanın odövrkü siyasi durumu ilə yanaşı, XII əsrin II yarısı - XIII əsrin I rübündə Orta Şərçin feodal sülalələrinə mənsub hökmdarların qurduqları dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin dövrün siyasi və mədəni həyatında oynadıqı rol göstərilmişdir. Əsərdə həmçinin o dövrdə Qafqazda siyasi şəraitə xarakterizə edən bir çox qiymətli və ilk dəfə elmi dövrüyyəyə daxil edilmiş materiallar da verilmişdir. Z.M.Bünyadov monoqrafiyada Azərbaycanın və qonşu ölkələrin orta əsr tarixinə dair bir sıra problemlərin gələcək həlli, az öyrənilmiş məsələlərin tədqiqatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən əsaslı elmi araşdırmalar aparmış və çox maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Əsər 1980-ci ildə dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

1982-ci ildə Z.M.Bünyadov Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi fəxri adını almaqla bərabər, Türkiyə Respublikasının Türk Tarix Qurumunun müxbir üzvü seçilmişdir.

Elmi əsərləri İraq, Fransa və Türkiyədə nəşr olunmuş alim SSRİ-nin ərəb ölkələri ilə dostluq cəmiyyətinin rəyəsət heyətinin vitse-prezidenti seçilmişdir.

1988-ci ildə Aral dənizinin xilas edilməsi sahəsindəki gördüyü işlər və türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi istiqamətindəki fəaliyyəti

yətinə görə Z.M.Bünyadov "Urgonc şəhərinin fəxri vətəndaşı" adına layiq görülmüşdür. Həmin ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Şorqşunlaşq İnstitutunun direktoru təyin edilmiş alim 1990-cı ildə akademiyanın vitse-prezidenti seçilmişdir. 1990-cı ildə o, "Qurani-Korim"i Azərbaycan dilinə çevirmiş, 1993-cü ildə A.Bakıxanovun "Gülüstan-İrom" əsərini elmi təfsir və şərhlərlə nəşr etdirmişdir.

Azərbaycanın müstəqillik uğrunda başlandıqı mübarizə şəraitində, Qarabağ münaqişəsinin qızışdıqı bir dövrdə alim əsl vətəndaş mövqeyi tutaraq müstəqilliyimizin və ərazi bütövlüyümüzün təmin olunması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. 1995-ci ildə o, Milli Məclisin deputatı seçilir.

Ziya Bünyadov Azərbaycanı mediəviəvist tarixçilik məktəbinin banisi və rəhbəri olmuş, ümumilikdə 540 elmi əsər - monoqra-

fiyə, məqalə və s. yazmış, tərcümələr etmişdir. Onun rəhbərliyi altında 35 dissertasiya müdafiə olunmuşdur. O həmçinin İraq və Suriya respublikaları üçün yüksəkixtisaslı kadrlar hazırlanmasında da böyük rol oynamışdır.

Fəaliyyəti dövründə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadov Lenin ordeni, Qırmızı Ulduz, Qırmızı Bayraq, 2-ci dərəcəli Aleksandr Nevski və 1-ci dərəcəli Vətən müharibəsi ordenlərinə, medallara, həmçinin müstəqil Azərbaycanın ən yüksək mükafatı sayılan "İstiqlal" ordeninə layiq görülmüşdür.

21 fevral 1997-ci ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Milli Məclisin deputatı, akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun həyatına qəsd edilmiş, o, müzdlü qatillər tərəfindən öz evinin astanasında faciəli şəkildə qətlə yetirilmişdir.

II Dünya müharibəsində gəstərdiyi işğıllı qəna Ziyə Bünyadov
Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür

(1917 - 2003)

Sovet fəsmənazlarını ucusdan qaytarmaları nı göstərən tele və kinədərlərə diqqətlə bax-
sıq general ki, fəsmənazlar general polkari-
nda olan bir şəxs tapınılar və ona tapşırığı
yerinə yetirmələri, uçuşu başa vurmaları haq-
qında report verirlər. O isə fəsmənazları
dinləyib onları uğurlu uçuşla təbrik edir, fak-
lik olaraq bütün Yer kürəsinin sakinləri adın-
dan onların fəsmənaz qaytarmalarına şad ol-
duğunu bildirir. Bu general Azərbaycan xalqı-
nın qəhrəmlı şəxsiyyətlərindən biri Korim
Korimov idi.

Azərbaycan tarixinə Korim Korimov kosmik
lədqıqallar sahəsində general-leytenant rütbəsi-
nə ucalan ilk azərbaycanlı, kosmik lədqıqallar
sahəsində bir çox yeniliklər etmiş idraroq və
alim, sovet kosmik lədqıqalları proqramının baş-
nəbrindən və rəhbərlərindən biri kimi daxil ol-
muşdur.

Karim Abbaslı oğlu Korimov 1917-
ci ildə Bakıda anadan olmuşdur.
Onun atası Peterburqda texniki təh-
sil almış və Azərbaycanca qayıdıraraq
neft sənayesi sahəsində çalışmağa başlamış-
dır. Azərbaycan Cümhuriyyəti və Azərbay-
canda sovet hakimiyyəti dövründə də o, neft
sənayesində mühəndis kimi çalışmışdır.

Hələ orta məktəbdə oxuyarkən K.Kori-
mov radio texnikasına maraq göstərməyə baş-
lamışdır. Radio XIX əsrin sonlarında icad
edilsə də, onun Azərbaycanda yayılması işi
lengiyirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrün-
də Fransa ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən
Gəncədə radioqüllə inşa edilmiş və orada qur-
aşdırılmış qəbuledici Avropada yayılan radio
verilişlərini dinləməyə imkan yaratmışdır.
Təbii ki, radio qovşaqlarının olmaması üzün-
dən radiodan yalnız dövlət əhəmiyyətli işlər
üçün istifadə edilirdi. Azərbaycanda radio ilə
söslənən ilk nitq Azərbaycanın Parisdəki nü-
mayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy
Topçubaşovun Avropa ölkələri ilə danışıqların
gedişi barədə hesabata olmuşdur. Azər-
baycanda sovet hakimiyyəti qurulanda radio-
ya təbliğat vasitəsi kimi yanaşıldığından o sü-
rətlə inkişaf etdirildi. 1926-cı ildə Bakıda ilk
radioötürücü və respublikanın müxtəlif mən-
təqlərində radioqəbuledicilər işə başlandı.

1936-cı ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutu-
na daxil olan Korim Korimov özü bir neçə ra-
dioqəbuledici düzəltmiş, bu istiqamətdə olan
yeniliklərlə dərindən maraqlanmışdır. İstedadlı
tələbə Azərbaycan radiosuna işə qəbul edil-
miş, bir müddət işlədikdən sonra işə Mərdə-
kan radio qovşağının müdiri təyin olunmuşdur.

1941-ci ildə Azərbaycan Sənaye İnstitu-
tunu bitirən Korim Korimov elektromexani-
ka üzrə mühəndis diplomu almışdır. Onun
bəzi ideyaları hərbi mühəndisliyə maraqlan-
dırmışdır. Artıq bu dövrdə II Dünya müharibəsi
gedir, Sovet İttifaqı Almanyanın təcavüzünə
mərüz qalmışdı. Radiomühəndislərə cəbhələrdə
böyük ehtiyac duyulsa da, gənc mühəndisin
istedadı nəzərə alınaraq 1942-ci ildə ona Dzer-
jinski adına Artilleriya Akademiyasına daxil
olmaq üçün təyinat vermişlər. Maraqlıdır ki,
bilikləri yoxlanıldıqdan sonra Korim Korimov
birbaşa akademiyanın V kursuna daxil olmuşdur.
Bəliqlə, o,

1943-cü ildə bu təhsil müəssisəsini topçu-
mühəndis ixtisası üzrə başa çatdırmışdır. O,
"Katyuşa" adı ilə tanınan BM-13 yayılma atəş
qurğusu üzrə mütəxəssis kimi hazırlanmışdır.
Qvardiya minaatan hissələrinin tərkibin-
də olan bu qurğular Sovet İttifaqının ən güc-
lü silahı kimi məxfiliklə saxlanılırdı.

Gənc mütəxəssis Qvardiya minaatan his-
sələri Baş İdarəsinin müvəkkili kimi BM-13
qurğusu üçün mormirlər zavodlarında istehsa-
na nəzarət etmək tapşırığı almışdı. Öz işinə
can yandıran Korim Korimov daim silahın
təkmilləşdirilməsi barəsində düşündürdü və
bu istiqamətdə bir neçə dəyərli təklif də irə-
li sürmüşdü.

Məhz həmin vaxtdan Korim Korimov hə-
yatını raket texnikası ilə bağlamışdır. Ömrü-
nün sonunadək o, raket texnikasının yaradıl-
ma və inkişafı naminə var gücü ilə çalışmış,
zəhmət və fiziki qüvvəsini əsirməmişdir. Za-
vodlarda işlədiyi dövrdə onun yüksək təşkilat-
çılıq qabiliyyəti də özünü büruzə vermişdir.

1945-ci ildən SSRİ Müdafiə Nazirliyi sis-
temində raket texnologiyaları yaradan
konstruktor büroları və zavodlarında çalış-
sın Korim Korimov bir neçə elmi ixtiraların mü-
əllifi olmuşdur. 1946-cı ildən başlayaraq o, bal-
istik raketlərin radioölçmə sistemlərinin ya-
radılması istiqamətində işlər aparmışdır.
Onun araşdırmaları nəticəsində yaradılan ra-
ketlərin daxili parametrlərinə nəzarət edən
"Don" radioölçmə sisteminin elmi-texniki
göstəriciləri sonradan kosmik sənayedə tət-
biq olunmağa başlanmışdır. Bu nailiyyətinə
gərə Korim Korimov 1950-ci ildə ilk dəfə
SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Baykonur kosmodromunun əsası qoyulan
gündən o, Kosmik Gəmilər üzrə Dövlət Ko-
missiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Kos-
mik aparatların yaradılmasında, dünyada ilk
dəfə insanın kosmosa göndərilməsində onun
da rolu az olmamışdır. Nəticədə ilk kosmonavt
Yuri Qaqarinin tarixi uçuşu uğurla başa çatdı-
qdan sonra Korim Korimov SSRİ-nin ən yüksək
ordeni - Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur.

1945-ci ildə böyük mühəndis vəzifəsində
çalışmağa başlayan Korim Korimov 1965-ci
ildə Kosmik Vasitələr İdarəsinin rəisi vəzifə-
sinə təyin edilmişdir. Həmin ildə o, Ümumi
Maşınqayırma Nazirliyinə ezam olunmuşdur.

Yeni yaradılan bu nazirlik kosmik sənayenin
bütün müəssisələrini özündə birləşdirirdi.

Lakin K.Korimovun istedadını və təşkilat-
çılıq qabiliyyətini yüksək qiymətləndirən
məşhur konstruktor S.P.Korolyov 1966-cı ildə
təklidə onun Kosmik Gəmilər üzrə Dövlət
Komissiyasının sədri təyin edilməsinə nail
olmuşdur. O bu məsul vəzifədə 25 il çalış-
mışdır. Kosmik uçuşlarla bağlı bütün sistem-
lərin icazə verilməsinə, uçuşun başlanma-
na hazır olmasına və tapşırığı yerinə yetir-
tib geri dönmə üçün heyətlərinin hesabatlari-
ni qəbul edərək heç vaxt televiziya reportajları-
na düşməyən şəxs də Korim Korimov idi.

1974-cü ildə Korim Korimov əsas vəzi-
fəsi ilə paralel olaraq Mərkəzi Elmi-Tədqiqat
Maşınqayırma İnstitutu direktorunun bir-
inci müavini kimi elmi-təşkilatçılıq fəaliyyə-
tinə qatılmışdır. O dövrdə sovet kosmonav-
tikasının fəxri sayılan, alim-mühəndis
zəhənin qələbəsi kimi qəbul edilən kosmik
aparatların onun fəal iştirakı və birbaşa rəhbər-
liyi ilə yaradılmışdır. Onların sırasında yeni
nəsil "Soyuz" kosmik gəmiləri, "Salyut" or-
bital stansiyası, sonradan işə qoymuldu
"Mir" stansiyasının adlarını çəkmək olar.

Azərbaycanla əlaqəni kəsməyən, Azər-
baycan Elmlər Akademiyasının Aerokosmik
Tədqiqatlar Mərkəzinə əlindən gələnlərin
kəməliyi göstərən general bir çox azərbaycanlı
alimin bu sahədə fəaliyyət göstərmiş inkişaf
etməsi üçün şərait yaratmışdır.

1991-ci ildə istefaya çıxan Korim Korimov
ömrünün sonunadək kosmik sahə ilə
əlaqəsini kəsməmiş, Uçuşları İdarəetmə
Mərkəzinin məsləhətçisi olmuşdur.

İstehsalat-təşkilat və elmi fəaliyyətinə
gərə general-leytenant Korim Korimov Sovet
İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına, iki dəfə Lenin
ordeninə, Qırmızı Əmək Bayrağı, Qırmızı
Ulduz ordenlərinə layiq görülmüş və çoxlu
medalla təltif olunmuşdur. Korim Korimov 2
dəfə dövlət mükafatı almışdır. O həmçinin
Azərbaycan Respublikasının "Şöhrət" ordeni
ilə təltif edilmiş, Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyaşının fəxri üzvü seçilmişdir.

General-leytenant Korim Korimov 2003-
cü ildə Moskva şəhərində vəfat etmiş və ora-
da da dəfn olunmuşdur.

*Nosibo
Zeynalova*
(1917 - 2004)

Azərbaycan teatrının təklib hissəsi olan musiqili komediya tamaşalarının Nosibo Zeynalovaya sız bəsrəyir elmə mümkün deyil. Aktrisanın teatra olan sevgisi və aktyorluq istedadı ona Azərbaycan peşəkar teatrının banilərindən sayılan atası Cahangir Zeynalovdan miras qalmışdır. N. Zeynalova bir çox teatr tamaşalarında və bədii filmlərdə müxtəlif səhifəli rolları təklik ustalıqla ifa etmiş, qadınların obrazları yaratmışdır. Aktyorluq istedadı, musiqi duyumu, obrazın daxili aləminə tam qovranma qabiliyyəti sayəsində Nosibo Zeynalova musiqili komediya tamaşalarının çox yüksək səviyyəli aktrisasına çevrilmişdir.

Nosibo Zeynalova musiqili komediya teatrının ən görkəmli simalarından biri, istedadlı aktrisa və kino aktrisası kimi Azərbaycan mədəniyyəti tarixində özünə layiq yer tutur.

Nosibo Cahangir qızı Zeynalova 1917-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Atası C.Zeynalov Azərbaycanın tanınmış teatr xadimlərindən idi. Azərbaycan səhnəsinin ilk görkəmli realist sonotkarı olan Cahangir Zeynalov rejissor kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Onun töhfə etdiyi məşhur "ev teatri" bir sıra hovskar aktyorlar (o cümlədən H.Əbrəlini) üçün sənət məktəbi olmuşdur. "Nicat" xeyriyyə cəmiyyətinin nəzdində teatr truppasının yaradılmasında Cahangir Zeynalovun böyük əməyi olmuşdur. Nosibo Zeynalovanın teatra olan sevgisi və aktyorluq istedadı da ona Azərbaycan peşəkar teatrının banilərindən sayılan Cahangir Zeynalovdan miras qalmışdır.

Atasını erkən itirən Nosibo Zeynalova Bakıda orta məktəbi bitirdikdən sonra Bakı Teatr Texnikumuna daxil olmuşdur. Burada o, Azərbaycanın tanınmış rejissorları M.Haşımov və A.Tuqanovdan dərslər almışdır. Hələ texnikumda oxuyarkən o, kolxoz-sovxoz teatr truppasına işə düzəlmiş, kiçik səhnciklərlə respublikanın müxtəlif rayonlarında göstərilən tamaşalarda iştirak etmişdir. O dövrdə Azərbaycan mədəniyyətində zorla ruslaşdırma siyasəti aparılır, həlli koloniyi ilə seçilən obrazlar yaratmağa meyilli aktyor və aktrisa-rlar böyük səhnədən bələrkədən uzaqlaşdırılırdılar. SSRİ-nin başqa bölgələrindən gəndərilmiş, Azərbaycan xalqının milli mədəni irsi ilə tanış olmayan, bozən hətta ona xor baxan "mədəniyyət başbəlönələri" xalqımıza xas olmayan tamaşalar qoyur, suni olaraq yeni təsəvvürlər və dünyagörüşü yaratmağa çalışırdılar. Lakin onların bu cəhdləri boş çixırdı.

Nosibo Zeynalova 1941-ci ildə Bakı Teatr Texnikumunu bitirdikdən sonra Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrına işə qəbul olunur. Bu hadisə onun həyatında həlledici rol oynayır.

Müharibə dövründə cəbhələrdə və hospitalarda əsgərlər qarşısında tamaşalarda iştirak edən aktrisa faşizm üzərində qələbənin qazanılmasına öz təfəssüsünü vermişdir. Dinc dövrdə teatr bir sıra maraqlı tamaşalar qoymuşdur ki, onlarda Nosibo Zeynalova özünəməxsus aktyorluq istedadını nümayiş etdirmişdir. S.Rüstomovun "Beş manatlıq gəlin" tamaşasında Gülnaz, A.Məşədibəyovun "Toy kimin-

dir?" tamaşasında Məsmə, F.Əmirovun "Gözün aydın" tamaşasında Nərgilə, S.Ələsgorovun "Ulduz" tamaşasında Züleyxa, V.Doldızinin "Keto və Kote" tamaşasında Kaboto obrazları aktrisanı tamaşaçılara sevdirmişdir. Aktyorluq istedadı, musiqi duyumu, obrazın daxili aləminə sona qədər nüfuz etmək qabiliyyəti Nosibo Zeynalovanı musiqili komediya teatrının səhnəsində ulduza çevirmişdir.

XX əsrin 50-ci illərində aktrisanın sonotkarlığı daha da püxtələşmişdir. Onun bu sahədə yaratdığı səhna obrazları Azərbaycan komediya teatri tarixinə iri hərfli yazılmışdır. Nosibo Zeynalova T.Quliyevin "Qızılaxtarlar" tamaşasında Rəxşəndə, S.Rüstomovun "Roisin arvadı" tamaşasında Afərin, Ş.Milorovanın "Tbilisi nəğməsi" tamaşasında Gesiya, A.Rzəyevin "Hacı Korim Aya səyahət" tamaşasında Köblə Fatma, S.Ələsgorovun "Həmsəxanım" tamaşasında Həmsəxanım, "Sevindik kiçik axtar" tamaşasında Xeyransa kimi bir-birindən maraqlı obrazlar yaratmışdır. Bura T.Bakıxanov və H.Məmmədovun "Altı qızın bir pəri" tamaşasında Cəhrə, E.Sabitoglundun "Hicran" tamaşasında Qızbacı obrazlarını da əlavə etsək, çox zəngin və rəngarəng bir obrazlar qalereyası yaranmış olar. Bütün bu obrazlar sırasında qaymana - Cənnət obrazı xüsusi yer tutur. Bu obrazı yaradarkən aktrisa xəsislik etməmiş, yaradıcılıq imkanlarını sanki tamamilə açmış, onun aktyor sənəti üçün səciyyəvi olan zəngin mimika və möharətinə nümayiş etdirmişdir. "Qaymana" tamaşasından sonra aktrisa yaddaşlara ilk növbədə qaymana kimi həkk olunmuşdur. Jurnalistlər onun hətta "xalqımızın qaymanası" adlandırmışlar.

Bodii filmlərdə çəkilməyə davət alan aktrisa burada da yaddaşlanan, ölməz obrazlar yaratmışdır. Ömrünün sonunadək müxtəlif səhifəli filmlərdə çəkilmiş aktrisa sənətinə xas xüsusiyyətləri oynadığı filmlərdə də göstərmişdir. "Oğey ana" (1959) filmində Nosibo Zeynalova dedü-qoduları sevon, köhnə təkəkkürlə yaşayan qarı obrazını möharətlə yaratmışdır. "Böyük dayaq" (1963) filmində artıq tamam başqa bir obraz yaratmışdır. Burada aktrisanın qəhrəmanı zəhmətkeş insan, bütün çətinliklərə qatlaşan, gələcək naminə daim çalışan əsl Azərbaycan qadınıdır. 1964-cü ildə "Azərbaycanfilm" də istehsal olunmuş "Ulduz" filmində

Nosibo Zeynalova toyuq fərnəsinin müdiri obrazını yaratmışdır. Onun qəhrəmanı dövlət məhni və malından üstün tutan, ona tapşırılmış işləri vicədanla yerinə yetirən qadındır. Qeyd etmək lazımdır ki, aktrisanın yaratdığı istər məhni, itərsə də müsəbat obrazlar incə lirizmi, yumor hissi ilə seçilir.

1969-cu ildə çəkilmiş "Qanun naminə" filmində aktrisanın qəhrəmanı qızının xoşbəxtliyini əsl möhəbbətdə deyil, var-dövlətdə görün dardüycüncəli məşşən bir qadındır. Aktrisa qəhrəmanının gündü-gündən necə böyük səhvlər buraxmasını, qızını necə uçurma yuvarlatmasını möharətlə açib göstərə bilmişdir. Ağır müharibə illərində həsr olunan filmə sadə azərbaycanlıların qələbə naminə canla-başla fəaliyyət göstərmələri öz əksini tapmışdır. Aktrisanın qəhrəmanı o dövr üçün məhni obraz sayılan bir alverçidir ki, çətin zamanda əl altından ticarətli məşğul olur. Lakin eyni zamanda o, tomizqəlbli bir insandır və Bakıya Rusiyadan qaçqınlar gətiriləndə məhəz o, bir qaçqın qızını himayəsinə götürür və ona doğma qızı kimi baxır.

Nosibo Zeynalovanın 1979-cu ildə "Qaymana" filmində oynadığı qaymana obrazı onun kinoda yaratdığı ən məşhur obrazdır. Ən maraqlı cəhət budur ki, o, Musiqili Komediya Teatrının səhnəsində yaratdığı qaymana obrazını eynilə təkrar etməmiş, obrazı yeni ştrixlər, jestlərlə daha da dolğunlaşdırmışdır. Təsədüfi deyil ki, həm filmin özü, həm onun baş qəhrəmanı, həm də bu rolun ifadəsi xalqımız tərəfindən indiyə qədər sevilmişdir.

Son illərdə bir neçə komediya çəkilən aktrisa yaşının çox olmasına baxmayaraq, istedadını, sonotkarlıq sirlərini gənc nəsil aktyorlarla bölüşməyə hazır olduğunu göstərmişdir.

Aktrisanın həyat və yaradıcılıq yolunu əks etdirən bir neçə televiziya filmi də xalqımız tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Fəaliyyəti dövründə bir sıra orden və medallarla təltif edilən, həmçinin fəxri adlara layiq görülmə aktrisanın ən böyük mükafatı tamaşalarının möhəbbətidir.

Nosibo Zeynalova 2004-cü ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxrli xiyabanda dəfn olunmuşdur.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan xalqının azadlıq həvəslərində ənənəvi rol oynanmış şəxsiyyətlərdən biri Əbülfəz Elçibəydir. Fəlsəfəyə qarşılıqlıdan sovet hakimiyyətinin Azərbaycana qarşı yeritdiyi qarətli siyasətə qarşı etiraz edən, bununla mübarizə aparmaya çalışan Əbülfəz Elçibəy təpəklərə moraz qalsa da, öz amalından dönməmişdir. 1991-ci ildə müstəqillik gələnməsi Azərbaycanı qütblü gətirmək istəyən Elçibəy bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmiş, 1992-ci ildə onun adı ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilmişdir.

Ömrünün sonlarında siyasi fəaliyyətlə məşğul olan Ə.Elçibəy siyasi partiya rəhbəri olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə Əbülfəz Elçibəy qərkəmli ictimai-siyasi xadim, azadlıq mübarizəsinin liderlərindən biri, 1992 - 1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti və şəxsiyyətsən-tarixçi kimi daxil olmuşdur.

Əbülfəz Qədirqulu oğlu Elçibəy (Əliyev) qədim Azərbaycan yurdu Naxçıvanın Ordubad rayonunun Kələki kəndində anadan olmuşdur. Tarixi abidələrlə zəngin olan diyar, dədə-babaların qəhrəmanlıqları haqqında ağsaqqalların söhbətləri onun dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Burada ibtidai və orta təhsilini aldıqdan sonra o, qədim tariximizi, soyköklərimizi araşdıran alim olmaq istəyi ilə Bakıya gəlmişdir.

Bakıda qəbul imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verən Ə.Əliyev Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb filologiyası şöbəsinə daxil olmuşdur. Tədris olunan fənlərə böyük diqqətlə yanaşan tələbə dərslərində tutulmuş materialların öyrənilməsi ilə kifayətlənmir, şəxsi mütaliə sayəsində şərqşünaslıq elminin əsaslarına dərindən yiyələnmişdir.

1962-ci ildə universiteti müvəffəqiyyətlə bitirən Əbülfəz Əliyev burada qalıb aspiranturada təhsilini davam etdirmək tövsiyə olunur. O, aspiranturaya qəbul imtahanlarını verir və əyani aspirant kimi təhsilini davam etdirir. Paralel olaraq o, Bakı Layihələşdirmə İnstitutuna işə qəbul olunur. O dövrdə Sovet İttifaqı bir çox Şərq ölkələrinə müxtəlif sahələr üzrə köməklik edirdi. Təbii ki, bunun müqabilində sovet liderləri həmin ölkələrdə sovet hakimiyyətini qurmağa çalışır, onları "sosialist inkişafı yoluna" cəlb etməyə cəhd göstərirdilər. Şərqin astanasında olan Azərbaycan bu yardım prosesində öndə gedir, bir çox azərbaycanlı mütəxəssislər müxtəlif Şərq ölkələrində fəaliyyət göstərirdilər. Ona görə də Əbülfəz Əliyev instituta törcüməçi kimi işə götürülür.

Çox keçmədi ki, onun öz biliyini nümayiş etdirmək imkanı yarandı. 1963-cü ildə o, azərbaycanlı mühəndislərlə birgə Misir Ərəb Respublikasına yollandı. Burada Asuan bəndinin inşa edilməsində Ə.Əliyevin də əməyi az olmamışdır.

Misirdə olduğu dövrdə o, sovet rejiminin ikiüzlü siyasətini görmüş, sovet siyasətçilərinin siyasi maraqlar naminə ön sadıq mütte-

fiqlərini belə zərbə altında qoymaq xüsusiyyəti onda ikrar hissi yaratmışdır. O, sovetlərin Azərbaycanda yürütdükləri siyasət barəsində də düşünməyə başlamışdır.

Votona qayıtdıqdan sonra elmi işi üzərində fəal çalışan Əbülfəz Əliyev 1967-ci ildə aspiranturayı bitirmiş, 1969-cu ildə "Tuluilər dövləti" (orta ərəblərdə Misirdə mövcud olmuş türk-müsləman dövləti) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək tarix elmləri namizədi adı almışdır. Hələ 1968-ci ildə o, Azərbaycan Dövlət Universitetinə müəllim qəbul edilmişdir.

Bu dövrdə artıq püxtələşmiş ziyalı olan Əbülfəz Əliyev sovet tarixşünaslığında Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılması, əzəli Azərbaycan torpaqlarının özəlləndirilməsi, tarixi qəhrəmanlarımızın ifrat təqdiminə etiraz edirdi. O anlayırdı ki, bütün bunlar xalqımıza qarşı yönəlmiş bir vahid zəncirin halqalarıdır.

Əbülfəz Əliyev 60-cı illərin sonunda azadlıqçılıq tələblərdən bir neçə qrup təşkil etdi. Bu qruplar özünüdərk etmə şüurunu yaratmaq məqsədi ilə gənclər arasında təbliğat işi aparırdı. Onlar əsl Azərbaycan tarixinin sübut etməyə çalışır, sovet siyasətinə qarşı etiraz edirdilər. Lakin 1975-ci ildə qruplar ifşa olundu və Əbülfəz Əliyev dövlət təhlükəsizlik orqanları tərəfindən həbs edildi.

Bir il tərcidxanada keçirməsinə baxmayaraq, Əbülfəz Əliyev öz fikirlərindən dönmədi, 1976-cı ildə həbsdən buraxılaraq o, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda kiçik elmi işçi kimi çalışmağa başlayır.

Əməllərində cinayət elementləri tapa bilməyən sovet cəza orqanları, bununla belə, onun ideyalarının gələcəkdə böyük təhlükə törədəcəyini anlayır və onu gənc nəsilədən, tələbələrədən uzaqlaşdırır. Əlyazmalar üzərində ciddi tədqiqatlar aparın, tariximizə qarınlıq səhifələri barəsində yeni-yeni məlumatlar əldə edən Əbülfəz Əliyev sonralar institutda baş elmi işçi, aparıcı elmi işçi işləyir.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqədar geniş vüsət alan ümumxalq hərəkatı Əbülfəz Əliyevin həyatına böyük təsir göstərir. Ermənilərin tarixi ərazilərimizə

göz dıkdiklərini, öz havdalarının köməyi ilə zaman-zaman Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasəti yürütdüklərini açıq bildirərək o, sovet hökumətinə bel bağlamamağa çağırır, çıxış yolunu müstəqilliyin qazanılmasında və milli ordunun yaradılmasında görürdü.

Pərakəndə halda Bakıda başlayan azadlıq hərəkatı təşkilatlanmağı tələb edir və 1989-cu il iyunun 16-da Bakıda "Azərbaycan Xalq Cəbhəsi" (AXC) yaradılır və Əbülfəz Əliyev onun sədri seçilir (o elə bu dövrdə "Elçibəy" təxəllüsünü götürdü). Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatında böyük rol oynayan, onun müxtəlif formalarını (iqtisadi tətillər, mitinq hərəkatı, meydan hərəkatı, informasiya blokadasının yarınılması istiqamətində fəaliyyət) uzlaşdırmağa çalışan Ə.Elçibəy, bununla belə, kədr siyasətinə də səhvlərə yol vermişdir; AXC-də bir neçə qrup əmələ gəlmiş, daxili parçalanma getmiş, təşkilatda təsadüfi, öz şəxsi məqsədlərini həyata keçirməyə azadlıq siyasətbəzilər rəhbər mövqelər tutmuşlar. Nəticədə informasiya blokadaı yarınılmamış, sovet cəza orqanlarının törətdiyi təxribatların qarşısı alınmamışdır.

Sovet ordu hissələrinin köməyi və hərəkatı dəstəyi ilə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlarla başlayan ermənilər Qərbi Azərbaycandan yüz minlərlə soydaşımızı qovmuş, Dağlıq Qarabağın bir çox məntəqələrində qanlı cinayətlər törətmişdilər. Moskvadakı sovet rəhbərlərinin göstərişli ilə hərəkatı edən ozamankı Azərbaycan başçısı Ə.Vəzirov və A.Mütəllibov bütün bunlara göz yumur, xalqı torpaqların itirilməsi ilə bərişməyə çağırırdılar. Xalqın qəzəbi noticəsində onlar hakimiyyətdən getmiş, Azərbaycanı tərək etmişdilər.

Xocalı faciəsindən sonra istefaya getmiş Azərbaycan Respublikasının prezidenti A.Mütəllibovun tərəfdaşları 1992-ci il mayın 14-də onu yenidən hakimiyyətə gətirməyə cəhd etdilər. Bunun üçün onlar hətta Ali Sovetin ayrıca sessiyasına da çağırıldı. Lakin bunu konstitusiyaya zidd hərəkat kimi qiymətləndirən AXC öz tərəfdarlarına müraciət etdi, onları Ali Sovetin qarşısına çağırdı. Nəticədə mayın 15-də Ali Sovetin binası tutuldu

vo hakimiyyət faktik olaraq AXC-nin əlinə keçdi.

1991-ci il iyunun 7-də keçirilmiş seçkilərdə qalib gələn Əbülfəz Elçibəy Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Hakimiyyətin ilk dövründə o, xarici və daxili siyasətdə bir neçə uğurlu addım atdı. Belə ki, özünümüdafiə hətayonları nisbətən nizama salınaraq cəbhə boyunca hücumla keçdi və əhəmiyyətli uğurlar qazanaraq Qarabağın Ağdərə rayonu müdafiədən tam azad edildi. İyunun 10-da Azərbaycan Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) üzvlüyünə qəbul edildi. Avqustun 15-də milli valyuta olan manat dövriyyəyə buraxıldı. Sentyabrın 22-də ölkə Avropa Yenedönüşmə və İnkişaf Bankının üzvü oldu. Növrüz bayramı, Qurban bayramı daha geniş keçirilməyə başladı. Köhnə məscidlər bərpa edilir və yeniləri tikilirdi. Türkiyə Respublikası ilə elmi və mədəni əlaqələr genişləndirildi.

1993-cü ildən Azərbaycanda ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul imtahanlarında test üsulu tətbiq olunmağa başlandı ki, bu da daha bilikli və bacarıqlı gənclərin həmin məktəblərə daxil olmasına imkan verdi. Azərbaycan oranzisindən rus qoşunları çıxarıldı.

Lakin mövcud olan problemlər həll edilməyindən daha da genişləndi və tədricən böhran vəziyyətinə çatdı. Belə ki, Rusiya Federasiyası ilə illər ərzində yaradılmış əlaqələr dərhal kəsildi, bu isə bir sıra şirkət, zavod və fabriklərin işinə mənfi təsir göstərdi. İran İslam Respublikası ilə mövcud olan gərgin siyasi münasibətlər daha da kəskinləşdi. Ölkənin daxilində iqtisadi tənəzzül baş alıb gedir, istehsal gücünün yalnız 25 - 30%-i istifadə olunurdu.

Ermonistanla davam edən müharibə, üst-üstə, yarım milyon qaçqın və köçkünün olması vəziyyəti daha da çətinləşdirdi. İqtisadiyyatda hökm sürən köhnə inzibati-amirlik idarəetmə sistemi ləğv edildi, tozosi isə yaradılmadı. İqtisadiyyatda kaos hökm sürürdü, təbii sərvətlər talan edilirdi. Azərbaycan məhsullarının satılmasından ödə olunan valyuta əsasən xarici banklarda şəxsi hesablarda qalırdı. Cəmiyyətdə kəskin omlak tə-

bəqləşməsi gədirirdi - kiçik bir qrup adam zənginləşir, əhalinin 60 - 70%-i isə yoxsulluq həddindən də aşağı səviyyədə yaşayırdı. İşsizlik durmadan artırdı. Daxili və xarici siyasətdəki uğursuzluqlar və çatışmazlıqlar isə ilk növbədə respublika rəhbərliyinin nəsi kədr siyasəti ilə bağlı idi və bunun da nəticəsində idarəetmə aparatına uyğun gəlməyən səlahiyyətsiz şəxslər, əsasən də AXC üzvləri cəlb edilirdi. Hərbi rəhbərlikdə buraxılmış kobud səhvlər 1993-cü il aprelin 6-da ermənilərin Kəlbəcəri işğal etməsi ilə nəticələndi, üstelik, Ağdərə rayonu da itirildi. İqtisadi problemlərə qələbə naminə dəzən xalqımız bunu AXC rəhbərliyinə bağışlamadı. Elçibəy hökuməti özünün xalq arasındakı dəyəqlərini itirir, AXC-nin nüfuzu düşürdü. Üstelik, rəhbərlikdə olan AXC funksionerləri bir-birləri ilə siyasi çöküşmələrə girdi.

1993-cü il iyunun 4-də Gəncədə Sürət Hüseynovun rəhbərliyi ilə hərbi hissələrin qiyamı nəticəsində Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. Başda Elçibəy olmaqla özünün siyasi gücsüzlüyünü dərk edən respublika rəhbərliyi iyunun 9-da təcrübəli siyasətçi Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya dəvət etmə məcburiyyətində qaldı.

1993-cü il iyunun 15-də H.Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. Bir neçə gündən sonra prezident Ə.Elçibəy qəflətən Bakım tərək edib, doğma kəndi Kələkiyə gətdi və dəfələrlə ona edilən müraciətlərə baxmayaraq, Bakıya gəlməkdən imtina etdi. İyunun 24-də AR Ali Soveti Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini H.Əliyevə verdi. Avqustun 29-da keçirilən referendumda Ə.Elçibəy etimadsızlıq göstərdi. 1993-cü il oktyabrın 3-də H.Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi.

1997-ci ildə Ordubadın Kələki kəndində yaşayan Ə.Elçibəy Bakıya qayıtdıqdan sonra yenidən fəal siyasi fəaliyyətə qoşulmuş və Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyasının rəhbəri olmuşdur.

Əbülfəz Elçibəy 2000-ci ildə Ankarada müalicədə olduğu zaman vəfat etmiş, Bakıya gətirilərək Fəxrli xiyabanda dəfn olunmuşdur.

XX əsrin II çeyri - XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinə ən gələnlərinə Heydər Əliyevdir. O, hələ sovet dövlətinin mövcud olduğu illərdə Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə təyinatla general-leytenant qütblənmişdi. Azərbaycan rəhbərliyinin I dövründə (1969 - 1982) respublikada xalq təhsirlətinə və mədəni quruculuq əsəli surətlə qayğılandırmaq siyasətini həyata keçirirdi.

H.Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri vəzifəsində çalışdığı illər belə bir siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni inkişafın çətin və əlverişsiz dövrüdür. 1993-cü ildən Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin II dövrü başlayır. Dövlətin daxili və xarici siyasəti milli maraqlara və ullağgəzən siyasi perspektivlərinə əsaslanan xalqın inqilab etməyə başladığı. Fəhərərdə H.Əliyevin müdrikliklə bəmolət qaydında siyasi kursu Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyev dəvəvən etdirir.

Azərbaycan tarixinə Heydər Əliyev gələnlərinə siyasi və dövlət xadim, azərbaycanlıların ümummilli lideri, XX əsrdə gənclərin müstəqillik qəzənnisi Azərbaycan dövlətçiliyini və müstəqilliyini qoruyub-saxlayan dövlət başçısı kimi daxil olmuşdur.

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü ildə Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsilini orada aldıqdan sonra Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş, oram da bitirdikdən sonra 1939 - 1941-ci illərdə Bakıda Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) mərtəli fakültəsində təhsil almışdır.

1941-ci ildə Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Xalq Daxili İşlər Komissarlığına işə qəbul edilmiş, daha sonra Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri işləmişdir. 1944-cü ildə o, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi tərəfindən dövlət təhlükəsizlik orqanlarına işə göndərilmişdir.

Leningradda (indiki Sankt-Peterburqda) xüsusi ali təhsil alan leytenant Əliyev Azərbaycana təyinat almışdır. Dövlət təhlükəsizlik orqanlarında işləməklə paralel olaraq o, 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirmişdir. Tutduğu vəzifələrdə pillə-pillə yüksələn Heydər Əliyev 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə komitənin sədri vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində fəaliyyəti dövründə bu mühüm strukturun azərbaycanlılaşdırılması üçün öz xalq qarşısında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK) 1969-cu ilin iyulunda keçirilən plenumunda Heydər Əliyev AKP MK-nin birinci katibi və MK-nin büro üzvü seçilmişdir. Bununla Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövrü başlamışdır. Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə o, respublikada xalq təsərrüfatına və mədəni quruculuğa rəhbərliyi əsəli surətdə yaxşılaşdırmaq, dövlət və əmək intizamını möhkəmləndirmək, kadrların məsuliyyətini artırmaq siyasətini həyata keçirirdi. Onun bu sahədə gördüyü işlər Moskvanın diqqətini cəlb etmiş və o, 70-ci illərdə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Sov.İKP MK) üzvlüyünə namizəd seçilmişdir. 1976-cı ildə o, Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd seçilmişdir.

SSRİ Konstitusiyası Komissiyasının üzvü kimi Sovet İttifaqının yeni konstitusiyasının yaradılmasında fəal iştirak etmiş, eyni zamanda, Azərbaycan SSR yeni konstitusiyasını yaranan komissiyanın sədri olmuşdur. Həmin konstitusiyaya görə, Azərbaycan dili Azərbaycan SSR-in dövlət dili elan edilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən mükməll iqtisadi inkişaf konsepsiyası hazırlanmış, önəvi təsərrüfat sahələrinin şöhrəti və səmərəliliyi bərpa edilmiş, yeni-yeni istehsal sahələrinin istiqamətlərinin əsası qoyulmuş, iqtisadiyyatın sənaye bazası genişləndirilmiş və müasirləşdirilmişdir. Nəticədə Azərbaycanın iqtisadi potensialı güclənmişdir. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etməsinin birinci dövründə (1969 - 1982) idarəetmə mexanizmi və metodlarının təkmilləşdirilməsi, qanunçuluğa ciddi əməl edilməsi, əmək və ictimai-siyasi fəallığın artırılması, kənd təsərrüfatının inkişafı sahələrində yüksək göstəricilər əldə edilməklə yanaşı, azərbaycançılıq məfkürəsinin, milli ruhun, milli-mənəvi özünüdərkən, mədəniyyətin yüksəlişi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, soykətkü əsasında millətdə müstəqil dövlətçilik ideyalarının güclənməsi və reallaşması üçün də çox mühüm işlər görülmüşdür. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyinin birinci dövrü ictimai-iqtisadi inkişafın və milli-mədəni oyanışın bütün sahələrində sürətli inkişaf dövrü olmuşdur.

1982-ci ilin noyabrında Heydər Əliyev Sov.İKP MK Siyasi Büro üzvü seçilmiş, eyni zamanda SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilmişdir. SSRİ kimi nəhəng bir dünya dövlətinin ali rəhbərliyinə ucalmaqla Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyi istedadı və bacarığı nümayiş etdirmişdir.

Heydər Əliyev SSRİ-nin ali rəhbərliyi tərkibində fəaliyyət göstərdiyi dövrdə xalq təsərrüfatına rəhbərliyin bütün sahələrində tükənməz dövlət idarəçiliyi istedadı nümayiş etdirmiş, xüsusilə elm, təhsil, mədəniyyət və səhiyyənin inkişafına böyük qayğı göstərmişdir. Fəaliyyətinin Moskva dövründə də o daim Azərbaycanı düşünmüş, onun taleyi ilə yaşamış, respublikanın tanıtılmasında öləndən gələni etmişdir. Sovet dövlətinin rəhbərliyinə daxil olan vəzifəli şəxs kimi o, bir çox

dünya ölkələrində olmuş, rəsmi səfərlər etmişdir.

Sovet dövlətinin tərkibində fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev 2 dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına (1979 və 1983-cü illərdə), 4 dəfə Lenin ordeninə, Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görülmüş, bir çox medallarla təltif edilmişdir.

Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun və şəxsin baş katib M.S.Qorbaçovun yeridiyi səhv xəttə, onun anti-azərbaycan siyasətinə etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa vermiş və mövcud rejimə qarşı müxalif mövqə tutmuşdur.

Azərbaycanda XX əsrin 80-ci illərinin sonunda sovet rejiminə qarşı başlayan azadlıq mübarizəsini bölgə üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edən Moskva rəhbərliyi 1990-cı ilin 20 yanvarında Bakıya silahlı qüvvələr yeritmiş, burada qanlı qırğın törətmişdir. Qanlı qırğının ertəsi günü Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində verdiyi cəsarətli bəyanatında Azərbaycan xalqına qarşı silah işlədilməsini qətiyyətlə pisləmiş, Azərbaycan xalqının qurtuluş mübarizəsinin qarşısını alınmasının mümkünsüzlüyünü vurğulamışdır. Mübarizə mövqeyini dəvəmlər edən Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağda münəqışə ilə bağlı mərkəzin ikiüzlü siyasətinə, erməni tərəfini dəstəkləməsinə etiraz əlaməti olaraq Sov.İKP sıralarını tərk etmişdir.

Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev əvvəl Bakıya gəlmiş, sonra isə Naxçıvana getmişdir. Siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü, xüsusilə onun Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri vəzifəsində çalışdığı illər muxtar respublikanın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının çətin, eyni zamanda, əlamətdar dövrüdür. Heydər Əliyev, birinci növbədə, Naxçıvanı Ermənistanın silahlı təcavüzü və işğalı təhlükəsindən xilas etdi. Onun təşəbbüsü ilə muxtar respublikanın adından "sovet socialist" sözlərinin çıxarılması, üçrəngli bayrağın dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi haqqında qərarlar qəbul olundu. Blokada şəraitində olan muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin həllinə ciddi diqqət yetirildi. Qonşu Türkiyə və İranla əlaqələr yenidən. Naxçıvanı Türkiyə ilə birləşdirən "Ümid körpüsü",

İranla nəqliyyat daşımalarını genişləndirən "Şahtaxtı - Podəst" körpüsü inşa edildi.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyalarında fəal iştirak edən Heydər Əliyev müvəll ictimai-siyasi vəziyyəti obyektiv töhlük edərək comiyyəti dorindən düşündürən problemlər barədə mühüm ideyalar irəli sürmüş, siyasi və iqtisadi böhranın aradan qaldırılması yolları barədə fikirlər söyləmişdir. Holə 1991-ci ildə Dağlıq Qarabağ münəqışəsinin soboblarını aşkara çıxararaq o demişdir: "Yaranmış vəziyyətin günahkār hakimiyyətdə olan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi, partiya və dövlət hakimiyyətinə olo keçirmiş Qorbaçovdur".

SSRİ rəhbərliyinin müttəfiq respublikaları guya yeni ittifaq yaratmağa çağıran təklifinə qarşı çıxış edən Heydər Əliyev bununla bağlı referendumda iştirak edib-ətməmək məsələsində öz qətiyyətlə mövqeyini belə ifadə etmişdir: "Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyən heç bir şərt qoymadan əleyhinəyəm. Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlalıyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır". Onun rəhbərliyi ilə Naxçıvanı referendum bojkot edilmiş, rus Sovet qoşunları buradan çıxarılmış, 20 Yanvar hadisəsinə hüquqi-siyasi qiymət verilmişdir.

Heydər Əliyevin siyasi təcübəsi və qətiyyəti nəticəsində Naxçıvanı sabitlik təmin olunmuş, demokratik dövlət quruculuğu formalaşmışdır. 1993-cü ilin may - iyun aylarında respublikada hakimiyyəti böhran, hətə məclirik son həddə çatdıqda, ölkə vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi qarşısında qaldıqda isə Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbini səsləndirməyə başladı. Nəticədə Azərbaycanın özəmənkə dövlət başçılarını onu rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur oldular.

Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə Qurtuluş günü kimi daxil oldu. Bununla Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrü başladı. İyunun 24-dən ö, Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı.

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səs verməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Onun Azərbaycan rəhbərliyində qavidişi ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun olaraq müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı.

Heydər Əliyevin neft strategiyasının ill ərzində

Dövlətin xarici siyasəti, o cümlədən aparıcı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri milli maraqlara və uzaqgörən siyasi perspektivlərə əsaslanan xətlə inkişaf etməyə başladı. Prezidentin xarici siyasət məsələlərinə müstəsna əhəmiyyət verməsi, beynəlxalq miqyasda, hətta bədxahlarmız tərəfindən də etiraf edilən uğurlu və cəsarətli addımlar atması, milli məqsədlər naminə ən nüfuzlu tribunalarından bacarıq və məharətlə istifadə etməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin bu günü və gələcəyi baxımından çox əhəmiyyətli idi. Bu illərdə milli ordu quruculuğunda ciddi dəyişikliklərə başlandı. Təcavüzkar erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindəki azınlıqların qarşısı alındı, qəddar düşməno əks-zərbələr endirildi və 1994-cü ilin mayında Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin həllində ilkin mərhələ kimi cəbbə xəttində atəşkəs elan edilməsinə nail olundu.

Heydər Əliyevin fəal diplomatiyası nəticəsində dünyanın demokratik dövlətlərinin və aparıcı beynəlxalq təşkilatlarının Azərbaycanı, onun zorla cəlb olunduğu silahlı münaqişəyə münasibət osahlı surətdə dəyişdi. 1996-cı ildə keçirilmiş ATƏT-in Lissabon sammitində bu beynəlxalq təşkilatın 54 üz-

vündən 53-ü (Ermənistandan başqa) Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Azərbaycanın milli mənafeələrinə uyğun prinsipləri açıq şəkildə müdafiə etdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın təbii ehtiyatlarından və ölverişli coğrafi-strateji mövqeyindən çıxış edərək ölkənin milli mənafeələrinə uyğun olan irimiqyaslı beynəlxalq iqtisadi sazişlərin işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi sahəsində çox gərgin fəaliyyət göstərdi. 1994-cü ilin sentyabrında Bakıda "Əsrin müqaviləsi" adını almış neft müqaviləsi bağlandı. Bu və digər müqavilələr, ölkənin iqtisadi sistemini canlandıracaq güclü maliyyə kanalı olmaqla bərabər, çox mühüm siyasi məna kəsb edir və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə rolunu gücləndirən amil funksiyası daşıyır. Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəql edilməsi sahəsində də uğurlu addımlar atılmışdır. "Bakı - Supsa", "Bakı - Tbilisi - Ceyhan" neft boru kəmərləri Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və siyasi iradəsinin rəmzlərindəndir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tarixi Böyük İpək yolunun bərpasına yönəlmış beynəlxalq proqramın həyata keçirilməsində Azərbaycan aparıcı rol oynamaqdadır. Gür-

cüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanın daxil olduğu GUAM birliyinin yaradılmasında və beləliklə, böyük bir coğrafi məkanda region qüvvələrinin birləşməsinə də Heydər Əliyevin müstəsna xidməti olmuşdur.

Heydər Əliyev demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl siyasət yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün osahlı zəmin yaratmışdır. 1995-ci ildə imzalanmış səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi, çoxpartiyalılıq əsasında parlament seçkilərinin keçirilməsi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin fəaliyyətinə başlanması, ölüm cəzasının ləğv olunması, "Bələdiyyə seçkiləri haqqında" qanunun və bir sıra digər qanunların qəbulu və əməli surətdə həyata keçirilməsi möhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dövləti insan hüquq və azadlıqları sahəsində, demək olar, bütün beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur. Əfv etmə təsisatının bərpası edilməsi, ofv formaları və amnistiya aktlarına əsasən minlərlə məhbus tam və ya qismən azad edilmiş, Azərbaycan Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv kimi qəbul edilmişdir (2001).

Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması, torpaqlarımızın 20%-nin işğal olunması, 1 milyondan artıq soydaşımızın didərgin salınması haqqında hiqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində çox gərgin və gəncmiqyaslı iş görülmüşdür. Heydər Əliyev Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə tərəfdar olduğunu bildirmiş, bu yolda ardıcıl mübarizə aparmış, problemin sülh yolu ilə həllə baş tutmadıqda isə Qarabağın silahlı azad olunacağını əzmlə bəyan etmişdir.

Heydər Əliyev türk dövlətləri arasında iqtisadi, siyasi, ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi sahəsində də gərgin fəaliyyət göstərmişdir. Xarici səfərlər zamanı Azərbaycan nümayəndələri ilə görüşləri, Azərbaycan diasporunun formalaşması və təşkilatlanması, onların azərbaycançılıq ideyası ətrafında sıx birləşməsi sahəsində Heydər Əliyev böyük işlər görmüşdür.

Azərbaycanın böyük siyasi və dövlət xadimi, azərbaycanlıların ümummilli lideri Heydər Əliyev 2003-cü il dekabrın 12-də Klivlend (ABŞ) şəhərində müalicəyə olduğu zaman vəfat etmiş, Bakıda Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Heydər Əliyev Azərbaycan idmançılarının Olimpiya Oyunlarında qazanmışları uqurlar münasibətilə təbrik edir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Fəxrət Əliyev və Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev.

Mündəricat

İranzu	4	I Şah Abbas	68
Temris	6	Məhəmməd Füzuli	71
Atropat	8	Sadiq bəy Əfşar	73
Urnuyr	10	Oruc bəy Bayal	76
Cavanşir	13	Nadir şah Əfşar	78
Moisey Kalankatlı	16	Hacı Çələbi xan	81
Babək	18	İbrahimxəlil xan Qarabağlı	84
Yusif ibn Əbu Sac Divdad	21	Qubalı Fətəli xan	87
Bəhmənqar ibn Mərzban	23	Cavad xan Ziyadoğlu Qacar	90
Qəlean Tabrizi	25	Molla Pənah Vaqif	93
I Axsitan ibn Mənuçəhr	27	Abbasqulu ağa Bakıxanov	95
Məhəmməd Cahən Pahlavan	29	Mirza Məhəmməd Əli Kazım bəy ..	98
Əzəladəddin Xaqani Şirvani	31	Mirza Şəfi Vəzəh	100
Nizami Gəncəvi	33	İsmayıl bəy Qutqəşinli	103
Əcəmi Əbubəkər oğlu Naxçıvani	36	Mirza Qədim İrəvani	106
Həsən Cəlal	39	Mir Möhsün Nəvvab	109
Nəsirəddin Tusi	42	Mirza Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə ..	112
Səfiəddin Urməvi	45	Mirza Fətəli Axundzadə	114
Məhmud Şirvani	48	Xursidbanu Naləvan	117
İmadəddin Nəsimi	50	Seyid Əzim Şirvani	120
Cəmaləddin Qara Yusif Bərani	53	İbrahim bəy Aslanbəyov	122
Uzun Həsən	56	Həsən bəy Zərdəbi	125
Sultan Məhəmməd	59	Hüseyn xan Naxçıvanski	128
Şah İsmayıl Xətai	62	Səməd bəy Mehmandarov	130
I Şah Təhməsin	65	Əli ağa Şixlinski	133

Mündəricat

Cəlil Məmmədquluzadə	135	Tarlan bəy Əliyərbəyev	203
Əzim Əzimzadə	137	Züleyxa Seyidməmmədova	205
Səltər xan	140	Mehdi Hüseynzadə	207
Hüseyn Ərəblinski	142	Adil İsgəndərov	210
Üzeyir Hacıbəyli	144	Yusif Məmmədəliyev	213
Müslüm Məqomayev	147	Müstəfa Topçubaşev	216
Bəhrüz Kəngərli	149	İmam Mustafayev	218
Hacı Zeynalabdin Tağıyev	151	Heydər Hüseynov	221
Mirza Ələkbər Sabir	154	Seyidcəlar Pirişvari	224
Əli bəy Hüseynzadə	157	Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar	227
Əhməd bəy Ağayev	160	Mirəsədulla Mirqasımov	229
Aşıq Ələsgər	163	Bülbül	231
Nəcəf bəy Vəzirov	165	Səməd Vurğun	233
Məmmədza Vəkilov	168	Səltər Bəhlulzadə	236
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	170	Fikrət Əmirov	238
Fətəli xan Xoyski	174	Qara Qarayev	240
Əlimərdan bəy Topçubaşev	177	Rəşid Behbudov	242
Cəfər Cəbbərlı	180	İlyas Əfəndiyev	244
Həbib bəy Səlimov	183	Niyazi	246
Nəriman Nərimanov	185	Tofiq İsmayılov	248
Şeyx Məhəmməd Xiyabani	189	Ziya Bünyadov	251
Hüseyn Cavid	192	Kərim Kərimov	254
Mikayıll Müşfiq	195	Nəsimə Zeynalova	256
Vali bəy Yadiqarov	197	Əbülfəz Elçibəy	258
Aslanov Həzi Əhad oğlu	200	Heydər Əliyev	261

SATIŞ ÜÇÜN NƏZƏRDƏ TUTULMAYIB

Səbuhi Əhmədov

**AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏN
YÜZ ŞƏXSİYYƏT**

Redaktor:

İntiqam Qasımzadə

Dizayn:

Vüsal Əsgərov

Korrektor:

Aqşin Məsimov

Naşir – "Ayna Mətbu Evi", 095

AZ1138, Bakı, Şərifzadə 1.

Tel: 4975031, 4975174

Lisənziya AB N 022048,

qeydiyyat N A-048 30.09.99.

Çapa imzalanıb 30.11.2006.

Format 70x100 1/16. Ç.v. 16,75;

268 səh. Tiraj 2000. Pulsuz

Kitabda Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivindəki, eləcə də Ç.Qacar və Ş.Nəzirlinin şəxsi arxivlərindəki fotosəkillərdən; M.Abdullayev, T.Salahov, E.Şahtaxtinskaya və A.Hacıyevin rəsmlərindən; respublika və xarici muzeylərdəki eksponatların fotoreproduksiyalarından istifadə edilmişdir.

ISBN 978-9952-23-040-6

© "Ayna Mətbu Evi", 2006

